

ISSN 2309-6608

Министерство образования и науки Украины
Харьковский национальный университет
имени В. Н. Каразина
Харьковское областное историко-археологическое
общество

ХАРЬКОВСКИЙ
ИСТОРИКО-АРХЕОЛОГИЧЕСКИЙ
ЕЖЕГОДНИК

ДРЕВНОСТИ 2016

СТАТЬИ
ПУБЛИКАЦИИ
ЗАМЕТКИ
РЕЦЕНЗИИ
ХРОНИКА

ВЫПУСК 14
Издается с 1994 года

Харьков
2016

*Утверждено к печати решением
Ученого совета Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина
(протокол № 17 от 26.12.2016 г.)*

Редакционная коллегия:

д-р ист. наук, профессор **С. И. Посохов**, *главный редактор* (ХНУ имени В. Н. Каразина)
канд. ист. наук **В. С. Аксенов** (ХИМ имени Н. Ф. Сумцова)
канд. ист. наук, доцент **С. И. Берестнев** (ХГАФК)
д-р ист. наук, профессор **Н. Н. Болгов** (НИУ «БелГУ», РФ)
канд. ист. наук, доцент **Ю. В. Буйнов** (ХНУ имени В. Н. Каразина)
канд. ист. наук, доцент **С. В. Дьячков**, *зам. глав. редактора* (ХНУ имени В. Н. Каразина)
канд. ист. наук, доцент **В. В. Колода** (ХНПУ имени Г. С. Сковороды)
канд. ист. наук, доцент **С. А. Кариков** (НУГЗУ, Харьков)
канд. ист. наук, доцент **С. Д. Литовченко**, *отв. секретарь* (ХНУ имени В. Н. Каразина)
канд. ист. наук, доцент **А. П. Мартемьянов** (ХНУ имени В. Н. Каразина)
д-р ист. наук, профессор **А. П. Медведев** (ВГУ, РФ)
д-р ист. наук, профессор **А. Д. Пряхин** (ВГУ, РФ)
д-р ист. наук, профессор **И. П. Сергеев** (ХНУ имени В. Н. Каразина)
канд. ист. наук, доцент **В. В. Скирда** (ХНУ имени В. Н. Каразина)
д-р ист. наук, профессор **Д. Слапек** (УМКС, Польша)
д-р ист. наук, профессор **С. Б. Сорочан** (ХНУ имени В. Н. Каразина)
канд. ист. наук, доцент **И. Б. Шрамко** (ХНУ имени В. Н. Каразина)

Адрес редакционной коллегии:

площадь Свободы, 6, к. 4–89, г. Харьков, 61022 Украина.

Харьковский национальный университет имени В. Н. Каразина.

Тел.: +38 (057) 707-53-37

E-mail: antiquites.journal@karazin.ua; khiao1995@gmail.com;

сайт: <https://khiao.wordpress.com/drevnosti/>

<http://periodicals.karazin.ua/drevnosti/issue/archive>

Древности 2016 : Харьковский историко-археологический ежегодник.—
2016. — Вып. 14. — 248 с.

Материалы ежегодника «Древности» посвящены актуальным проблемам исследования древней и средневековой истории. В сборнике представлен широкий круг публикаций по истории, археологии, историографии и музейному делу. Значительное место занимают исследования разнообразных археологических памятников и публикаций новых находок.

Свидетельство о государственной регистрации КВ № 577 от 12.04.1994

ISSN 2309-6608

Міністерство освіти і науки України
Харківський національний університет
імені В. Н. Каразіна
Харківське обласне історико-археологічне
товариство

ХАРКІВСЬКИЙ
ІСТОРИКО-АРХЕОЛОГІЧНИЙ
ЩОРІЧНИК

СТАРОЖИТНОСТІ 2016

СТАТТІ
ПУБЛІКАЦІЇ
НОТАТКИ
РЕЦЕНЗІЇ
ХРОНІКА

ВИПУСК 14
Видається з 1994 року

Харків
2016

*Затверджено до друку рішенням
Вченої ради Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна
(протокол № 17 від 26.12.2016 р.)*

Редакційна колегія:

д-р іст. наук, професор **С. І. Посохов**, *головний редактор* (ХНУ імені В. Н. Каразіна)
канд. іст. наук **В. С. Аксьонов** (ХІМ імені М. Ф. Сумцова)
канд. іст. наук, доцент **С. І. Берестнєв** (ХДАФК)
д-р іст. наук, професор **М. М. Болгов** (НДУ «БєлДУ», РФ)
канд. іст. наук, доцент **Ю. В. Буйнов** (ХНУ імені В. Н. Каразіна)
канд. іст. наук, доцент **С. В. Д'ячков**, *заст. головного редактора* (ХНУ імені В. Н. Каразіна)
канд. іст. наук, доцент **С. А. Каріков** (НУЦЗУ, Харків)
канд. іст. наук, доцент **В. В. Колода** (ХНПУ імені Г. С. Сковороди)
канд. іст. наук, доцент **С. Д. Литовченко**, *відп. секретар* (ХНУ імені В. Н. Каразіна)
канд. іст. наук, доцент **О. П. Мартем'янов** (ХНУ імені В. Н. Каразіна)
д-р іст. наук, професор **А. П. Медведєв** (ВДУ, РФ)
д-р іст. наук, професор **А. Д. Пряхін** (ВДУ, РФ)
д-р іст. наук, професор **І. П. Сергєєв** (ХНУ імені В. Н. Каразіна)
канд. іст. наук, доцент **В. В. Скирда** (ХНУ імені В. Н. Каразіна)
д-р іст. наук, професор **Д. Слапек** (УМКС, Польща)
д-р іст. наук, професор **С. Б. Сорочан** (ХНУ імені В. Н. Каразіна)
канд. іст. наук, доцент **І. Б. Шрамко** (ХНУ імені В. Н. Каразіна)

Адреса редакційної колегії:

майдан Свободи, 6, к. 4–89, м. Харків, 61022, Україна. Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна. *Тел.:* +38 (057) 707-53-37
E-mail: antiquites.journal@karazin.ua; khiao1995@gmail.com;
сайт: <https://khiao.wordpress.com/drevnosti/>
<http://periodicals.karazin.ua/drevnosti/issue/archive>

Старожитності 2016 : Харківський історико-археологічний щорічник. — 2016. — Вип. 14. — 248 с.

Матеріали щорічника «Старожитності» присвячено актуальним проблемам дослідження стародавньої та середньовічної історії. У збірці представлено широке коло публікацій з історії, археології, історіографії та музейної справи. Значне місце відведено дослідженням різноманітних археологічних пам'яток і публікаціям нових знахідок.

Свідоцтво про державну реєстрацію КВ № 577 від 12.04.1994

© Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, оформлення, 2016
© Харківське історико-археологічне товариство, оформлення, 2016

ISSN 2309-6608

The Ministry of Education and Science of Ukraine
V. N. Karazin Kharkiv National University
Kharkiv Historical & Archaeological Society

KHARKIV
HISTORICAL & ARCHAEOLOGICAL
ANNUAL

ANTIQUITIES

2016

ARTICLES
PUBLICATIONS
NOTES
REVIEWS
CHRONICLE

VOLUME 14
Published since 1994

Kharkiv
2016

Approved for publishing by solution of
Academic Council of V. N. Karazin Kharkiv National University
(protocol № 17 dated 26.12.2016)

Editorial Board:

S. I. Posokhov, Professor, *Editor-in-Chief* (V. N. Karazin KhNU)
V. S. Aksyonov, Doctor (M. F. Sumtsov KhHM)
S. I. Berestnev, Doctor (HDAFK)
N. N. Bolgov, Professor (NRU “BelSU”, RF)
Yu. V. Buynov, Doctor (V. N. Karazin KhNU)
S. V. Dyachkov, Doctor, *Sub-Editor-in-Chief* (V. N. Karazin KhNU)
S. A. Karikov, Doctor (NUCPU, Kharkiv)
V. V. Koloda, Doctor (H. S. Skovoroda KhNPU)
S. D. Litovchenko, Doctor, *Executive Secretary* (V. N. Karazin KhNU)
O. P. Martemyanov, Doctor (V. N. Karazin KhNU)
A. P. Medvedev, Professor (VSU, RF)
A. D. Pryakhin, Professor (VSU, RF)
I. P. Sergeev, Professor (V. N. Karazin KhNU)
V. V. Skirda, Doctor (V. N. Karazin KhNU)
D. Slapek, Professor (UMCS, Poland)
S. B. Sorochan, Professor (V. N. Karazin KhNU)
I. B. Shramko, Doctor (V. N. Karazin KhNU)

Address of the Editorial Board:

Svobody sq., 6, office 4–89, Kharkiv, 61022, Ukraine.

V. N. Karazin Kharkiv National University.

Tel.: +38 (057) 707-53-37

E-mail: antiquites.journal@karazin.ua; khiao1995@gmail.com;

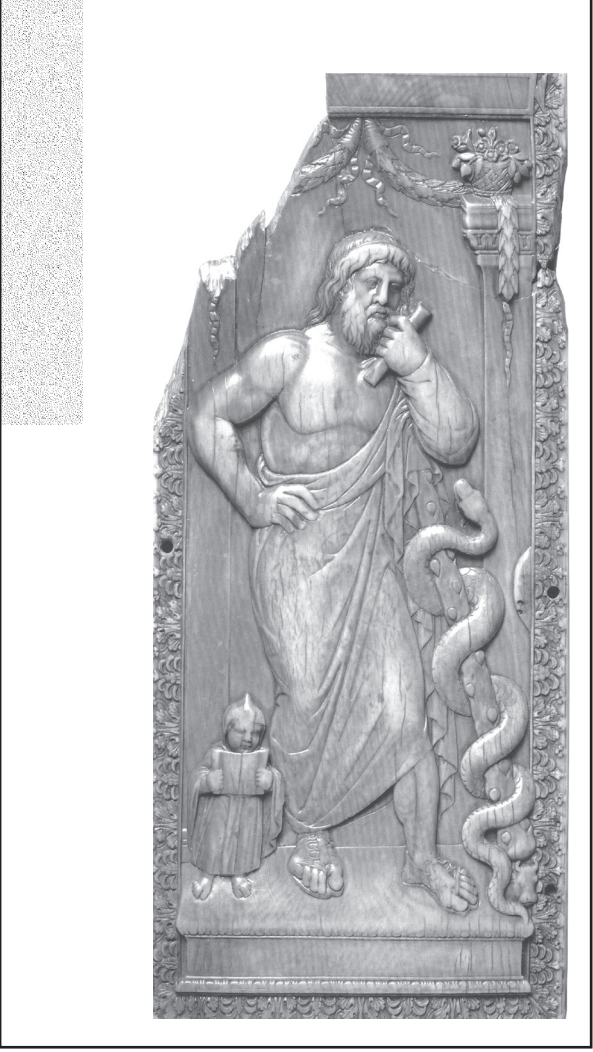
website: <https://khiao.wordpress.com/drevnosti/>

<http://periodicals.karazin.ua/drevnosti/issue/archive>

Antiquities 2016 : Kharkiv Historical & Archaeological Annual. — 2016. — Vol. 14. — 248 p.

The materials of the yearbook “Antiquities” are devoted to the actual problems of the study of ancient and medieval history. The collection contains a wide range of publications on history, archeology, historiography and museum work. A significant place is occupied by research of various archaeological monuments and publications of new finds.

Certificate of state registration KV 577 from 12.04.1994

Статьи

ИСТОРИЯ

Г. В. Вахрамеева

Культ Деметри у сакральному житті Боспору (VI—I ст. до н. е.)

Одним з елементів полісної ідеології була релігія. Вона була пов'язана з усіма сферами життя античної людини. Вивчення історії релігії стародавніх греків дозволяє зрозуміти розвиток культури та світогляд цього народу. У духовному житті античного суспільства особливе місце посідали релігійні уявлення, пов'язані з вірою в жіноче божество природи, заступницю землеробства. Вони відтворилися в образах елевсинських богинь Деметри та Кори. Зв'язок богині із землеробством сприяв широкій популярності її культу по всьому грецькому світові. Вивчення ідеологічних явищ, яким є культ Деметри — складне завдання. Шанування богині відбувалося в різних формах, серед яких — церемонії, міфи тощо. Особливе місце посідають теракотові статуетки, в яких втілювався образ богині. Вони дозволяють конкретизувати та простежувати зміни культу богині, особливо в Боспорському царстві, для якого характерна незадовільна збереженість сакральних комплексів.

Питання релігійного життя у Боспорській державі зазвичай розглядаються у зв'язку з відкриттям та публікацією сакральних комплексів, витворів релігійного мистецтва, аналізом та інтерпретацією матеріалів культових споруд. Постійне накопичення археологічних матеріалів, пов'язаних з культовою практикою населення Боспорського царства, слугувало поштовхом для визначення питань сакрального життя як одних з найбільш актуальних та пріоритетних напрямів сучасного антикознавства. Про сталий інтерес до вивчення сакральної проблематики Боспору свідчить, зокрема, зростання за останнє десятиріччя кількості доповідей з питань духовного життя населення цього регіону, представлених на конференціях з історії Північного Причорномор'я, археології тощо.

В історичній науці XX — початку XXI ст. з питань, пов'язаних з різними аспектами духовного життя Боспору, виокремлюються два напрямки: 1) поряд з еллінізацією варварів існував процес варваризації культури та релігії греків (М. І. Ростовцев, В. Д. Блаватський); 2) перевага елліністичної основи в культурі та світогляді боспорян (А. С. Русяєва, С. Ю. Саприкін).

Історіографію проблеми культу Деметри в сакральному житті населення Боспорської держави можна поділити на такі групи: а) узагальнюючі праці В. Ф. Гайдукевича, В. Д. Блаватського, в яких є коротка характеристика релігійного життя на Боспорі та, власне, й культу Деметри; праці, присвячені релігії Північного Причорномор'я та Боспору (А. С. Русяєва, М. В. Скржинская, С. Ю. Саприкін); дослідження культів та сакральних комплексів окремих поселень (М. М. Кобиліна, В. Ф. Гайдукевич, Д. Є. Чистов, Н. В. Молева, Є. О. Молев, І. Д. Марченко, А. А. Завойкіна та інші); праці, присвячені вивченню та публікації окремих видів джерел з цього питання: теракот, графіті, епіграфічних написів тощо (М. М. Кобиліна, В. І. Денисова, А. С. Русяєва, Т. А. Ільїна, Є. О. Молев, Н. В. Молева, Л. Г. Шепко, М. Ю. Вахтіна, О. В. Горська та інші).

@ Г. В. Вахрамеева, 2016

Треба зазначити, що, попри активне вивчення проблем культу елевсинських богинь на Боспорі, зазначена проблема майже не знайшла комплексного висвітлення в науковій літературі, а відтак потребує подальшого розгляду, зокрема й через зростання матеріалів розкопок.

Метою цієї роботи є стислий загальний огляд культу Деметри в сакральному житті мешканців Боспорського царства VI—I ст. до н. е., тобто від виникнення грецьких колоній на Боспорі до початку римського періоду в історії Боспорської держави.

Формування образу Деметри відноситься до часу існування родової громади. З появою землеробства виникли уявлення, пов'язані з цим явищем у житті людини. Первісні люди називали її «Деметра», тобто Мати-Земля. Поступово з єдиного культу матері склався культ шанування конкретних богинь: Гери, Деметри, Афіни, Афродіти, Гестії [1, с. 9; 2, с. 29; 3, с. 60; 4, с. 103]. Деметра поєднувала у собі епіхтонічні та хтонічні функції. Це зумовлено тим, що грекам не був притаманним чіткий поділ божеств на групи, вони шанувались у тісних взаємозв'язках [5, с. 30–31, 35]. В атрибутах, притаманних Деметрі, тісно перепліталися землеробська і хтонічна символіки: ячмінне та пшеничне колосся, вінок з колосків, снопи, мак, рідше — квіти та плоди, іноді — скіпетр і смолоскип. Головними тваринами, пов'язаними з її ритуалами, вважаються біла свиня або порося, а також білий голуб і білий кінь [6, с. 323; 4, с. 104].

Землеробство й торгівля продукцією сільського господарства відігравали важливу роль в економічному житті Боспору від моменту заснування тут перших колоній. Культ елевсинських богинь був досить широко відомий у грецькому світі. Це дає можливість припустити, що поширеність культу Деметри, одночасно з процесом колонізації, пов'язана із загальногрецьким характером та популярністю цього культу. Вважається, що культ Деметри був завезений іонійцями, мешканцями Мілета, в сакральному житті яких Деметра відігравала велике значення. За Геродотом, святилище поряд з Мілетом на честь Деметри та її дочки Кори-Персефони було засноване першими іонійцями, які прибули до Малої Азії (Her., IX, 97) [7, с. 103; 4, с. 104].

Найбільш ранні археологічні знахідки, що підтверджують шанування Деметри та її дочки на Боспорі, датуються початком VI ст. до н. е. Так, в архаїчному будинку на Тірітаці були знайдені статуетки богині, що сидить на троні. Поруч з ними також була знайдена стояча фігурка дівчини [8, с. 90]. У цьому випадку богиню на троні можна трактувати як Деметру, а стоячу дівчину — як Кору-Персефону. У першій половині VI ст. до н. е. виникає святилище Деметри в Німфеї. Цей храм цікавий ще тим, що від моменту його спорудження там були розташовані гончарні печі для випалювання керамічних виробів і теракот [9]. При розкопках німфейського сакрального комплексу було знайдено велику кількість протом і статуеток Деметри. Примітним можна вважати той факт, що, окрім привізних творів короластів, було знайдено місцеві. Найбільш ранні з них відносяться до кінця VI ст. до н. е. Наприклад, це статуетки богині, що сидить на троні. Глина, з якої виготовлені місцеві теракоти, коричнева та пориста [8, с. 85–86]. Наприкінці VI ст. до н. е. храм гине від пожежі [9]. Крім теракот, при розкопках Німфею було знайдено значну кількість присвятних графіті. Більшість з них нанесено на дні посудин і представляють лігатури ΔΗ, що може говорити про хтонічний характер присвят Деметрі [10, с. 116]. На рубежі VI—V ст. до н. е. з'являються сакральні комплекси на Фонталовському півострові (Берегове-4), в Мірмекії та Фанагорії.

Важливим відкриттям став храм Деметри VI ст. до н. е., який було розкопано 2010 р. поблизу хутора Вісник спільною археологічною експедицією ІА РАН, Південно-Російського Центру археологічних досліджень (Краснодар) та ІМК РАН (СПб.). Площа відкритої споруди близько 200 кв. м. Ймовірно, вона мала чотири колони. У центрі найбільшого приміщення розташовувався вівтар. Дах було покрито черепицею лакоонського типу, виробництва Горгінії. Основні знахідки — теракоти, фрагменти черепиці, амфор і кістки тварин [11, с. 403, 411].

Виникнення святилищ Деметри в Пантікапеї, Кітеї, Феодосії відноситься до V ст. до н. е. [12, с. 70; 13, с. 48–53; 14, с. 31; 15; 16, с. 253; 17, с. 233]. Саме в цей період починає зростати роль Афін у житті Боспорського царства. Це, на думку А. С. Русяєвої, призвело до змін у культурі богині родючості [5, с. 37].

Сакральний комплекс в Мірмекії можна віднести до великих боспорських святилищ, його розміри сягали 400 кв. м. У другій чверті V ст. до н. е. воно було зруйноване, проте в середині століття відбудоване заново. В історіографії існує дискусія щодо характеру цього комплексу. Так, Д. Є. Чистов вважає, що це не святилище, а приватний будинок. Наявність ойкосу та розміри будинку можуть вказувати на особливу роль господарів у суспільстві [18, с. 99–133].

Від храму Деметри на акрополі Пантікапея до нашого часу дійшла лише кругла мармурова база вівтаря, знайдена у підшви гори Мітрідат. Неглибоким рельєфом по всьому колу циліндра і на всю його висоту зображені жінки, закутані в гіматії [7, с. 97–98]. Підтвердженням існування святилища у Пантікапеї є вотивний рельєф кінця V ст. до н. е. із зображенням цієї богині разом з дочкою Корою, а також посвячення жриці Креуси першої половини IV ст. до н. е.: «Креуса, дочка Медонта, Деметрі посвятила, будучи жрицею при Левконі — архонті Боспору і Феодосії та царі синдів і всіх маїтів» (КБН. 8); а також мармуровий постамент від статуї з присвяченням жриці Деметри Арістоніки другої половини IV ст. до н. е.: «Арістоніка, жриця Деметри, дочка Ксенокрита, посвятила Деметрі за свою дочку Деметрію» (КБН. 14). Також на території храму було знайдено рельєф афінського скульптора кінця V — початку IV ст. до н. е., який зображує Деметру та її дочку, а також учасників Елевсинських містерій [7, с. 97–98; 4, с. 112]. Ці рельєфні зображення об'єднує єдина сюжетна лінія, яка свідчить про те, що святилище Пантікапея було присвячене Деметрі Елевсинській.

При розкопках боспорських святилищ найчастіше знаходять ями або ущелини, заповнені золою, теракотами й кістками свиней, що дозволяє припустити існування тут обрядів, подібних до грецьких. Подібні предмети в ущелинах були відкриті в місцях святкування Тесмофорії [3, с. 66]. Про те, що населенню Боспору був знайомий культ Деметри Тесмофорії, свідчить присвятний напис на постаменті кінця IV ст. до н. е.: «Деяка, дружина ... сфена, посвятила Деметрі Фесмофорі за часи архонта Спартока, сина Евмела» (КБН. 18).

У Стародавній Греції існував обряд приношення богам первина. Так, в «Одісеї» пастух Евмей, забиваючи свиню, перший шмат м'яса кидає у вогонь (Ном. Од. XIV, 420). Знання цього обряду боспорянами підтверджує напис про приношення першого зерна на амфорі V ст. до н. е. [19, с. 346–347]. Елевсинський культ двох богинь чітко простежується у святилищі Берегове-4. Про це може свідчити локалізація сакрального комплексу біля підніжжя грязьового вулкана, за яким стікали потоки води. Жерла вулканів греки вважали входом до підземного світу, а вода відігравала важливу роль в Елевсинських культах. В останній день Великих містерій здійснювалося жертвоприношення в ущелині та джерела [12, с. 70]. Крім того, тут були знайдені численні протоми та статуетки двох богинь і учасників містерій. Подібну безліч протом і статуеток Деметри та Кори в ущелині було знайдено у святилищі Майської гори та Кітеї [20, с. 23–24; 16, с. 253]. Це дозволяє припустити, що тут проводилися обряди, пов'язані зі хтонічною іпостассю Матері та Доньки.

Про шанування Деметри Елевсинської побічно може свідчити знайдена у Феодосії групова статуетка Деметри Кори та Іакха. Саме в Елевсинських містеріях ці божества виступають разом, а народженню Іакха присвячується окремий день свята, під час якого учасники процесії приносять йому іграшки [21, с. 208].

Теракоти Деметри та Кори-Персефони знаходять при розкопках не лише городищ, але й некрополів. Так, при розкопках ґрунтових могил Пантікапея були знайдені протоми богині VI—V ст. до н. е. У деяких з них можна побачити в руках плід ґраната, що дозволяє їх ідентифікувати як Кору-Персефону. Окремо хотілося б відзначити аттицьку парну статуетку Деметри з маленькою Корою на плечі, що походить

з дитячого поховання на горі Мітрідат (Пантікапей) [22, с. 17]. Подібна теракота, але місцевого виробництва, була знайдена при розкопках Семибратного городища [23, с. 43]. Цікавим є набір статуеток в одному з пантікапейських поховань: богиня на троні та бог, який лежить. В теракоті бога можна побачити Аїда, чоловіка Персефони, або хтонічного Діоніса, який був тісно пов'язаний з елевсинськими містеріями. В такому разі, на думку С. Ю. Саприкіна, богиню на троні можна трактувати як Кору-Персефону [3, с. 63]. Факт знахідок теракот у могилах може свідчити про хтонічний характер культу богині родючості.

Розквіт культу Деметри припадає на IV ст. до н. е. Теракоти Деметри та Кори трапляються при розкопках майже кожного міста Боспорської держави. Крім того, з'являються перші золоті та сріблені монети зі зображенням колоса — атрибутом Деметри та сатиром або грифоном [24, с. 140].

До цього часу відноситься заснування храму Деметри у Горгіпсії. При його розкопках було виявлено близько 100 уламків погрудних зображень Деметри та її дочки Кори-Персефони, з покривалом на голові, яке спадає на плечі, та з руками, які притиснуті до грудей. Глина багатьох статуеток ідентична місцевій глині світло-бежевого відтінку, на зламі — сіра або помаранчева з дрібними темними включеннями та блискітками, що може бути непрямим підтвердженням наявності в Горгіпсії центру виробництва виробів короластики. Крім того, при розкопках були знайдені форми для відбитку лицьової сторони теракот і печі для випалення. Найбільш ранні з них датуються IV ст. до н. е. [25, с. 52–53; 26, с. 139].

Святилища на честь Деметри засновуються не тільки у містах, а й на території хори Боспору. Більшість з них можна інтерпретувати завдяки знахідкам вівтаря та теракот.

Прикладом такого сільського теменоса може стати сакральна споруда, що її було відкрито при розкопках поселення Завітне-V у 2009–2011 роках А. Г. Шепко та С. А. Соловйов віднесли його до типу *extra-urban* святилищ [27, с. 471–272]. Під час розкопок цього поселення було знайдено теракоти різного ступеня збереження. Деякі з них мають стосунок до культу Деметри. Так, наприклад, у 2003 р. були знайдені теракоти другої половини V ст. до н. е. У ямі № 2 — теракота у формі свині, в ямі № 3 — фрагмент статуетки богині на троні [28, с. 121–128]. До кінця V — початку IV ст. до н. е. відноситься фрагмент протоми з невеликим ротом, пухкими губами, округлим підборіддям. Збереглося зображення кисті лівої руки, підведеної до лівих грудей. Цей фрагмент нагадує Деметру або Кору-Персефону [28, с. 121–128; 29]. У 2010 р. на території темносу були знайдені сім напівфігур Деметри, які належать до типу «богиня з руками на грудях» [27, с. 471].

Ці знахідки є однією з ілюстрацій поширення землеробсько-хтонічного культу Деметри та її дочки Кори-Персефони на теренах Боспорської держави. Що стосується статуеток свиней, то їх знаходили також при розкопках Пантікапея, Кітея, Німфея та інших міст. Свиню приносили в жертву Деметрі, щоб уберегти посіви від шкоди. Скидання свиней в печеру або розколину символізувало сходження Персефони в підземний світ [3, с. 68].

Винятковою знахідкою для боспорської хори є **вотивний** рельєф із сільського теменоса, поблизу городища Генеральське-Східне. На ньому зображено чотири фігури в однакових позах і одязі. Одна пара — доросла, друга — дитяча. Руки у всіх зігнуті та підведені до грудей. У руках, можливо, тримають плоди. Дорослі фігури можна тлумачити як Деметру і Кору. Набагато складніше виглядає справа з дитячою парою. О. О. Масленников припустив, що це — Тріптолем — перший землероб, та Плутос або Іакх і Плутос [19, с. 69].

Непрямі підтвердження популярності на Боспорі культу елевсинських богинь можна спостерігати у розписах привізних пелік. Наприклад, розпис червонофігурної пеліки з Павловського кургану поблизу Керчі IV ст. до н. е. зображує посвяту в Елевсинські містерії [7, с. 89–90].

На деяких фрагментах амфор і чорнолакового посуду, представлених різними зразками від VI — до II ст. до н. е., трапляються графіті Δ і ΔН. Чимало дослідників трактують їх як посвячення Деметрі [30, с. 6–85]. Цікавою знахідкою серед графіті на кераміці став канфар з поселення Андріївка Южна з написом гострим предметом «Деметра» [31, с. 222]. Особливу увагу слід приділити знахідкам на Кітейському зольнику: на місці здійснення обрядів, присвячених Деметрі, знайдено фрагменти чорнолакового посуду з написами, які можна віднести до посвят Деметрі. Наприклад, це фрагмент чорнолакового кіліка з графіті на віночку ΔНМ з Кітея [16, с. 253]. Такі написи з присвятами Деметрі трапляються аж до II—I ст. до н. е. Наявність серед знахідок графіті, що містять букви Δ і К, дозволяє розглядати такі монограми як спільні посвячення Деметрі та Кори. Вельми цікавим є фрагмент чорнолакового рибного блюда з написами Н і ІКХ, що дозволяє зі застереженням припустити спільне шанування Діоніса-Іакха та Деметри. Це може бути пов'язано з тим, що в міфології Іакх є найбільш пов'язаним з Деметрою та елевсінськими містеріями [16, с. 253].

До IV ст. до н. е. належать відомі розписи кургану Велика Близниця: по верхній частині стін дромосу склепу проходив фриз з рослинними візерунками, а в поховальній камері на плиті, що замикала склепіння, написане фронтальне погрудне жіноче зображення на синьому тлі. Квіти та колосся пшениці, які жінка тримає в руках, засвідчують, що це Деметра [32, с. 31]. На думку Є. А. Савостіної, у розписі Деметри — гарантія майбутнього відродження, тому що богиня в своїй хтонічній іпостасі не просто очікує небіжчика, але, крім цього, шукає його — як і дочку свою Кору, щоб, як і Кору, повернути до життя; таким чином, основна ідея всього комплексу полягає в вірі, що після смерті людину чекає нове життя [33, с. 81–85].

У склепі I виявлено багате поховання в ритуальному уборі жриці. Голову її прикрашав золотий калаф. До нижнього краю калафа прикріплялися скроневі підвіски. На диску кожної сережки зображено богиню Фетиду, що везе на морському коні, у супроводі дельфінів, викувану Гефестом зброю Ахілла. Шию прикрашали два золотих намиста. На руках було по золотому браслету, які склалися з кручених кілець, що закінчуються двома бігучими левицями. Надзвичайно ошатним був одяг жриці: близько двох тисяч нашивних золотих бляшок різної форми та розмірів на сукні. Серед бляшок є платівки з поясным зображенням Деметри, Кори, Геракла, бляшки з головою Афіни, Геліоса; значне число бляшок зображує дівчат, які виконують священний танок [34, с. 54–56]. На наш погляд, зображення на бляшках можуть бути пов'язаними з елевсінськими містеріями.

Період III—I ст. до н. е. характеризується як час занепаду культу Деметри. Це може бути пов'язане як з ослабленням контактів Боспору з Афінами та входженням до складу Понтійської держави, так і зі змінами, що відбулися в результаті кризи сільського господарства та переорієнтації економічних зв'язків. У цей час поширюється культ Кібели, відбувається його зближення з культом Деметри. Подібне переплетення культур нерідко траплялося у віддалених від античних центрів регіонах. У цьому контексті особливого значення набувають теракотові знахідки III ст. до н. е. на Танаїсі. Тут знайдені протоми Деметри та Кори, фанагорійського і пантікапейського виробництва, які за своїм типом належать до IV ст. до н. е. [23, с. 8–9].

В елліністичному шарі Семибратнього городища III—II ст. до н. е. були також знайдені протоми Деметри або Кори разом зі статуетками Кібели, яка увібрала в себе хліборобські функції Деметри [23, с. 42].

Незважаючи на скорочення знахідок, які належать до культу Деметри, зображення колоса зберігається на монетах Боспору, що може говорити про зберігання значення землеробських культів [24, с. 142].

Таким чином, якщо говорити про сакральне життя боспорян, то можна визначити загальні тенденції в культурі Деметри та його вплив на світогляд:

1. Культ Деметри був перенесений колоністами на нову батьківщину та посів одне з ключових місць у боспорському пантеоні. Це підтверджено тим, що на території Боспорського царства виникають святилища у VI—V ст. до н. е., а вироби коропластів знаходять не лише при розкопках сакральних комплексів, але й у звичайних будинках, а також у похованнях. Про популярність Деметри та Кори-Персефони свідчить велика кількість теракот, знайдених при розкопках міст як європейської, так і азійської частини Боспору.
2. Дуже довго зберігалися архаїчні риси в релігійному світогляді жителів Боспору. Причинами цього було насамперед те, що період колонізації, а отже і рівень суспільної свідомості, збігся з архаїкою. Зображення богині зберігають архаїчні риси: монументальна ієрархічна поза, широко відкриті очі.
3. Традиційність культу Деметри та його хтонічне забарвлення. Більшість колоністів були землеробами, які були носіями консервативного світогляду. У теракотах чітко простежується зв'язок Деметри з її дочкою Корою-Персефоною, заступницею царства мертвих.
Теракоти, разом з іншими рештками жертвоприношень, часто знаходять в ущелинах, спеціальних ямах (Кітей, Німфей, Майська гора) — тобто простежувався зв'язок з підземним царством. Знаходження в місцях відправлення культу світильників, на думку дослідників, свідчить про їхнє використання під час маніфестацій та пов'язується з обрядами, які стоять близько до елевсінських містерій. Однак аграрний характер економіки залишав за Деметрою насамперед землеробські функції. Поряд з землеробськими, Деметра набувала функції законодавиці та підземної богині. Її зображення знаходять у похованнях Пантікапея, Фанагорії, Горгіппії.
4. Піком популярності культу Деметри вважається IV ст. до н. е. Це також зв'язується з економічним життям Боспорського царства, а також його тісними зв'язками з Афінами. Цим століттям датовані епіграфічні написи та монети з зображенням колосу, які свідчать про державний характер культу Деметри.
5. У другій половині III — на початку II ст. до н. е. культ Деметри відходить на другий план. Скорочується кількість знахідок, пов'язаних із цим культом, а функції Деметри перебирає на себе Кібела. Це зумовлене віддаленістю Боспору від античних центрів, його інтеграцією до Понтійського царства та економічною кризою.

Загалом обрядова сторона культу Деметри у Боспорській державі VI—I ст. до н. е. відповідала загальноеллінським сакральним традиціям. У світогляді боспорян Деметра виступала, насамперед, як елевсінська богиня, з землеробсько-хтонічним культом, що несе ідею родючості та відродження.

ЛІТЕРАТУРА

1. Тахо-Годи А. А. Греческая мифология. — М., 1989.
2. Зелинский Ф. Ф. Древнегреческая религия. — М., 2004.
3. Сапрыкин С. Ю. Культ Деметры в Боспорском царстве в VI—IV вв. до н. э. // Из истории античного общества. — Горький, 1983.
4. Русяева А. С. Деметра Боспорская // Склеп Деметры: Памятники археологии Керченского историко-культурного заповедника. — К., 2009.
5. Русяева А. С. Земледельческие культы в Ольвии догетского времени. — К., 1979.
6. Русяева А. С. Религия понтийских эллинов в античную эпоху: Мифы. Святилища. Культы олимпийских богов и героев. — К., 2005.
7. Скржинская М. В. Древнегреческие праздники в Элладе и Северном Причерноморье. — К., 2009.
8. Археология СССР. САИ / отв. ред. М. М. Кобылина. — М., 1970. — Вып. Г1-11: Терракотовые статуэтки. — Ч. 1-2: Терракоты Северного Причерноморья.
9. Соколова О. Ю. Античный город Нимфей [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://bosportemple.ru/content/library/paper_06.htm.

10. Горская О. В. Культы Нимфея по материалам граффити // Боспорский феномен — СПб., 2002. — Ч. 1.
11. Чевелев О. Д., Кашиев С. В., Сударев Н. И. Новые исследования в Анапском районе Краснодарского края // Боспорские чтения. — 2011. — Вып. 12.
12. Завойкин А. А. Святилище Деметры и Коры на Фонталовском полуострове: природная среда и сакральная топография // ВДИ. — 2006. — № 3.
13. Бутягин А. М. Пять лет работ Мирмекийской экспедиции // Материалы V Боспорских чтений. — Керчь, 2004.
14. Долгоруков В. С. Фанагория // Античные государства Северного Причерноморья. — М., 1984.
15. Пичикян И. Р. Малая Азия — Северное Причерноморье. Античные традиции и влияния. — М., 1984.
16. Молев Е. А., Молева Н. В. Терракотовые статуэтки из Китейского святилища // Боспорские исследования. — Вып. 3. — Симферополь, 2003.
17. Петрова Э. Б. Античная Феодосия: история и культура. — Симферополь, 2000.
18. Чистов Д. Е. «Святилище Деметры» и восточные кварталы Мирмекия в IV в. до н. э. // Боспорские исследования. — 2006. — Вып. 13.
19. Масленников А. А. Сельские святилища Европейского Боспора. — Тула, 2007.
20. Ильина Т. А. Проблемы исследования античной короoplastики Боспора: опыт комплексного анализа материалов святилища на Майской горе близ Фанагории: дис. ... канд. истор. наук: 07.00.06. — М., 2008.
21. Латышев В. В. Очерк греческих древностей. Богослужбные и сценические древности. — СПб., 1997.
22. Археология СССР. САИ / отв. ред. М. М. Кобылина. — М., 1974. — Вып. Г1–11: Терракотовые статуэтки. — Ч. 3: Пантикапей.
23. Археология СССР. САИ / отв. ред. М. М. Кобылина. — М., 1974. — Вып. Г1–11: Терракотовые статуэтки. — Ч. 4: Придонье и Таманский полуостров.
24. Анохин В. А. Монетное дело Боспора. — К., 1986.
25. Алексеева Е. М. Античный город Горгиппия. — М., 1997.
26. Цветаева Г. А. Новые данные об античном святилище в Горгиппии // ВДИ. — 1968. — № 1.
27. Шенко Л. Г., Соловьев С. Л. Структура сельского поселения Европейского Боспора (на примере поселения Заветное-5) // Боспор Киммерийский и варварский мир в период античности и средневековья. Проблемы урбанизации. Боспорские чтения. — XIII. — Керчь, 2012.
28. Шенко Л. Г. Терракоты поселения Заветное в Юго-Восточном Крыму // Донецкий археологічний збірник. — 2006. — № 12.
29. Шенко Л. Г. Отчет об археологических работах у с. Заветное Ленинского района АР Крым в 2009 г. — Донецк, 2010. — НА ІА НАНУ. — № 2009/145.
30. Блаватский В. Д. Отчет о раскопках Пантикапея в 1945–1949, 1952 и 1953 гг. // Пантикапей. — М., 1962.
31. Зинько В. Н. Хора городов европейского побережья Боспора Киммерийского (VI—I вв. до н. э.) // Боспорские исследования. — 2007. — Вып. 15.
32. Кобылина М. М. Терракотовые статуэтки Пантикапея и Фанагории. — М., 1961.
33. Савостина Е. А. Греческая периферия и особенности развития искусства на окраине эллинского мира // Боспорский феномен: Искусство на периферии античного мира. Материалы международной науч. конф. — СПб., 2009.
34. Передольская А. А. К вопросу о терракотах из кургана Большая Близница // СА. — 1955. — № 24.

Резюме

Вахрамеева Г. В. *Культ Деметри в сакральном житті Боспору (VI—I ст. до н. е.)*
 Стаття присвячена загальній характеристиці культу Деметри на Боспорі протягом VI—I ст. до н. е. Автором розглянуті основні боспорські святилища Деметри. При

розкопках міст та некрополів були знайдено багато теракот Деметри та Кори-Персефони. Окрім сакральних комплексів та виробів короластів, про шанування богині родючості на Боспорі свідчать епіграфічні джерела, графіті, розписи та зображення колосу на монетах. Пріоритет античних норм та традицій у культурі Деметри зберігався протягом усього зазначеного періоду.

Ключові слова: Деметра, Кора-Персефона, VI—I ст. до н. е., Боспор, сакральне життя, святилище, теракоти, епіграфічні джерела, елевсинський культ, землеробсько-хтонічний характер культу.

Резюме

Вахрамеева А. В. Культ Деметры в сакральной жизни Боспора (VI—I вв. до н. э.)

Статья посвящена общей характеристике культа Деметры на Боспоре, VI—I вв. до н. э. Автором рассмотрены основные боспорские святилища Деметры. При раскопках городов и некрополей было найдено много теракот Деметры и Коре-Персефоны. Кроме сакральных комплексов и изделий короластов, о почитании богини плодородия на Боспоре свидетельствуют эпитафические источники, граффити, росписи и изображения колоса на монетах. Пріоритет античных норм и традиций в культе Деметры сохранялся в течение указанного периода.

Ключевые слова: Деметра, Кора-Персефона, VI—I вв. до н. э., Боспор, сакральная жизнь, святилище, теракоты, эпитафические источники, элевсинский культ, земледельческо-хтонический характер культа.

Summary

G. Vakhrameieva. The cult of Demeter in the Sacred Life of the Bosphorus (VI—I Centuries BC)

The article is devoted to the general characteristics of Demeter cult in the Bosphorus, VI—I centuries BC. The author gives account of the main Bosphorus sanctuaries of Demeter. During the excavation of cities and necropolis, a lot of terracotta of Demeter and Kore-Persephone was found. Apart from sacral complexes and coroplast products, epigraphic sources, graffiti, paintings and images of an ear on the coins evidence honouring the goddess of fertility in the Bosphorus. The priority of ancient rules and traditions in the cult of Demeter was maintained in the course of this period.

Key words: Demeter, Kore-Persephone, VI—I centuries BC, the Bosphorus, sacred life, sanctuary, terracotta, epigraphic sources, the Eleusinian cult, agricultural and chthonic character of the cult.

К. М. Колесников

Міжнародні відносини, зовнішньополітичний статус та проблема митно-податкового суверенітету Херсонеса Таврійського (кінець II—I ст. до н. е.)

Сучасна історична наука зберігає сталий інтерес до проблематики зовнішньополітичних відносин, реального та формально-юридичного статусу на міжнародній арені давньогрецьких колоній Північного Причорномор'я. Автору цієї розвідки теж довелося звертатися до цієї теми [1, с. 3–9; 2, с. 61–68; 3, с. 3–9]. Цей інтерес обумовлений як важливістю для антикознавства цієї теми самої по собі, так і певними її конотаціями з реаліями нашого часу. Йдеться перш за все про невизначений чи пак не визнаний статус таких квазидержавних утворень, як Південна Осетія, Абхазія, «ЛНР», «ДНР», Сомаліленд тощо; цілу низку питань викликає існування й, головне, майбутнє Палестинської автономії, «Ісламської держави», кількох курдських анклавів... Безперечно, будь-які прямі паралелі між проблемністю статусу цих утворень й історичною долею елліністичних громад абсурдні, проте трансформації становища Херсонеського поліса в складі Загальнопонтійської держави Мітридата VI Євпатора з точки зору елліністичної міжнародно-правової практики і реалій сьогодення не може не викликати зацікавлення.

Ця стаття являє собою хронологічне продовження більш ранньої праці, опублікованої в попередньому числі «Старожитностей» [4, с. 28–37], вона ґрунтується майже на тій самій історіографії і джерельній базі, спирається на методологічне підґрунтя, окреслене в публікаціях, присвячених міжнародним відносинам у Понтійському регіоні та становищу Херсонеса Таврійського від початку до кінця II ст. до н. е. [4, с. 28–30; 5, с. 417–429]. Спробуємо, отже, в загальних рисах простежити зміни зовнішньополітичного положення Херсонеса на тлі міжнародних відносин від кінця II — упродовж I ст. до н. е. в зв'язку з митно-податковими прерогативами громади херсонеситів, ступенем її самостійності чи залежності, тобто в зв'язку з так званим митно-податковим суверенітетом.

У подіях Діофантових війн Херсонес виступає як надійний союзник Понту — військовий помічник та територіальна опора понтійських сил вторгнення — експедиційного корпусу Діофанта. Втім, протягом майже 50-літнього Мітридатового панування в Тавриді Херсонес повільно потрапляв під контроль понтійських державних інституцій, зберігаючи хіба що тінь колишньої автономії.

С. Ю. Саприкін стверджував, що поліси Північного Причорномор'я і Боспор сприймалися, на відміну від областей Мітридатової держави в Західному Причорномор'ї, як давні особисті чи навіть династичні володіння монарха, які законно належать йому за правом спадку (Боспор) та встановлення давніх союзницьких відносин (Ольвія,

@ К. М. Колесников, 2016

Херсонес) [6, с. 167]¹. Північнопричорноморські міста перебували під владою Мітридата до його смерті в 63 р. до н. е., проте, як стверджує дослідник, неможливо бути переконаним у тому, що протягом усього цього періоду вони його безумовно підтримували [6, с. 171; 7, с. 54]. Досить тривала практика масового випуску автономної херсонеської, ольвійської і боспорської міді (в Пантікапеї, Фанагорії, Горгіппії) показує, що вже після включення в державу понтійського царя Ольвія, Херсонес і провідні поліси Боспору зберегли (отримали?) права автономії і самоврядування, що дало їм можливість карбувати монету. Як і на Понті, ці права обмежувалися і регламентувалися царем, який контролював монетні випуски. Це, переконаний С. Ю. Саприкін, — результат філеллінської політики Євпатора, яку він запозичив у своїх попередників на понтійському престолі. Як результат, монети Ольвії і Херсонеса зберегли більше традиційно полісних типів, ніж монети Боспору. Останні обмежувалися уніфікованим карбуванням: монети різних центрів несли одні й ті самі типи, пов'язані з особою Мітридата VI. Аналогічну картину бачимо в родовому царстві Мітридата, що було наслідком жорсткого контролю з боку царської влади [6, с. 172–173]. Однак існують й істотні відмінності між центрами північного і південного берегів Понту. В малоазійських володіннях Мітридата тільки цар мав право випускати золоту і срібну монету². На цьому тлі випуски срібла Пантікапеем, Фанагорією і Херсонесом одночасно з емісією в Понті царських тетрадрахм є дуже незвичайним. Пояснити це виключно філеллінством Мітридата — заохоченням полісних свобод — зовсім недостатньо: головним чином, це — фінансовий захід, що сприяв підвищенню економічної могутності полісів. Усупереч власним фінансовим інтересам (масовий випуск місцевого срібла призвів до того, що царські тетрадрахми на Боспорі фактично не оберталися) цар сприяв економічному підйому північних теренів і перш за все полісів із метою активно користатися сировинною базою для постачання матеріальних ресурсів і продовольства в родове царство напередодні і під час війни з Римом [6, с. 173].

У разі порівняння ольвійського і херсонеського типів монетного карбування, з одного боку, із боспорським — з другого, можна дійти висновку, що Ольвія і Херсонес були набагато вільніші у виборі типів своїх монет і набагато послідовніше дотримувалися своїх історичних традицій у монетній типології, ніж Боспор. Одночасно в усіх цих центрах оберталися як засоби обміну мідні монети Понту і Пафлагонії, що усюди мали однакові типи і номінали. На думку С. Ю. Саприкіна, Мітридат, надавши Ольвії і Херсонесу відносно більшу свободу в полісних правах порівняно з містами Боспору, намагався одночасно економічно прив'язати всі три регіони не тільки один до одного, але й до свого царства. Обсяги монетного карбування в північнопричорноморських полісах перебували у зворотному пропорційному зв'язку з обсягами надходження понтійсько-пафлагонської міді. Так, різке зниження в Північному Причорномор'ї і Колхиді обігу понтійської монети у 90–80-х рр. до н. е. супроводжувалося збільшенням обсягів місцевого мідного і срібного карбування на Боспорі, в Ольвії і Херсонесі. Можна припустити, що це стало результатом змін правового положення цих центрів у державі Мітридата в бік більшого розширення полісних свобод. Серед причин розширення автономії цих міст у межах єдиної держави можна назвати, по-перше, філеллінську політику царя, успадковану від батька

¹ Крім Ольвії з округою, Херсонеса і Боспору царю безпосередньо підпорядковувалися Колхіда і Мала Вірменія. Про надійність позицій Мітридата на цих теренах свідчить той факт, що після його падіння землі Північного і Східного Причорномор'я зберегли закладені за нього соціально-економічні і політичні структури, тоді як Західне Причорномор'я і Фракія та варварська периферія Північного Причорномор'я фактично втратили всі мітридатівські традиції в управлінні і політико-економічному житті. Див. : [6, с. 167].

² Як виключення, за заслуги перед монархом Аміс ненадовго отримав таке право. В 96 р. до н. е. його драхми були повністю витіснені царськими тетрадрахмами. Див. : [7, с. 566, 570–572].

і діда, що зорієнтована була на підтримку економічного зростання полісів. По-друге, це — поразки в Східному Середземномор'ї, що потягнули за собою скорочення випуску міді в Понті й зниження обсягів торгово-економічних операцій у Причорноморській державі. Ніша, що виникла внаслідок скорочення обігу понтійської міді, була заповнена в Херсонесі боспорськими монетами. Це свідчить про тяжіння за Мітридата Херсонеса до Боспору в політико-адміністративному й економічному відношенні.

Серед свідчень наявності автономії в північних полісах цього часу можна назвати декрет ради і народу Фанагорії 88/87 р. до н. е. про надання прав громадянства найманцям, які сумлінно відслужили строк своєї служби і дружелюбно поводитися щодо фанагорійських громадян [9, с. 14–33]. Нові громадяни були звільнені від громадянського податку за право користування місцем проживання під час розселення та усиновлення, вони звільнялися також від усіх внесків і повинностей, що сплачували метеки, окрім призову на військову службу. Досить високий рівень самоврядування Фанагорії підтверджується, отже, не тільки згаданим вище правом карбування срібла, але й правом дарування іноземцям політії¹ та правом стягування в свою скарбницю податку з іноземців й осіб без громадянства, саме від якого цим декретом і звільнялися колишні іноземні військові, а нині — нові фанагорійці.

Слід ураховувати, що схильність еллінських полісів до проявів незалежності штучно стримувалася будівництвом у безпосередній близькості від них царських фортець і військових колоній-катоїкій, що проводилося головним чином зусиллями місцевого населення. Після поступової відмови Мітридата VI Євпатора від філеллінської політики будівництво укріплених поселень значно розширилося, особливо в підкорених районах Малої Вірменії, Колхіди і Боспору.

Зацікавленість полісів Боспора, Херсонеса, Ольвії і Колхіди в збереженні панування Мітридата полягала в можливостях широких торговельно-економічних контактів, які їм надавала загальнопонтійська держава. Втім, можна бути переконаними, що після військових невдач царя, які призвели до погіршення кон'юнктури економічних зв'язків у басейні Понту (про це свідчить різке скорочення надходження понтійських монет), північнопричорноморські поліси не поспішали відділитися від Понту, оскільки спробували зміцнити своє економічне становище, спираючись на надані їм права. Тому Мітридат VI пішов на посилення позицій спадкового правління цими територіями, зав'язавши їх політично міцніше одна з одною, що знаменувало собою зміну політики царя в Причорномор'ї в 81/80 р. до н. е. — відмову від філеллінства. В містах Північного Понту припиняється будь-яке автономне карбування, що свідчило про відмову царя від полісних свобод і пов'язувалося з намісництвом на Боспорі Мітридатового сина Махара. Припинення автономного карбування мало наслідком нові надходження понтійсько-пафлагонської міді, проте в набагато менших масштабах. Ці надходження стали також результатом зміцнення економічних відносин і торговельних зв'язків між різними центрами держави Мітридата. Прямих зв'язків між внутрішніми

¹ Збереження полісного громадянства в привілейованих громадах Причорноморської держави Мітридата заперечувало практику існування загальнобоспорського громадянства за Спартоکیدів. Ризикую припустити, що інститут загальнодержавного громадянства, що визрів у пізньокласичному і ранньоелліністичному Боспорі як інтеграційний механізм уніфікації строкатої територіальної держави, очоленої архонтами (тобто — просто правителями, яких за кордоном нерідко іменували тиранами і ставилися як до приватних осіб), був не потрібний Понтійській державі. Більше того — він суперечив її монархічній ідеології. Понтійські басилевси виводили владу своєї династії від Ахеменідів, підкреслювали іранські коріння свого владарювання, акцентували на підданстві «царю царів», а не на республіканській за походженням загальнодержавній політії. Загальнобоспорське громадянство, зафіксоване в низці проксенічних декретів, не заперечувало існування полісного громадянства, через що воно може бути в чомусь уподібнене сучасному громадянству Євросоюзу, що носить субсидіарний характер.

районами власне Понтійської держави і Північним Причорномор'ям явно не існувало: у відповідь на поставки хліба з північнопонтійських областей через Синопу й Аміс енергійно вивозилася продукція з інших регіонів царства. Про це непрямо свідчить повна відсутність знахідок монет північнопричорноморських міст, приміром у Понтійській Каппадокії. Збільшення в цей час на ринках Херсонеса і Боспору кількості тетрахалків типу «Зевс — орел» синопського карбування свідчить, що обидві держави, перебуваючи під контролем Мітридатового сина і намісника Махара, продовжували підтримувати тісні зв'язки одна з одною і однаковою мірою несли зобов'язання з постачання в Синопу продовольства¹ для військ Мітридата, судячи із повідомлень Мемнона Гераклеїського (Memn. LIV. 1) [6, с. 179–180].

Слід зазначити, що у 90–85 рр. до н. е., за намісництва Мітридата Молодшого і Махара на Боспорі і в Колхіді, Ольвія, Херсонес і Боспор склали єдину політико-адміністративну й економічну зони в державі понтійського царя, а в середині 80-х рр. до них додалася ще й Колхіда. Незважаючи на те, що Херсонес в політико-адміністративному відношенні за намісництва Махара на Боспорі підкорявся останньому, він зберігав самостійність у грошовому обігу, наприклад, більшу (подібно Колхіді) зорієнтованість на Аміс. Це знаходить підтвердження в повідомленні Мемнона (XLVII; XLIX), що в 72–70 рр. до н. е. Херсонес і Феодосія користувалися правами автономії, знаходячись під владою Махара. Так, міста Північного Причорномор'я і Колхіда спромоглися зберегти традиційні торговельні зв'язки з Південним Причорномор'ям, у цьому, як ми вже зазначали, полягала одна з причин дотримання містами Причорномор'я лояльності Мітридату Євпатору аж до часу його втечі з Малої Азії в 67/66 рр. до н. е., незважаючи на відмову царя від філеллінської політики.

Наступна спроба розширення царем нещодавно звужених автономних прав північнопричорноморських громад ілюструється карбуванням у Херсонесі монет із зображенням Діви і символами «Зевс — орел на блискавці» та масовим перекарбуванням на Боспорі тетрахалків Синопи з типом орла на пантікапейській монети типу «Аполлон — триножник» та анонімних оболів Махара на пантікапейській оболі типу «Аполлон — орел на блискавці, зірка»². Ці заходи датуються останніми роками Мітридата і початком правління Фарнака II [11, с. 36–39]. Розширення прав громадського самоврядування (порівняно з тим, що було за Махара), що назовні виявилось в збігу перекарбувань і типів монет, не випадково. Воно пов'язане з планом Мітридата створити в Північному Причорномор'ї територіальну, демографічну і ресурсну базу для вторгнення в Італію і Грецію. Для цього знадобилося повернути до складу царства Ольвію і надати грецьким полісам низку автономних привілеїв задля того, щоб міцніше пов'язати їх із царською владою. Вірогідно, у ці роки до Ольвії прибув царський гарнізон із найманців-фракійців (IOSPE, I², 223) та, можливо, малоазійських уродженців (IOSPE, I², 222)³. Однак факт масових перекарбувань, пов'язаних із розривом зв'язків із Південним Понтом через римську окупацію, показує, що нові колосальні витрати на боротьбу

¹ У англійському перекладі «*supplies*» — поставки [10].

² Прибувши на Боспор, Мітридат намагався знову об'єднати північнопричорноморські держави для боротьби з Римом. У сфері монетної політики він застосував апробований напередодні I Мітридатової війни засіб: уніфікацію грошового обігу в підвладних містах. Оскільки цього часу в обігу на Боспорі знаходилося чимало синопських тетрахалків типу «Зевс — орел», а в наділеному певною самостійністю Херсонесі їх кількість поступалася Боспору (45 екз. на Боспорі, 15 — у Херсонесі), то були випущені місцеві херсонеські монети такого ж типу і номіналу з метою вирівняти дисбаланс у монетній справі двох держав і цим міцніше згуртувати їх під владою царя Понту. Вирівняти розрив додатковим надходженням монет із Синопи вже було неможливо, оскільки з 70 р. до н. е. вона перейшла під владу римлян [6, с. 170–171].

³ Див. точку зору Ю. Г. Виноградова: [12, с. 255–256].

з римлянами мали покриватися не з родового царства, а за рахунок знекровлених попередніми поборами ресурсів міст Північного Причорномор'я.

Серед причин, що штовхнули царя на лібералізацію режиму, було незадоволення полісів. Воно прорвалося під час зради Махара наприкінці 70-х рр. до н. е., коли грецькі міста Пантікапей, Німфей, Феодосія, Херсонес та інші «по берегу Понту дуже зручні у військовому відношенні» відпали від Мітрідата, і протягом 65–63 рр. до н. е. стратеги царя брали їх знову (App., Mithr., 107–108). Відновлювати контроль знадобилося і над повсталю Фанагорією, щоб утримати за собою обидва береги Керченської протоки (App., Mithr., 108). Серед причин втрати лояльності з боку північнопонтійських еллінів фахівці знову-таки називають розрив торговельно-економічних зв'язків із південнопонтійськими полісами близько 70 р. до н. е., що фактично знаменувало крах Причорноморської держави. З переходом до римлян Гераклеї, Синопи й Аміса ними повністю були згорнуті торгово-економічні посередницькі функції в регіоні, наслідком чого стало припинення емісії їх монет і порушення економічних зв'язків. Звідси у північних містах — масові монетні перекарбування, емісії, не підкріплені необхідною кількістю товарів, незадоволення заможних торгово-ремісничих кіл, що втратили головне джерело матеріального благополуччя — зв'язки з Південним Причорномор'ям і Східним Середземномор'ям. Звідси й — зростання царських вимог щодо нових витрат. Як бачимо, філеллінська політика Мітрідата Євпатора в Північному Причорномор'ї зберігала ефективність виключно тоді, коли активно працювали економічні зв'язки між різними частинами його держави, перш за все «між основними центрами власне Понту, що координували надходження товарів із Причорномор'я на ринки Малої Азії й навпаки» [6, с. 182–183]. Цей, безсумнівно, логічний висновок треба, на нашу думку, уточнити, оскільки невід'ємною складовою мітрідатової еллінофільської політики в регіоні було гарантування північнопонтійським еллінам безпеки від зовнішніх варварських загроз. І якщо спочатку безпека забезпечувалася низкою переможних війн, то в останній період свого правління цар царів перейшов до союзу з варварами заради організації подальшої протидії римлянам. Цей союз деякі розглядали як відхід від еллінофільства, втім це була одна з варіацій на цю ж тему, адже філеллінство ніколи не було для Мітрідата самоціллю, а лише засобом. Союз з варварами також став засобом, яким досягалося дві мети: гарантування безпеки еллінських громад Північного Причорномор'я та використання їх військово-демографічного потенціалу для продовження протистояння з Римом.

Підсумовуючи аналіз зовнішньополітичного положення Херсонеса часів Мітрідата VI, слід зазначити, що в складі його держави Херсонес, Боспор, Колхіда і почасти Ольвія складали єдину структуру і розглядалися як «старовинні» володіння Понту, тому соціально-політичні процеси на цих теренах та їх організація були аналогічні до тих, що відбувалися в родовому царстві Мітрідата. Разом з Понтійською Каппадокією вони утворювали єдиний спадковий домен. С. Ю. Саприкін підкреслює, що під час правління Мітрідата Євпатора саме в цьому полягала корінна відмінність Північного, Східного і Південного Причорномор'я від Західної частини Чорноморського басейну, де практично немає знахідок понтійських монет: «Ця частина держави розглядалася більше як союзна, ніж підвладна територія, бо не була втягнута в спільний економічний обмін. Таким чином, отримані в результаті спадкування і за заповітом нові території набули в Понтійській державі зовсім інший статус, ніж землі, приєднані шляхом укладання союзів — сіммахій або завоювань» [6, с. 186]. Вважаємо за доцільне в цілому прийняти цей висновок, отриманий у результаті синтезу свідчень наративної традиції і нумізматичних джерел. Однак, як відомо, Херсонеська держава, на відміну від Боспору, не була успадкована або отримана Мітрідатом за заповітом. Херсонес, як і громади «Лівого Понту», перейшов під високу руку царя царів саме внаслідок сіммахії, спрямованої проти скіфів, та, найвірогідніше, подовженої на основі договору з Фарнаком I від 179 р. до н. е. Херсонесити як слабша сторона військового союзу не тільки брали участь у війні проти свого залятого ворога — Малої Скіфії, але й усіляко підтримували понтійського стратега Діофанта в операціях з оволодіння боспорською спадщиною, що цікавило тільки Мітрідата.

Те, що Херсонес упродовж Мітрідатового панування опинився в тих саме умовах, що й, за словами С. Ю. Саприкіна, «старовинні і спадкові володіння Понту», було пов'язане не з історією його інтеграції до Причорноморської держави або юридичними і династичними тонкощами цього процесу, а виключно з торговельно-економічними процесами кооперації між грецькими містами північного і південного узбережжя Чорного моря. Ці процеси розпочалися задовго до Мітрідата VI і продовжилися після встановлення римського військового контролю над усіма берегами Понту [13, с. 5–51].

Щодо участі херсонеських, як власне й будь-яких інших північнопонтійських, військ у Мітрідатових війнах прямих свідчень не існує. Цілком імовірно, що людських ресурсів Греції і Малої Азії цілком вистачало понтійському деспотові для ведення всіх трьох війн з Римом. А от припустити стягування спеціального військового податку з еллінських громад Таврики, що, наприклад, заміняв би прямий рекрутський набір, цілком природно. Причому фіскальний тягар поступово із все новими поразками від римлян мав би зростати. І якщо Ольвія і Херсонес, що задля їхньої безпеки певний час були зайняті понтійськими гарнізонами, могли почуватися в цілому комфортно через надані реальні гарантії безпеки, то поліси Боспору та його потужні політичні й економічні еліти, які колись самостійно були здатні захистити свою територіальну державу від сусідніх варварів, могли відчувати гостре невдоволення. Як прояви останнього, на нашу думку, слід розглядати і сепаратистські нахили намісників Боспору — синів Мітрідата VI Євпатора — Мітрідата Молодшого і Махара, що напевне знаходили питомий ґрунт саме у представників боспорських еліт, й автономістські поривання полісів — Феодосії, Німфея, Фанагорії тощо.

Наприкінці III Мітрідатової війни, 63 р. до н. е., в протистоянні римській блокаді чорноморських проток, влаштованій Гнеєм Помпеем Великим, та внутрішнім негараздам у своїй державі, що скоротилася до меж Боспору, великий Мітрідат у Пантікапеї вкотив собі життя. Фанагорія, що першою повстала проти Мітрідата, отримала від Помпея автономію. Про долю Херсонеса жодне античне джерело не повідомляє, проте в історіографії існують певні припущення про ймовірність його фактичної автономізації на початку правління мітрідатового сина Фарнака II Боспорського (63–47 рр. до н. е.). Проте навряд чи можна серйозно сприймати автономію чи елевтерію Херсонеса тих часів [14, с. 14–18]. Формальний статус Херсонеса в складі держав Мітрідата VI і Фарнака II впродовж 112–47 рр. до н. е., вірогідно, залишався незмінним: місто продовжувало перебувати з цими монархами в союзних відносинах, проте реальна сіммахія повинна була поступитися відносинам підвладності. Залежність Херсонеса від Боспору була тим очевиднішою, що ще за Мітрідата місто перебувало під контролем намісників Боспору та складало разом із боспорськими полісами, Ольвією і Колхідою особливу економічну й політико-адміністративну зону, про що, власне, вже йшлося.

47 р. до н. е. Фарнак II Боспорський — спадкоємець, син і зрадник Мітрідата Євпатора, «друг і союзник римського народу» — повстав проти своїх покровителів і був розбитий спочатку римським консулом і диктатором Гаєм Юлієм Цезарем під Зелюю, а потім власним намісником на Боспорі Асандром під Пантікапеем. Ці події, а також фрагмент херсонеського декрету на честь Гая Юлія, сина Теагена, Сатира (IOSPE, I², 691), який був відраджений з дипломатичною місією до Риму до сенату і Гая Юлія Цезаря, стали підставою для висунення М. І. Ростовцевим гіпотези «першої елевтерії» Херсонеса Таврійського. Згідно з цією гіпотезою Цезар з метою зміцнення свого впливу на півночі Понту у протигагу нелегітимному правлінню Асандра, який по загибелі Фарнака спромігся зашкодити цезаревому другу Мітрідату (VII) Пергамському захопити боспорський престол, міг надати Херсонесу елевтерію (свободу), тобто незалежність від Боспору [15, с. 1–21].

Ця гіпотеза отримала палких прихильників у особі авторитетних вітчизняних дослідників [16, 2; 17; 18, с. 228–237; 19, с. 70–95;], які зміцнили її новими аргументами, пов'язавши з «першою», цезаревою, елевтерією два різновиди монет з легендою вільного Херсонесу (XEPCEΛEYΘ), які раніше відносили до II ст. н. е. Упродовж другої половини

XX ст. ця гіпотеза перестала сприйматися як вірогідне припущення й перетворилася на сторінках монографічних, академічних і навчальних видань у незаперечний факт. Наявні істотні розходження гіпотези з нарративною традицією¹ пояснювалися в різний спосіб. Більшість цих пояснень зводилася або до заперечення достовірності повідомлень стародавнього джерела (інформація Страбона сприймалася то як застаріла, то як занадто узагальнена), або до визнання короткочасності цезаревої елевтерії [20, с. 118]. Свобода Херсонеса, надана близько 46/45 р. до н. е., разом з усіма іншими рішеннями, заходами і діями Цезаря не могла не бути підтвердженою сенатом у 44 р. до н. е. після вбивства диктатора. Проте, вона не протрималася довше 42 р. до н. е., коли некоронований володар Сходу тріумвір Марк Антоній повідбирав автономію й елевтерію у багатьох грецьких міст Східного Середземномор'я. Десь у той же час архонт Асандр починає карбувати монету вже як базилевс (цар), що пояснюють підтвердженням його титулу Марком Антонієм [21, с. 382]. Щойно затверджений на боспорському престолі Асандр у 42 р. до н. е. розпочав реалізацію своєї експансіоністської програми. На додаток до наявних матеріальних ресурсів він отримав нарешті юридичні підстави як офіційний спадкоємець Фарнака домагатися контролю над Херсонесом [22, с. 210]². За однією з інтерпретацій, конфлікт нібито було врегульовано завдяки підтвердженню, хоча і в обмеженому вигляді, херсонеської свободи Августом, унаслідок чого в місті 25/24 р. до н. е. було запроваджено нове ліччислення. Проте справжні причини введення нової херсонеської ери нам не відомі, з цього приводу існує ціла низка гіпотез.

Формальний статус Херсонеса та його відношення до Боспору за Асандра, так само як і за Фарнака, документально не підтверджені. Проте, обмеженість військових ресурсів за умов перебування у варварському оточенні однаково зумовлювала залежність міста від боспорської військової допомоги. Вже за часів самостійного правління цариці Динамії, дочки Фарнака і дружини Асандра, близько 21–12 рр. до н. е. в офіційних документах — декреті херсонеситів на честь її посла (IOSPE, I², 354), посланні Пелемона I (близько 14/13–10/9 рр. до н. е.) раді і народу херсонеситів (IOSPE, I², 704) — відносили міста з володарями Боспору визначаються як дружні і союзні [23, с. 92]. Втім такий статус видається цілковитою формальністю: Херсонес перебував у залежності від Боспору. Так, лист Пелемона I схожий на звичайний рескрипт від імені сюзерена громадянам залежного від нього полісу, а застосування в декреті самих херсонеситів на честь посла Динамії досить раболіпного прикметника *τῶν οφειλομένων*³ носить яскравий відбиток милостей правительки її вірнопідданам [25, с. 130–131]. Підтверджується, як бачимо, припущення М. І. Ростовцева про те, що Боспор здійснював своє панування над Херсонесом у формі симмахії — військово-політичного союзу, залишаючи місту лише обмежене комунальне самоврядування.

Час підбити певні підсумки. Комплекс проблем, пов'язаних із даруванням римлянами Таврійському полісу елевтерії, був розглянутий нами в кількох статтях [4, с. 417–429; 26, с. 322–344; 27, с. 19–45], зараз уважаємо за потрібне підкреслити лише наступне. По-перше, привертає увагу, що до кінця елліністичної доби в політичному словнику давніх греків для визначення самостійності міських громад переважав термін

¹ Страбон у «Географії» (закінчена не раніше 7 р. до н. е.) твердив, що з часів Мітрідата VI Євпатора «...і дотепер місто херсонеситів підкорене (υπήκοος) володарям (δυνάσταίς) Боспору» (Strabo. VII. IV. 3); «і тепер уся ця територія (тобто Таврика — К. К.) знаходиться під владою боспорських царів (υπο τοῖς Βοσπορωνῶν βασιλεῦσιν), яких саджають на престол римляни» (VII, IV, 7). Пліній Старший (23/24–79 рр. н. е.) у «Природній історії», закінченій у 77 р. н. е., писав, що «...гераклеїському Херсонесові римлянами була дарована свобода» («*τοῦ Ηερακλεῖα Χερρονήσου libertate a Romanis donatum*» — NH. VI. 85).

² Автори використаної праці — В. М. Зубар, Є. А. Ліньова, Н. О. Сон, описуючи боротьбу Асандра за Херсонес, використовують легендарну історію Гікії з 53-ї глави «Про управління імперією» Константина Багрянородного.

³ Борг, обов'язок, належне — *τὸ οφειλόμενον* [24, с. 914].

«автономія». Поняття «елевтерія», головним чином, пов'язувалося з тими контекстами, де йшлося про вільного шляхетного індивіда та його якості [4, с. 417–420]. Згодом поняття «автономія» було вихолощене. Це стало наслідком установаження римського контролю над Елладою і Сходом, коли через систематичні спекуляції з цим поняттям відбулася повна термінологічна ревізія. У результаті поняття «автономія» все частіше прикладалося до обмеженого місцевого самоврядування, а для означення незалежного міжнародно-правового становища використовувалося слово «свобода» («елевтерія»). У словнику доби Аристотеля цей іменник і похідні від нього прикметники й дієслова використовувалися не стільки щодо колективів, скільки щодо індивідів. Втрата незалежності більшістю полісів за часів еллінізму й римського періоду сприяють термінологічній ревізії. Так, тривале «автономне» перебування Херсонеса в складі держави Мітридата Євпатора позначилося на тому, що в наступний період самостійницькі поривання городян — прагнення херсонеситів позбутися боспорської опіки — висловлювалися в поняттях «елевтерія», «елевтерас». Коли це прагнення стало реальністю, і Рим надав Херсонесу жадану незалежність від Боспорського царства, — в ознаменування цього слова *ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ* / *ΕΛΕΥΘΕΡΑΣ* прикрасили нову серію парадних монет Таврійського поліса.

По-друге, Херсонес, прагнучи захистити себе від перманентної варварської загрози й уклавши союзні відносини з володарями Понтійського царства, втратив реальну незалежність та опинився під щільним контролем Мітридата VI Євпатора, його синів-намісників, а згодом спадкоємців — правителів Боспору. Цей контроль час від часу слабшав і завуальовувався формальним міждержавним військово-політичним союзом — сіммахією, яку підтримували римляни, покладаючи на Боспор зобов'язання щодо захисту Херсонеса. Остаточо позбутися боспорської опіки, фактично промінявши її на контроль з боку намісників провінції Нижня Мезія та командирів таврійської вексилляції та римського гарнізону, херсонесській міській громаді вдалося не пізніше 140-х рр. н. е.

По-третє, щодо так званого митно-податкового суверенітету, то, безперечно, на початку досліджуваного нами періоду херсонесити розпоряджались ним повною мірою. Херсонеська громада не сплачувала понтійцям за союз і військову підтримку ані за часів Фарнака I у зв'язку з договором 179 р. до н. е., ані за Мітридата VI у роки Діофантових війн. Згодом ситуація докорінно змінюється: Херсонес разом із Ольвією, Боспором і Колхідою починає розглядатися як частина родових володінь Мітридата, отриманих царем нібито у спадок чи за заповітами; місто зберігає свою автономію, обсяг якої то звужується, то розширюється; прямі податкові надходження (в тому числі, можливо, у вигляді продовольства для армії) в понтійську скарбницю стають нормою. Царські гарнізони, розташовані в північнопричорноморських містах чи у фортецях поблизу них, відверто користуються полісною інфраструктурою та поглинають на своє утримання частину місцевих фінансових ресурсів. Мало того, годі сумніватися, що військовослужбовці цих гарнізонів використовувалися для здійснення митно-податкової справи колись суверенних полісів. Таким чином, за Мітридата VI та його наступників¹ Херсонес утратив суверенне право вільно і в повному обсязі розпоряджатися власними фіскально-фінансовими ресурсами. Після остаточного надання римлянами елевтерії (40-ві рр. II ст. н. е.) Таврійський поліс так і не повернув собі цього права: в Херсонесі була розташована римська вексилляція, яка використовувала на власне отримання як мінімум один із місцевих податків — проституційну подать — *capitulo lenocinii* або *vectigali*, *περὶ τοῦ τέλους τοῦ πορνικῶν* (IOSPE, I², 404) [28, с. 52–55].

¹ Як би ми не ставилися до гіпотези «першої елевтерії», як би не визначали час її дарування Херсонесу, попри відсутність прямих указівок джерел, не варто сумніватися, що за наступників Мітридата на боспорському троні, коли місто було об'єднане з царством сіммахією, царські чиновники обмежували митно-податковий суверенітет Херсонеса. Це зокрема можна заключити з тривалого боспорського впливу на херсонеську монетну справу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Колесников К. М. Одне джерело, дві інтерпретації: римська імперія, митний імунітет та статус Тіри // Грані. — 2009. — № 5 (67).
2. Колесников К. М. Римська військова присутність, гарнізон Херсонеса та особливості міжнародно-правового статусу міста в IV—V ст. // Древности, 2012: Харьковский историко-археологический ежегодник. — X., 2012. — Вып. 11.
3. Колесников К. М. Політико-правовий статус та митно-податкові пільги Херсонеса римської доби: аналіз історіографічних концепцій // Грані. — 2009. — № 4 (66).
4. Колесников К. М. Міжнародні відносини, зовнішньополітичний статус та проблема митно-податкового суверенітету Херсонесу Таврійського від початку до кінця II ст. до н. е. // Древности, 2014–2015: Харьковский историко-археологический ежегодник. — X., 2015. — Вып. 13.
5. Колесников К. М. Слова та визначення: «елевтерія» Херсонеса та «автономія» Тіри // ЕІДОС. Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки. — 2010–2011. — К., 2011. — Вып. 5.
6. Сапрыкин С. Ю. Понтийское царство: Государство греков и варваров в Причерноморье. — М., 1996.
7. Шелов Д. В. Города Северного Причерноморья и Митридат Евпатор // ВДИ. — 1983. — № 2.
8. Шелов Д. В. Понтийская держава Митридата Евпатора // Причерноморье в эпоху эллинизма. — Тбилиси, 1985.
9. Виноградов Ю. Г. Фанагорийские наемники // ВДИ. — 1991. — № 4.
10. Метнон. History of Heracleia. — Ch. 37. 5 : [Electronic resource]. — Way of access: <http://www.attalus.org/translate/memnon2.html>
11. Голенко К. В. Из истории монетного дела на Боспоре в I в. до н. э. // НЭ. — 1960. — Т. II.
12. Виноградов Ю. Г. Политическая история Ольвийского полиса VII—I вв. до н. э. Историко-эпиграфическое исследование. — М., 1989.
13. Виноградов Ю. Г. Понт Евксинский как политическое, экономическое и культурное единство и эпиграфика // Античные полисы и местное население Причерноморья: материалы междунар. науч. конф. «Межполисные взаимоотношения в Причерноморье в доримскую эпоху. Экономика, политика, культура» / [ред. кол. : Ю. Г. Виноградов, М. И. Золотарев (ред.-сост.); отв. ред. С. Д. Крыжицкий]. — Севастополь, 1995.
14. Кадеев В. И. Херсонес Таврический в первых веках нашей эры. — X., 1981.
15. Ростовцев М. И. Цезарь и Херсонес // ИИАК. — 1917. — № 63.
16. Орешников А. В. Этюды по нумизматике Черноморского побережья // ИРАИМК. — 1922. — Т. 2.
17. Зограф А. Н. Античные монеты. — М.; Л., 1951. — (МИА, № 16).
18. Гриневич К. Э. Херсонес и Рим // ВДИ. — 1947. — № 2.
19. Голубцова Е. С. Северное Причерноморье и Рим на рубеже нашей эры. — М., 1951.
20. Зубарь В. М. Из истории Херсонеса Таврического на рубеже нашей эры // ВДИ. — 1987. — № 2.
21. Давня історія України : в 3-х т. — Т. 2 : Скіфо-антична доба / Бессонова С. С., Гаврилюк Н. О., Зубар В. М. та ін. — К., 1998.
22. Зубар В. М., Лінцова Є. А., Сон Н. О. Античний світ Північного Причорномор'я: Нариси історичного та соціально-економічного розвитку. — К., 1999.
23. Макаров И. А. «Первая элевтерия» Херсонеса Таврического в эпиграфических источниках // ВДИ. — 2005. — № 2.
24. Вейсман А. Д. Греческо-русский словарь: издание пятое. — СПб., 1899.
25. Виноградов Ю. Г. Полемон, Херсонес и Рим // ВДИ. — 1992. — № 3.
26. Колесников К. М. Десять рядків, або як Цезар (не)подарував свободу Херсонесу // Ейдос. ЕІДОС. Альманах теорії та історії історичної науки. — К., 2011–2012. — Вып. 6.
27. Колесников К. М. Перша елевтерія Херсонеса та проблема визначення статусу міста 40-х рр. до н. е. — 140-х рр. н. е. у вітчизняній історіографії // Історія торгівлі, податків та мита: зб. наук. пр. — Дніпропетровськ, 2013. — № 1 (7).
28. Колесников К. М. Офіційне листування щодо проституційної податі в системі митно-податкових відносин у Херсонесі Таврійському на зламі II—III ст. // Культура народів Причерноморья. Научный журнал. — 2009. — № 169.

Резюме

Колесников К. М. *Міжнародні відносини, зовнішньополітичний статус та проблема митно-податкового суверенітету Херсонеса Таврійського (кінець II—I ст. до н. е.)*

Ця робота присвячена аналізу міжнародно-правового статусу та митно-податкового суверенітету Херсонеса Таврійського на тлі міжнародних відносин у Чорноморському регіоні в кінці II—I ст. до н. е.

Автор розглядає концепти «той, що управляється власними законами, автономний» (*αὐτόνομος*), «вільний, незалежний» (*ἐλευθέρως*), «той, що не має гарнізону» (*ἀφρούρητος*), які в період еллінізму позначали свободу і самостійність громадянської общини (полісу). У статті розглянуто складне військово-політичне становище Херсонеського поліса та необхідність пошуку зовнішніх союзників для боротьби з експансією кримських скіфів. Таким союзником стає Мітридат VI Євпатор — володар могутнього Понтійського царства, дід якого Фарнак I вже перебував у союзницьких відносинах з Херсонесом (договор 179 р. до н. е.).

У складі держави Мітридата VI Євпатора Херсонес перебував на правах автономії, при цьому був щільно інтегрований в економічну та адміністративну систему Причорноморського держави. Таким чином, автономія Херсонеса Таврійського за часів правління Мітридата та його наступників на боспорському престолі була, незважаючи на гарантоване право карбувати власну монету, не більше ніж комунальним самоврядуванням.

Автор показує, що встановлення Херсонесом союзницьких відносин із більш сильним партнером призводило до встановлення залежності від нього. Ця залежність символізувалася обов'язком сплати данини або податків на користь нового суверена і згодом привела до втрати суверенітету в митно-податковій політиці.

Ключові слова: міжнародні відносини, зовнішньополітичний статус, митно-податковий суверенітет, Херсонес Таврійський, Рим, Понт, Боспор, автономія (*αὐτονομία*), елевтерія (*ἐλευθερία*), монетна справа, проксенічна діяльність, сіммахія (*συνμαχία*), Мітридатові війни.

Резюме

Колесников К. М. *Международные отношения, внешнеполитический статус и проблема налогово-таможенного суверенитета Херсонеса Таврического (конец II—I вв. до н. э.)*

Даная работа посвящена анализу внешнеполитического статуса и налогово-таможенного суверенитета Херсонеса Таврического на фоне международных отношений в Причерноморском регионе II—I вв. до н. э.

Автор рассматривает содержание концепты «управляемый собственными законами, автономный» (*αὐτόνομος*), «свободный, независимый» (*ἐλευθέρως*), «не имеющий гарнизона» (*ἀφρούρητος*), которые в эллинистический период обозначали свободу и самостоятельность гражданской общины. В статье показано сложное военно-политическое положение Херсонесского полиса и необходимость поиска внешних союзников для борьбы с экспансией крымских скифов. Таким союзником становится Митридат VI Евпатор — владыка могущественного Понтийского царства, дед которого Фарнак I пребывал в союзнических отношениях с Херсонесом (договор 179 г. до н. э.).

В составе государства Митридата VI Евпатора Херсонес пребывал на правах автономии, при этом был плотно интегрирован в экономическую и административную систему Причерноморского государства. Таким образом, автономия Херсонеса Таврического при Митридате и его преемниках на боспорском престоле являлась, несмотря на право чеканить собственную монету, не более чем коммунальным самоуправлением.

Автор показывает, что установление Херсонесом союзнических отношений с более сильным партнером приводило к установлению зависимости от него. Эта зависимость символизировалась обязанностью уплаты дани или налогов в пользу нового суверена и впоследствии привела к утрате суверенитета в налогово-таможенной политике.

Ключевые слова: международные отношения, внешнеполитический статус, налогово-таможенный суверенитет, Херсонес Таврический, Рим, Понт, Боспор, автономия (αὐτονομία), элевтерия (ἐλευθερία), монетное дело, проксеническая деятельность, симмахия (συμμαχία), Митридатовы войны.

Summary

K. Kolesnykov. *International Relations, Foreign Status and the Problem of the Customs and Tax Sovereignty of the Chersonese Tauric (ending II—I Centuries BC)*

This work is devoted to the analysis of international legal status and the customs and tax sovereignty of the Chersonese Tauric on the background of international relations in Black Sea region in ending II—I centuries BC.

The author examines the concept of «*autonomos*» (αὐτόνομος), «*eleutheros*» (ἐλευθέρος), «*aphrouretos*» (ἀφρούρητος) that in the Hellenistic period signified freedom and independence of the civil community. The article shows the heavy military-political situation in Chersonese state and the search for external allies to fight against the expansion of the Crimean Scythians. Mithridates VI Eupatoros basileus of the powerful Kingdom of Pontus — becomes an ally of Chersoneses. His grandfather Pharnaces I was an ally of Chersonese (treaty 179 BC about military-political alliance — συμμαχία — between Chersonese and Pontus).

In the State of Mithridates VI Eupatoros Chersonese remained as autonomy, thus was tightly integrated into the economic and administrative system of the All Black Sea States. Thus, autonomy of the Chersonese during the rule of Mithridates and his successors on the Bosphorus's throne, despite the right to mint its own coins, no more than municipal government.

The author shows that establishing Chersonese alliance with a stronger partner led to the establishment of dependence on him. This dependence is manifested in duty to pay tribute or taxes in favor of a new sovereign, and subsequently led to the loss of sovereignty in the tax and customs policy.

Key words: international relations, foreign policy status, tax and customs sovereignty, Chersonese, Rome, Pontus, Bosphorus, autonomy (αὐτονομία), eleutheria (ἐλευθερία), coinage, proxenian activities, symmachia (συμμαχία), Mithridatic wars.

О. В. Вус

Римско-готская война 377–382 гг. Битва при Оппидуме AD SALICES и ее последствия

истории балканских провинций Римской империи IV ст. новой эры было сложным периодом. На протяжении этого времени регион неоднократно подвергался нападениям пришлых племен. В ходе нашествий Империя несла значительные людские, материальные и финансовые потери, теряла города и крепости, на восстановление которых потом тратились немалые силы и средства. Вне всяких сомнений, римско-готская война 377–382 гг. стала одним из важнейших событий эпохи Великого переселения народов. В результате этой войны чрезвычайно усилилось влияние «варваров» на внутривосточную ситуацию в Римской империи, были реформированы ее вооруженные силы, произошло окончательное разделение Римского государства на Западную и Восточную империи.

Основными источниками о предпосылках, причинах, главных событиях и результатах римско-готской войны 377–382 гг. являются сочинения Иордана (?–551), Исидора Севильского (ок. 560–636), Зосима (V в.), Павла Орозия (ок. 385–420), Евнапия Сардийца (ок. 347 — ок. 420) и Сократа Схоластика (ок. 380 — после 439). Но самая ценная информация содержится в XXXI книге произведения «Res Gestae», написанного римским ученым и офицером Аммианом Марцеллином (ок. 330 — ок. 395). Автор труда был не только современником, но и участником ряда военных кампаний IV в. Есть все основания полагать, что в ходе работы над «Res Gestae» он беседовал с непосредственными свидетелями происходивших на Балканах событий. Это обстоятельство дает возможность максимально полно реконструировать события той эпохи.

Следует отметить, что длительные войны с готами в III в. были успешно завершены императором Аврелианом (270–275). В 271 г. римляне, совершив поход за Дунай, наголову разгромили войско вождя Каннабауда (Iord. De summ., 290; SHA, XXVI, XXII, 1–2). На долгое время опасность масштабных вторжений была ликвидирована, и готы совершали лишь эпизодические набеги на придунайские провинции [1, с. 127–128]. На рубеже III–IV вв. их племена занимали территорию между Дунаем на юге, рекой Олт (левый приток Дуная) на западе и Днестром на севере [2, р. 4].

В 20-х гг. IV в. отряды готов приняли активное участие в борьбе за власть между соправителями (с 311 по 324 г.) императорами Константином I (306–337) и Лицинием (308–324) [3, с. 199]. По словам Иордана, администрация Константина и племенная знать готов заключили союз (*foedus*); они привели ему 40 тысяч бойцов, так как «без них римское войско с трудом сражалось с любыми племенами» (Iord. Get., 111, 112).

В 332 г. Константин I по просьбе сарматов вступил в войну с везиготами, огромная армия которых переправилась через Дунай. Нападавшие были наголову разбиты:

© О. В. Вус, 2016

только от голода и холода погибло около 100 тысяч человек, после чего римляне вытеснили остатки готов за Дунай (Anon. Vales., I, VI, 31–32; Isid. Hist. Goth., 5)¹.

Неспокойной была и вторая половина столетия. Фракию грабили многочисленные разбойничьи шайки «варваров» (Amm. Magc., XXVI, 4, 5). Возможно, готская племенная знать вынашивала план масштабного вторжения в процветающие балканские провинции, и через некоторое время воспользовалась первым же удобным случаем — мятежом узурпатора Прокопия (365–366), который тот поднял в Константинополе в конце сентября 365 г. [4, с. 9, 15–16]. Однако надежды готов не оправдались, так как находившийся в Малой Азии император Валент (364–378) получил донесение о готовящемся нападении и выдвинул «в достаточном количестве конницу и пехоту в места, подвергшиеся опасности» (Amm. Magc., XXVI, 6, 11).

В битве при Фиатире (Лидия) узурпатор в результате измены был разбит, бежал, и 27 мая 366 г. казнен в лагере победителей недалеко от Наколеи во Фригии (Zos. Hist., IV, 8). Отряды готовившихся к нашествию готов оказались запертыми в придунайских крепостях (Zos. Hist., IV, 10). В начавшейся вскоре «Скифской войне» (367–369 гг.) отборные войска императора Валента форсировали нижний Дунай у крепости Дафна и сами атаковали врага (Amm. Magc., XXVII, 5, 2). В 369 г. римляне продвинулись далеко вглубь вражеской территории и наголову разгромили войско готского вождя Атанариха (363–381). В итоге «варвары» запросили мир, который был заключен между Валентом и Атанарихом на гребном судне посреди Дуная (Amm. Magc., XXVII, 5, 9; Zos. Hist., IV, 10, 2–4).

Тишина и спокойствие на границе царил недолго. В 376 г. до римских гарнизонов на Дунае дошли известия о том, что все племена «варваров» между р. Тисой и Черным морем пришли в необычно сильное волнение [5, с. 37]. Виной тому были гунны — кочевой народ, образовавшийся во II–IV вв. в Приуралье из тюркоязычных хунну и местных угров [6, с. 146; 7, с. 160]. Возможно, именно движение племен гуннов на Запад дало толчок Великому переселению народов.

В Северном Причерноморье гунны появились не ранее 370 года. В Приазовье они, произведя «страшное истребление и опустошение», разгромили племена аланов-танайтов, а затем обрушились на «обширные и плодородные земли», которыми владел правитель готов-гревтунов Германарих (Amm. Magc., XXXI, 3, 1–2; Iord. Get., 126, 127). В ходе последовавшей затем войны Германарих (?–376) покончил с собой, а nasledовавший ему Витимир вскоре погиб в бою. Аланы и часть готских племен покорились гуннам, иные же готы, во главе с Алафеем и Сафраком, отступили к Днестру, поближе к владениям тервингов (Amm. Magc., XXXI, 3, 3). По словам Павла Орозия, «народ гуннов... охваченный внезапной яростью, воспламенился против готов и, приведя их в полное смятение, изгнал с прежних мест поселения» (Oros., VII, 33, 10).

Правивший готами-тервингами Атанарих решил сопротивляться и собрал всех, кто мог сражаться, в укрепленном лагере на берегах Днестра. Однако гунны разгадали его замысел и, обойдя посланный в разведку отряд Мундериха², напали ночью на лагерь тервингов с тыла (Amm. Magc., XXXI, 3, 4–6). Готы были ошеломлены неожиданным ударом, разбиты, и вынуждены искать спасения в Кодрах — невысоких горах между Прутом и Реутом. Отступая затем от берегов Прута до Дуная, они в спешке стали возводить защитные сооружения (валы) в надежде обеспечить свою безопасность. Однако не смотря на энергию, с которой тервинги принялись строить фортификации, гунны продолжали теснить их к Дунаю, и, возможно, вырезали бы все племя, если б не помешала захваченная добыча (Amm. Magc., XXXI, 3, 7–8). По словам Аммиана Марцеллина,

¹ 300 тысяч бежавших из-за Дуная сарматов были расселены римской администрацией во Фракии, Скифии, Македонии и Италии (Anon. Vales., I, VI, 32).

² Впоследствии Мундерих служил в римской армии командиром пограничного лимеса в Аравии на Востоке и, возможно, рассказывал о происходивших на Днестре событиях автору «Res gestae» Аммиану Марцеллину.

«множество неведомых варварских народов, будучи изгнано из своих обиталищ внешним натиском, подошло к Истру с женами и детьми» (Amm. Marc., XXXI, 4, 2).

На общем совете вождей племен было решено обратиться к императору Валенту с просьбой о предоставлении им убежища во Фракии или Мезии (Iord. Get., 131). Поэтому вышедшие на берег Дуная готы Алавива сразу отправили через реку посольство: они пообещали римлянам, что «будут вести себя спокойно и поставлять вспомогательные отряды» (Amm. Marc., XXXI, 3, 8; XXXI, 4, 1).

Осенью 376 г. администрация Валента согласилась на предложение тервингов, считав, что расселенные на приграничной территории «варвары» станут отличным буферным поясом против нападений степных пришельцев [5, с. 40]. Форсирование Дуная осуществлялось на участке вблизи крепости Дуросторум (совр. Силистра, Болгария) [8, с. 11]. Первыми приняли отряды Алавива и Фритигерна; их воинам выдали провиант и предоставили участки земли для обработки (Amm. Marc., XXXI, 4, 8). Орозий, правда, утверждал, что «готы, перейдя Данувий, были приняты Валентом без всякого заключения договора» (Oros., VII, 33, 10).

Римляне даже не подозревали, какой «сосуд Пандоры» они открыли. Тервинги, «получив от императора разрешение перейти через Дунай и занять местности во Фракии, переправлялись... целыми толпами днем и ночью на кораблях, лодках, выдолбленных стволах деревьев... бесчисленные толпы варваров рассеялись по провинциям... заняли все местности и заполнили все горные хребты» (Amm. Marc., XXXI, 4, 5; XXXI, 4, 8). Действительно, после переправы германцы стали расселяться не только во Фракии, но и в Дакии Прибрежной, и в Мезии (Iord. Get., 133). Евнапий Сардиец утверждал, что на территорию Империи перешло до 200 тысяч готов (Евнапий, фр. 43).

Из них воины составляли до 1/3 от общего числа населения. Численность готской армии под властью одного вождя не превышала 20 тысяч человек. Основу военного контингента составляли свободные люди, но самыми боеспособными являлись дружинники (буццеларии и сайоны), лично преданные вождю (Cod. Euric., 310, 311). Конные подразделения готов-тервингов насчитывали до 2000 всадников, численность кавалерии гревтунгов была более значительной и доходила до 5000 всадников [9, с. 127].

По-видимому, эти оценки более объективны. А. Р. Корсунский и Р. Гюнтер полагают, что реальная численность народа тервингов не превышала 40 тысяч человек, из них не более 8 тысяч воинов [10, с. 35].

Вслед за тервингами на границу прибыли и готы-гревтунги под командованием Алафея, Сафрака и Фарнобия. Хотя гревтунги не получили разрешения от императора Валента на переправу, они, воспользовавшись халатностью римских солдат, сколотили лодки и высадились на правом берегу Дуная недалеко от лагеря Фритигерна. Еще одно племя гревтунгов, во главе с Атанарихом, не решилось на переправу и отступило в «область Кавкаланда» — предгорья Южных Карпат (Amm. Marc., XXXI, 4, 12–13; XXXI, 5, 3). По-видимому, Атанарих видел путь спасения в самостоятельной борьбе с гуннским нашествием [11, с. 174–175].

В связи с тем, что готы оказались во Фракии осенью, их в скором времени постигли «оскудение и голод». Римская же администрация, воспользовавшись тем, что с «варварами» не был заключен договор, постаралась максимально нажиться на сложившейся ситуации. По меткому замечанию Иордана, «действительно, на что только не принудит пойти «проклятая золотая жажда»? (Iord. Get., 134).

Открыв по просьбе готских вождей «торжище», на котором их воины могли бы купить для семей продукты, местные чиновники резко подняли цены на мясо и хлеб. Когда закончились деньги, тервинги стали менять на продукты рабов и домашнюю утварь, а когда закончились и они, то «опозорившие себя командиры» потребовали отдать за еду даже сыновей готских старейшин (Amm. Marc., XXXI, 4, 11; Iord. Get., 135). По словам Евнапия, «всякий думал только о том, чтобы наполнить дом рабами, поместья — пастухами, и удовлетворить своему неистовому сладострастию» (Евнапий, фр. 43).

Озлобленные, хорошо вооруженные и не получившие никаких припасов готы поняли, что римляне задерживают их лишь «ради позорного торга», и двинулись на юг, к Маркианополю (совр. Девня, Болгария).

После того, как вожди тервингов Алавив и Фритигерн привели страдающих от голода воинов к стенам города, комит Фракии Лупицин пригласил их со свитой на пир в свою резиденцию, в то время как основная часть готов оставалась вне Маркианополя. Здесь между «варварами» и охраной, отказавшейся пустить их на рынок за продуктами, произошло столкновение, которое закончилось разгромом отряда римских солдат (Amm. Magc., XXXI, 5, 4–5). Получив донесение о случившемся, Лупицин приказал уничтожить приглашенных на пир готов, однако Фритигерн, услышав шум схватки во дворе претория, обнажил меч, и вместе с соратниками вырвался из Маркианополя (Iord. Get., 136, 137).

Эти события стали «спусковым крючком» последовавшей затем римско-готской войны. Узнав о провокации, «весь народ тервингов загорелся жадной боя» (Amm. Magc., XXXI, 5, 8). Небольшие их отряды стали рыскать в окрестностях Маркианополя в поисках продовольствия, грабя и поджигая сельские поселения. Комит Фракии Лупицин в спешке собрал подчиненные части и в девяти милях¹ от города попытался дать бой «варварам». Однако готы храбро бросились на «беспечные отряды» римлян и в жестоком бою наголову их разгромили. Были потеряны все знамена, погибло большинство солдат и все офицеры, кроме Лупицина, укрывшегося за стенами Маркианополя (Amm. Magc., XXXI, 5, 9).

После этого боя готы некоторое время вообще не встречали сопротивления. Целью своего дальнейшего похода они избрали Адрианополь — главный город провинции Гемимонт. Здесь к ним присоединились германские отряды Сфераида и Колии, до этого момента находившиеся на римской службе, и рабочие с местных золотых приисков. В 377 г. тервинги осадили Адрианополь и неоднократно, совершая «подвиги выдающейся отваги», штурмовали укрепления города. Однако поняв, что несут слишком большие потери, готы решили уйти, оставив здесь небольшой отряд.

После снятия осады Фритигерн повел свое войско на разорение черноморского побережья Фракии, «не подвергаясь при этом никакой опасности» (Amm. Magc., XXXI, 6, 1–5). Готы с одобрением отнеслись к решению вождя и с удовольствием принялись повсюду отыскивать богатые поселения, хлебные склады и тайные убежища жителей. Не только Фракия, но и смежные с ней Македония и Фессалия запылали пожарами, местное население избивалось или уводилось в рабство (Amm. Magc., XXXI, 6, 5–7; Евнапий, фр. 43).

Император Валент находился в это время в Антиохии: он был занят подготовкой к очередной войне с Персией и стянул в Сирию самые боеспособные войска [13, с. 298]. Вместе с тем он не мог допустить потери одной из важнейших провинций Империи², и поэтому срочно отправил магистра конницы Виктора к шахиншаху Шапуру II (309–379) заключать мирное соглашение [15, с. 103]. Одновременно Валент запросил военную помощь у своего племянника — императора Запада Грациана (375–383) и перебросил во Фракию легионы из Армении (Amm. Magc., XXXI, 7, 1–2).

На некоторое время легионы под командованием магистра конницы Профутура и магистра пехоты Траяна стабилизировали обстановку во Фракии. Постепенно им удалось взять под контроль перевалы Балканского хребта (горы Гем) и оттеснить

¹ Римская миля (лат. *mille passuum (millarium)* — тысяча двойных шагов римского солдата в снаряжении на марше) равнялась 1478,7 м [12, с. 324].

² Автор «*Expositio totius mundi et gentium*» (IV в.) подчеркивал, что «провинция Фракия... весьма богата зерном и населена рослыми и отважными в битвах людьми, так что отсюда обычно вербуют воинов» [14, с. 284, § 50]. По мнению Аммиана Марцеллина, именно во Фракии набиралось лучшее пополнение для легионов, «которые пользовались на Востоке славой за свое участие не в одной большой битве» (Amm. Magc., XX, 8, 1).

«варваров» на север, к Нижнему Дунаю. К этому времени подоспела помощь от императора Запада — комит доместиков Рихомер привел несколько когорт из Галлии, прибыли также паннонские и трансальпийские вспомогательные части, подчинявшиеся дуксу Фригериду (Amm. Magc., XXXI, 7, 3–5).

В августе 377 г. объединенные войска Профутура, Рихомера и Траяна подошли к базовому лагерю готов в провинции *Scythia Minor*, находившемуся возле оппидума *Ad Salices* (*oppidum Salices, Ad Salices*), в 26 милях от Истрии (Itin. Ant. Aug., 227, 1–2). Табор представлял собою огромный круг, огражденный по периметру рядами повозок (*carrago*), внутри которого готы чувствовали себя в полной безопасности (Amm. Magc., XXXI, 7, 5). В лагере находилось не менее 12 тысяч воинов [16, S. 339]. Римская армия была многочисленнее, но все же не 5–6 тысяч воинов, как утверждает С. Макдауэлл [17, с. 51].

Прежде чем решиться на сражение, командование римлян внимательно наблюдало за действиями готов. Был выработан план боя: полководцы хотели напасть на врага (желательно с тыла) в тот момент, когда готы покинут табор и растянутся колонной на марше. Однако этот замысел не осуществился, так как «варвары», имея информацию о планах римлян от перебежчиков, решили не покидать свой *carrago* (Amm. Magc., XXXI, 7, 6–7).

Через некоторое время готские вожди, предполагая, что к противнику непрерывно подходят подкрепления, стали собирать рассеянные по всей провинции отряды, чтобы дать сражение римлянам и переломить ход войны в свою пользу. Для римского командования результат линейного полевого боя представлялся сомнительным в силу меньшей численности войск по сравнению с «варварами», но и отступать Профутур, Рихомер и Траян тоже не хотели (Amm. Magc., XXXI, 7, 7–9).

Следует отметить, что готские дружины, которые Аммиан Марцеллин презрительно именовал «грабительскими шайками», таковыми не являлись. Военные контингенты германцев имели определенную структуру и систему служебной иерархии. Войско, подчинявшееся одному вождю (регулу или дикастесу), делилось на тысячи, возглавляемые тиупадам; тысяча — на два отряда по 500 человек, возглавляемых квингентенарием; сотни возглавлялись центенариями, а десятки — деканами [9, с. 128]. При наличии такой организации и высокой мотивации (готы в ночь перед сражением не спали «и в диком воодушевлении» рвались в бой) германцы становились чрезвычайно опасным противником, что подтвердили дальнейшие события.

Битва вблизи оппидума *Ad Salices* началась на рассвете в один из дней второй половины августа 377 года.¹ Перед боем готы принесли клятву, а затем их отряды, по сигналу трубы покинув *carrago*, сделали неудачную попытку захватить близлежащие холмы [18]. Поэтому большая часть германцев стала выстраиваться в линию перед лагерем, а напротив них выстроились в боевую линию из восьми шеренг подразделения римлян [19, с. 31]. Возбуждая себя перед сражением, римские солдаты подняли боевой клич (*barritus*) и стали завязывать первые легкие схватки с противником (Amm. Magc., XXXI, 7, 10–11).

Постепенно сближаясь, римляне непрерывно метали в германцев дротики (*verruttis*) и другое оружие и наконец, сдвинув щиты в виде черепахи, сошлись нога к ноге с противником (*pes cum pede conlatus est*). При этом легкие и подвижные готы в упор метали в солдат огромные дубины из обожженного дерева. Сойдясь в рукопашную с римлянами, готы прорвали их более слабое левое крыло, но вовремя выдвинутый резервный отряд спас положение, не дав противнику разрушить боевую линию тогда, «когда смерть уже висела над спинами людей» (Amm. Magc., XXXI, 7, 12).

Бросавшихся на римский строй готских храбрецов встречали мечи и град стрел; солдаты, исправив положение на левом фланге, сами перешли в наступление. Возможно, в сражении участвовали и конные подразделения, которые преследовали

¹ По поводу даты битвы при Салиции Аммиан Марцеллин указал, что «все это случилось в год консульства Грациана в четвертый раз и Меробавда, когда время шло уже к осени» (Amm. Magc., XXXI, 8, 2).

отступающих пехотинцев, рубя их спатами [18]. Аммиан Марцеллин отмечает, что римляне в ходе преследования бегущих убивали их «мощными ударами в затылки и спины... рассекали поджилки упавшим», по-видимому, притворявшимся мертвыми, готам (Амм. Магс., XXXI, 7, 13).

К середине дня поле боя уже было покрыто телами погибших. Аммиан Марцеллин подчеркивает, что среди них было много тяжелораненых «варваров» (обычно не имевших панцирей), пораженных свинцовыми пулями пращи или стрелами. По словам историка, эта картина представляла собой «ужасающее зрелище» (Амм. Магс., XXXI, 7, 14).

Упорный бой продолжался весь день, и обе стороны имели примерно равные шансы победить. Ни готы, ни римляне не хотели сдаваться и отступать, «пока возбуждение бодрило силы духа». Битва постепенно прекратилась сама собою с наступлением вечера. Физически изнуренные бойцы, не соблюдая строя и порядка, разошлись по лагерям. Так и не добившись однозначной победы, противники в подавленном состоянии духа вернулись в свои палатки (Амм. Магс., XXXI, 7, 15).

Римляне в этом сражении понесли тяжелые потери, но только некоторые высшие офицеры были преданы погребению. Тела же простых солдат «сожрало» хищное зверье, о чем еще долго свидетельствовали белеющие кости на полях. Впрочем, жестокий урон был нанесен и «варварам», которые целых семь суток оставались в своем *carrago*, залечивая раны и занимаясь погребением убитых (Амм. Магс., XXXI, 7, 16; XXXI, 8, 1).

Следует отметить, что готы в сражении совершенно не применяли кавалерию [20, с. 19]. Римская же пехота, не смотря на меньшую численность, показала себя очень достойно, выдержав в летнюю жару целый день боя с превосходящими силами противника. Как показали дальнейшие события, в ходе кампании 377 г. германцы и их союзники одерживали победы над римлянами только в случае значительного численного превосходства.

Можем констатировать, что ни одна из сторон в бою у оппидума *Ad Salices* не сумела одержать решающей победы, предопределившей исход кампании. Вместе с тем римское командование не считало ситуацию проигрышной и полагало, что главное — это выиграть время, и стало вести стратегическую игру. По-видимому, замысел римлян был таков: в преддверии холодной зимы изолировать тервингов на огромном, лишенном продовольствия пространстве между Дунаем, хребтом Стара-Планина и Черным морем и, учитывая, что германцы не имели запасов для ведения позиционной войны, взять их измором [21, с. 178].

Поэтому, воспользовавшись семидневной паузой, имперские войска стремительно отошли на юг к Маркианополю. Затем отдельные подразделения римлян поднялись на перевалы хребта Стара-Планина и, возведя там оборонительные валы, отрезали готам путь на Забалканскую равнину. Все продовольствие из сельской местности в Мезии, Скифии и Фракии было свезено в хорошо укрепленные города. Одновременно комит домашних Рихомер отправился в Галлию за дополнительными войсками (Амм. Магс., XXXI, 8, 1–2).

Осенью 377 г. император Валент отправил на помощь Профутуру и Траяну магистра конницы Сатурнина с подчиненными частями. Прибыв во Фракию, Сатурнин тут же организовал дополнительную линию постов и пикетов. Стратегия римского командования полностью себя оправдала. Вскоре племена тервингов истребили в Мезии и Скифии все, что там было съедобного, и, «стервенея от собственной ярости и голода», начали штурмовать укрепления, возведенные римлянами в теснинах Гемимонта (Амм. Магс., XXXI, 8, 3–5). Казалось, что имперские полководцы достигли своей цели: «варвары» были надежно заблокированы на территории к северу от Балканского хребта и несли большие потери от голода, холода и римского оружия.

В этих обстоятельствах предводитель тервингов Фритигерн показал себя незаурядным военачальником — он призвал на помощь вождей гревтунгов Алафея, Сафрака, а также отряды гуннов и аланов, соблазнив их возможностью пограбить и огромной добычей [21, с. 178]. Кроме того, во вторжении приняли участие и воины племени тайфалов (Аур. Викт. Епит., 47, 3). Можем предположить, что конница гревтунгов, гуннов

и аланов прорвалась в Восточную Фракию, пройдя между отрогами хребта Стара-Планина по долине реки Камчия (*Panisos*). В результате этого маневра войска магистра Сатурнина прекратили оборонять перевалы и, покинув их, стали отступать в города.

Последствия были ужасны: в ноябре 377 г. во Фракии произошла настоящая гуманитарная катастрофа¹. Гревтунги, тервинги, гунны, не встречая почти никакого сопротивления, «рассыпались... для грабежа по всей равнине Фракии» от русла Дуная на севере до Родопских гор на юге, повсюду совершая «убийства, кровопролития, пожары... всякие насилия над свободными людьми». Множество поселений было разрушено, а мирное население угнано в рабство (Амм. Магс., XXXI, 8, 6–8).

Современные исследователи подтверждают сообщение Аммиана Марцеллина: в ходе археологических раскопок открыто большое количество сельских римских vill, во второй половине IV в. погибших от сильных пожаров [22, р. 175]. Тотальное разорение провинций вынудило администрацию Валента резко снизить налоги с населения Мезии и Скифии [23, р. 138].

На западном берегу Мандренского озера, возле города *Deultum*², готы застигли врасплох римские войска под командованием трибуна Барзимера в то время, когда они обустроивали лагерь. В жестоком бою подразделения skutариев (*Scutarii*), корнутов (*Cornuti*) и неизвестные пехотные отряды (*peditum numeris*) уже почти одержали победу над «варварами», если бы не прибывшая в большом количестве конница. Римские части были разгромлены, в схватке погиб и Барзимер, лично перебивший немало врагов (Амм. Магс., XXXI, 8, 9–10).

Однако вскоре римляне взяли реванш. Уверовавшие в собственную непобедимость, готы отслеживали передвижения отступающих с Балканского хребта частей дукса Фригериды. Выполняя приказ императора Грациана, он вернулся в город Берое во Фракии (соврем. Стара Загора), откуда наблюдал за развитием ситуации. Узнав от разведчиков о прибытии превосходящих сил «варваров», Фригерид вышел из города и повел колонну через горы и леса в Восточный Иллирик. Отступая к перевалу Сукки (Траяновы ворота³), опытный полководец вел свои войска в строю тесно связанных клиньев (*cuneos*) и внезапно обнаружил «грабительские шайки» германского вождя Фарнобия (Амм. Магс., XXXI, 9, 1–2). По мнению Х. Вольфрама, «оценивать их численность бесполезно, но речь могла идти о довольно большой группе» [21, с. 179].

Можем предположить, что Фарнобий, командовавший крупными отрядами гревтунгов и тайфалов, направлялся туда же, куда и Фригерид, но с совершенно другой целью — громить провинции Иллирика. Германские воины представляли собой грозную силу, однако войска Фригериды, подготовившись, нанесли им неожиданный удар. В бою было уничтожено множество гревтунгов и тайфалов, был убит и сам Фарнобий. Уцелевшим «варварам» римский полководец дал пощаду. Впоследствии их переселили в Северную Италию, где они получили земли для обработки (Амм. Магс., XXXI, 9, 4). Сам Фригерид остался зимовать на перевале, деятельно укрепляя его теснины на случай вражеского нападения (Амм. Магс., XXXI, 10, 20).

Успешное сражение дукса Фригериды на подступах к Траяновым воротам было последним крупным боестолкновением римлян и германцев в кампании 377 года. В зимнее время на Балканском театре военных действий наступил перерыв. Выжженная и разоренная «варварами» Фракия ожидала императора Валента, только 13 мая 378 года прибывшего в Константинополь (Socrat. Hist., IV, 38).

¹ Аммиан Марцеллин указал, что трагические события во Фракии произошли в то время, «когда эта несчастная осень склонялась к зиме» (Амм. Магс., XXXI, 10, 1).

² Colonia Flavia Pacis Deultensium в 17 км от современного Бургаса.

³ Траяновы ворота — естественный проход в Ихтиманских горах, которые являются соединительным звеном между хребтом Стара-Планина и Родопами. По перевалу проходит водораздел рек Марица и Дунай. Сохранились руины римской крепости, защищавшей Траяновы ворота.

Можем констатировать, что военную кампанию 377 г. римское командование в целом проиграло. В итоге битвы при оппидуме *Ad Salices*, окончившейся с ничейным результатом, администрация Валента получила лишь краткую передышку. Попытка имперских полководцев организовать для войск Фритигерна стратегическую ловушку на территории Мезии и Скифии успехом не увенчалась. После того как вождь тервингов привлек на свою сторону гуннов, тайфалов и аланов, а римские войска оставили перевалы Балканского хребта, во Фракии произошла гуманитарная катастрофа, приведшая к массовой гибели населения. Отдельные победы римских войск (битва у Траяновых ворот) имели локальный характер и по сути ничего не решили. Зимой 377/378 гг. активные боевые действия на Балканском полуострове прекратились: обе стороны, воспользовавшись оперативной паузой, готовились к главным сражениям.

ЛИТЕРАТУРА

1. Сьюско К. М. Готы в історії Європи // *Carpatica* — Карпатика. — Ужгород, 2007. — Вип. 36.
2. *Thompson E. A. The Visigoths in the Time of Ulfila.* — Oxf., 1966.
3. Щукин М. Б. Готский путь (готы, Рим и черняховская культура). — СПб., 2005.
4. Курбатов Г. Л. Восстание Прокопия (365–366 гг.) // ВВ. — 1958. — Т. 14.
5. Томпсон Э. А. Гунны. Грозные воины степей / пер. с англ. Л. А. Игоревского. — М., 2008.
6. Орлов А. С., Георгиева Н. Г., Георгиев В. А. Исторический словарь. — М., 2012.
7. Гавритухин И. О. Гунны // БРЭ. — М., 2007. — Т. 8.
8. Клауде Д. История вестготов / пер. с нем. С. В. Иванова. — СПб., 2003.
9. Алексинский Д. П., Жуков К. А., Бутягин А. М., Коровкин Д. С. Конница готов. IV–V вв. // Всадники войны: Книга Первая. Кавалерия Европы. — СПб., 2005.
10. Корсунский А. Р., Гюнтер Р. Упадок и гибель Западной Римской империи и возникновение германских королевств (до середины VI в.). — М., 1984.
11. Буданова В. П. Готы в эпоху Великого переселения народов. — СПб., 1999.
12. Петрушевский Ф. Ф. Миля // ЭСБЕ: в 86 т. — СПб., 1896. — Т. 19.
13. Грант М. Римские императоры: Биографический справочник правителей Римской империи 31 г. до н. э. — 476 г. н. э. / пер. с англ. М. Гитт. — М., 1998.
14. Анонимный географический трактат «Полное описание вселенной и народов»: Начинается книга философа Юниора, в которой содержится полное описание вселенной / перевод, примечания и указатель С. В. Поляковой и И. В. Феленковской // ВВ. — 1956. — Т. 8.
15. Дашков С. Б. Цари царей — Сасаниды. История Ирана III–VII вв. в легендах, исторических хрониках и современных исследованиях. — М., 2008.
16. *Burns T. S. The Battle of Adrianople: A Reconsideration* // *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte.* — 1973. — Bd. 22. — Hf. 2.
17. Макдауэлл С. Адрианоуполь 378 г. н. э. Разгром римских легионов / пер. Л. Синициной. — М., 2011.
18. Нефедкин А. К. Тактика готов IV века на примере битвы при Салиции (377 г.) [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.xlegio.ru/ancient-armies/military-organization-tactics-equipment/battle-of-salices-377-and-gothic-tactics-4ad/>.
19. Римская пехота периода упадка Империи (236–565 г.г.) / под ред. В. И. Киселева // Новый солдат. — 2002. — № 1.
20. Калмыков В. С. Сражение под Адрианоуполем 378 г.: закономерное поражение римской армии или ошибка императора Валента? // Вестник МГГУ им. М. А. Шолохова. История и политология. — 2011. — № 2.
21. *Вольфрам Х. Готы. От истоков до середины VI века (опыт исторической этнографии)* / пер. с нем. Б. П. Миловидов, М. Ю. Некрасов; под ред. М. Б. Щукина, Н. А. Бондарко и П. В. Шувалова. — СПб., 2003.
22. *Heather P. The Fall of the Roman Empire: A New History of Rome and the Barbarians.* — Oxf., 2006.
23. *Kulikowski M. Rome's Gothic Wars: From the Third Century to Alaric.* — Cambr., 2006.

Резюме

Вус О. В. Римсько-готська війна 377–382 рр. Битва при оппідумі Ad Salices та її наслідки

У статті досліджується перший етап Римсько-готської війни 377–382 рр., прологом до якої стало повстання готів вождя Фрітігерна восени 376 року. Ключовою подією цього етапу стала битва біля оппідума Ad Salices (серпень 377 р.) у провінції *Scythia Minor*. Ні одна зі сторін перемогу в битві не отримала. Римське командування відвело війська та використало оперативну паузу для організації захисного рубежу на перевалах Балканського хребта.

Восени 377 р. готи та їхні союзники перехопили стратегічну ініціативу та прорвалися до Фракії, знищивши при цьому військо Барзімера біля міста *Deultum*. Локальна перемога римлян у бою біля перевалу Траянові врата (листопад 377 р.) на загальну ситуацію не вплинула. Римські полководці змінити перебіг війни на свою користь не зуміли, і в цілому кампанія 377 р. завершилася вкрай невдало для Імперії.

Ключові слова: Римська імперія, Балканський півострів, готи, війна, битва, Ad Salices.

Резюме

Вус О. В. Римско-готская война 377–382 гг. Битва при оппидуме Ad Salices и ее последствия

В статье исследуется первый этап Римско-готской войны 377–382 гг., прологом которой стало восстание готов вождя Фритигерна осенью 376 г. Ключевым событием этого этапа стала битва возле оппидума Ad Salices (август 377 г.) в провинции *Scythia Minor*. Ни одна из сторон в битве победу не одержала. Римское командование отвело войска и использовало оперативную паузу для организации оборонительного рубежа на перевалах Балканского хребта.

Осенью 377 г. готы и их союзники перехватили стратегическую инициативу и прорвались во Фракию, уничтожив при этом войска Барзімера возле города *Deultum*. Локальная победа римлян в бою у перевала Траяновы врата (ноябрь 377 г.) на общую ситуацию не повлияла. Римские полководцы изменить ход войны в свою пользу не сумели, и в целом кампания 377 г. завершилась крайне неудачно для Империи.

Ключевые слова: Римская империя, Балканский полуостров, готы, война, битва, Ad Salices.

Summary

O. Vus. *The Roman-Gothic War (377–382). The Battle of Ad Salices by Oppidum and its Consequences*

The article studies the first phase of the Roman-Gothic war of 377–382, which was the prelude to the revolt of Fritigern, the Goths leader in the autumn of 376. The key event of this period was the battle of Ad Salices near oppidum (August 377) in the province of *Scythia Minor*. No party won this battle. The Roman Command allotted the army and used the operational pause for the organization of a protective barrier at the passes of the Balkan Range.

In the autumn of 377 the Goths and their allies intercepted strategic initiative and broke through to Thrace destroying the army of Barzymer near the city of Deultum. The local Roman victory in the battle of the Gate of Trajan (November of 377) did not affect the general situation. Roman commanders failed to change the course of the war in their favor, and overall, the Campaign of 377 ended very badly for the Empire.

Key words: Roman Empire, the Balkan Peninsula, the Goths, war, battle, Ad Salices.

С. Д. Литовченко

Технические аспекты восточного похода Марка Антония

Парфянский поход триумвира Марка Антония можно смело отнести к наиболее драматичным эпизодам римской внешней политики на Востоке в I в. до н. э. Поэтому неудивительно, что история нападения римлян на Парфию неоднократно привлекала внимание современных исследователей, предлагавших различные, часто диаметрально противоположные трактовки событий 36 г. до н. э. В то же время некоторые сообщения античных авторов, лишь изредка становившиеся объектом внимания современных ученых, могут помочь пролить свет на некоторые спорные моменты похода римского триумвира. К таким сообщениям можно отнести упоминание Плутархом римского обоза в 300 повозок, который перевозил различные осадные механизмы (Plut. Ant. 38, 2).

Причины, по которым Марк Антоний озаботился оснащением своей гигантской армии не только значительным обозом, но и многочисленными осадными орудиями и механизмами, включая восьмидесятифутовый таран, практически не обращали на себя внимание современных исследователей. Начиная с работ ученых конца XIX в. действия Антония во время парфянского похода рассматриваются в рамках традиционной военной доктрины римлян, а гигантский обоз, отягощенный не только припасами, но и громадными осадными орудиями — один только таран был более 23 метров длиной [1, р. 426], не вызывал у исследователей удивления¹. Это тем более странно, что именно неповоротливый и медленный обоз стал одной из решающих причин неудачи парфянской экспедиции [7, с. 274; 2, S. 101; 3, с. 332; 8, с. 322; 9, S. 113; 10, S. 58; 11, с. 110; 12, с. 220; 13, с. 93–94; 14, р. 146; 15, с. 119; 16, р. 49; 17, р. 145; 18, р. 125]. Удивительно и то, что столь тщательно римляне готовились к осаде городов именно в Мидии-Атропатене, стране, которую вряд ли стоит считать центром городской цивилизации. На наш взгляд, объяснение присутствия большого количества осадных орудий в сопровождении римских легионов может уточнить планы римского триумвирата и методы их реализации.

В первую очередь, необходимо отметить, что Антоний вел в Парфию самую большую римскую армию, которую когда-либо видела Азия [11, с. 108; 19, р. 311]. Не вдаваясь

¹ Во многом, по нашему мнению, это объясняется спецификой отражения деятельности Марка Антония, безусловно, одного из самых противоречивых политических лидеров поздней Республики, в произведениях античных авторов. По крайней мере, как представитель проигравшей стороны он оказался обладателем весьма специфического образа в наших источниках, образа, который стал квинтэссенцией негативных черт римского политика в целом. В то же время многие исследователи часто скептически относятся к отрицательным оценкам римского триумвира в трудах античных авторов. Поэтому полностью провальный парфянский поход Антония, результатом которого стала остановка римской экспансии на Восток, зачастую описывается как достаточно рационально продуманное мероприятие, см.: [2, S. 100–102; 3, с. 332; 4, р. 80; 5 р. 177; 6, р. 32], неудача которого объясняется объективными причинами.

@ С. Д. Литовченко, 2016

в многолетнюю дискуссию о количестве (и качестве!) войск римлян [20, р. 258; 3, с. 333; 21, р. 76; 22, р. 345, п. 13; 18, р. 124, п. 43] и их союзников, можно утверждать, что общая численность армии достигала ста тысяч человек, причем большую часть сил вторжения составляли именно римские легионеры. Не стоит еще раз напоминать и о том, что система боевого обеспечения римского легиона со времен марианской реформы может быть признана одной из наиболее удачных в эпоху античности, и размер обоза армии в 16 легионов мог и превышать 300 повозок. Не должно вызывать удивления и наличие различных метательных и осадных машин в легионе, по крайней мере, баллисты уже стали частью технического оснащения римской армии [23, р. 91; 24, р. 311; 25, р. 218–220; 26, р. 86]. Если вспомнить, что римляне планировали восточный поход еще со времен Гая Юлия Цезаря, то можно с уверенностью говорить и о достаточно тщательной проведенной подготовительной работе, особенно в области системы снабжения¹.

Однако если само существование большого обоза не должно вызывать удивление у исследователя, то состав римского обоза выглядит, все же, достаточно неожиданно — нельзя назвать типичным даже для римлян перемещение гигантского тарана на сотни километров (Plut. Ant., 38, 2). По крайней мере, наши источники не сообщают нам ни об одном подобном случае в Азии до 36 г. до н. э. Даже если допустить, что Плутарх несколько преувеличил количество механизмов, и 300 повозок перевозили не только машины, но и стандартные грузы для тылового обеспечения легионов [23, р. 87], сам факт переброски большого количества осадной техники на большое расстояние кажется экстраординарным. Громадные осадные орудия не везли с собой ни Луций Лициний Лукулл, ни Гней Помпей, ни Марк Лициний Красс, ни Вентидий Басс, ни Публий Канидий Красс, хотя всем из них приходилось сталкиваться со штурмом крепостей.

С другой стороны, упоминание Плутархом больших стенобитных механизмов вряд ли может быть авторским домыслом. Редкое единодушие современных исследователей позволяет смело утверждать, что в основе описания Плутархом парфянского анабасиса легионов триумвира лежат, прямо или опосредованно, мемуары легата Квинта Деллия, принимавшего личное участие в парфянской кампании (Strabo, XI, 13, 3) [2, S. 77; 27, р. 28; 22, р. 343; 28, р. 81]. Логично предположить, что упоминание греческим биографом подробностей содержания римского обоза основывается на описании очевидца и не является авторским предположением [1, р. 426]. Кроме того, об обозе с осадными орудиями прямо говорил и Веллей Патеркул (Vell. Pat., II, 82, 2).

Не следует думать, что пассаж о гигантском таране был вызван стремлением самого Деллия оправдать своего патрона и объяснить опрометчивое решение римского полководца оставить обоз под охраной только двух легионов. Действительно, дробление пусть даже достаточно большой армии на части во враждебной стране нельзя назвать удачным решением, тем более, что Антоний оставил с обозом не только два легиона, но и контингенты союзных царей — Артавазда II Армянского и Полемона, что составляло минимум двадцать процентов всех сил римлян. Но временный отказ от обоза не был связан с наличием в нем осадных орудий. Антоний стремился максимально быстро достичь столицы Мидии-Атропатены Фрааспы, передвигаясь по горным дорогам. В таких условиях любой обоз, с осадными орудиями или без, был бы обузой для армии. Этим, вероятно, объясняется то, что с обозом Антоний оставил и большинство союзных контингентов, так как союзная пехота была очевидно неспособна на длительные переходы, доступные римским легионерам². Поэтому

¹ Пожалуй, только Э. Дамброва намекает на логистические проблемы подготовки похода, см.: [22, р. 346].

² То, что с обозом остались союзники, подтверждается не только пленением Полемона и отступлением Артавазда II, но историей марда-проводника, который успел поучаствовать и в битве возле машин (Plut. Ant., 41, 1). Отсутствие в авангарде сил Антония лучшей части союзных войск — армянской панцирной кавалерии — объясняется другими причинами, см.: [12, с. 237–241; 29, с. 27–28].

упоминание об осадных механизмах не могло быть аргументом в пользу римского триумвира¹.

Сам ход исторических событий начала 30-х гг. I в. до н. э. подталкивал Антония к усиленному вниманию к осадной технике. По крайней мере, многомесячная, но безрезультатная осада Самосаты (Plut. Ant., 33, 2–4) должна была убедить римлян в необходимости тщательной подготовки штурма городов в ходе парфянской экспедиции. Следовательно, пристальное внимание Антония или его штаба к полиоркетике представляется совершенно естественным. Упоминание же в источниках осадных машин говорит только о том, что их было непривычно много даже для технически оснащенных римских легионов. Нетипичность для римской армии обоза Антония подчеркивает и сам Плутарх, пытаясь дать собственное объяснение громадному осадному парку (Plut. Ant., 38, 2).

Но именно подробное описание содержимого римского обоза вступает в противоречие с логикой повествования у античного биографа. Тщательно подготовленные осадные орудия оказываются брошены при первой же возможности, а гигантская римская армия бессмысленно топчется возле небольшой атропатенской крепости, местоположение которой современные ученые так и не смогли определить [30, р. 59–263; 31, р. 64; 19, р. 314, п. 42; 32, р. 136–138; 13 с. 92; 14, р. 144, п. 526; 6, р. 33, п. 152; 18, р. 124, п. 45]. Тот факт, что автор этих строк склоняется к мысли, что Антоний вообще не собирался ни штурмовать Фрааспу, ни захватывать ее внезапным рейдом, но рассчитывал, что атропатенцы откроют ворота вообще без боя, перейдя на сторону римлян, никак не влияет на проблему внутренней логики источников. Плутарх о возможности мирной сдачи крепости ничего прямо не говорит, поэтому в описании античного биографа штурм Фрааспы без осадных орудий выглядит нелогичным.

Складывается ощущение, что сам биограф из Херонеи видел противоречие между наличием у Антония многочисленных осадных орудий и провалом штурма атропатенской столицы. Именно этим можно объяснить достаточно странное пояснение, которым автор сопровождает рассказ о необходимости перевозить таран на несколько сотен километров: «...верхняя страна производила древесину недостаточной длины и плотности»².

Логичен, на наш взгляд, вопрос — о какой безлесной «верхней стране» говорит Плутарх или его источник? Конечно, Мидия-Атропатена не могла соперничать с лесными массивами Галлии, но назвать ее страной без леса нельзя³, даже сейчас этот регион не относится к обширной пустынной зоне Ирана. Упоминание у Плутарха равнинной местности без деревьев применимо, как верно отметил Й. Кромайер, только к побережью озера Урмия [2, S. 75–76]. Отсутствует описание безлесной местности и у Ксенофонта, с произведением которого Марк Антоний был знаком (Plut. Ant., 45, 6). Не упоминает о нехватке лесов на севере Мидии-Атропатены и Страбон, описывавший географию страны всего лишь через полвека после неудачного похода триумвира (Strabo, XI, 13, 1–4). Более того, Страбон указывает, что жители соседней с Атропатеной страны — Кордуэны, славятся как искусные строители осадных машин (Strabo, XVI, 1, 24). Кроме того, римская армия шла к цели не через пустыни, и вряд

¹ Кроме того, можно усомниться и в апологетическом характере воспоминаний римского легата. К этому можно добавить, что, если даже К. Деллий сохранил почтительное отношение к памяти триумвира, специфика описания в военных мемуарах неудачных кампаний характерна тем, что автор, как правило, предпочитает перекладывать вину за провал операции на штаб и полководца. Поэтому совсем необязательно, что К. Деллий выгораживал своего бывшего командира в своих воспоминаниях.

² Plut. Ant., 38, 2 «...γενέσθαι τὸ τὴν ἄνω χώραν πάντων ἔξυλον ἀγεννὲς εἰς μήκος καὶ μαλθακὸν ἐκφέρειν».

³ Э. Шервин-Уайт, один из немногих исследователей, обративший внимание на сообщение Плутарха, указывает, что, несмотря на нехватку леса, даже на настоящее время деревья в регионе есть, см.: [19, р. 318, п. 51].

ли можно считать рациональным решение везти осадный парк из Сирии, если его можно было изготовить на территории Армении.

Объяснение, предлагаемое Плутархом¹, выглядит еще более нелогичным, если мы вспомним пассаж Диона Кассия о том, что римляне, отступая от атропатенской столицы, оставили осадные механизмы, построенные уже во время штурма, ведь заранее заготовленные орудия остались в обозе (Dio, 49, 28, 1). Следовательно, если верить нашим источникам, природные условия в районе Фрааспы позволяли вести правильную осаду, вплоть до строительства валов для использования механизмов для штурма², что было одним из традиционных римских осадных методов³. Необходимо упомянуть, что некоторые исследователи, пытаясь восстановить логику Плутарха, указывали на то, что строительство легионерами земляной насыпи (Plut. Ant., 38, 3) свидетельствует о нехватке строительного леса в регионе. По мнению К. Пеллинга, в противном случае римляне строили бы осадные башни, материал для которых оставался в обозе [27, р. 226]. Однако сооружение земляной насыпи также является традиционным военным приемом римлян⁴. Сама же по себе насыпь без осадных механизмов не имеет военного значения, о чем и говорил П. Райс-Холмс [33, р. 126, п. 4].

Следовательно, ссылка Плутарха на отсутствие строительного леса не соответствует реальным событиям парфянского похода, что позволяет обвинить Антония не только в тактических ошибках и стратегических просчетах, но и в полном небрежении разведкой⁵. Ведь природные условия Великой Армении и Мидии-Атропатены, на пространствах которых в действительности оперировали римские легионы, позволяли построить осадные орудия на месте и не везти их с собой за сотни километров. Ни один из источников не сообщает о том, что римляне начали поход со всем снаряжением. Поэтому можно было бы предположить, что существует теоретическая возможность оправдать действия Антония тем, что осадные машины он вез не из Сирии, а построил непосредственно в Армении, для чего мог использовать тех же кордуэнских мастеров. В таком случае, осадные механизмы действительно могли предназначаться не для штурма Фрааспы, которую рассчитывали взять без сопротивления⁶, а для дальнейшего похода и осады собственно парфянских городов. Но все античные авторы как раз критикуют Антония за то, что он не позволил своим войскам передохнуть в Великой Армении, а сразу бросился в рейд против Атропатены (Plut. Ant., 38, 1). Времени на постройку осадного парка в Армении у римлян, очевидно, не оставалось.

В то же время, на наш взгляд, существует возможность найти рациональное объяснение присутствию осадных орудий в армии римлян. Во владениях парфян действительно были земли, в которых практически не было материала для осадных орудий. Территория Месопотамии, по сообщениям источников, действительно была бедна лесом и именно в этом регионе не только строительство, но и ремонт осадных машин был бы затруднен. Если предположить, что Антоний рассматривал возможность прямого

¹ Сообщение Плутарха не критично воспринято некоторыми исследователями, см.: [2, S. 94; 10, S. 58; 12, с. 227; 14, р. CXLVI].

² Интересно, что Э. Хузар утверждает, следуя, вероятно, за Плутархом, что Антоний испытывал нехватку древесины при осаде Фрааспы и поэтому ограничился земляными работами. Но на следующей странице исследовательница говорит, что, отступая от атропатенской столицы, Антоний оставил осадную технику, построенную возле Фрааспы, см.: [5, р. 177–178].

³ Именно так действовали войска Помпея во время штурма Иерусалима (Joseph. AJ, 14, 61).

⁴ Необходимо указать, что Иосиф Флавий упоминал, что во время строительства сходных земляных валов возле Иерусалима римляне уничтожили все деревья (Joseph. AJ, 14, 61).

⁵ Исследователи как раз допускают особое внимание Антония к разведке, пусть и тактической, в парфянском походе, см: [34, р. 63, 66]

⁶ В источниках нет подтверждения предположения К. Фарука о том, что таран был предназначен именно для штурма Фрааспы, см.: [17, р. 145].

наступления на парфянскую столицу через Месопотамию, то повествование Плутарха обретает внутреннюю логику: в междуречье Евфрата и Тигра сложно найти подходящую древесину для создания осадного парка, но есть подходящие объекты для штурма, например, Селевкия-на-Тигре. Кроме того, заранее подготовленные средства осады должны были бы облегчить захват непосредственно парфянских столиц, которые вряд ли можно было надеяться взять без сопротивления в ходе стремительного рейда.

В историографии принято утверждать, что Антоний целенаправленно выбрал северный маршрут, благоразумно отказавшись от пути через Месопотамию, по которому шли легионы Красса [33, р. 125; 10, S. 53; 12 с. 210; 27, р. 424; 35, S. 192; 6, р. 31; 36, S. 65]. Двигаясь горными дорогами, римляне могли обезопасить себя от атак парфянской кавалерии, как это и сделал Антоний во время отступления из Атропатыны. Уже в XIX в. Й. Кромайер предложил достаточно проработанный «северный маршрут», и абсолютное большинство исследователей с небольшими изменениями приняло его точку зрения [2, S. 84; 3, с. 316; 10, S. 54–55; 12, с. 210; 18, р. 123; 28, р. 85]. В то же время существует и гипотеза, основанная на сообщении Диона Кассия (Dio, 49, 25, 1), согласно которой предполагается, что Антоний пытался прорваться в Северную Месопотамию через евфратские переправы в районе Зевгмы. Но, натолкнувшись на значительные парфянские силы, вынужден был повернуть на север, приняв предложение армянского царя Артавазда II двигаться обходным путем через Армянское нагорье. Несмотря на неоднократную критику сообщения Диона Кассия [2, S. 100–101; 10, S. 55, п. 2; 19, р. 309–311; 6, р. 32; 18, р. 211], некоторые исследователи допускают возможность наступления римлян непосредственно через равнины Месопотамии к Тигру или имитации такого наступления [37, S. 22; 22, р. 346, 349]¹.

Не вдаваясь в подробности многолетней дискуссии, можно заметить, что прямых доказательств изначального планирования маршрута римских легионов через территорию Великой Армении в источниках нет. Большинство же логических аргументов в пользу невозможности римского наступления в Северной Месопотамии можно разделить на две группы. В первую группу можно объединить соображения, основанные на предположении об изучении Антонием негативного опыта Красса [33, р. 124; 4, р. 77; 10, S. 53; 11, с. 111; 12, с. 210; 5, р. 176–177; 15, с. 115; 6, р. 31; 18, р. 123; 36, S. 65]. Ко второй группе относятся утверждения, что в Сирии у Антония не было всех сил, поэтому он был вынужден идти на север, в Армению, и провести там общий сбор всей армии, объединившись с легионами Канидия и контингентами союзных царей [2, S. 71; 33, р. 124–125; 4, р. 78–79; 38, с. 119; 14, р. 142; 6, р. 32; 28, р. 86; 39, S. 101]. Действительно, поражение римской армии в 53 г. до н. э. должно было заставить римских полководцев учитывать угрозу столкновения с парфянской кавалерией на равнинах Месопотамии. Но это не означало, что легионы должны были обязательно избегать южного маршрута. Учитывая, что армия Антония значительно превышала по численности армию Красса, триумvir мог рискнуть противопоставить свои прекрасно обученные легионы парфянской кавалерии².

Необходимо отметить, что и римское общественное мнение, судя по сообщениям источников, возлагало вину за поражение 53 г. до н. э. не на легионеров или ошибочную римскую тактику, а на авантюрную стратегию самого Красса. Победа же Вентидия при Гиндаре должна была вернуть веру в силу римского оружия.

Намного убедительнее выглядят аргументы исследователей, которые указывают на то, что Антоний не успевал собрать возле Евфрата все свои войска и поэтому мог начать восточный поход только из Армении. Действительно, дробление сил перед лицом сильного врага недопустимо, однако даже с частью сил римляне превышали

¹ Потенциальную возможность допускает и Э. Шервин-Уайт, см.: [19, р. 308–309].

² Складывается впечатление, что легионеров специально готовили к противостоянию конным лучникам, по крайней мере, знаменитая черепаха, образованная римлянами при отступлении от Фрааспы, выглядит как контркавалерийский маневр.

численность армии парфян и их союзников. Кроме того, блестящие победы Вентидия, с одной стороны, значительно ослабили силы парфян¹, а с другой показали, что Парфия не непреодолимая сила. Ничто не мешает предположить, что римляне рассматривали кавказскую группировку как прикрытие Армении, чтобы избежать повторения разгрома 53 г. до н. э., когда парфянская пехота без боя захватила царство римского союзника Артавазда II. Нельзя отбрасывать и возможность флангового удара по парфянам силами легионов Публия Канидия Красса и тяжелой конницы Артавазда Армянского. Возникли бы, конечно, сложности с координацией римских сил, но то, что римские подразделения на Армянском нагорье могут действовать самостоятельно, показал не только сам Канидий, но и легаты Помпея. К этому можно добавить, что большинство исследователей поддерживают предположение Й. Кроммайера, что смотр войск состоялся в районе Карина (Эрзерум) [2, S. 82], следовательно, Антоний мог, закрепившись на переправах через Евфрат, дожидаться подхода остальных римских легионов и союзных контингентов.

Поэтому полностью отбрасывать месопотамский маршрут легионов Марка Антония не стоит. По крайней мере, движение римлян через равнины Месопотамии выглядят не большей авантюрой, чем штурм укрепленного города без заранее заготовленных осадных орудий, опрометчиво брошенных в тылу. Нельзя считать ошибкой Марка Антония и то, что после изменения маршрута он не избавился от большого осадного парка. Отказываться от дорогой и сложной в изготовлении техники было нерационально, если нет необходимости в быстром перемещении. Но и Антоний, отправляясь в Армению, очевидно, не торопится. По крайней мере, у него хватило времени устроить знаменитый смотр войск. Однако уже в Армении Антоний решил совершить быстрый рейд к Фрааспе. Плутарх четко говорит, что раздельное движение обоза и легионов начинается именно во время марша в Мидию-Атропатену, а не ранее (Plut. Ant., 38, 2). Вероятно, гаран для взятия Фрааспы и не предназначался, его необходимо было использовать для штурма более крупных городов. Вряд ли конечной целью тысячекилометрового марша сотысячного войска была летняя столица Мидии-Атропатены [19, p. 315; 37, S. 31].

Таким образом, можно допустить, что Антоний первоначально возлагал большие надежды на заранее подготовленные осадные машины, но изменение планов привело к отказу от их использования в пользу внезапности. Как и всякое предприятие, надежды на успех которого возлагают, в том числе, и на специфические виды вооружений, парфянский поход римской армии показал, что чудо-оружие очень быстро превращается из основы ожидаемой победы в одну из причин реального поражения.

ЛИТЕРАТУРА

1. *Amantini L. S. Commento // Plutarco. Le vite di Demetrio e di Antonio / A cura di L. S. Amantini, C. Carena, M. Manfredini. — Milano, 1995.*
2. *Kromayer J. Der Partherzug des Antonius // Hermes. — 1891. — Bd. 31.*
3. *Ферепо Г. Величие и падение Рима: в 5 т. — М., 1916. — Т. 3.*
4. *Craven L. Antony's Oriental Policy until the Defeat of the Parthian Expedition. — Columbia, 1920.*
5. *Huzar E. G. Mark Antony. — L., 1978.*
6. *Pelling C. The Triumviral Period // САН. — 2-nd ed. — 2005. — Vol. 10.*
7. *Моммзен Т. История Рима: в 4 т. / пер. с нем. — Ростов-на-Дону, 1997. — Т. 4.*
8. *Дельбрюк Г. История военного искусства в рамках политической истории: в 7 т. — СПб., 1999. — Т. 1.*

¹ Интересно замечание С. Г. Тер-Исраэляна, что Фраат направил против Антония даже своих телохранителей не потому, что был уверен в победе, как говорил Плутарх (Plut. Ant., 44, 2), а потому, что у парфянского царя просто не хватало войск, см.: [12, с. 217].

9. *Asdourian P.* Die politischen Beziehungen zwischen Armenien und Rom von 190 v. Chr. bis 428 n. Chr. Ein Abriss der Armenischen Geschichte in dieser Periode. — Venedig, 1911.
10. *Günther A.* Beiträge zur Geschichte der Kriege zwischen Römern und Parthern. — Berlin, 1922.
11. *Бокищанин А. Г.* Парфия и Рим: в 2 ч. — М., 1966. — Ч. 2.
12. *Тер-Исраэлян С. Г.* К вопросу о причинах возвращения армянской конницы во время парфянского похода М. Антония // Науч. труды Армян. гос. пед. ин-та. Серия обществ. наук. — 1967. — Вып. 2.
13. *Алиев И.* Очерк истории Атропатены. — Баку, 1989.
14. *Freyburger M.-L., Roddaz J.-M.* Notice // Dion Cassius Histoire romain livres 48 et 49 / Texte établi, traduit et annoté par Marie-Laure Freyburger et Jean-Michel Roddaz. — P., 1994.
15. *Смыков Е. В.* Парфянский поход Марка Антония (36-й год до н. э.) // Вопросы отечественной и всеобщей истории. — Саратов, 1987.
16. *Traina G.* Marco Antonio. — Roma; Bari, 2003.
17. *Farrokh K.* Shadows in the Desert. Ancient Persia at War. — Oxford, 2007.
18. *Van-Wijlick H.* Rome and Near Eastern Kingdoms and Principalities, 44–31 BC: A Study of Political Relations during Civil War. — Durham, 2013.
19. *Sherwin-White A. N.* Roman Foreign Policy in the East: 168 B. C. to A. D. 1. — L., 1984.
20. *Bouché-Leclercq A.* Histoire des Lagides. — P., 1904. — Т. 2.
21. *Tarn W. W.* Antony's Legions // The Classical Quarterly. — 1932. — Vol. 26. — № 2.
22. *Dąbrowa E.* Marc Antoine, les Parthes et l'Arménie // Rudiae. — 2006. — № 18.
23. *Roth J.* The Logistics of the Roman Army at War: (264 B. C.—A. D. 235) — Leiden; Boston; Köln, 1998.
24. *Kern P.* Ancient Siege Warfare. — Bloomington, 1999.
25. *Southern P.* The Roman Army: A Social and Institutional History. — Oxford, 2007.
26. *Goldsworthy A.* War // The Cambridge History of Greek and Roman Warfare. — Cambr., 2007. — Vol. 2.
27. *Pelling C.* Introduction // Plutarch: Life of Antony/ ed. by C. Pelling. — Cambr., 1988.
28. *Patterson L. E.* Antony and Armenia // ТАРА. — 2015. — Vol. 145, № 1.
29. *Литовченко С. Д.* Армения в восточной политике Марка Антония // ВХУ. — 2000. — № 485. Серия: Історія. — Вип. 32.
30. *Minorsky V.* Roman and Byzantine Campaigns in Atropatene // Bulletin of the School of Oriental and African Studies. — 1944. — Vol. 11, № 2.
31. *Bivar A. D. H.* The Political History of Iran under the Arsacids // CHI. — Cambridge, 1983. — Vol. 3(1).
32. *Chaumont M. L.* Antony, Mark [Electronic resource] // Encyclopaedia Iranica. — L., 1987. — Vol. II, Fasc. 2. — Way of access: <http://www.iranicaonline.org/articles/antony-mark-roman-gencral-ca>
33. *Rice-Holmes T.* Architect of the Roman Empire. — Oxford, 1928.
34. *Faszczka M. N.* The Problem of Mark Antony's *speculatores* // Marcus Antonius. History and Tradition / ed. by D. Słapek, I. Łuć. — Lublin, 2016.
35. *Sonnabend H.* Fremdenbild und Politik. Vorstellungen der Römer von Ägypten und dem Partherreich in der späten Republik und frühen Kaiserzeit. — Frankfurt am Main; Bern; N. Y., 1986.
36. *Bartenstein F.* Bis ans Ende der bewohnten Welt: Die römische Grenz- und Expansionspolitik in der augusteischen Zeit. — München, 2014.
37. *Bengtson H.* Zum Partherfeldzug des Antonius. — München, 1974.
38. *Дибвойз Н. К.* Политическая история Парфии / пер. с англ. — СПб., 2008.
39. *Prantl H.* Artavasdes II. — Freund oder Feind der Römer? in A. Coşkun (hg), Freundschaft und Gefolgschaft in den auswärtigen Beziehungen der Römer (2. Jh. v.Chr. — 1. Jh. n.Chr.). — Frankfurt am Main, 2008.

Резюме

Литовченко С. Д. *Технічні аспекти східного походу Марка Антонія*

У статті розглядаються особливості технічного оснащення римських військ під час парфянського походу Марка Антонія. Плутарх згадує великий армійський обоз, до складу якого входив гігантський таран. Грецький автор повідомляв, що таран довелося

везти на велику відстань, тому що в тій області, де римляни збиралися воювати, не було відповідного дерева. Однак шлях римських легіонів йшов через Вірменію, яку не можна назвати безлісною. Не використовували таран римляни і під час облоги Фрааспи. Гігантський повільний обоз став, таким чином, однією з причин поразки римлян. Автор статті припустив, що у Антонія були об'єктивні причини везти за собою обоз з тараном. Ймовірно, Антоній припускав маршрут походу через Північну Месопотамію до парфянських столиць. На цьому шляху дійсно було складно знайти дерево для осадних машин. Але зіткнення з парфянськими військами біля переправ через Євфрат змусило Антонія повернути на північ, до Вірменії. У цих умовах гігантський обоз виявився не потрібним і тільки гальмував рух військ.

Ключові слова: Марк Антоній, Рим, Артавазд II, парфянський похід, облогові знаряддя.

Резюме

Литовченко С. Д. Технические аспекты восточного похода Марка Антония

В статье рассматриваются особенности технического оснащения римских войск во время парфянского похода Марка Антония. Плутарх упоминает большой армейский обоз, в состав которого входил гигантский таран. По сообщению греческого автора, таран пришлось везти на большое расстояние, так как в той области, где римляне собирались воевать, не было подходящего дерева. Однако путь римских легионов шел через Армению, которую нельзя назвать безлесной. Не использовали таран римляне и при штурме Фрааспы. Гигантский медленный обоз стал, таким образом, одной из причин поражения римлян. Автор статьи предположил, что у Антония были объективные причины везти за собой обоз с тараном. Вероятно, Антоний предполагал маршрут похода через Северную Месопотамию к парфянским столицам. На этом пути действительно было сложно найти дерево для осадных машин. Но столкновение с парфянскими войсками возле переправ через Евфрат заставило Антония повернуть на север, в Армению. В этих условиях гигантский обоз оказался не нужен и только тормозил движение войск.

Ключевые слова: Марк Антоний, Рим, Артавазд II, парфянский поход, осадные орудия.

Summary

S. Litovchenko. Technical Aspects of the Eastern Campaign of Mark Antony

The article discusses the features of the technical equipment of the Roman troops during Antony's Parthian campaign. Plutarch mentions a large army train, which includes a giant battering ram. Greek author reported that the ram had to be driven for a long distance, because in the area where the Romans were going to fight, it was not a suitable tree. However, the Roman legions lead their way through Armenia, which can not be called treeless. The Romans didn't use a battering ram during the siege of Phraaspa as well. Giant slow train thus became one of the reasons for the defeat of the Romans. The author suggested that Antony had objective reasons to carry a train with a battering ram. Probably, Antony assumed trekking route through Northern Mesopotamia to the Parthian capitals. In this way it was really difficult to find wood for siege engines. But the encounter with the Parthian forces near the Euphrates crossings has forced Antony to turn to the north of Armenia. Under these conditions, the huge train has appeared unnecessary and only broken movement of troops.

Key words: Mark Anthony, Rome, Artavazdes II, Parthian campaign, siege engines.

В. В. Соболев

Візантійська архітектурна спадщина Сіди Памфілійської: історія архітектурно-археологічних досліджень

історії візантійської культури Мала Азія відігравала роль своєрідної транзитної зони, в якій зустрічалися традиції Сходу та Заходу. Історія християнської культової архітектури в цьому контексті не є виключенням. Регіон виступав місцем постійних контактів різноманітних будівельних традицій, стилів та напрямків. На жаль, на відміну від візантійської архітектури Константинополя, Балкан або Закавказзя про архітектуру Малої Азії ми знаємо значно менше. Складається прикра ситуація, за якої регіон випадає з поля зору вітчизняних археологів та істориків мистецтва.

Ця стаття присвячена історії вивчення ранньохристиянської та візантійської сакральної архітектури памфілійського міста Сіда¹.

Історії вивчення християнських старожитностей Сіди присвячене обмежене коло робіт. До них можна віднести доповідь Шенера Йилдиріма [1], історіографічні огляди у двох монографіях Аріфа Мансела [2, S. 189–194; 3, s. 325–334], історіографічний огляд в дисертації Лейли Кадірлі [4, s. 8–11]. На жаль, зазначені роботи дають лише фрагментарне уявлення про процеси вивчення християнських старожитностей та їх результати.

Завдячуючи зручному географічному розташуванню на узбережжі, близькості до порту Анталії, а отже, доступності для європейських мандрівників, місто стало об'єктом наукового інтересу ще на початку XIX ст.

Протягом позаминулого і початку минулого століть руїни Сіди відвідала низка дослідників: Луї Коранцез [5, р. 373–384], Френсіс Бофорт [6, р. 146–152] і Чарльз Коккерел [7, р. 175–176] (на описі Бофорта засновані короткі замітки Вільяма Лікке [8, р. 195–196] і Джона Крамера [9, р. 283–285], які Сіду не відвідували), Чарльз Феллоуз [10, р. 203–204], Томас Спратт і Едвард Форбс [11, р. 34–35], Пьер Трема [12,

¹ Місто Сіда (гр. Σίδη) розташоване на південному узбережжі Малої Азії на межі двох історичних областей Памфілії і Кілікії. Руїни стародавнього міста знаходяться на території сучасного курортного селища Сіде (близько 60 кілометрів на схід від Анталії). В античну і ранньовізантійську добу місто відігравало важливу роль як один з центрів транзитної торгівлі та значний осередок культури і науки. В IV ст. Сіда стає осідком єпископа, а в середині V митрополита Східної Памфілії, що забезпечило місту роль релігійного центру. Візантійська архітектурна спадщина Сіди включає руїни чотирьох великих базилік (за номенклатурою А. Мансела літерні базиліки «А», «В», «С», «F»), двох храмів хрестово-купольного типу (храм «Е», або за давнішою номенклатурою, «Н») та храм, зведений на руїнах базиліки «А»), комплекс єпископського палацу і низку дрібніших споруд. Усього близько десятка пам'яток, датованих періодом з V по XII ст.

@ В. В. Соболев, 2016

б. с.], Густав Хіршланд [13], Кароль Лянцкоронський [14, S. 125–152], Рудольф Хеберден і Адольф Вільгельм [15, S. 133–134], Ханс Ротт [16, S. 61–65], Петро Романеллі і Роберто Парідені [17, р. 120–133]. Всі вони залишили різного ступеня детальності описи залишків міста. Однак про будь-яке глибоке вивчення старожитностей Сіди в цей період ще не йшлося. В очах європейського вченого-мандрівника ХІХ ст., перед яким лише відкривалася антична спадщина, сидетські пам'ятки виглядали досить невиразно, невибагливо і певною мірою вторинно. Наприклад Ч. Феллоуз зовсім не побачив в пам'ятниках «гарного смаку», вказував на їх «пізні походження» і «грубу роботу» [10, р. 203], а інтерес Ф. Бофорта до Сіди Ч. Феллоуз пояснює тим, що він не бачив таких міст, як Міра Лікійська або Перга. Нарешті, потрібно зауважити, що Шарль Тексьє Сіду проігнорував зовсім, хоча в 1837 р. він працював у сусідніх Перзі та Аспенді [18, р. 220–221].

Що стосується християнських старожитностей, вони не описані в жодній з робіт першої половини—середини ХІХ ст. Хоча, як можна зрозуміти з контексту, Л. Коранцез і Ф. Бофорт оглядали руїни базиліки «А» [6, р. 146–147; 5, р. 383–384].

Починаючи з середини ХІХ ст. Анатолійський півострів все частіше потрапляє до сфери інтересів професійних археологів, лінгвістів та істориків мистецтва. Поступово в цей процес включається і периферійна Памфілія.

Одними з перших на регіон звернули увагу фахівці з епіграфіки. У другій половині ХІХ — на початку ХХ ст. Сіду відвідали учасники трьох експедицій зі збору епіграфічних матеріалів: двох німецьких (Г. Хіршланд в 1874 р. [13], Р. Хебердей і А. Вільгельм у 1892 р. [15, S. 133–134]) та однієї італійської [17, р. 120–133]. Оскільки основним завданням цих експедицій був пошук різноманітних інскрипцій, не дивно, що архітектурним пам'яткам приділялося небагато уваги. Найбільш цінна інформація представлена в роботі Р. Парідені і П. Романеллі. Зокрема, ними було описано залишки церкви в Колакли¹ [17, р. 113–114].

Систематичне вивчення і фіксація пам'яток Сіди було розпочато лише наприкінці ХІХ ст. Першим дослідником міста став польський археолог-аматор граф Кароль Лянцкоронський. Очолована і фінансована ним експедиція у складі самого К. Лянцкоронського, Маріана Соколовського та Яцека Мальцевського, метою якої було дослідження міст Памфілії і Піссідії, працювала в Сіді в 1884–1885 рр. [19, s. 67–73]. Результатом цієї роботи стала обширна глава в першому томі праці «Міста Памфілії і Піссідії». Польський дослідник першим звернув увагу і описав залишки комплексу споруд на південному мисі Сіди, який включає ранньохристиянську базиліку (базиліка «А») і хрестово-купольний храм середньовізантійського періоду². Пам'ятки були нанесені, хоча і не точно, на археологічну схему [14, S. 124–125].

На глибину розуміння християнської архітектурної спадщини в роботі К. Лянцкоронського вплинуло два важливі чинники: по-перше, автор не був фахівцем з християнського мистецтва та архітектури і в його експедиції таких фахівців не було, по-друге, як таких археологічних розкопок він не проводив, обмежившись лише оглядом руїн, тому немає нічого дивного в тому, що для дослідника, за його власними словами, «базиліка багата в чому залишилася загадкою» [14, S. 132].

Крім базиліки, К. Лянцкоронський не розглядає інших християнських пам'яток міста. Великий комплекс єпископського палацу так само, як і добре видимі залишки стін базиліки «В», К. Лянцкоронський навіть не наносить на свою археологічну схему.

¹ Сучасне селище знаходиться на узбережжі західніше Сіде, в античну епоху входило до території полісу Сіди.

² К. Лянцкоронський вважав залишки пізнього хрестово-купольного храму частиною ранньохристиянської базиліки [14, S. 132], не виділяючи його в окрему споруду.

Через двадцять років після К. Лянцкоронського руїни Сіди відвідав відомий дослідник християнських старожитностей Ханс Ротт. На відміну від К. Лянцкоронського, Х. Ротт досить точно визначив, що комплекс руїн базиліки містить не один, а два різночасових храми. Х. Ротт не датував жоден з них, з його опису можна зрозуміти, що базиліку він вважав пам'яткою ранньохристиянської доби, вбачаючи в ній кафедральний храм єпископів Східної Памфілії, а хрестово-купольний храм середньовізантійською церквою [16, S. 63]. Х. Ротт також дав перший детальний опис хрестово-купольного храму і, що для нас особливо важливо, опублікував фотографію пам'ятки, за якою ми можемо судити про її стан на початку ХХ ст. [16, S. 64]. Як і К. Лянцкоронський, Х. Ротт розглядав лише руїни базиліки «А» не торкаючись інших християнських старожитностей міста.

Крім Х. Ротта, жоден з визначних дослідників християнських старожитностей Малої Азії місто ніколи не відвідував¹.

Таким чином, протягом ХІХ ст. серйозних археологічних досліджень пам'яток Сіди не проводилося. Дослідники обмежувалися лише методом візуального огляду залишків без проведення розкопок. До наукового обігу була введена лише так звана базиліка «А». Хоча і в її випадку опублікована інформація була вкрай обмеженою.

Новий період в історії вивчення пам'яток Сіди відкривається в 1947 р., коли в місті почала працювати археологічна експедиція Стамбульського університету на чолі з професором Аріфом Мюфюдом Манселом [21, s. 211; 2, S. 192]. Зарубіжні колеги досить високо оцінили організацію і результати роботи експедицій Мансела [22]. Однак, на жаль, більша частина матеріалів польових досліджень середини ХХ ст. залишається неопублікованою. Доступними для наукової спільноти є лише різного ступеня детальності звіти [23; 24; 25; 26; 27].

У цілому, археологічні дослідження в Сіді можна розділити на три фази. Перша, найбільш активна, проходила під керівництвом А. Мансела в 1947–1966 роках. Під час розкопок були досліджені практично всі великі споруди міста. Друга фаза охоплює період з 1967 по 2008 рік. Протягом цього періоду археологи були зосереджені в основному на реставраційних проектах, роботі з колекціями і досить обмежених розкопках, які проводилася силами музею Сіди. Третя, пов'язана з відновленням активних польових робіт, починається в 2009 р. експедицію Анатолійського університету (Anadolu Universitesi) під керівництвом професора Хусейна Аланиалі.

У контексті вивчення християнських старожитностей найбільший інтерес представляє перша фаза досліджень. Експедиція А. Мансела змогла провести часткові археологічні розкопки всіх відомих на сьогодні сакральних споруд візантійського періоду. Під час кампаній 1948, 1962–1964 рр. були вивчені базиліка «А» і зведений на її руїнах храм хрестово-купольного типу [28, р. 183; 29, р. 160; 26 s. 34–35; 30, р. 144]; у 1964 р. розкопки проводилися на території базиліки «С» і комплексу палацу єпископів, включаючи дуже близьку до пам'яток хрестово-купольного типу каплицю [27, S. 52–55; 31, р. 154]; в 1949 р. була частково розкопана хрестово-купольна церква дещо західніше руїн палацу (так звана церква «Е», або, за більш ранньою номенклатурою, «Н») [32, р. 34]; в 1957 р. були вивчені дві каплиці на території театру [24, S. 3–5; 33, р. 65]. Крім того, під час археологічних робіт 1948 р. були оглянуті і заміряні руїни базиліки біля театру (так звана базиліка «В») і руїни базиліки в центрі Західного некрополя (базиліка «F») [34, р. 238]. Вивчено кілька пам'яток, які Мансел визначив як агізми (священні джерела).

Друга фаза археологічних робіт була значно менш продуктивною. Варто згадати археологічні польові роботи 2005–2006 рр. на території комплексу споруд на

¹ Глава присвячена ранньохристиянському періоду історії Сіди міститься в роботі Віктора Шульце, проте самі пам'ятки згадуються в ній побіжно, на основі описів К. Лянцкоронського і Х. Ротта [20, S. 215–217].

південному мисі. Самі ці дослідження носили обмежений характер і зумовлювалися необхідністю проведення консерваційних і реставраційних робіт. Їх результати окремо не публікувались¹.

Під час третьої фази археологічних робіт, розпочатих в 2009 р. командою археологів з Анатолійського університету, дослідження були сконцентровані навколо досить широкого кола пам'яток, включаючи театр, агору, так звані «Стіни Філіпа Атія», комплекс споруд на південному мисі, Східну браму так званих «Елліністичних стін» [35; 36; 37]. Однак особливий інтерес для нас представляють дослідницькі роботи та реставрація комплексу базилики «А» [35, р. 126–128; 36, р. 97–98, 102].

Таким чином, на сьогодні археологічними дослідженнями охоплено значну кількість пам'яток. Однак, на жаль, незважаючи на багаторічну роботу, християнські культові споруди Сіди досліджені далеко не повністю. Тільки дві пам'ятки (комплекс базилики «А» і, меншою мірою, каплиця палацу єпископів) вивчені задовільно. Ці споруди практично повністю розчищені від залишків архітектурних конструкцій, виявлені під час розкопок декоративні елементи описані та каталогізовані, частково проведено консерваційні роботи і реставрація.

Решта пам'яток Сіди потребують подальшого вивчення. Так, базилики «В» і «F» за винятком обмірних робіт, проведених в 1948 і 2011 рр., не вивчалися археологами. Комплекс базилики «С» вивчався фрагментарно, частково розчищені наос і баптистерій, при цьому трансепт повністю засипаний уламками стін та перекриттів. Храм «Е» вивчався археологами наприкінці 40-х рр. ХХ ст., однак розкопки були обмежені абсидною частиною і зоною північно-західного компартименту.

Однією з проблем є стан публікації матеріалів. На сьогодні практично відсутні опубліковані обмірні дані будівель. Низка пам'яток (в першу чергу це стосується згаданих вище базилік «В» і «F») не мають навіть опублікованих архітектурних планів (уточнений план базилики «В» був підготовлений під час археологічних робіт 2011 р., однак не був опублікований [37, р. 127; 38, s. 209–210]). В той же час наявні публікації багато в чому застаріли і містять численні неточності. Наприклад, на плані базилики «С», що був зроблений за результатами часткових розкопок 1964 р. [3, s. 269], не відображено низку архітектурних елементів², що істотно ускладнює інтерпретацію пам'ятки. У той же час потрібно зауважити, що групою Х. Аланиалі на сьогодні ведуться роботи з підготовки та публікації матеріалів подібного роду. Щоправда, наразі уточнений за результатами останніх розкопок план опублікований тільки для базилики «А» [36, р. 98].

Практично відсутні публікації мармурових і мозаїчних елементів декорації і фрагментів фрескового розпису. А. Мансел опублікував низку мармурових деталей базилик «А», «С» і каплиці палацу єпископів [33, s. 260–262, 270–271, 279–283]. Л. Кадерлі у своїй дисертації опублікувала виявлені під час розкопок 2005–2006 рр. фрагменти мозаїчних підлог, смальти, виявлені у вівтарній частині, елементи фрескового живопису базилики «А» [4, s. 104–114]. Так само варто згадати короткий опис залишків фресок на стінах палацової каплиці, зроблені Вінченцо Раджері [39, р. 110].

Брак емпіричних даних суттєво ускладнює роботу з історико-архітектурного аналізу пам'яток. На сьогодні кількість робіт, в яких комплексно розглядається архітектурна спадщина міста пізньоантичного і візантійського періодів, є вкрай невеликою.

До такого роду наукових студій можна віднести низку робіт Семаві Ейсе [32, 40–43], Аріфа Мансела [2, S. 163–172; 3, s. 257–291], Лейли Кадірілі [4], Хрестіана Глевцікі [44],

¹ Результати цих часткових розкопок лягли в основу дисертації Лейли Кадірілі, завдяки чому ми маємо певне уявлення про характер робіт і зроблених знахідок [4, s. 94–126].

² Зокрема, відсутні пілястри в трансепті, входи в бічні нави з нартексу, неточно відображені лінії стін нартексу, хоча ці елементи досить чітко видні in situ і частково присутні в обмірних планах 40-х рр. ХХ ст. [3, s. 271]

Шенера Йилдиріма [1; 45]. Окремих аспектів архітектурної історії міста торкалися Ріхард Краутхаймер [46, р. 108, 110, 238–239, 341, 472], Вінченцо Раджері [39; 47, р. 58, 140–141, 159–160, 161, 227, 242, 264; 48], Роберт Остерхаут [49, р. 17], Ханс Бухвальд [50, р. 227], Клів Фосс [51, р. 31–43, 46–47], Джон Грейнджер [52, р. 200–201, 211], Олексій Комеч [53, с. 40].

Така обмежена історіографія пояснюється низкою факторів. Якщо говорити про західні студії, то головна причина невисокого інтересу до візантійської спадщини Сіди пов'язана з вже згаданою проблемою недостатньої кількості опублікованих фактичних даних. Як з цього приводу слушно зауважив Р. Краутхаймер, «ті незначні фрагменти інформації, які були опубліковані дотепер [щодо пам'яток Сіди — В. С.], тільки збудили дослідницький апетит» [46, р. 472]. Потрібно зауважити, що європейські чи американські експедиції в Сіді не працювали, тому всі дані західним фахівцям доводиться отримувати зі звітів турецьких колег, які, як ми вже зауважували вище, відзначаються крайньою лаконічністю.

Стосовно турецької археології питання виглядає дещо складніше. Візантійська проблематика, на відміну, наприклад, від хетської або навіть античної, займає в ній досить скромне місце. Відсутність наукового інтересу значною мірою пояснюється ідеологічними чинниками, оскільки християнська спадщина Малої Азії розглядається як складова не просто чужої для турків, але ворожої східно-християнської культури (не варто забувати, що спадкоємцями візантійської культури себе вважали такі країни, як Греція, Росія, Болгарія, з якими у Туреччині історично склалися вкрай напружені відносини). Ця другорядність прекрасно простежується на прикладі вивчення пам'яток Сіди. Наприклад, у монографії А. Мансела 1978 р., яка містить найбільш детальний опис міста, всій візантійській спадщині (а це близько десятка пам'яток) приділено лише 35 сторінок тексту з 334 (близько 10 %), в той час як одному тільки театру присвячено обширний опис на 28 сторінках, термам (чотири пам'ятки) 26 сторінок тексту, античним храмам (п'ять пам'яток) 28 сторінок і т. д. [3]. Ще менше місця приділено візантійським пам'яткам в монографії Мансела 1963 р. (10 стор. зі 199, або приблизно 5 % обсягу) [2]. Варто відзначити, що з двадцяти експедицій, проведених А. Манселом в Сіді, лише три (1949, 1962 і 1964 рр.) були присвячені вивченню переважно візантійських старожитностей.

Відсутність особливого інтересу до візантійської спадщини тягла за собою ще одну проблему, пов'язану з браком фахівців. Єдиним візантиністом, який працював з сидетськими старожитностями, був С. Ейсе. Він почав працювати в експедиції А. Мансела наприкінці 40-х рр. ХХ ст., на основі пам'яток Сіди написав дисертацію і опублікував декілька невеликих робіт (див. вище). Однак у середині 50-х рр. ХХ ст. він відходить від вивчення пам'яток Памфілії і переключається на архітектуру доби Палеологів [54]. Напрацювання С. Ейсе лягли в основу розділів про ранньохристиянську і візантійську спадщину в роботах А. Мансела [2, S. 163]. Інші автори, що працюють або працювали над сидетськими пам'ятниками візантійського періоду, були фахівцями з суміжних областей: А. Мансел спеціалізувався на античних старожитностях, А. Дайі і А. Кадірлі були архітекторами-реставраторами. Тільки останнім часом до роботи експедиції Х. Аланиалі почали залучатися фахівці в області пізньоантичної та візантійської архітектури. Ще одним важливим фактором, який, на нашу думку, варто враховувати, була наукова спеціалізація керівників експедицій: А. Мансел, Й. Йенан і Х. Алианлі — фахівці з античної археології.

І останній аспект, який не можна ігнорувати, це характер візантійських пам'яток. На тлі більш ранніх античних споруд, які в Сіді збереглися досить непогано, візантійські пам'ятки виглядають досить вторинно.

Типологічна і функціональна атребутація великих культових споруд візантійської доби особливих дискусій серед вчених не викликає. Однак не зрозумілими залишаються особливості просторової організації і функції окремих елементів планувальної

структури. Наприклад, за безперечної приналежності базилік «В» і «С» до типу трансептних типи трансептів цих храмів не визначені. Відкритим є питання функціонального використання так званих «пастофоріїв» і розташованої біля південної стіни базиліки «А» купольної конструкції. А. Мансел вбачав в ній мартирії [2, S. 164], у той час як Л. Кадірілі припускає його можливе використання в якості баптистерію або скевофілакю [4, s. 80]. Абсолютно не ясним залишається функціональна приналежність багатьох споруд комплексу палацу єпископів і базиліки «С». Наприклад, невідомо, для чого використовувався триконх, розташований північніше базиліки, і дві об'єднані купольні споруди, що мають ідентичні плани з «мартириєм» базиліки «А».

Значно складніша ситуація з пам'ятками некультового характеру та пов'язаних з культом лише частково. Відкритим, зокрема, залишається питання щодо атрибуції некультових будівель, розташованих південніше базиліки «С». А. Мансел визначив комплекс пам'яток як споруди єпископської резиденції [3, s. 347], ця думка була повністю підтримана В. Мюллером-Вейнером [55, s. 680–683] і загалом підтримується більшістю сучасних турецьких дослідників (див. наприклад, статтю Бурку Джейлан про резиденції єпископів ранньохристиянського періоду в Малій Азії [56, p. 174–176]). В той же час Х. Бухвальд висловлював сумніви щодо атрибуції А. Мансела [50, p. 227], а Хр. Глевіцкі [44, S. 347], розвиваючи ідеї Х. Бухвальда, пропонує атрибутивати комплекс як твору пізноантичного періоду.

Дещо відокремлено стоїть дискусія щодо використання театру Сіди в якості християнського святилища. Теорія була запропонована А. Манселом і ґрунтувалася на наявності двох каплиць із залишками фрескового розпису, які фланкували сцену театру, та численних християнських монограм, знайдених під час розкопок театральної споруди [2, S. 140–141; 57]. Проте на сьогодні теорія А. Мансела піддається критиці як така, що не має під собою достатньо сильних аргументів [58, p. 25; 19, p. 60].

Найбільш серйозні дискусії виникають щодо датування пам'яток. Базиліку «А» А. Мансел відніс до архітектури початку V ст., базуючись лише на аналізі фрагментів підлогових мозаїк [3, s. 259] (цю точку зору підтримує Р. Краутхаймер [46, p. 108]). У той же час, на думку інших дослідників, таке датування явно не враховує всієї будівельної історії храму. К. Фосс, наприклад, базуючи на припущенні Джулії Грассі про близькість капітелей колонн базиліки до зразків VI ст. [59, p. 95], припускає наявність масштабної реконструкції пам'ятки в цей період, а можливо, і зведення базиліки *de novo* [51, p. 39].

Підставою для датування базиліки «С», запропонованого А. Манселом і в цілому прийнятого сучасною наукою, є монограма з ім'ям, ймовірно, єпископа, яка за паліографічними ознаками датується серединою VI ст. [3, s. 275–276]. У той же час монограма виявлена навіть не в базиліці, а в каплиці палацу єпископів і, на думку деяких дослідників, цілком може бути сполією незрозумілого походження [39, p. 112]. В цілому, потрібно зауважити, що низка будівельних прийомів, застосованих артілями, що зводили палац і деякі частини базиліки дійсно дуже близькі, хоча більш детальний аналіз мурування комплексу базиліки «С» вказує на наявність як мінімум двох будівельних періодів, що не враховує в датування А. Мансела.

Базиліки «В» і «Г», як вже зазначалося, не були об'єктами глибокого наукового вивчення і датовані лише приблизно ранньовізантійським періодом [2, S. 170].

Датування храмів хрестово-купольного типу так само є предметом дискусій. Теорія раннього датування палацової каплиці і тісно пов'язаного з нею храму «Е» була розроблена С. Ейсе і А. Манселом. Вона була запропонована С. Ейсе після вивчення руїн храму «Е» в 1949 р. [32, p. 35]. Ґрунтуючись на архаїчному плані, з одного боку, і історії розвитку міської забудови, з іншого, С. Ейсе дійшов висновку, що храм мав бути побудований не раніше VII ст. і не пізніше першої половини IX ст. Однак, враховуючи, що храм перебував за межами так званих стін «Філіпа Атія», тобто, фактично, на незахищеній ділянці міської забудови, С. Ейсе схилився до періоду, що

передував арабським набігам (перша половина VII ст.) [32, р. 38–39]. Під час проведених А. Манселом розкопок так званого «палацу єпископів» була розкрита типологічно дуже близька до храму «Е» каплиця, яку, за вже згаданою монографією, датували другою половиною VI ст. Оскільки знахідка А. Мансела фактично підтверджувала теорію С. Ейсе, в турецькій історіографії утвердилася ідея про ранні дати зведення обох пам'яток. Потрібно зауважити, що Р. Остерхаут [49, р. 17] і А. Комеч [53, с. 40], які залучали храм «Е» в якості раннього зразка хрестово-купольної системи, датування Ейсе-Мансела в цілому підтримали. К. Фосс схилився до ранньої дати для каплиці [51, р. 41] і дещо пізнішої для храму «Е» [51, р. 44].

Однак такий підхід підтримали далеко не всі дослідники. В. Роджері [39, р. 113–115; 48, р. 6], Хр. Глевцікі [44, S. 371–373] і Х. Бухвальд (щоправда, тільки відносно каплиці) [50, р. 227] пропонують більш пізню дату їх зведення (не раніше межі VIII–IX ст.). Вищезазначені автори вказують, по-перше, на те, що залучення Манселом монограма не може бути надійним доказом дати зведення, оскільки цілком може бути сполією, що походить з більш давньої будівлі¹ і, по-друге, обидві пам'ятки мають дуже чітко виражений хрестово-купольний план, який наврядчи міг потрапити в Памфілію раніше зазначеної межі VIII–IX ст.

Такі автори, як Дж. Грейнджер [52, р. 211] і Р. Краутхаймер [46, р. 341], розглядають дату пам'яток як відкрите питання і схилиються до широкого датування VII–IX ст.

Низка гіпотез існує щодо датування хрестово-купольного храму на південному мисі Сіди. А. Мансел і С. Ейсе, які почали вивчати пам'ятку, розглядали її як культову споруду «темних віків» (VIII–IX ст.) [2, S. 164]. У своїй останній монографії Мансел дещо переглянув датування і запропонував підняти дату будівництва до IX–X ст. [3, s. 265]. З останнім датуванням Мансела в цілому погоджується К. Фосс, хоча певних аргументів автори не наводять [51, р. 44, 49].

О. Комеч на основі аналізу планувального рішення пропонує ще більш ранню дату будівництва VII ст. [53, с. 40].

В. Роджері запропонував більш комплексний підхід до вивчення пам'ятки. Він детально дослідив особливості конструкцій, будівельних матеріалів і декоративних рішень. Зазначений аналіз дозволив йому достатньо переконливо показати, що пам'ятка належить до середньовізантійського періоду, і датувати її варто часом не раніше другої половини XI ст. [39, р. 113–115]. З цією точкою зору погоджуються і археологи з групи Х. Аланиалі, що працювали над вивченням храму в 2009–2014 рр. [38, s. 209].

Актуальним питанням сучасної історії архітектури є вивчення будівельних технологій. На місцевих матеріалах проблема мурувань побіжно розглянута в двох роботах В. Роджері [39, р. 103–104; 48, р. 4]. Автор обмежується виділенням декількох типів мурувань, які застосовувалися в Сіді в ранньохристиянський період. На жаль, мурування ніяк не прив'язані до хронології пам'яток.

Незважаючи на непогану збереженість багатьох пам'яток міста, спроби їх об'ємно-просторового аналізу і реконструкції практично не здійснювалися. А. Мансел обмежився лише визначенням типологічної приналежності низки споруд візантійської доби. Більш детально питання об'ємної реконструкції розглянуто в роботі Л. Кадірлі. Автором проаналізовано типи об'ємно-просторового вирішення комплексу споруд на південному мисі Сіди, в цілому, правильно визначено, що базиліка належить до егейського типу базилік з галереями, а малий храм є зразком хрестово-купольної архітектури. Також визначено коло пам'яток для проведення архітектурних аналогій і т. д. [4, s. 62–79, 134–138]. Л. Кадірлі не проводить повної графічної реконструкції пам'яток,

¹ Весь мармуровий декор каплиці, як припускав А. Мансел і переконливо довів Х. Глевцікі, був запозичений з так званого «Західного мавзолею» в некрополі Сіди [3, s. 277; 44, S. 347–348; 60, S. 140–157].

однак намагається принаймні частково реконструювати деякі втрачені елементи храмів (зокрема, авторка намагається визначити висоту колонн, архітрів нижніх та верхніх каколоннад базилики і таким чином визначити первісну висоту споруди). Часткова графічна реконструкція інтер'єру палацової каплиці (без реконструкції системи склепінь) була зроблена А. Даї (на її основі була проведена часткова реставрація споруди [3, с. 276]).

Питання фасадного декору пам'яток Сіди дослідниками практично не піднімалися за виключенням досить короткого аналізу фасадного рішення хрестово-купольного храму на південному мисі, зробленого в статті В. Раджері [39, р. 114–115].

Питанню оздоблення інтер'єрів приділялося дещо більше уваги. Окремі питання пов'язані з мармуровими декоративними елементами християнських пам'ятників Сіди розглянуті Джулією Грассі. Аналізуючи капітелі базилики «А», вона змогла показати їх спільне походження з аналогічними капітелями церкви Богородиці в Анталі і запропонувала датувати їх серединою VI ст. [59, р. 95]. Найбільш детально питання кам'яної пластики розглянуті в роботах Хр. Глевіцкі [44, S. 358–362; 60, S. 140–157]. Проте основна увага дослідника все-таки приділялася дещо більш раннім пам'яткам III ст., тому проблем християнської архітектури за винятком каплиці палацу єпископів, якій він присвятив окрему роботу, автор торкається лише побіжно.

Важливою проблемою залишається питання місця памфілійської архітектури в візантійській архітектурній традиції та її зв'язок з іншими регіональними архітектурними школами імперії. Сіда займала проміжне географічне положення між двома важливими центрами християнства пізньої античності: Антіохією і Константинополем. Хоча єпископи Сіди підпорядковувалися Антіохійській патріархії, в архітектурному плані простежується потужніший вплив егейського узбережжя (на відміну від сусідньої Кілікії, де вплив Сирії на пам'ятки сакральної архітектури був значно відчутнішим [61, р. 11–37, 55]). У той же час окремі ознаки сирійського впливу простежуються у вирішенні східних частин деяких ранньохристиянських базилик (наприклад, пасторії базилик «А» і «F» або комплекс баптистеріїв базилики «С»).

Р. Краутхаймер припустив наявність окремої архітектурної школи на території Лікії, Памфілії і Піссидії, яка поєднувала риси пам'яток егейського та сирійського типів [46, р. 108]. Однак ця ідея так і не знайшла продовження в подальших дослідженнях. Тому на сьогодні пам'ятки Сіди, як і Памфілії, в цілому, перебувають, фактично, поза контекстом розвитку візантійської архітектурної традиції.

Отже, незважаючи на значну роботу, проведену археологами з вивчення пам'яток ранньохристиянської архітектури велика кількість питань залишається нерозкритими і потребує подальших досліджень.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Yıldırım S.* Side'deki Bizans Dönemi Çalışmaları // I. Anadolu Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Kazı ve Araştırmalar Sempozyumu. Mayıs 2012. — Eskişehir, 2012.
2. *Mansel A. M.* Die Ruinen von Side. — Berlin, 1963.
3. *Mansel A. M.* Side. 1947–1966 yılları kazıları ve araştırmalarının sonuçları. — Ankara, 1978.
4. *Kaderli L.* Side Apollon, Athena tapınakları kutsal alanı ve bizans bazlı kalari, koruma yaklaşımları ve tarihi çevre değerlendirmesi. Doktora tezi, Mimar Sinan güzel sanatlar üniversitesi fen bilimleri enstitüsü. — Aralık, 2009.
5. *Corancez L. A.* Itinéraire d'une partie peu connue de l'Asie Mineure. — P., 1816.
6. *Beaufort F.* Karamania, or, a Brief Description of the South Coast of Asia-Minor and of the Remains of Antiquity: With Plans, Views, &c. Collected During a Survey of that Coast, Under the Orders of the Lords Commissioners of the Admiralty, in the Years 1811 & 1812. — L., 1817.
7. *Cockerell C. R.* Travels in southern Europe and the Levant, 1810–1817. The Journal of C. R. Cockerell. — L., 1903.
8. *Leake W. M.* Journal of a Tour in Asia Minor. — L., 1824.

9. *Cramer J. A.* A geographical and historical description of Asia Minor with a map. — Oxf., 1832. — Vol. 2.
10. *Fellows Ch.* A Journal Written During an Excursion in Asia Minor by Charles Fellows, 1838. — L., 1839.
11. *Spratt T., Forbes E.* Travels in Lycia, Milyas, and the Cibyratis: in company with the late Rev. E. T. Daniell. — L., 1847. — Vol. 2.
12. *Tremaux P.* Exploration archéologique en Asie mineure. — P., 1858.
13. *Hirschfeld G.* Vorläufiger Bericht über eine Reise im südwestlichen Kleinasien // Monatsberichte der Königlich Preussischen Akademie der Wissenschaften zu Berlin. — Berlin, 1876.
14. *Lanckoroński K.* Stade Pamphyliens und Pisidiens. — Prag, Wien, Leipzig, 1890. — Bd. 1. Pamphylien.
15. *Heberdey R., Adolf W.* Reisen in Kilikien ausgefuehrt 1891 und 1892 im Aufirage der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften. — Vienna, 1896.
16. *Rott H.* Kleinasiatische Denkmäler aus Pisidien, Pamphylien, Kappadokien und Lykien. — Leipzig, 1908.
17. *Paribeni R., Romanelli P.* Studi e ricerche archeologiche: nell'Anatolia meridionale // Monumenti antichi. XIII. — Milano, 1914.
18. *Texier Ch.* Description de l'Asie Mineure: faite par ordre du gouvernement français en 1833–1837 beaux-arts, monuments historiques, plans et topographie des cites antiques. — P., 1849. — Vol. 3.
19. *Śliwa J.* Archeologiczna wyprawa Karola Lanckorońskiego do Pamfilii i Pizydii // Folia Historiae Artium. Seria Nowa. — 1998. — T. 4.
20. *Schultze V.* Altchristliche Stade und Landschaften. — Leipzig, 1913. — Bd. II. Kleinasien.
21. *Mansel A. M.* 1946–1955 Yillarında Pamphylia'da Yapılan Kazılar ve Arařtırmalar // Belleten. — 1958. — Cilt 22.
22. *Welles B. C.* Rewie on “Vorläufiger bericht über die Ausgrabungen in Side im Jahre 1947” after Mansel A. M. // AJA. — 1953. — Vol. 57.
23. *Mansel A. M., Bean G. E., Inan J.* Vorläufiger bericht über die Ausgrabungen in Side im Jahre 1947. — Ankara, 1951.
24. *Mansel A. M.* Bericht über Ausgrabungen und Untersuchungen in Mansel A. M. Pamphylien in den Jahren 1946–1955 // AA. — 1956. — Bd. 71.
25. *Mansel A. M.* 1957 Senesi Side ve Perge Kazıları // TAD. — 1958. — Cilt 8–1.
26. *Mansel A. M.* 1962 Side Kazısına Dair Raportu // TAD. — 1962. — Cilt 12–1.
27. *Mansel A. M.* Bericht über Ausgrabungen und Untersuchungen in Pamphylien in den Jahren 1957–1972 // AA. — 1975. — Bd. 90.
28. *Mellink M.* Archaeology in Asia Minor // AJA. — 1963 — Vol. 67.
29. *Mellink M.* Archaeology in Asia Minor // AJA. — 1964. — Vol. 68.
30. *Mellink M.* Archaeology in Asia Minor // AJA. — 1965. — Vol. 69.
31. *Mellink M.* Archaeology in Asia Minor // AJA. — 1966. — Vol. 70.
32. *Eyice S.* L'eglise cruciforme byzantine de Side en Pamphylie. Son importance au point de vue de l'histoire de l'art byzantin // Anatolia. — 1958. — Vol. 3.
33. *Mellink M.* Archaeology in Asia Minor // AJA. — 1960. — Vol. 64.
34. *Mellink M.* Archaeology in Asia Minor // AJA. — 1955. — Vol. 59.
35. *Alanyalı H.* 2010 Side. Excavations in Side 2010 // Anmed. — 2011. — Vol. 9.
36. *Alanyalı H.* Excavations and Resarch at Side in 2013 // Anmed. — 2014. — Vol. 12.
37. *Alanyalı H.* Archaeological Work at Side in 2011 and 2012 // Anmed. — 2013. — Vol. 11.
38. *Alanyalı H.* Side 2011 Yili Çalışmaları // KST. — 2012. — 34. Cilt 3.
39. *Ruggieri V.* Appunti sulla continuità urbana di Side in Panfilia // OCP. — 1995. — 61.
40. *Eyice S.* La ville byzantine de Side en Pamphylie // Publication du Comité d'organisation du X congrès international d'études byzantines. — Istanbul, 1955.
41. *Eyice S.* Side'nin Bizans devrine ait binalarının sanat tarihi bakımından deęerleri // TTK. — 1960. — 5.

42. *Eyice S.* Un Baptistere Byzantin a Side en Pamphylie // Actes du V Congrès International d'Archeologie Chretienne. — Aix-en-Provence, 1957.
43. *Eyice S.* A Byzantine Hospital Building at Side? // Adalya. — 2002. — Vol. 5.
44. *Gliwitsky Ch.* Die Kirche im sog. Bischofspalast zu Side // IstMitt. — 2005. — Bd. 55.
45. *Yildirim S.* Dating Dispute over the Cross-in-square Church in the Episcopal Palace in Side // Olba. — 2017. — Cilt 25.
46. *Krautheimer R., Curcic S.* Early Christian and Byzantine Architecture. — Kingsport, 1992.
47. *Ruggieri V.* Byzantine Religious Architecture (582–867): Its History and Structural Elements. *Orientalia Christiana Analecta*. — Rome, 1991.
48. *Ruggieri V.* Side (in Pamphilia) [Electronic resource]. — Way of access: www.academia.edu/11945449/Side_in_Pamphilia
49. *Ousterhout R.* Master Builders of Byzantium. — Philadelphia, 1999.
50. *Buchwald H.* Western Asia Minor as a generator of architectural forms in the Byzantine period, provincial back-wash or dynamic center of production? // JOB. — 1984. — Bd. 34.
51. *Foss C.* The Cities of Pamphylia in the Byzantine Age // Cities, Fortresses and Villages of Byzantine Asia Minor. — L., 1996.
52. *Grainger Jh.* Cites of Pamphylia. — Oxf., 2009.
53. *Комеч А. И.* Древнерусское зодчество конца X начала XII в. Византийское наследие и становление самостоятельной традиции. — М., 1987.
54. *Oral History Interview with Semavi Eyice*, undertaken by Gündür Varinloğlu on May 16, 2011, in the Department of Art History at Istanbul University [Electronic resource]. — Way of access: www.doaks.org/library-archives/dumbarton-oaks-archives/oral-history-project/semavi-eyice.
55. *Müller-Wiener W.* Bischofsresidenzen des 4–7 Jhs. im östlichen Mittelmeerraum // Actes du XI congrès international d'archéologie chrétienne. — Rome, 1989.
56. *Ceylan B.* Episkopeia in Asia Minor // Housing in Late Antiquity. — Leiden; Boston, 2007. — Vol. 3.2. From Palaces to Shops.
57. *Mansel A. M.* Restaurationen und Umänderungen des Theaters von Side in byzantinsicher Zeit // Actes du XII Congrès international d'études byzantines, Ochride, 10–16 Septembre 1961. — Belgrade, 1964. — Vol. 3.
58. *Bowes K. D.* Christians in the amphitheater? The “Christianization” of spectacle buildings and martyrial memory [Electronic resource] // Mélanges de l'Ecole française de Rome. — 2014. — Vol. 126–1. — Way of access: <http://mefrm.revues.org/1807>.
59. *Grassi G.* Scultura architettonica e spolia marmoree della Panaghia di Antalya nel quadro della produzione artistica dell'Asia Minore meridionale in epoca paleobizantina // Milion. — 1990. — Vol. 2.
60. *Gliwitsky Ch.* Späte Blüte in Side und Perge: die pamphyrische Bauornamentik des 3. Jahrhunderts n. Chr. — Bern, 2009.
61. *Hill S.* The Early Byzantine churches of Cilicia and Isauria. — L., 1996.

Резюме

Соболев В. В. Візантійська архітектурна спадщина Сіди Памфілійської: історія архітектурно-археологічних досліджень

Стаття присвячена історії вивчення християнської культової архітектури памфілійського міста Сіда. Протягом XIX — першої половини XX ст. залишки міської забудови неодноразово оглядалися європейцями, в тому числі фахівцями-археологами, але системні дослідження в регіоні в цей час ще не проводилися. Археологічні роботи в Сіді були започатковані в 1947 р. експедицією Стамбульського університету під керівництвом А. М. Мансела (ці роботи з певними перервами тривають до сьогодні). Результатом розкопок стало часткове дослідження більшості культових споруд візантійського періоду.

Ключові слова: Мала Азія, Памфілія, Сіда, візантійська архітектура, історіографія.

Резюме

Соболев В. В. Византийское архитектурное наследие Сиды Памфилийской: история архитектурно-археологического изучения

В статье рассматривается история изучения христианской культовой архитектуры памфилийского города Сиды. На протяжении XIX в. город посетил ряд западноевропейских путешественников, которые оставили разной подробности описания архитектурных памятников города.

Систематические археологические работы в Сиде были начаты в 1947 г. экспедицией Стамбульского университета под руководством А. М. Мансела (продолжались вплоть до середины 60-х гг. XX в.). Результатом этих работ стало частичное исследование большинства культовых сооружений византийского периода.

Основные проблемы, которые поднимались исследователями, связаны с вопросами типологии и датировки памятников.

Ключевые слова: Малая Азия, Памфилия, Сиды, византийская архитектура, историография.

Summary

V. Soboliev. Byzantine Architectural Heritage of Pamphylian Side: the History of Studies in Field of Archaeology of Architecture

In this article the author studies the research history related to christian and byzantine sacred monuments in pamphylian city Side. Numerous of travellers visited the city during the XIX century. And further published their short descriptions of the city ruins. Among all Christian monuments of the city only the basilica "A" was described.

In 1947 archaeological team from Istanbul University conducted by Arif Mansel started excavations in Side. This expedition had been working in Side till the mid of 1960th and explored the large amount of byzantine monuments. Excavations were incomplete and didn't cover the whole territory of ancient city.

Researchers focused on the problems of typology of the monuments and their dating. The questions related to facade and interior decoration, proportional analysis of the monuments, building materials and techniques were not addressed at all or studied insufficiently.

Taking under consideration above mentioned, further archaeological and research works of the early christian and byzantine monuments of Side seems as a perspective direction of studies which can provide significant further results.

Key worlds: Asia Minor, Pamphylia, Side, Byzantine architecture, historiography.

С. Б. Сорочан

О недвижимости как предмете рынка Византии в IV—IX вв.

ри всем внимании византинистов к проблемам рынка ромеев в эпоху становления Империи ромеев и до ее окончательного формирования как средневековой державы вопросы торговли недвижимостью не заслуживали специального рассмотрения. К ним обычно обращались попутно, либо когда речь шла об аграрном строе, положении византийской общины, прежде всего, особенностях крестьянского землевладения. Между тем рынок недвижимости включал в себя не только землю. В его ассортименте материально и весомо присутствовали и другие объекты, да и ситуация с куплей-продажей земли, собственническими и владельческими правами на нее остается не совсем ясной в виду изменений, какие претерпевали в Византии на протяжении IV—IX вв. законы рынка, сами механизмы обмена и контингент продавцов-покупателей. Поэтому стоит задаться целью изучения этого сектора рынка, уточнить составляющие как в номенклатуре, так и в круге участников, определить его значение для развития византийского общества, полагаясь прежде всего на данные нарративных, актовых и законодательных источников, достаточно репрезентативных для решения этой проблемы. Разумеется, полноценно раскрыть ее в рамках одной статьи не представляется возможным, но уже сама постановка вопроса, надо надеется, будет не бесполезной.

Начнем с того, что именно Юстинианово право стало придавать особое значение выражениям, означающим «недвижимые вещи» (*res immobiles, res soli*), противопоставляя их «подвижным вещам» (*res mobiles, res per se moventes*), то есть тем, которые можно было переносить, не повреждая [1, с. 274, 275]. Понятие «недвижимость» (*ktematos*) прочно вошло в византийское право, которое видело в нем такой же предмет торговли, как движимое имущество (*akineton e kinton agorazein*) [2, XXIII. 18].

Принято считать, что в Византии в соответствии с нормами постклассического ранневизантийского права всегда преобладала полная и безусловная собственность на землю, которая играла решающую роль и отличала ее от иерархической земельной собственности на Западе [3, р. 62; 4, с. 8; 5, с. 6]. Причем понятия *domonium* (собственность) и *posessio* (владение) подразумевали, как правило, фактический контроль над землей, то есть эти понятия были близки [3, р. 61]. Вместе с тем в папирусных актах эти термины противопоставлялись [3, р. 69, not. 294]. А. Гийу логично заметил, что раз земля была обложена налогом, значит, она принадлежала государству. Приобретение собственности через покупку, обмен, дарение или наследование не давало права собственности в полном смысле этого слова: «В Византии не было собственников в значении римского права... а были владельцы различных уровней» [6, с. 251]. Действительно, следует учитывать, что главное условие и средство производства — земля могла стать объектом купли продажи во всем обществе только в условиях

© С. Б. Сорочан, 2016

нового времени, а до этого земельные отношения так или иначе носили преимущественно натуральный характер [7, с. 242, 444, 494; 8, с. 121–122].

Тем не менее стеснение купли-продажи недвижимости в Византии было минимальным. Даже колонам могли продавать поля, относящиеся к императорскому имуществу частного патримония (*privati patrimonii nostri*) [9, V. 16. 34; 10, XI. 68. 6; 11, с. 307–308]. Болота и пастбища превращали трудом в пахотные земли и тоже продавали уже как плодородные, что вносило сумятицу в казну, где такие земли значились как неплодородные [10, VII. 41. 3; 11, с. 344]. Купля и продажа недвижимого имущества куриалами в ранней Византии совершались при «посредничестве (соответствующего) декрета», и выносилась «сентенция компетентного судьи (*iudicis*)» об утверждении купли [10, X. 34. 3; 11, с. 465]. Некоторые ограничения испытывала торговля эмфитевтными владениями, поскольку эмфитевт, пользующийся ими, мог продать их другому лицу только в том случае, если собственник эмфитевзиса сам не пожелал бы дать продающему полагающуюся по закону цену [12, VII. 3. 2; 13, S. 197–198 (трактат «О сроках» конца VI в.); 14, XX. 3. 5; ср.: 15, L. 6; 16, p. 313]. Серьезней выглядит изолированность правителей и даже мелкого чиновничества провинций от каких-либо сделок по приобретению недвижимости. Одной из своих новелл конца IX в. Лев VI отменил такого рода ограничения, но лишь в отношении не столь многочисленной элитарной столичной бюрократии [17, Nov. 84]. М. Я. Сюзюмов объяснял это извечной боязнью императорской власти перед все более росшим и крепнувшим могуществом провинциальной, фемной знати [18, с. 36]. Предположение весьма правдоподобно, его разделяют многие византинисты, тем более, если учесть, что еще одна, тесно связанная по смыслу с предыдущей, новелла Льва запрещала правителю провинции и даже его родственникам «...жениться на местных жителях фем, получать здесь что-либо в собственность или получать подарки во время исполнения своих обязанностей» [17, Nov. 23]. Но насколько последовательно и строго соблюдались подобные «антикоррупционные» запреты? Знать, особенно столичная, располагала немалыми деньгами и, конечно, должна была, как никто другой, стремиться вложить их в наиболее ценное во всех отношениях — недвижимость, имения (*ktema*).

Так, покупку земли практиковали византийские официалы, представители местной знати, светской и духовной, как это следует из актового материала византийской Италии, хотя покупка земель практиковалась здесь значительно реже, чем аренда [19, с. 221–222]. Видимо, легче и выгоднее было получить аренду, учитывая запрет официалам приобретать недвижимость по месту службы. О желании логофета геникона Никифора (конец VIII в.) купить в собственность дом (*oikos*) упоминал агиограф Георгия Амастридского, не видевший в этом ничего недозволенного [20, гл. 35, с. 53, 7]. Куплей-продажей дома были заняты Феоктиста, теща василевса Феофила (829–842), и патрикий Никифор [21, p. 88; 22, с. 42 (III. 5)]. Продолжатель Феофана отмечал, что продажа монастыря зятем Феофила Алексеем Муселе могла производиться с разрешения василевса, но это объяснимо тем, что объект сделки — монастырь в Хрисополе был в свое время подарен Алексею императором [21, p. 108; 22, с. 51 (III. 18)]. Будущий василевс Василий Македонянин в середине IX в. купил на деньги, полученные от богатой вдовы Данилиды, «обширные владения» в Македонии, хотя в это время он служил у «архонта константинопольских стен», знатного родственника Михаила III, Феофилицы, и входил в его этаирею [21, p. 228; 22, с. 98 (V. 11); ср.: 23, p. 656]. Позже, заняв высокий пост паракимомена, Василий купил у некоего патрикия Арсавира, брата бывшего Патриарха Иоанна VII Грамматика (837–843), имение с огромным комплексом зданий, портиками, баней и собственным водохранилищем [21, p. 147; 22, с. 69 (IV. 8)]. Все это происходило задолго до того, как сын Василия I Лев Мудрый решился на «разрешающую» новеллу. В завершённые тогда же Василики вошел как нечто само собой разумеющееся пример продажи дома и сада горожанином протевону, одному из «первенствующих» [14, X. 2. 31], то есть лицу,

как правило, связанному с осуществлением муниципальной власти на местах, причем иногда от лица императора (*ek prosopou*) [24, с. 660]. Отсюда напрашивается констатация, неоднократно повторяемая и в общем-то прописная: силой закона невозможно противодействовать насущным требованиям обмена, выдвигавшего в данном случае носителей званий и богатства в число основных продавцов и покупателей, манипулировавших с недвижимостью самого разного рода (землей, садами, виноградниками, домами, имениями, монастырями, хозяйственными постройками, банями, портиками, водохранилищами и т. п.).

Столь же зыбкими были иные ограничения. Например, земля на морском побережье долгое время не могла выступать в качестве собственности, но и в этом вопросе к концу IX в. произошел кардинальный сдвиг: Лев VI признал право на морское побережье неограниченным, а притеснение прав собственников в свободном распоряжении этой землей несправедливыми [17, Nov. 56]. Таким образом, торгующая недвижимостью неумолимо разрушала все стеснения, даже такие серьезные, которые воздвигались государственными, политическими соображениями. Следовательно, перед нами проступают черты еще одного, не застойного, а постепенно развивавшегося рынка, к тому же унаследовавшего надежную исходную правовую базу от римского общества.

Синесий писал в первой трети V в. о профессиональном продавце крипид (*krepidopoles*) [25, col. 1380 C]. Что бы это ни было, оно относилось к недвижимости. Преп. Савва Освященный в конце V — начале VI вв. «торговал одну землю», привлекая к его киновии в Каstellии: он хотел построить на ней келии для приходивших издалека иноков, и он же купил два странноприимных дома в Иерусалиме и Иерихоне [26, с. 295]. Положения Дигест, вошедшие позже в Василики, оговаривали, что отец семейства мог продавать любое имущество из своего состояния, в том числе и предоставленное им детям, и значит, не делали исключения для «неподвижных вещей» [27, IV. 4. 38. 1; 14, X. 4. 38–39]. О продаже городских участков земли вместе с домами, усадьбами рассказывали составитель Жития Мартина Эконома и константинопольские патриографы применительно к событиям V—VI вв. [28, s. 266; 29, col. 4322433; 30, сар. 77]. Равенские папирусы VI—VII вв. тоже сообщают о торговле земельными наделами с домами, хозяйственными, надворными постройками и угодьями (так называемыми *fundu massae*) [31, с. 39–41, 54], причем в сделках в качестве и продавцов, и покупателей фигурировали не только знать, военные, но и еврей-сапонарий (541 г.) и сирийский торговец (591 г.) [32, № 33, 37]. Очевидно, этим особенно охотно занимались представители купечества из Равеннского экзархата и Пентаполя Морского, судя по упоминаниям в грамотах VII—IX вв. о сделках с земельной собственностью купцов, членов купеческих корпораций, в частности вдовы купца [19, с. 220–221]. Следует заметить, что это была новая тенденция, ставшая характерной для VII—VIII вв.

Количество договоров купли-продажи земли, дошедших из ранневизантийского Египта, сокращается по сравнению с римским временем, но не исчезает [33, р. 78–79]. Зато при чтении Земледельческого закона складывается впечатление, что он не знает продажи земли, либо его составителей не интересовал этот вопрос. Любая пашня, земля под виноградник, роща находилась в личной собственности крестьян. Это была крестьянская собственность, его *meris*, не срочная и не ограниченная. По мнению Б. А. Панченко, известные слова о *koinotes ton chorion* не более, чем обозначение юридического лица, села или корпорации в широком смысле слова, являющихся собственником той земли, которая неразделима [подр. см.: 34, с. 50 сл.]. Такие неразделенные земли, выгоны и угодья были в любой римской колонии. Часть земли безусловно была общинной: Земледельческий закон недаром говорит о тех, кто «зловредно присвоил общее место» (*koinotes... touto ergasterrion kainourgesantos os kakos to koinon ideo poiesamenou*) [35, гл. 78]. Более того, он указывает, что обмен

участка деревенской земли на другой производился без денег [35, гл. 3, с. 144]. Разумеется, внутриобщинные отношения не могли не сковывать рыночную продажу земли. Ее отчуждение было нежелательно, ибо означало усиление фискального гнета для оставшихся членов общины [ср.: 36, с. 5–8]. Поэтому землю предпочитали лишь перераспределять внутри общины. К примеру, преп. Антоний Александрийский, чтобы соседи не выдвигали претензий, не продал, а раздал (*echarisato*) землю свою и своей сестры [37, р. 134, sec. II]. Исходя из этих обстоятельств, А. П. Каждан полагал, что и в VIII в. в византийской деревне преобладали обмен, аренда и заклад земель, а не их купля-продажа, которая, таким образом, оставалась крайне неразвита [38, с. 56]. Между тем это принципиально важный момент, так как от него зависело обеспечение нормальных миграционных потоков по линии деревня-город. Если крестьянство было исключено из него, тогда понятно, почему георг, хорит бросал, а не продавал свой участок земли, и даже мог продолжать платить за оставленное поле экстраординарные казенные налоги [35, гл. 17–19, 21]. Такое положение выглядит принудительным, надуманным в интересах государственного димосия, заинтересованного в сохранении налогоплательщиков на селе, и как всякая искусственная мера должна была входить в противоречие с жизненными потребностями. Решающих доказательств полной общинной собственности на землю в раннесредневековой византийской деревне нет, и поэтому правильнее говорить о наличии индивидуальной крестьянской собственности, которой крестьянин мог распоряжаться по своему усмотрению, тем более в рамках своего хориона или комы. Поделенные по жребию общинные земли не занимали всего массива полей и угодий даже в сельской местности и тем более в пригородах, проастиях. Здесь обязательно существовали иные владельцы, связанные с порядками митрокомии лишь общеобязательным севооборотом и иными, чисто внешними проявлениями. Они могли продавать свою землю и прикупать новые участки [подр. см.: 39, р. 260 sq.; 40, р. 66–88]. Иначе нельзя представить, на кого были рассчитаны выставленные в 763 г. стратигом Фракия на торг земли и скот тех местных монастырей, которые сопротивлялись правительственной политике Константина V [41, р. 445. 3–9, 28–44. 8]. Как можно понять из постановлений антииконоборского II Никейского синода 787 г., на церковные имущества претендовали не только «начальствующие» и их подчиненные, но и всякие прочие, «из мирского чина» [42, с. 613; 43, с. 48]. В свою очередь, покупка монастырями полей, виноградников, лугов, лесов фигурирует в житиях, относящихся к эпохе второй пол. VIII — начала IX вв. [44, р. 225; 45, с. 224; 46, с. 19]. Как известно, «девятое злодеяние», приписываемое Феофаном Никифору I, состояло в разрешении приморскому населению Малой Азии покупать выделенные им императором участки земли по государственной цене [41, р. 487; 47, с. 358]. Эта мера могла отвечать интересам обеих сторон, участвующих в сделке, и в любом случае должна была активизировать земельный рынок, хотя принято считать, что ее цель состояла прежде всего в стремлении «прикрепить» судовладельцев-налогоплательщиков [ср.: 48, с. 98].

Очевидно, крестьянские хозяйства постепенно все более втягивались в рыночное обращение, не довольствуясь только механизмом обмена участков. Василий, агиограф Феодора, архиепископа Эдессы, умершего в 860 г., рассказывал, что свое святое служение его герой начал с того, что «купил в городе огороженное место, поставил церковь-монастырь на 40 братий... построил больницу, наделив монастырь селами и имениями» [49, с. 421]. Даже если за этими словами стоит только традиционная риторика, агиографический штамп, писавший Житие, а, значит, и его читатели не сомневались в возможности приобретать «недвижимые вещи» как в городе, так и в деревне. Актный материал IX в. крайне редок, однако и он сохранил купчую настоятеля монастыря в Перистерях Евфимия, совершенную с вдовой Георгией и ее восьмью детьми, согласно которой монахам были проданы пахотные земли, виноградники, скотный двор [50, с. 82]. О продаже «сельскими жителями» имущества,

приносившего доход, очевидно, земли, угодий, как о само собой разумеющемся шла речь и в одной из новелл Льва VI [17, Nov. 114].

Еще более определены свидетельства источников о торговле различными постройками. Из комментариев и пояснений, сделанных в VI в. антецессорами Бейрутской школы Стефаном, Кириллом-юриисконсультутом и Феофилом, чьи положения затем унаследовали и Василики, следовало, что в продажу мог поступать дом как в городской местности (*domus, oikos*), так и в сельской (*villa, oikoproasteion, epoikion*), а также его части (*to tou oikou meros*) [27, XIX. 1. 59; 14, XVIII. 1. 5. 2; 16, р. 381; 15, р. 159–160]. Любой дом, домик, хижина, жилище (*oikia, oikidion, oikiskos, katoikesis, katoiketerion, katoikia*) рассматривался как потенциальный товар (*oikemata... pipras-kontai*) [10, VIII. 36. 4 (5); 12, Nov. 112. 1; 14, XXVII. 1. 4. 5; 51, с. 39. 20, 188. 22, 367. 24, 478. 11, 555. 23; 15, XV. 16], причем это могло быть помещение эргастерия вместе с землей, на которой он располагался, если только это была не государственная земля [14, XIX. 1. 59. 25; 52, с. 167–174]. Уже из Кодекса Феодосия следовало, что, скажем, трактирные строения устраивали в западной или восточной оконечности портиков, причем к ним разрешали «присовокуплять пространства соседних каморок в (равной) доле (с) той или другой стороны, чтобы хватало и служащим (*ministis*), и людям (*populis*)». Владельцы таких строений получали за это цену из казны, если подтверждали, что владеют упомянутыми каморками либо в силу дара, «либо (договора) законной купли» [9, XV. 1. 53; 11, с. 305]. Подчас место ценилось больше возведенной на ней постройки. Поэтому купля-продажа дома на слом рассматривалась в Дигестах, комментариях к ним антецессора Стефана и вошла в последующее законодательство как вполне распространенная сделка [27, XVIII. 1. 52; 14, XIX. 1. 50; 16, р. 381; 15, р. 159–160, XXXVI. 15].

Когда дело доходило до распродажи, с торгов шло все без ограничений, и недвижимость в таких случаях занимала свое законное место в числе прочих предметов торговли. После смерти отца Стефан Новый продал все имущество своей семьи, решившей всем составом уйти в монастырь, причем произошло это уже после начала иконоборства, в 30-х гг. VIII в. [53, с. 317]. Так же поступила та богатая вдова, что, поощряемая Стефаном, посвятила себя иноческой жизни, предварительно распродав в столице все свои имения и движимость, после чего раздала вырученные деньги в вифинских селах [53, с. 320]. Собственно, путем покупки можно было приобрести даже сам монастырь, как это сделали Лев Катакил в Псамафии (*ex oikeias agoras ten chyrioteta echonti*) или монахи Полихнийского монастыря [54, с. 37; 55, с. 337 сл.]. Правда, согласно новелле Романа Лакапина о протимисисе (*protimesis*), хориты еще сохраняли предпочтительное право на покупку той недвижимой собственности, что продавалась в их хорионе, но это не могло не остановить процесс приобретения земли в деревне богатыми чужаками [56, с. 115]. Трактат о податях X в. убедительно указывал на то, что крестьянин мог продать свою землю и приобрести другой участок, чтобы выстроить на нем агридион — усадьбу, хутор, тогда как казна устанавливала денежную стоимость продаваемого модия земли в зависимости от ее сорта [57, р. 62; 56, с. 115; 58, р. 113]. Классическая фраза Константина Багрянородного о том, что «армия больна» (новелла ок. 947 г.), показывает, что процесс перераспределения земель как путем обмена, так и купли-продажи от мелких собственников — бывшей опоры армии к крупным был уже завершен и на него ушло чуть более полувека [59, р. 118, № 5].

Таким образом, здания, портики, дома и их части, монастыри, усадьбы, хозяйственные постройки, скотные дворы, гостиницы, эргастерии, бани, водохранилища и, самое главное, земля (в том числе на морском побережье), имения, хутора, пашни, посадки, сады, виноградники, рощи, выгоны, угодья в массе своей оставались в раннесредневековой Византии объектами купли-продажи, постепенно, несмотря на препоны в реализации, размывавшими к IX—X вв. те искусственные ограничения, которые были направлены, главным образом, на сохранение общинного землевладения. С одной

стороны, это расширяло рынок Романии, делало его полноценным, но с другой, способствовало опасной тенденции — разорению широких слоев свободного крестьянства, росту имущественной дифференциации, числа «приписных», по сути, безземельных, зависимых париков и сосредоточению недвижимости в руках «властелей» — динатов, то есть губительным для централизованного государства процессам, достигшим апогея к XI в. [подр. см.: 59]. При всех расхождении исследователи, занимавшиеся аграрной проблемой Византии, сходятся в том, что переход к массовой парикии, зависимым арендаторам был связан прежде всего с активно шедшим процессом распродажи земли мелкими землевладельцами и ростом больших владений аристократических фамилий и церковных институтов [60; 61; 62; 39; 63, р. 83–100; 58, р. 105–125]. Это драматическое нарастание зависимости крестьянства прекрасно отразило законодательство Македонской династии, новеллы о «властелях» — динатах и бедных — пенитах [59; 64, S. 69–76; 65, р. 455–479], ставших итогом необратимых изменений на рынке недвижимости Византии.

ЛИТЕРАТУРА

1. Бартошек М. Римское право: понятия, термины, определения. — М., 1989.
2. *Epanagoge* (corrigendum: Eisagogen) Basilii, Leonis et Alexandri / ed. C. E. Zachariae a Lingenthal. — Lipsiae, 1892.
3. Levy E. West Roman Vulgar Law. The Law of Property. — Philadelphia, 1951.
4. Хвостова К. В. Византизм «оправдание жизни» (проблемы византийской цивилизации) // ВВ. — 1998. — Т. 55 (80). — Ч. 2.
5. Хвостова К. В. Спорные вопросы византийской земельной собственности // ВВ. — 2005. — Т. 64 (89).
6. Гийу А. Византийская цивилизация. — Екатеринбург, 2005.
7. Колганов Н. В. Собственность. Докапиталистические формации. — М., 1962.
8. Кузищин В. И. Античное классическое рабство как экономическая система. — М., 1990.
9. *Theodosiani libri XVI constitutionibus sirmondianis et leges novellae ad Theodosianum pertinentis* / ed. Th. Mommsen, P. M. Meyer. — Berolini, 1905.
10. *Corpus juris civilis*. — Berolini, 1895. — Vol. 2: *Codex Iustinianus* / rec. P. Krueger.
11. *Законодательные памятники административной и финансовой политики ранней Византии*. Ч. 1: период 364–451 г. / пер., коммент., прим. В. В. Серова. — Барнаул, 2004.
12. *Corpus juris civilis*. — Berolini, 1904. — Vol. 3: *Novellae* / rec. R. Schoell. *Opus Schoellii morte interseptum absolvit G. Kroll*.
13. *Ropai* oder die Schrift über die Zeitabschnitte / hrsg. von C. E. Zachariae von Lingenthal. — Heidelberg, 1836.
14. *Basilicorum libri LX* / ed. C. G. E. Heimbach, G. E. Heimbach. — Lipsiae, 1833. — Т. 1 (Lib. I XII); 1840. — Т. 2 (Lib. XIII—XXIII); 1843. — Т. 3 (Lib. XXIV—XXXVIII).
15. *Peira. Practica ex actis Eustathii Romani* // *Ius graeco-romana* / ed. C. E. Zachariae a Lingenthal. — Lipsiae, 1856. — Т. 1.
16. *Synopsis major Basilicorum* // *Ius graeco-romana* / ed. C. E. Zachariae a Lingenthal. — Lipsiae, 1856. — Т. 2.
17. *Novelles de Leon VI le Sage* / texte et traduction publiques par P. Noailles et A. Dain. — P., 1944.
18. Сюзюмов М. Я. Экономические воззрения Льва VI // ВВ. — 1959. — Т. 15.
19. Бородин О. Р. Равеннский экзархат. Византийцы в Италии. — СПб., 2001.
20. Васильевский В. Г. Жития св. Георгия Амастридского и Стефана Сурожского. Введение и греч. тексты с пер. Славяно-русский текст // Васильевский В. Г. Труды. — СПб., 1915. — Т. 3.
21. *Theophanes continuatus* // *Theophanes continuatus. Ioannes Cameniata. Symeon magister. Georgius monachos* / rec. Im. Bekkeri. — Bonnae, 1838.
22. *Продолжатель Феофана. Жизнеописания византийских царей* / Изд. подг. Я. Н. Любарский. — СПб., 1992.
23. *Pseudo-Symeon (Symeonis magistri annales)* // *Theophanes continuatus. Ioannes Cameniata. Symeon magister. Georgius monachos* / rec. Im. Bekkeri. — Bonnae, 1838.

24. Сорочан С. Б. Византия. Парадигмы быта, сознания и культуры. — Х., 2011.
25. *Synesii episcopi Cyrenes Epistulae* // PG. — 1863. — Т. 66.
26. *Житие* и подвиги преп. отца нашего Саввы Освященного // Избранные жития святых (III—IX вв.). — М., 1992.
27. *Corpus juris civilis*. — Berolini, 1908. — Vol. 1: Digesta / rec. Th. Mommsen, retractavit P. Krueger. Ed. stereotypa undecima.
28. *Vita Sti Marciani* // Papadopoulos-Kerameus A. *Analekta ierosolymitikes stachyologias*. — Petropoli, 1898. — Т. 4.
29. *Symeoni Logothetae Metaphrastae Vita Sti Marciani* // PG. — 1864. — Т. 114.
30. *Scriptores originum Constantinopolitanarum* / rec. Th. Preger. Fasc. 1: *Hesyhii illustrii origines Constantinopolitanae. Anonymi ennarationes breves chronographicae. Anonymi narratio de aedificatione templi S. Sophiae* [Lipsiae, 1901–1907]. — Leipzig, 1989.
31. Бородин О. Р. Византийская Италия в VI—VIII веках (Равеннский эрзархат и Пентаполь). — Барнаул, 1991.
32. *Tjäder J.-O. Die nichtliterarischen Latenischen Papyri. Italiens aus der Zeit 445–700*. — Lund, 1955. — Bd. 1.
33. *Johnson A. Ch., West L. C. Byzantine Egypt: Economic Studies*. — Princeton, 1949.
34. Панченко Б. А. Крестьянская собственность в Византии. Земледельческий закон и монастырские документы // ИРАИК. — 1904. — Т. 9, вып. 1–2.
35. Византийский земледельческий закон: Текст, исслед., коммент. Е. Э. Липшиц, И. П. Медведьева, Е. К. Пиотровской. — Л., 1984.
36. *Taubenschlag P. Сельские общины в романизированных провинциях Востока времен Диоклетиана* // ВВ. — 1958. — Т. 13.
37. *Athanase d' Alexandrie. Vie d' Antoine* / introduction, texte critique, traduction, notes et index par G. J. M. Bartelink. — Paris, 1994.
38. Каждан А. П. Деревня и город в Византии IX—X веков.: Очерки по истории византийского феодализма. — М., 1960.
39. *Kaplan M. Les hommes et la terra a Byzance du VIe au XIe siecle: propriete et exploitation du sol*. — P., 1992.
40. *Kazhdan A. One More Agrarian History of Byzantium* // BS. — 1994. — Т. 55. Fasc. 1.
41. *Theophanis Chronographia ex rec. C. de Boor*. — Lipsiae, 1883. — Vol. 1: *Textum graecum continens*.
42. *Деяния Вселенских соборов*. — СПб., 1996. — Т. 4: VI собор. VII собор.
43. Левченко М. В. Церковные имущества V—VII вв. в Восточно-Римской империи // ВВ. — 1949. — Т. 2 (27).
44. *Van den Gheyn A. Acta graeca SS Davidis, Simeonis et Georgii Mitylenae in insula Lesbo* // AB. — 1899. — Т. 18.
45. *Methodii patriarchae Constantinopolitani vita Sti Theophanis confessoris* // Латышев В. *Menologium anonymum saeculi X*. — Petropoli, 1911. — Т. 1.
46. Латышев В. В. Мефодия, патриарха Константинопольского Житие преп. Феофана Исповедника: по московской рукописи № 159 // Записки АН. Серия VIII. — Пг., 1918. — Ист.-филолог. отд. — Т. 13, № 4.
47. *Летопись византийца Феофана от Диоклетиана до царей Михаила и сына его Феофилакта* / пер. с греч. В. И. Оболенского, Ф. А. Терновского, пред. О. М. Бодянского. — М., 1884.
48. Сорочан С. Б. О политической роли и идейной ориентации торгово-ремесленного населения Византии в эпоху иконоборчества // Вестник Харьковского университета. — 1992. — № 393. — История. — Вып. 26.
49. *Лопарев Хр. Греческие жития святых VIII и IX веков. Ч. 1: Современные жития*. — Пг., 1914.
50. Липшиц Е. Э. Очерки истории византийского общества и культуры (VIII — первая половина IX в.). — М.; Л., 1961.
51. *Истрин В. М. Хроника Георгия Амартола в древнем славянорусском переводе*. — Пг., 1920. — Т. 1: Текст.

52. Сорочан С. Б. Византия IV—IX веков: этюды рынка. Структуры механизмов обмена. — Изд. 2-е, испр. и доп. — Х., 2001.
53. Житие Стефана Нового // Труды В. Г. Васильевского. — СПб., 1912. — Т. 2, вып. 2.
54. Псамафийская хроника / пред., пер., коммент. А. П. Каждана // Две византийские хроники X века. — М., 1959.
55. Лопарев Хр. М. Описание некоторых греческих житий святых // ВВ. — 1897. — Т. 4. — Вып. 3—4.
56. Диль Ш. Основные проблемы византийской истории. — М., 1947.
57. Geometries du fisc byzantin / ed. J. Lefort et al. — P., 1991.
58. Oikonomides N. The Social Structure of the Byzantine Countryside in the First Half of the Xth Century // Symmeikta. — Athena, 1996. — Т. 10.
59. Svoronos N. Les Nouvelles des empereurs macedoniens concernant la terre et les stratiotes. Introduction — Edition — Commentaires. — Athenes, 1994.
60. Lemerle P. The Agrarian History of Byzantium From the Origin to the Twelfth Century. — Galway, 1979.
61. Литаврин Г. Г. Византийское общество и государство в X—XI вв. Проблемы истории одного столетия: 976—1081. — М., 1977.
62. Harvey A. Economic Expansion in the Byzantine Empire, 900—1200. — Cambr., 1989.
63. Kazhdan A. State, Feudal and Private Economy in Byzantium // DOP. — 1993. — № 47.
64. Köpstein H. Zur Veränderung der Agrarverhältnisse in Byzanz vom 6. zum 10. Jh. // Besonderheiten der byzantinischen Feudalentwicklung / ed. H. Köpstein. — Berlin, 1983.
65. Burgman L. Editio per testamentum // Rechtshistorisches Journal. — 1994. — Bd. 13.

Резюме

Сорочан С. Б. *Про нерухомість як предмет ринку Візантії в IV—IX ст.*

У статті робиться спроба проаналізувати стан ринку нерухомості та визначити його еволюцію протягом IV—IX ст. До номенклатури цього ринку входили з точки зору візантійського права будь-які «нерухомі речі». У VII—VIII ст. операції з нерухомістю особливо охоче стали здійснювати представники купецтва. Незважаючи на обмеження, які накладалися насамперед на служиве панство та общинне селянство державними, політичними, фіскальними міркуваннями, ринок нерухомості в Візантії постійно розвивався і до кінця IX ст. звів ці обмеження до мінімуму, що призвело до незворотних соціально-економічних змін.

Ключові слова: Візантія, пізня античність, раннє середньовіччя, земля, нерухомість, ринок, торгівля, механізми обміну.

Резюме

Сорочан С. Б. *О недвижимости как предмете рынка Византии в IV—IX вв.*

В статье делается попытка проанализировать состояние рынка недвижимости и определить его эволюцию в течение IV—IX вв. В номенклатуру этого рынка входили с точки зрения византийского права любые «неподвижные вещи». В VII—VIII вв. сделки с недвижимостью особенно охотно стали совершать представители купечества. Несмотря на прослеживаемые стеснения, накладываемые прежде всего на служилую знать и общинное крестьянство государственными, политическими, фискальными соображениями, рынок недвижимости в Византии постоянно развивался и к концу IX вв. свел ограничения к минимуму, что привело к необратимым социально-экономическим изменениям.

Ключевые слова: Византия, поздняя античность, раннее средневековье, земля, недвижимость, рынок, торговля, механизмы обмена.

Summary

Sorochan S. B. About Real Estate as a Part of Byzantium Market in 4–9th Centuries

The article investigates the state of a market real estate and determines its evolution during the 4–9th centuries. According to Byzantine law, the nomenclature of this market included any «immobile things». In 7–8th centuries real estate transactions have become especially popular among the merchants. For nobility and peasant community the government imposed restrictions on possession of real estate due to political and fiscal reasons. But in spite of that in Byzantium, the real estate market was constantly developing itself and by the end of the 9th century it reduced all restrictions to a minimum, leading to irreversible economic and social changes.

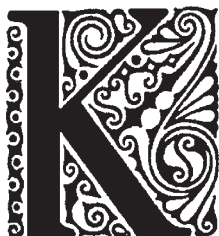
Keywords: Byzantine, Late Antiquity, the early Middle Ages, land, real estate, market, trade, exchange mechanisms.

В. В. Чепіженко

Подорож на Схід в культурному дискурсі англійського рицарства XIV століття

упецькі справи, ділові поїздки, виїзди сеньйорів та монархів, військові походи, подорожі допитливих мандрівників... Всі ці різноманітні форми «мандрівок» так чи інакше спонукали середньовічних людей полишати домівки та виходити на старі римські та нові, нещодавно проторовані, дороги та тракти. Проте будь-яка подорож в середньовічній Європі майже без винятку отримує характер паломництва. Зокрема, і хрестові походи сприймалися сучасниками як озброєні паломництва до Гробу Господнього. Середньовічний християнин — homo viator, подорожній в земному житті на шляху до Бога [1, с. 337].

Саме подорож на Схід в двох її найяскравіших проявах — паломництва та хрестового походу — та їх переломлення в культурному дискурсі англійських придворних кіл кінця XIV ст. і стали предметом наших історичних розвідок. Їх мета — на базі доступних джерел проаналізувати, яке місце займали зазначені вище ідеї в житті англійського рицарства вказаної епохи.

Об'єктом дослідження стали свідчення хроністів, офіційні документи епохи, зокрема вірчі грамоти та фінансові папери, а також літературні твори сучасників, зокрема «Подорож сера Джона Мандевіля».

Характеризуючи джерельну базу, слід зауважити, що серед хронік найбільшу увагу ми приділили роботам Томаса Волсінгема та Жана Фруассара. Перша, написана латиною монахом зі скрипторію Сент-Олбанського манстиря, є найціннішим та найяскравішим нарративним джерелом пізньосередньовічної Англії. Її оригінальна частина, тобто складена на основі власних спостережень автора, охоплює 1376–1422 роки. Ми користувалися найновішим виданням хроніки 2005 р. в перекладі Д. Пріста та за редакцією Дж. Г. Кларка. Основна увага автора зосереджена на політичних подіях всередині держави, проте він згадує і про паломництва, і про хрестові походи своїх сучасників.

Жан Фруассар, виходець з родини заможних валансьєнських міщан з Геннегау, пише свою «Хроніку Франції, Англії, Шотландії та Іспанії» старофранцузькою мовою. Охоплює вона події 1326–1399 рр. та існує в трьох редакціях. «Співєць рицарства», автор хроніки, цікавиться всіма звершеннями цього суспільного стану, а тому чимало уваги приділяє, зокрема, й хрестовому походу до Тунісу та битві при Нікополі.

Джеффри Чосер, «батько англійської літературної мови» та автор неперевершених «Кентерберійських розповідей», створив широке тло англійської історичної реалії в своєму художньому творі та відобразив, зокрема, ідеали хрестоносного та паломницького рухів. Ми звернулися до російського видання твору Чосера в перекладі та за редакцією А. Н. Горбунова.

«Подорож сера Джона Мандевіля» була написана між 1357 та 1371 роками. Протягом середньовіччя циркулювала в рукописах французькою, англійською,

@ В. В. Чепіженко, 2016

німецькою, італійською, іспанською, голландською, датською, чеською мовами та латиною. В історіографії існує дискусія щодо автора твору: його історичності, станової (рицар, міщанин, духовна особа) та навіть етнічної (англієць, француз) приналежності. Нижче книга Джона Мандевіля буде охарактеризована більш детально.

У вітчизняній історичній науці подібна проблема є не розробленою. Щодо паломництва загалом, а тим більш хрестоносного руху, зазвичай існує чималий науковий доробок, проте сама постановка питання та методи його вирішення відрізняються певною новизною.

Історіографія дослідження західноєвропейських середньовічних паломництв на Схід в Радянському Союзі представлена лише декількома іменами. Проблема найбільш детально була розроблена в роботі О. А. Добіаш-Рождественської «Західні паломництва в середні віки», що побачила світ ще 1924 році. Незважаючи на невеликий обсяг праці, висновки, яких доходить авторка, не втратили свого значення і нині, а її підхід до вивчення проблеми слід визнати перспективним.

Ж. Ле Гофф пише, що традиційна історіографія створила образ нерухомого Середньовіччя, де селянин прикутий до землі, більшість людей ніколи не полишають своєї «малої вітчизни», а мандрують виключно хрестоносці та мандрівні монахи; сучасна ж історіографія взамін пропонує картину рухомого середньовічного людства, яке частину життя проводить *in via* [2, с. 105]. З огляду на такий висновок французького медієвіста, доволі по-сучасному звучать слова О. А. Добіаш-Рождественської про середньовічне суспільство: «Це суспільство, яке здається нам скутим у визначених, незмінних рамках, виявляється таким, що знаходиться у безперервному русі» [3, с. 9].

В подальші десятиліття в радянській науці зникають дослідження, так чи інакше пов'язані з паломництвом. Єдиним дослідником, що звертався до цієї теми, був «головний спеціаліст Радянського Союзу з історії хрестових походів» М. А. Заборов, який в прямому сенсі слова «окупував» цю галузь історичної науки. Займаючи крайню ідеологізовану позицію, М. А. Заборов згадує паломництва лише в контексті більш глобальних проблем і зачасту тільки у вступних розділах своїх робіт [4, с. 110].

Деяким винятком в історичній науці цього часу є праця В. П. Даркевича «Аргонавти Середньовіччя», хоч вона і викладена в науково-популярному стилі та наводить доволі узагальнену картину паломницького руху [5].

В сучасній російській історіографії слід відмітити праці С. І. Лучицької, яка звертається до повсякденних практик паломників, образу «чужого» та зіткнення двох культурних традицій — Сходу та Заходу [6].

Стислий огляд західної історіографії з цієї проблематики навів сучасний білоруський вчений С. П. Шупляк [4, с. 112–117], який в 2011 р. захистив кандидатську дисертацію на тему «Паломництва в духовному та соціально-політичному житті західноєвропейського суспільства (IV—XIII ст.)».

Звертаючись до теми паломництва в англійських історичних реаліях кінця XIV ст., слід оговорити, що в першу чергу вони (тобто паломництва) слугували за епитимію [7] і для західних палігримів все більше висуваються в якості *peregrinatio maior* Рим та Сантьяго-де-Компостелло, а для англійців зокрема — Кентербері. Проте навіть серед учасників славнозвісного Чосерівського кентерберійського паломництва були такі, що не раз відвідали Єрусалим, як то, наприклад, батська ткаля:

В Булонь и в Бари, в Кельн, в Сантьяго, в Рим
И трижды в град святой — Иерусалим —
Ходила на поклон святым мощам,
Чтобы утешиться от горя там [8, с. 19].

Побачити святі місця, в прозорому йорданському струмені втамувати запал серця, розігрітого жагою кохання, зломити пальмову гілку в долині Єрихону, унести подалі реліквію від Гроба Господнього: уламок каменю від печери, шматочок хресного дерева, свічку, запалену пасхальним вогнем, що зійшов з неба; побачити з висоти Синаю

невиразну славу божої величі — такі були пориви, що змусили нехтувати небезпеками бурхливих морів, високих гір, суворою ярістю диких народів [3, с. 36].

За свідощтвом Беди Вельмишановного, вже в його часи паломництва до Риму, та як їх логічне продовження — в Палестину стали у англів звичаєм [9].

Традицію паломництв до Святої Землі продовжило і XIV ст. Зокрема, низка розвідок дозволила з'ясувати, що Єрусалим відвідали в 1392–1393 рр. Генрі Болінброк (майбутній король Генріх IV), а в 1394 р. — Джон Голланд, брат короля Річарда II. Багато хто з представників англійського дворянства не повернувся з паломництва живим. Так, граф Стаффорд помер в 1386 р. на зворотному шляху на Родосі, Джон Кленвоу та Вільям Невілл в 1391 р. у Константинополі, на шляху до Єрусалима в 1391 р. помер лорд Кліффорд, а в 1393 — барон Рос.

Звернемося до мотивів, що спонукали англійське дворянство та аристократію брати до рук паломницький посох та споряджатися за море — до Святої Землі. Шлях до Палестини визначався як найвища форма спокути за гріхи. Трагування спасіння через досягнення Небесного Єрусалиму подекуди буквально сприймалося, хоч і не обов'язково, як необхідність відвідати Єрусалим земний.

Паломництва Джона Голланда та Гью Стаффорда пов'язані між собою. В 1385 р. під час шотландського походу англійського короля Річарда II стався конфлікт між Ральфом Стаффордом, улюбленцем короля, та зброєносцем Джона Голланда, королівського брата. Зброєносець був убитий, тоді Джон, охоплений гнівом, позбавив життя і вбивцю. Граф Стаффорд, батько загиблого, звернувся до короля у пошуках справедливості [10, р. 351–352]. Річард II вже готовий був прийняти рішення про страту Голланда, як втрутилася їх мати, підстаркувата принцеса Уельська. Джоанна Кентська благала свого вінченосного сина не вбивати єдиноутробного брата, а декілька днів потому померла, охоплена відчаєм та горем. Відразу після цього Річард II помилював брата, наказавши йому заради спокути відбути в паломництво до святих місць [11, р. 228].

Проте Голланд вивонить братове розпорядження лише десять років потому. А от граф Гью не міг змиритися з несправедливістю та втратою старшого зі своїх синів, а смерть дружини в квітні наступного року лише надала поштовх для від'їзду до Святої Землі. 16 жовтня 1386 року граф помер на Родосі у прихистку ордену госпітальєрів, а кістки його були повернуті до Англії та захоронені поряд з тілом дружини [12, р. 459].

Джон Кленвоу та Вільям Невілл були незвичними представниками англійського рицарства. Обидва входили до кола так званих рицарів-лоллардів, що підтримали вчення Джона Вікліфа [11, р. 250]. Рицарі королівської камери, вони разом виконували низку дипломатичних місій та в 1389 р. увійшли до складу Королівської Ради. Невілл походив з могутньої північної родини, був братом архієпископа Йоркського, а його племінник став графом Вестморленду. Кленвоу доволі знатним походженням не виділявся, проте мав поетичний дар, що дозволило йому увійти до кола придворних поетів та зав'язати доволі дружні відносини з Дж. Чосером [13]. В 1385 р. він був нагороджений титулом лорда Хейвенфорда та отримав в управління однойменне місто та замок [14, р. 8].

В 1390 р. обидва рицарі взяли участь в хрестовому поході герцога Бурбонського до Тунісу [10, р. 514], а на зворотному шляху відправилися у паломництво, яке завершилося для них в Константинополі, де Джон Кленвоу раптово помер 17 жовтня 1391 року. Чотири дні потому на той світ пішов слідом і Вільям Невілл. Нещодавно було віднайдено їх сумісне поховання, що дало привід для домислів про гомосексуальний зв'язок двох англійських рицарів [15].

Історія Томаса Кліффорда схожа з історією Джона Голланда. До Єрусалима він вирушив, щоб спокутувати гріх вбивства. Беручи участь в хрестовому поході до Прибалтики в 1391 р., Кліффорд в запалі суперечки вбив Вільяма Дугласа, це й спонукало його «взяти суму та патерицю» [16]. Барон Джон Рос помер в 1393 р. в Пафосі на о. Кіпр, він імовірно за все виконував обітницю батька, Томаса де Роса, який, прийнявши її, не встиг втілити у життя, бо помер 1383 р. [17].

Таким чином, як ми бачимо, одним з основних мотивів паломництва було спокутування гріхів, зокрема одного з найтяжчих — вбивства. Вдавалися до паломництва і в інших цілях: знайти втіху від душевних ран, виконати обов'язок перед пам'яттю померлих. Паломництво виступало і як продовження хрестового походу.

Серед учасників паломницького руху були представники всіх прошарків пануючої верстви населення: великі магнати (граф Саффолк), представники могутніх та давніх родів (Невілли, Роси) та звичайні рицарі (Кленвоу).

Шлях, який долали англійські паломники, добре ілюструє подорож сера Томаса Свінбарна, лейтенанта фортеці Гін. В серпні 1392 р. він відправився у паломництво через Венецію, Александрію, Каїр, відвідавши Сінай та Віфлеєм. На Різдва він досягнув Єрусалима. Заїхавши дорогою до Дамаска, англійський рицар перетнув Ліван і з Бейруту на кораблі відбув до Родоса, звідки і повернувся на батьківщину морем [18].

Проте, як зазначає Й. Хейзінга, паломництва в XIV ст. слугували також приводом для різноманітних розваг [19, с. 273]. В літературі вони часто виступають як звичайні розважальні подорожі. Шевальє де ла Тур Ландрі, намагаючись дати своїм дочкам серйозні настанови щодо добрих манер та добродійності, застерігає їх від пошуків насолоди під час відвідання турнірів чи участі в паломництві.

Німецький монах Тома Кемпійський, прихильник «нового благочестя» та «братства співжиття», пише: «Святі місця відвідуються часто з допитливості, часто шукають там одну новину і малий плід виправлення отримують, особливо ж коли вчиняють цю подорож легковажно і здійснюють їх без сердечної журби» [20, с. 416].

Голландський релігійний письменник Фредерік ван Гейло взагалі присвятив цьому питанню свій трактат «Проти паломників» [19, с. 274].

Та сама Батська ткаля, цілком імовірно, також сприймала паломництва як розвагу, недарма Чосер, серед іншого, надає їй наступну характеристику:

Благотворить ей нравилось, но в храм
Пред ней протиснись кто-нибудь из дам,
Вмиг забывала, в яростной гордыне,
О благодущии и благостыне. [8, с. 18].

В Високому Середньовіччі характер подорожі визначався вже не стільки сакральними, скільки прагматичними цінностями, а також потягом до пізнання світу, жагою нових знань та вражень. Проте саме в час таких змін в середньовічній уяві виникає одна з найпопулярніших книг цього часу — «Подорож сера Джона Мандевіля або Книга чудес світу». Написана в жанрі ітінерарію, книга оповідає про подорож автора, яка нібито тривала 34 роки та пролягла через Туреччину, Вірменію Велику та Малу, Татарію, Персію, Сирію, Аравію, Єгипет, Палестину, Лівію, Ефіопію, міфічну Амазонію та Індію. За завіряннями «Мандевіля» (можливо, це вигаданий персонаж), побував він і в царстві пресвітера Іоанна.

В пролозі до «Подорожей» оповідач повідомляє, що він сер Джон Мандевіль, родом з англійського міста Сент-Олбанс, в 1322 р. відправився в подорож з цікавістю в серці, та пише свою працю з прагматичною ціллю допомогти подорожнім орієнтуватися на шляху до Єрусалима та святих місць, заради цього він і користується трьома мовами (латиною, французькою та англійською). Крім того, Мандевіль дозволяє прийдешнім поколінням та сучасникам виправити його, якщо він допустив помилки при описі тих чи інших місцин та звичаїв [21, р. 5–6].

Проте вже у сучасників виник сумнів у достовірності свідчень англійського мандрівника, і тим більше в реальності самої подорожі. Втім з огляду на широкий спектр джерел, якими користувався автор, можна дійти висновків, що він був добре освіченим у сфері своїх зацікавлень. Серед книг, до яких звертається Мандевіль, — «Опис східних земель» Одоріке Порденоне, «Велике зеркало» Вінсента із Бове, «Книга про подорож до східних земель» Гійома де Рубрука, праці Геродота, Плінія, Соліна,

Марко Поло, Плано Карпіні та вірменського автора Гетума з Корікоса, середньовічні бестіарії, ітінерарії, збірки легенд та ехемпла.

Характерна риса «Подорожей» — чим далі від Європи, тим більше небувальщин: циклопи, троглодити, антиподи, кінокефали, антропофаги, фенікси та крокодили, що плачуть, дівчина-дракон та море зі сліз Адама і Єви... Проте жодна освічена людина не проходила осторонь «Книги чудес світу» сера Джона Мандевіля. З її змістом були знайомі Чосер, Рабле, Шекспір, Меркатор і Ортелій, Леонардо да Вінчі, Уолтер Рейлі та Христофор Колумб. На думку О. В. Полевської, популярність «Подорожей» обумовлена тим, що закладені в ній думки, страхи, мрії та надії розділялися багатьма сучасниками міфічного автора, а тому книгу можна розглядати як своєрідний путівник із пізнього середньовіччя [22, с. 144]. Серед читачів подорожніх записок «англійського рицаря» був і млинар Менокіо, герой мікроісторичного дослідження Карло Гінзбурга [23, с. 97].

Отже ми бачимо, що книга Мандевіля мала чималий вплив на світогляд середньовічних людей, і зокрема англійців, серед яких «Подорожі» користувалися найбільшою популярністю. Можливо, саме вони заронили в серце деяких майбутніх паломників та хрестоносців кінця XIV ст., що слідували на Схід, зерно жаги до нових відкриттів та вражень.

Повернемося тепер до Чосера та згадаємо, що серед паломників, які прямують до Кентербері, був і рицар, герой «п'ятнадцяти баталій».

Участь в релігійних кампаніях наприкінці XIV ст. була менш значущою порівняно з іншими більш прибутковими військовими експедиціями, як то кампанії Столітньої війни. Саме остання стала джерелом для подальшого існування військового стану рицарів. Проте ідеалом справедливої війни лишився саме хрестовий похід.

Чосерівський рицар зосередився на боротьбі з невірними та не бере участі в боях у Франції. Він уособлює в собі той ідеал рицарства, що в XIV ст. вже починає відходити у небуття.

Он с королем Александрию брал,
На орденских пирах он восседал
Вверху стола, был гостем в замках прусских,
Ходил он на Литву, ходил на русских,
А мало кто — тому свидетель Бог —
Из рыцарей тем похвалиться мог.
Им в Андалузии взят Алжезир,
И от неверных огражден Алжир.
Был под Лайасом он и Саталией
И помогал сражаться с Бельмарией.
Не раз терпел невзгоды он и горе
При трудных высадках в Великом море.
Он был в пятнадцати больших боях;
В сердца язычников вселяя страх,
Он в Тремиссене трижды выходил
С неверным биться, — трижды победил.
Он помогал сирийским христианам
Давать отпор насильникам-османам,
И заслужил повсюду почесть он.

Доволі розлога цитата наведена із «Кентерберійських розповідей» [8, с. 8] ілюструє воєнні орієнтири справжнього християнського рицаря. Рицарський ідеал висувається на перший план: звільнення Єрусалима, а з огляду на це і участь в хрестоносному русі, сприймалося як священне, благородне рицарське діяння.

Чосер також цілком достовірно вказує реальні напрямки хрестоносного руху, які ще жевріли в XIV ст., зокрема і на англійському ґрунті: на Близький Схід, в Африку, в Пруссію та в Іспанію. Англійські рицарі беруть доволі активну участь в походах на Александрію, Родос, Галліполі, Смірну, Саталію та в Туніс протягом всього століття [24].

«Хрестовий похід! Єрусалим! — ось що було тоді найвеличнішим політичним прагненням, нерозривно пов'язаним з рицарським ідеалом», — саме так, на думку Й. Хейзінги, формулювалася і в XIV ст. головна політична ідея, яка, як і раніше, приваблювала європейських монархів та спонукала їх до дії. В наявності дивний контраст між реальними політичними інтересами та абстрактними ідеями. Перед християнським світом з безжалісною необхідністю стояло східне питання. Турки-османи вже взяли Адріанополь (1378 р.) та знищили Сербське королівство (1389 р.), проте турецька проблема все ще сприймається лише як частина більш масштабної священної задачі: звільнення Єрусалима [19, с. 163–164].

Травнем 1395 р. дослідники датують послання Філіпа де Мезьєра до Річарда II. Цей шедевр епістолярного жанру містить заклик до подолання церковної Схизми, до скоршого укладання миру з Францією, який слід зміцнити династичним шлюбом, та найголовніше для автора, — до спільного з французьким монархом хрестового походу до Святої Землі [25, р. 608–612].

Філіп де Мезьєр походив з бідного дворянства Пікардії, проте в ранньому віці відправився на службу до Італії, побував в Єрусалимі та довгий час був наближеним радником П'єра Кіпрського, охопленого палкою ідеєю нових хрестоносних звершень. Після вбивства П'єра I зрадниками Мезьєр потрапив на службу до короля Франції Шарля V та став вихователем його синів. Починаючи з 1380 р., Мезьєр жив в цистерціанському монастирі в Парижі та займався літературною діяльністю.

Ідеаліст за своєю натурою, Філіп де Мезьєр панацею від всіх бід свого часу вбачав у створенні нового рицарського ордену, якому він дав назву «Орден Страстей Господніх». До ордену мали право вступати представники всіх станів: аристократія повинна була надати grosмейстера та рицарів, духовенство — патріарха та його вікарних єпископів, торговельний люд — братію, селяни і ремісники — слуг. Таким чином, орден мав стати міцним згустком всіх станів для досягнення великої мети — боротьби з турками. Вступ до «Ордену Страстей Господніх» передбачав прийняття чотирьох обітниць. Дві з них, бідність і послух, існували раніше та були спільні як для монахів, так і для рицарів духовних орденів. Але замість безумовного целібату Філіп де Мезьєр ставить вимогу подружньої цноти. Шлюб він дозволяє з суто практичних міркувань: по-перше, цього потребує, на його думку, близькосхідний клімат, по-друге, це зробить орден більш привабливим. Четверта обітниця була попереднім орденам невідома: це — *summa perfectio*, вища особиста досконалість. В красномовному образі рицарського ордену Мезьєр намагався поєднати всі ідеали: від політичних до прагнення спасіння безсмертної душі [19, с. 91–92]. Саме ці ідеї виклав французький рицар у своїй епістолі до англійського монарха.

Доставив її до Англії інший відомий пропагандист хрестоносної ідеї Роберт ле Меннот з Нормандії, більш відомий як Роберт Відлюдник. Побувавши в Святій Землі, він по поверненні щосили взявся за напучування обох монархів до встановлення миру, подолання Схизми та виступу проти турків.

Двічі Англію відвідував позбавлений влади король Кілікійської Вірменії Левон V де Лузіньян із закликом до укладання англо-французького миру та спільного хрестового походу проти османів. З жовтня 1385 по березень 1386 р. він фактично безперервно перебував при англійському дворі [11, р. 237, 241]. На Різдво 1398 р. двір з подібним зверненням відвідав єпископ Халкедонський [11, р. 305]. Проте внутрішня ситуація в країні та довготривале протистояння з Францією, яке завершилося лише 1396 р., не дало Річарду II змоги зосередитись на хрестоносній ідеї. Це тим не менш не позбавило хрестоносного запалу пересічних англійських рицарів.

Основним напрямком англійського хрестоносного руху XIV ст. була Пруссія [11, р. 278–279], як хрестові трактувалися походи до Фландрії [26, р. 6] та Кастилії [11, р. 238]. Проте ідеальним вираженням хрестоносного духу був похід на Схід. Англійське рицарство кінця століття зробило певний внесок у декілька таких походів, зокрема

найбільш знакових — військову експедицію герцога Бурбонського до Тунісу в 1390 р. та хрестовий похід на Нікопол у 1396 р.

Фактично експедиція до Тунісу була споряджена генуезцями, які прагли подолати берберське піратство та забезпечити для себе вільну торгівлю в західному Середземномор'ї. Напрямок також був обраний не випадково: як зазначає Фруассар, захоплення Тунісу в Африці мало б таке саме значення, як англійський контроль над Кале — Туніс був ключем від усього континенту [10, р. 514]. Генуя виставила 12 тис. лучників та 8 тис. піхотинців і звернулися до французького та англійського дворів з проханням взяти участь у поході. Крім того, вони прохали Шарля VI призначити очільником кампанії одного зі своїх дядьків або брата. На Королівській Раді було вирішено, що експедицію очолить герцог Бурбонський, а допомагати йому буде лорд де Кусі. В поході взяли участь овернці, нормандці, бретонці, рицарі з Геннегау, Артуа, Фландрії та Фуа. Англійський контингент привів Джон Бофорт, перший з чотирьох незаконнонароджених дітей Джона Гонта, герцога Ланкастерського та Кетрін Свінфорд. Серед англійців, що взяли участь в поході, були вже згадані Вільям Невілл та Джон Кленвоу, а також Томас Ботлер, Бернар Брокас, Річард Фотерінгей, Едвард Куртене, Джон Рассел, Генрі Скруп, Джон Клінтон та Джон Корнуелл [27, р. 279; 24, р. 217–240]. Забезпечувати військо провіантом мали італійські союзники — Сицилія, Неаполь, Апулія та Калабрія.

15 травня 1390 р. хрестоносці залишили Геную і 22 липня висадилися на африканському узбережжі, де приступили до облоги Ель Махдії — оплоту берберських піратів.

Фруассар, який доволі детально описує перебіг експедиції, зауважує, що сам він жодного разу не бував в Африці, а тому з цікавістю розпитував учасників походу про африканські міста та звичаї [10, р. 522]. Так, автор перераховує три африканські держави-суперниці хрестоносців — Бужі, Марокко та Туніс, розповідає про стратегію сарацинів та повідомляє про незвичну африканську спеку (Африка, за словами західного автора, була ближче до сонця, і до того ж жаркому клімату сприяли розігріті піски), яку «невірні» використовували як перевагу в боротьбі з європейцями [10, р. 523]. Називає Фруассар і сарацинських вождів — Мадіфер Туніський, Белін Мальдажес, Агадінкур Оліферн, Брагадін де Бужі [10, р. 526], проте їх важко ідентифікувати з історичними правителями середземноморських африканських держав того часу. Зокрема, відомо, що правителем Тлемсену (Алжир), одного з арабських королівств, що зіткнулися з хрестоносцями, на той час був Абу Ташифун. Допомогу взятій в облогу Махдії надав і хафсидський халіф Іффрику Абу аль-Аббас Ахмад II.

«Оспівувач рицарства» Фруассар в кращих куртуазних традиціях зображає одного з сарацинів, Агадінкура Оліферна, звитяжним рицарем: хоробрим, шляхетним, гарним, витонченим. Одягнутий він був у все чорне, окрім білої куфії на голові, а озброєний трьома пернатими списами, які він пречудово метав у супротивників. В бій Агадінкур вступає заради честі своєї Прекрасної Дами — дочки туніського володаря. Певну втіху викликає жаль автора, що він так і не зміг дізнатися, чим скінчилася їх історія кохання, проте має надію, що закохані все ж таки побралися [10, р. 524].

Історичне узбережжя Магрибу наприкінці XIV ст. знаходилося під владою Маринідів (Марокко), Заянідів (Алжир: фруассарівський Бужі — це алжирське місто Беджая), Хафсидів (Туніс) та берберських піратів [28]. Всі вони мали на той час затяжний конфлікт на морі з генуезцями, проте європейським країнам ніяк не загрожували. Фруассар наводить доволі цікаву історію, за якою сарацинські володарі звернулися до хрестоносців з проханням пояснити ворожий акт та з пропозицією миру. Проте християни пояснили свою атаку тим, що по-перше, предки сарацинів розіп'яли їх Бога Ісуса Христа, а по-друге, що самі сарацини — невірні, а тому хрестоносці прийшли помститися за свого Бога та повернути ворогів до істинної віри. Сам західноєвропейський хроніст зазначає, що, почувши це, сарацини від душі насміялися, стверджуючи, що не вони, а іудеї розп'яли християнського Бога [10, р. 523].

Після низки неефективних сутичок та атак християнам довелося зняти облогу міста, яка тривала 61 день, та на початку вересня залишити Африку. Як повідомляє Фруассар, овіяна ореолом хрестоносної ідеї, частина рицарів вирішила пливати не додому, а спочатку відвідати Єрусалим та вклонитися святим місцям. Хрестовий похід до Африки закінчився паломництвом до Палестини. А сарацини, за свідченням Фруассара, створили міцний союз (у складі Африки, Тунісу, Бужі, Марокко, Бен-Маріна, Трмесени та Гранади), який перешкодив товарообміну між середземноморськими та фландрськими містами [10, р. 530].

Грандіозною поразкою хрестоносної ідеї в XIV ст. став бій при Нікополі 1396 р. [29]. Французькі війська через пиху свого командуючого Жана Неверського почали бій, не дочекавшись підходу основної армії на чолі з угорським королем Сигізмундом. Перемога султана Баязіда I Блискавичного була безумовною.

Ця катастрофа показала, наскільки було небезпечно починати загалом необхідну військову експедицію проти сильного ворога, керуючись старими хрестоносними традиціями та рицарськими ідеалами. Нова епоха наступала на п'яти французькому, а почасти і англійському рицарству.

Знаменно, що в англійському суспільстві і, зокрема, придворних колах вже починає домінувати прагматичне ставлення до хрестоносної ідеї: вона сприймається як омріяна, проте недосяжна, а наразі на перший план виступають більш важливі і буденні речі. Річард II сприяє хрестоносному руху на континенті, уможливаючи його укладенням довгострокового перемир'я з Францією, проте сам, зосереджений на ірландських справах, не дає втягти себе в підготовку нового походу на Схід. Джон Гонт, герцог Ланкастерський, в 1395 р. відмовився від пропозиції короля Сигізмунда очолити англійський контингент. Нові дослідження показують, що жоден з представників королівської родини не брав участь в авантюрному поході. На відміну від попередньої кампанії 1390 р. Англія навіть не вела офіційних перемовин щодо своєї участі в експедиції. Англійське дворянство зосередило свою увагу на більш безпечному, але не менш грандіозному дійстві — шлюбній церемонії Річарда II з Ізабеллою Французькою. Участь у поході взяли поодинокі рицарі та англійські госпітальєри [30, р. 166–173].

Таким чином, слід за Й. Хейзінгою зазначити, що рицарські форми життєвого устрою ще довго здійснювали вплив на суспільство, де саме рицарство вже втратило панівні позиції [19, с. 101]. Битви при Куртре, Кресі, Пуатьє, Нікополі та Азенкурі показали всю неспроможність рицарства до подальшого розвитку. Але старі форми рицарської культури протягом XIV—XV ст. не втрачають свого значення, а лише наповнюються новим змістом. Паломництво як єпитимія чи розважальна подорож, хрестовий похід як форма вираження рицарських ідеалів та нових потреб боротьби з турецькою загрозою посідають важливе місце в світосприйнятті англійського рицаря кінця XIV ст. Інтерес до Сходу продовжує виражатися в різноманітних легендах, ітінераріях, ехемпла.

Отже, провівши низку екскурсів щодо ідей паломництва, подорожі та хрестового походу на Схід та їх втілення в життя англійськими рицарями XIV ст., ми можемо констатувати, що в культурному дискурсі англійської знаті ще превалюють сподівання та мрії минулого століття, проте наприкінці XIV ст. виникають нові тенденції у сприйнятті як хрестоносного руху, так і звичайного паломництва до Єрусалима. Кращим вираженням таких змін у художній літературі стали образи Чосерівського рицаря та Батської ткалі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Луцицкая С. И. Паломничество // Словарь средневековой культуры. — М., 2003.
2. Ле Гофф Ж. Рождение Европы / пер. с фр. — СПб., 2008.
3. Добиаш-Рожественская О. А. Западные паломничества в средние века. — Пг., 1924.
4. Шупляк С. П. Западноевропейские средневековые паломничества // Крыніцазнаўства і спецыяльныя гістарычныя дысцыпліны: навук. зб. — Минск, 2013.
5. Даркевич В. П. Аргонавты средневековья. — М., 1976.

6. Лучицкая С. И. Образ Другого: мусульмане в хрониках крестовых походов. — СПб., 2001.
7. Шупляк С. П. Христианские искупительные паломничества периода позднего западноевропейского средневековья // Юбил. науч.-практ. конференция. — Гомель, 2009.
8. Чосер Дж. Кентерберийские рассказы / пер. с англ. — М., 2012.
9. Беда Достопочтенный. Церковная история народа англос / пер. с лат. — СПб., 2003.
10. Froissart J. Chronicles of England, France... — N. Y., 1882.
11. The Chronica Maiora of Thomas Walsingham, 1376–1422 / ed. by J. G. Clark. — L., 2005.
12. Dictionary of National Biography / by W. Hunt. — L., 1898. — Vol. 53.
13. Galloway A. John Clanvowe [Electronic resource] // Oxford Bibliographies. 2012. — Way of access: <http://www.oxfordbibliographies.com/view/document/obo-9780195396584/obo-9780195396584-0036.xml?rskey=ivV0k8&result=1&q=John+Clanvowe#firstMatch>
14. Calendar of the Patent Rolls, A.D. 1385–1389. — L., 1900.
15. Düll S., Luttrell A., Keen M. Faithful unto Death: The Tomb Slab of Sir William Neville and Sir John Clanvowe, Constantinople 1391 // Antiquaries Journal. — 1991. — № 71.
16. Summerson H. Clifford, Thomas, sixth Baron Clifford (1362/3–1391) // Oxford Dictionary of National Biography. — Oxf., 2004.
17. Сокayne G. E. The Complete Peerage. — L., 1949.
18. Woodger L. S. Swinburne, Sir Thomas (c. 1357–1412) [Electronic resource] // The History of Parliament: the House of Commons 1386–1421. — L., 1993. — Way of access: <http://www.historyofparliamentonline.org/volume/1386-1421/member/swinburne-sir-thomas-1357-1412>
19. Хейзинга Й. Осень Средневековья / пер. с нидерл. — СПб., 2011.
20. Фома Кемпийский. О подражании Христу / пер. с лат. — СПб., 1848.
21. The Travels of Sir John Mandeville / ed. D. Price. — L., 1900.
22. Полевщикова Е. В. «Путешествия Джона МанDEVИЛЯ» в книжном собрании М. С. Воронцова // Вісник ОНУ. — 2012. — Т. 17, вип. 1(7).
23. Гинзбург К. Сыр и черви. Картина мира одного мельника, жившего в XVI в. / пер. с итал. — М., 2000.
24. Guard T. Chivalry, Kingship and Crusade. The English Experience in the Fourteenth Century. — Woodbridge, 2013.
25. Marchandisse A. Philippe de Mézières et son Epistre au roi Richart // Le Moyen Âge. — 2010. — Т. 116.
26. Chronicon Adae de Usk (1377–1404). — L., 1876.
27. Tyerman Ch. England and the Crusades, 1095–1588. — Chicago, 1996.
28. Правители Востока / сост. О. М. Луговой. — Одесса, 2007.
29. Nicolle D. Nicopolis 1396: The Last Crusade. — L., 1999.
30. Magee J. Politics, Society and the Crusade in England and France, 1378–1400. — Leicester, 1997.

Резюме

Чепіженко В. В. Подорож на Схід в культурному дискурсі англійського рицарства XIV ст.

Стаття присвячена проблемі подорожей на Схід в середньовічному суспільстві, зокрема в їх найбільш характерних проявах, як то паломництва до Святої землі та хрестові походи до Африки чи проти турків. Автор зосередив увагу на відображенні зазначених явищ в культурному дискурсі представників англійського рицарства та придворних кіл XIV ст. Розглянуті деякі аспекти історії середньовічної ментальності та міжнародних відносин епохи Високого Середньовіччя. У центрі дослідження — інформація хронік та літературних творів епохи. Аналіз свідчень Жана Фруассара, Джона МанDEVИЛЯ, Філіпа де Мезьєра, Джеффри Чосера та інших середньовічних авторів дозволив провести певну реконструкцію географічних та суспільно-політичних уявлень англійських рицарів кінця XIV ст. Проведено просопографічний аналіз учасників паломницького руху на Схід, а також охарактеризовано хрестовий похід до Тунісу 1390 р., в якому англійський контингент відігравав не останню роль. Особливий акцент зробле-

но на взаємозв'язку почасти міфологічних, почасти прагматичних уявлень про східні країни в середньовічній спільноті та наукової картини світу, яка тільки-но починає формуватися.

Ключові слова: Англія, Близький Схід, Туніс, середньовіччя, XIV ст., паломництво, крестові походи, рицарі, культурний дискурс.

Резюме

Чепиженко В. В. *Путешествие на Восток в культурном дискурсе английского рыцарства XIV в.*

Статья посвящена проблеме путешествий на Восток в средневековом обществе, в частности в их наиболее характерных проявлениях, как паломничества в Святую Землю и крестовые походы в Африку или против турок. Автор сосредоточил внимание на отражении указанных явлений в культурном дискурсе представителей английского рыцарства и придворных кругов XIV в. Рассмотрены некоторые аспекты истории средневековой ментальности и международных отношений эпохи Высокого Средневековья. В центре исследования — информация хроник и литературных произведений эпохи. Анализ показаний Жана Фруассара, Джона Мандевиля, Филиппа де Мезьера, Джефффри Чосера и других средневековых авторов позволил провести определенную реконструкцию географических и общественно-политических представлений английских рыцарей конца XIV в. Проведен просопографический анализ участников паломнического движения на Восток, а также охарактеризован крестовый поход в Тунис 1390 г., в котором английский контингент играл не последнюю роль. Особый акцент сделан на взаимосвязи отчасти мифологических, отчасти прагматических представлений о восточных странах в средневековом обществе и научной картине мира, которая только начинает формироваться.

Ключевые слова: Англия, Ближний Восток, Тунис, средневековье, XIV в., паломничество, крестовые походы, рыцари, культурный дискурс.

Summary

V. Chepizhenko. *Traveling to the East in the Cultural Discourse of the English Chivalry of the 14th century*

The article deals with traveling to the East in medieval Europe, particularly in their most characteristic manifestations, such as a pilgrimages to the Holy Land and individual crusading movement. The author focuses on representation of pilgrimage and crusades ideas in the cultural discourse of English knights and court circles in the 14th century. Knight's political and cultural ideals, some problems of medieval mentality and international relations are observed on basis of studying a complex of chronicles and literary works. Testimonies of Jean Froissart, John Mandeville, Philippe de Mezieres, Geoffrey Chaucer and other medieval authors are used to analyze geographic and political ideas of English knights late 14th century. Resorting methods of prosopography, microhistory and historical reconstruction are employed. The article presents the crusade to Tunis in 1390 and demonstrated a role the English troops played in the crusade.

Key words: England, Near East, Tunisia, the Middle Ages, the 14th century, a pilgrimage, the Crusades, knights, the cultural discourse

АРХЕОЛОГИЯ

Ю. В. Буйнов

Памятники бондарихинской культуры в Среднем Поочье

амые первые сведения о существовании в Среднем Поочье поселений с керамикой бондарихинского типа поступили в конце 50-х гг. прошлого века от А. Е. Алиховой после проведенного ею анализа собственных исследований 1938, 1950 и 1954 гг. на городищах городецкой культуры раннего железного века [1, с. 98–116]. Несколько позже факт наличия в этом регионе подобных поселений подтвердила В. А. Ильинская [2, с. 88], а затем и А. В. Циркин [3, с. 89–90]. Однако здесь подобные памятники иногда атрибутируются как поздняяковские и датируются концом II — началом I тыс. до н. э. [4, с. 96; 5, с. 68].

Все они раскапывались на высоком методическом уровне, имеют четкую стратиграфию и в некоторых случаях обеспечены хорошо датирующими артефактами. Отмеченное вызывает к ним исключительный интерес, т. к. позволяет уточнить ареал поселений бондарихинской культуры, выявить локальные особенности в керамическом комплексе, наметить хронологические рамки их существования и, самое главное, внести ясность в решение вопроса о генезисе памятников с керамикой малобудковско-бондарихинского типа.

Согласно одной из гипотез, именно в Среднем Поочье находится прародина носителей бондарихинской культуры, генетически связанных с племенами поздняяковской культуры и создателями «раннетекстильной» («сеточной», «ниточной», «рябчатой») керамики [6, с. 199; 7, с. 23–28; 8, с. 100–101; 9, с. 13–14]. Ее основателем принято считать Б. Н. Гракова, который упомянул, что в верхних слоях отдельных селищ поздняяковской культуры на Цне в пределах Тамбовской области появляются сосуды бондарихинских форм. При этом он сделал одну важную оговорку, что «родство бондарихинской и поздняяковской культур представляется очень возможным, но пока еще все-таки гипотетично» [6, с. 199; 10]. Автор данной статьи уже неоднократно приводил эту цитату Б. Н. Гракова [10, с. 8–9; 11, с. 150], и теперь у нас появилась возможность более аргументировано объяснить, в чем же состоит ошибка этого исследователя при решении вопроса о генезисе памятников типа Малые Будки — Бондариха. Ниже приведем описание всех известных нам бондарихинских памятников, расположенных в Среднем Поочье (рис. 1).

Каргашинское городище в Мордовии. Исследовано А. Е. Алиховой в 1938 г. [1, с. 106–116]. Находится в глубине оврагов, вдали от реки. Площадка городища

@ Ю. В. Буйнов, 2016

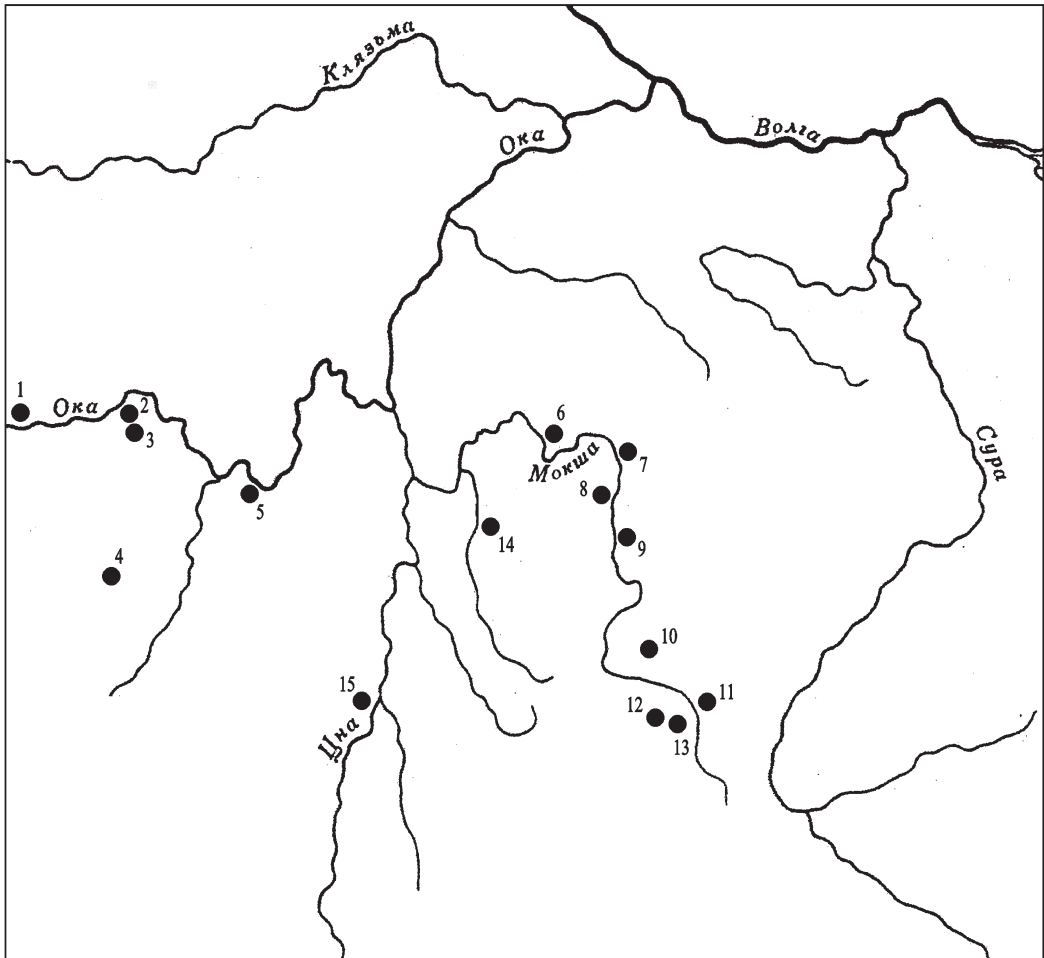

Рис. 1. Карта памятников бондарихинской культуры Среднего Пooчья:

поселения: 1 – Большой Лес II; 2 – Старая Рязань; 3 – Феефелов Бор II; 4 – Вукулов Бугор; 5 – Шатрищенское; 6 – Итяково; 7 – Пургасово; 8 – Новый Усад; 9 – Самозлейка; 10 – Новое Пшеново; 11 – Казно Пандо; 12 – Старое Нагорное Алексово; 13 – Нагорное Алексово; 14 – Каргашино; 15 – Крюково-Кушнарево

Fig. 1. The monument's map of Bondarikhinska Culture of the Middle Pooche:

population: 1 – Big forest II; 2 – Staraya Razan; 3 – Phefelov Bor II; 4 – Vukulov Bugor; 5 – Shatrishenskoye; 6 – Ityakovo; 7 – Purgasovo; 8 – Novyi Usad; 9 – Samozleyka; 10 – Novoye Pshenovo; 11 – Kazno Pando; 12 – Staroye Nagornoye Aleksovo; 13 – Nagornoye Aleksovo; 14 – Kargashino; 15 – Krukovo-Kushnarevo

подтреугольной формы длиной 130 м, максимальной шириной 75 м. Окружена тремя валами и двумя рвами. Высота валов от 1 до 1,35 м при ширине основания около 9 м. На городище была заложена траншея шириной в 1,5 м и длиной в 61 м, перерезавшая валы, семь шурфов и два раскопа.

Интересна стратиграфия валов. Первый и второй (внутренние) валы насыпаны из культурного слоя, взятого, судя по материалу, здесь же, на месте. В насыпи первого вала были найдены керамика бондарихинского типа и два наконечника стрел: один кремневый с черешком и треугольной головкой (рис. 2: 17), второй — железный, городецкого времени. В засыпке рва найдены обломки сосуда с широким горлом, высоко расположенными плечиками и орнаментом из тычковых вдавлений, покрывающих всю его внешнюю поверхность (рис. 2: 11).

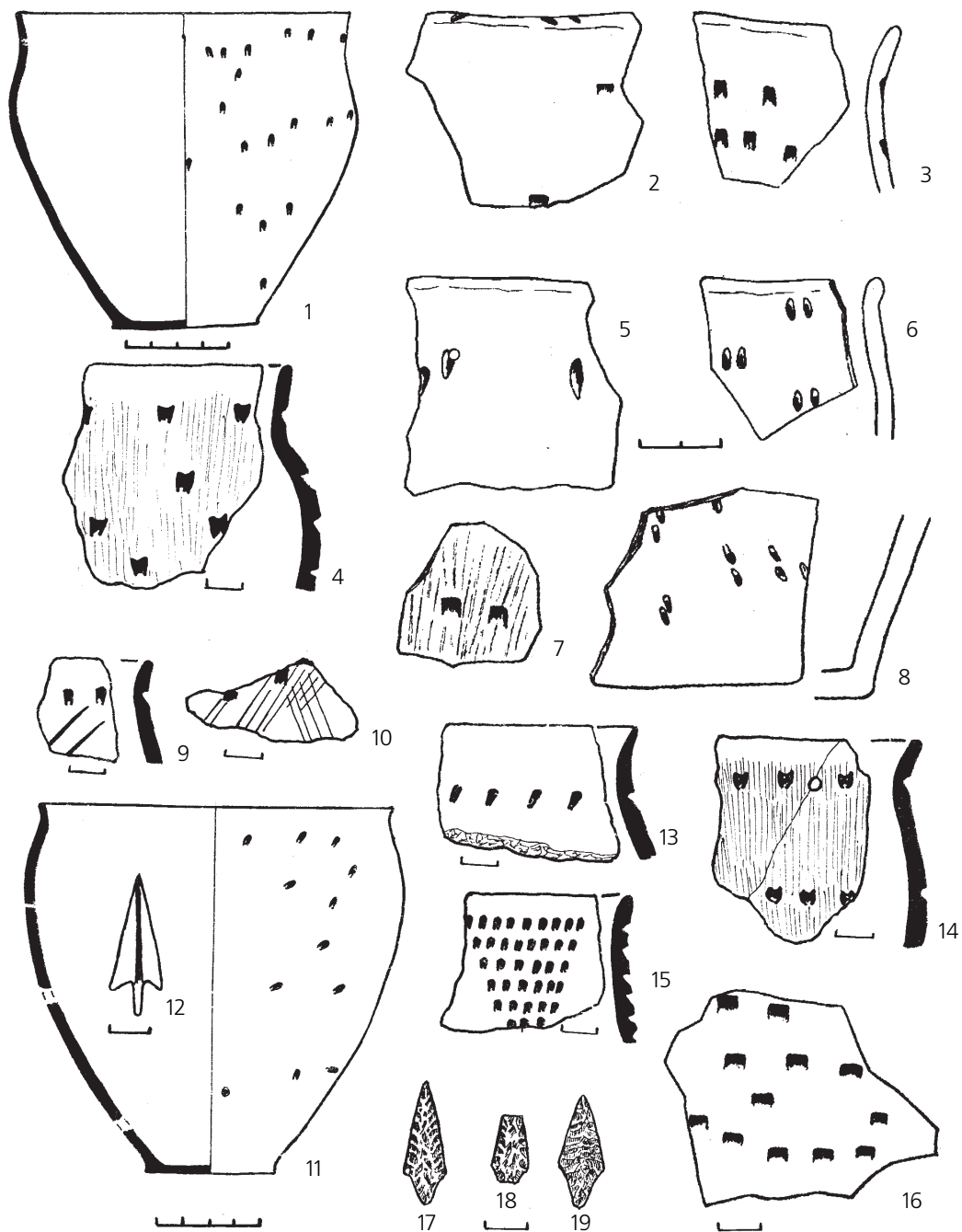

Рис. 2. Материалы Каргашинского городища:

1-11, 13-16 – керамика; 12 – бронзовый наконечник стрелы; 17-19 – кремневые наконечники стрел (по: [1, табл. 43, 48-49; 2, с. 89, рис. 16])

Fig. 2. The materials of Kargashinskiy settlement:

1-11, 13-16 – ceramics; 12 – bronze tip of arrow; 17-19 – flinty arrow's tips (by: [1, table. 43, 48-49; 2, p. 89, fig. 16])

В напластованиях второго вала прослеживается некоторое сходство со встреченными находками в первом вале. Это были фрагменты бондарихинской посуды, два кремневых черешковых наконечника стрел (рис. 2: 18–19), один бронзовый черешковый наконечник (рис. 2: 12) и два наконечника скифского типа VII—V вв. до н. э.

В отличие от первого и второго валов внешний вал не содержал находок. А. Е. Алихова по этому поводу высказала два предположения — либо для его сооружения брали землю с напольной стороны, либо этот вал был более древним, сооруженным до заселения площадки городища в раннем железном веке и только в городищное время он был насыпан [1, с. 107]. В его основании имеются две столбовые ямки, а ближе к краю, с внутренней стороны, сохранились остатки обугленного бревна, лежавшего вдоль вала, и у самого края этого слоя остатки обугленной конструкции, состоявшей из продольных и поперечных разных величин бревен. С напольной стороны прослежены остатки рва шириной 3 м, углублявшегося в материк на 0,75 м.

Для определения времени сооружения этого внешнего вала и рва очень важен тот факт, что в нижнем горизонте рва были найдены во фрагментированном состоянии почти целый горшок бондарихинского типа (рис. 2: 1) и несколько фрагментов других аналогичных сосудов. Это единственное место, где были находки во внешнем валу и на прилегающих со стороны поля участках. Отмеченное позволяет нам с большой степенью вероятности видеть в этом памятнике городище бондарихинской культуры. И это не единственный случай существования у бондарихинцев укрепленных поселений. На основной территории их проживания в Днепро-Донецкой лесостепи они известны у с. Веселое на р. Великий Бурлук [12, с. 246–255], в уроч. Перегон на Северском Донце и у с. Пролетарское на р. Ольшанка (пр. прит. р. Мжа) [13, с. 9].

Столь ранними являются Моисеевское городище на берегу Лебединского озера в Мещерском крае [14, с. 37] и позднесрубные укрепленные валом и рвом поселения в Поволжье [6, с. 113]. Обратим также внимание на некоторое сходство устройства оборонительных сооружений, зафиксированных на Каргашинском городище финала бронзового века и городищах чернолесской культуры тясминской группы. В обоих случаях вал служил лишь подножием деревянной стены из четырехугольных клеток [10, с. 164].

Керамика бондарихинской культуры в большом количестве обнаружена не только в валах, но и во всех шурфах и раскопах, заложенных во внутренней площадке городища. При ее описании А. Е. Алихова отмечала наличие в ее глиняном тесте примеси мелкого песка и изредка небольшого количества шамота. Часто встречаются сосуды, сделанные без каких-либо примесей. Как правило, они более тонкостенные и часто хуже обожженные. Для всех сосудов характерна обработка внутренней поверхности мягким предметом. Часто им же сглажена и наружная поверхность. Но на некоторых сосудах снаружи сохраняются следы сглаживания травой, зубчатым штампом и щепкой, идущие преимущественно в вертикальном направлении.

Обычная форма сосудов — широкогорлые горшки с короткой, слегка отогнутой, реже высокой прямой шейкой, постепенно переходящей в слабо выраженные высоко расположенные плечи. Многие сосуды орнаментированы от шейки до дна редко разбросанными ямками-тычками, реже круглыми ямками с плоским дном, кольцевым штампом и нарезками. В других случаях орнамент расположен в линию по границе шейки и стенки и крайне редко в виде «грозди винограда» (рис. 2: 15).

Некоторые признаки описанной керамики дали основание С. И. Воловику отнести ее к малобудковскому типу [7, с. 10–11]. Однако гребенчатые расчески на ней встречаются крайне редко. Совершенно отсутствует «жемчужный» орнамент. В данном случае абсолютно права А. В. Корохина, выделившая особую ступень в эволюции бондарихинского керамического комплекса, которая представляет этап перехода от малобудковских традиций к бондарихинским развитого типа [9, с. 12].

Абсолютную дату существования данного бондарихинского городища можно определить по находке упомянутого бронзового двухлопастного черешкового наколеника стрелы с отогнутыми вниз концами пера подтреугольной формы. Посредине его пера имеется небольшая нервюра. Значительная коллекция таких стрел известна в кобанской культуре, Закавказье, Талыше, Сирии, Анатолии, где они встречаются начиная с 1200 г. до н. э. [15, с. 50]. На Кавказе эти типы стрел относятся к XII—X вв. до н. э. [16, с. 43].

Новошпешневское городище. Исследовалось А. Е. Алиховой в 1950 гг. [1, с. 98] и В. И. Вихляевым в 1981 г. [17, с. 198–207]. Расположено на правом высоком берегу р. Исса. В раскопе и шурфах обнаружено два культурных слоя. Верхний слой в виде черной оrehоватой глины содержал большое количество городецкой сетчатой и гладкой, орнаментированной ямками керамики бондарихинского типа. В нижнем слое, состоящем из плотной темно-серой глины, была лишь бондарихинская керамика. В основном она толстостенная (6–8 мм), вылеплена из глины с незначительной примесью мелкого песка. Ее орнамент состоит из различного рода ямок: округлых, овальных, подпрямоугольных (тычковых), нанесенных концом щепки, палочки или тонкой косточки, поставленной под углом к поверхности сосуда (рис. 3: 1–4; 4: 1–14).

Край венчика некоторых сосудов орнаментирован насечками, изредка ямками и гребенчатым штампом. Встречены также нарезной, кольцевой и «жемчужный» орнаменты. В целом эта керамика аналогична каргашинской. В. И. Вихляев обратил внимание, что такая же «тычковая» керамика обнаружена им на селище у с. Новый Усад на берегу р. Мокши [17, с. 207].

Городище «Казно-Панда». Раскопки проводила А. Е. Алихова в первой половине 1950 гг. [1, с. 98–106]. Памятник занимает верхнюю надпойменную террасу на высоте 40 м от уровня нижней террасы р. Исса.

Всего на городище было заложено два раскопа, а также несколько шурфов, в которых зафиксирована схожая стратиграфия, указывающая на залегание керамики бондарихинского типа ниже сетчатой [1, с. 102]. Основную ее массу составляет гладкая, довольно толстостенная (6–8 мм) посуда с примесью песка в глине. Орнамент встречается очень редко. Он обычно состоит из ямок различной формы и тычков (рис. 3: 5–11). Отмечен факт нанесения разбросанных тычков по всему тулову [1, с. 102]. По орнаменту и составу глиняного теста описанный тип керамики довольно близок гладкой керамике из двух предыдущих городищ.

А. Е. Алихова сообщала, что бондарихинская керамика была встречена в одном из шурфов (№ 5) на старом мордовском селище (XVII—XVIII вв.), расположенном на верхней надпойменной террасе у с. Нагорное Алексово. Судя по остальным шурфам, сплошного культурного слоя здесь не было [1, с. 106].

Т. Б. Попова в своей статье «Эпоха бронзы на Тамбовщине» также упомянула о следах бондарихинской культуры в Цнинском бассейне. В частности, она писала, что «при раскопках в 1956 г. Крюковско-Кушновского могильника под Моршанском в засыпке могил древней мордвы были найдены фрагменты этого типа керамики» [18, с. 151]. В. А. Ильинская опубликовала эти находки [2, рис. 16: 1–5], что подтверждает их бондарихинскую принадлежность (рис. 4: 15–19).

Завершая обзор памятников Цнинско-Мокшанского бассейна с керамикой бондарихинского типа, необходимо обратить внимание на данные А. В. Циркина о существовании в этом районе еще трех подобных селищ, перестроенных в городецкое время в хорошо защищенные городища-Пургасовское, Итяково и Самозлейка (рис. 5). Для нас важно то, что, по стратиграфическим наблюдениям, «всюду эта, во многом местная, посуда залегала глубже слоя с сетчатой керамикой» [9, с. 89–90].

Таким образом, возвращаясь к гипотезе Б. Н. Гракова о генезисе бондарихинской культуры, отметим, что в обследованном регионе не зафиксировано ни одного стратиграфического случая последовательности залегания поздняяковской и бондарихинской

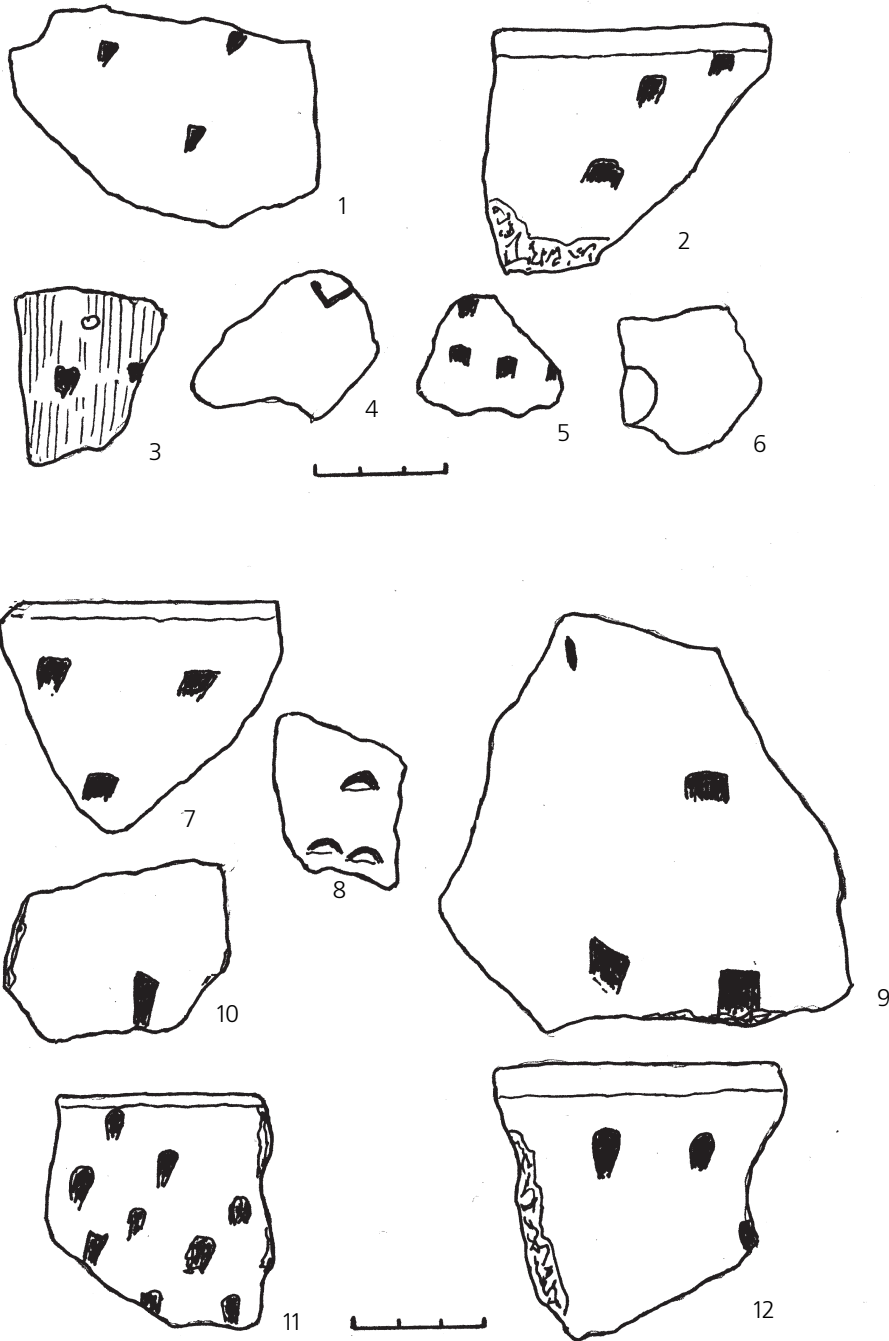

Рис. 3. Керамика из поселений бассейна Мокши:
 1-4 – Ново Пшеново; 5-11 – Казно Пандо (по: [1, табл. 37, 40])

Fig. 3. The ceramics from the settlements of Mksha's pool:
 1-4 – Novo-Pshenovo; 5-11 – Kazno-Pando (by: [1, table. 37, 40])

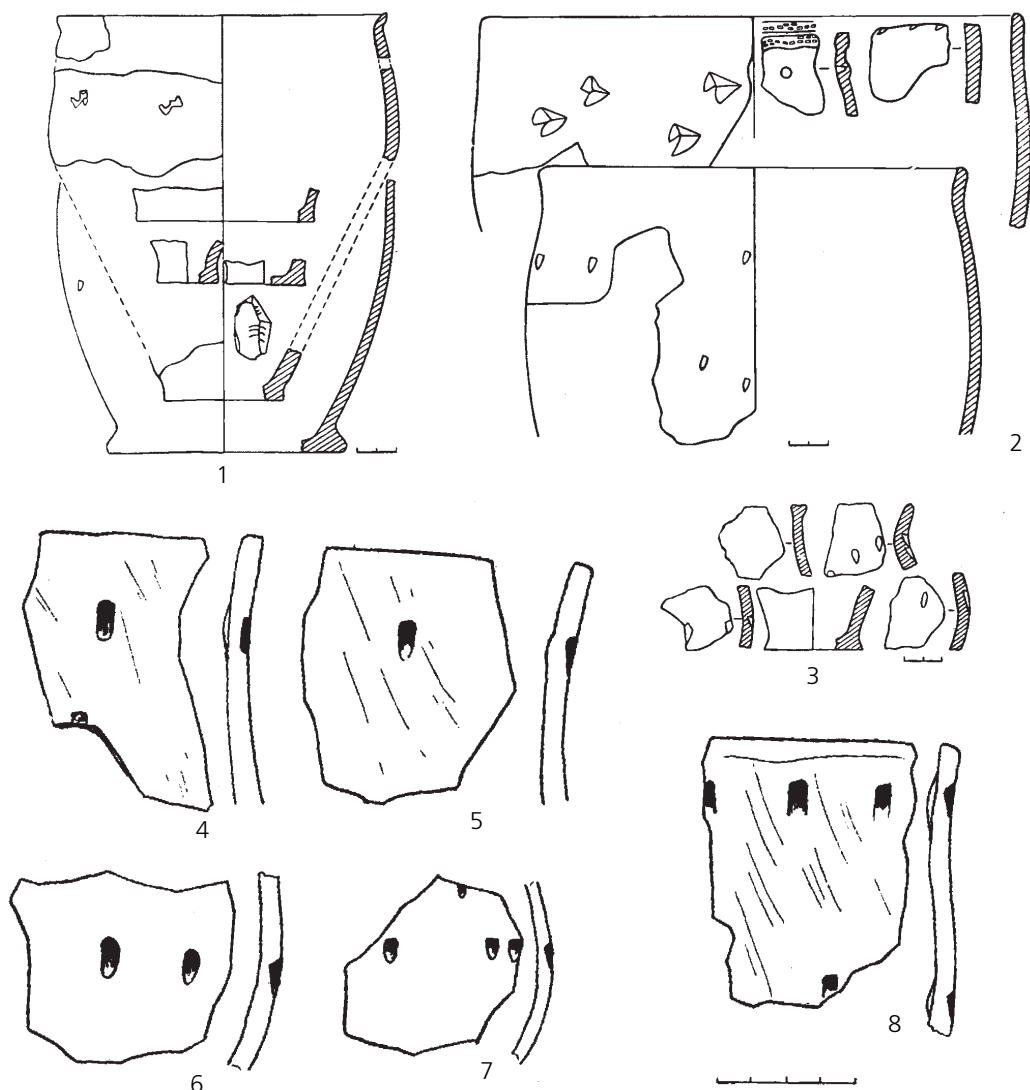

Рис. 4. Керамика с поселений на реках Исса и Цна:

1–3 – Новопапшневское (по: [17, с. 204]; 6–8 – Крюково-Кушнарево (по: [2, с. 89, рис. 16])

Fig. 4. The ceramics from the settlements on the Issa and Can rivers:

1–3 – Novopapshnevskoye (by: [17, с. 204]; 6–8 – Krukovo-Kushnarevo (by: [2, p. 89, fig. 16])

керамики. Уверенно можно сказать, что этого вообще не могло быть по трем причинам. Во-первых, Цнинско-Мокшанский бассейн находится вне ареала поздняяковской культуры. Во-вторых, в Среднем Поочье совершенно отсутствуют самые ранние бондарихинские памятники с керамикой малобудковского типа. В-третьих, по данным радиоуглеродного анализа, поздняяковские памятники на Средней Оке позже XIII в. до н. э. не выявлены [19, с. 45]. Попытка некоторых исследователей датировать самые поздние из них концом II — началом I тыс. до н. э. на основании находок кельтов из Младшего Волосовского могильника вообще несостоятельны [20, с. 134]. Дело в том, что этот памятник относится не к поздняяковской, а к раннеананьинской культуре,

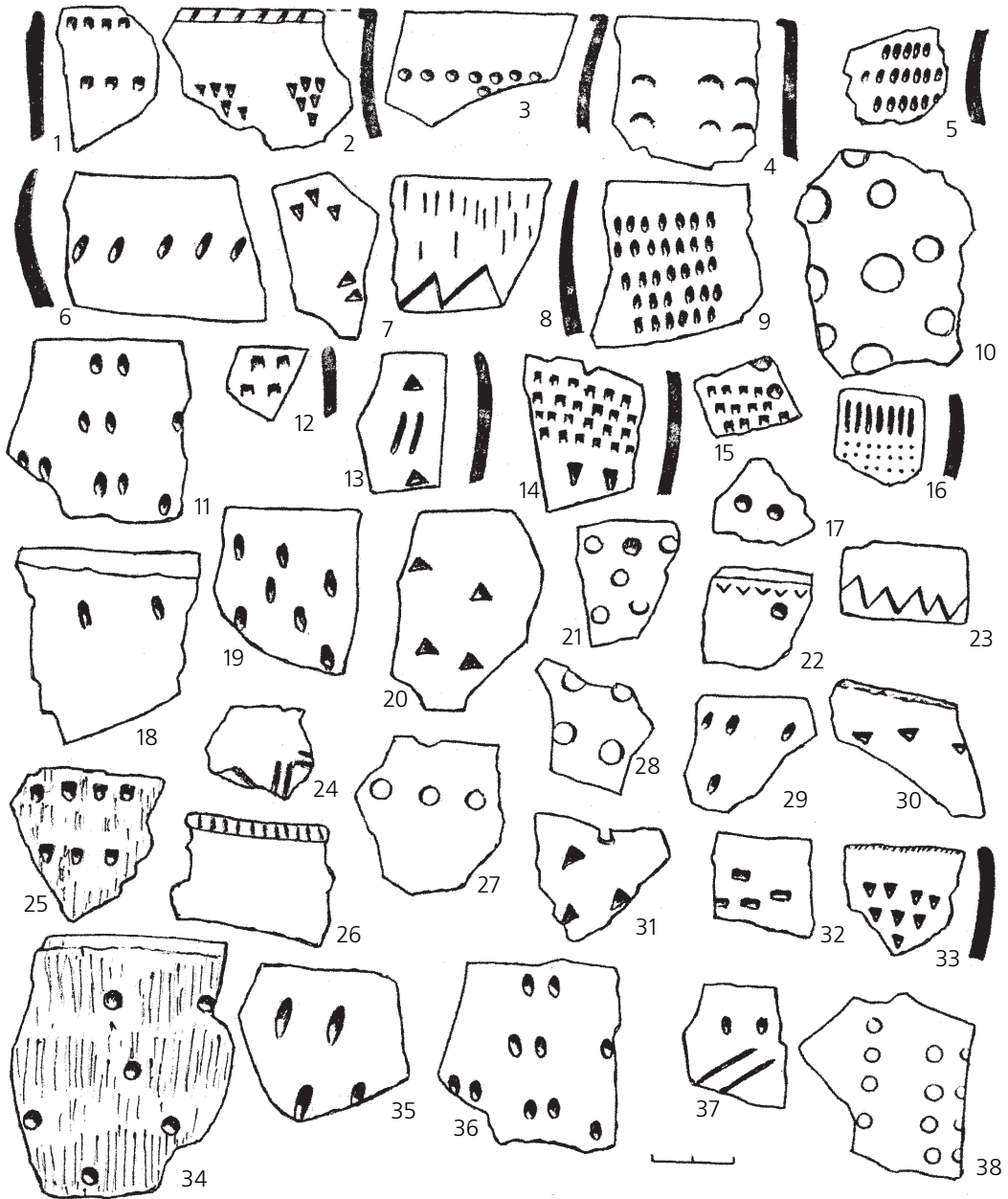

Рис. 5. Образцы керамики из поселений Цнинско-Мокшанского бассейна:

1-5, 22 – Казно Пандо; 6-11, 34-38 – Каргашино; 12-16 – Пургасово; 17, 20-21 – Ново Пашнево; 22-26 – Итяково; 27-30 – Самозлейка (по: [3, с. 89, рис. 4])

Fig. 5. The patterns of the ceramics from the settlement of Tshinsko-Mokshanskiy pool:

1-5, 22 – Kazno-Pando; 6-11, 34-38 – Kargashino; 12-16 – Purgasovo; 17, 20-21 – Novo Pashevo; 22-26 – Ityakovo; 27-30 – Samozleyka (by: [3, p. 89, fig. 4])

а кельты из него (типы КАН-22, 24 по С. В. Кузьминых) датируются VIII—VII вв. до н. э. [21, с. 61–62].

Некоторые исследователи связывают исчезновение поздняяковской культуры с приходом на Среднюю Оку племен культуры с ранней «текстильной» керамикой, которые уже в XII в. до н. э. полностью занимают территорию расселения своих предшественников [22, с. 23; 23, с. 101].

Все вышеизложенное, с учетом ранее высказанных нами возражений в адрес данной гипотезы, дает основание полностью исключить поздняяковские памятники из числа возможных компонентов, принявших участие в генезисе бондарихинской культуры. На основании анализа памятников, расположенных на берегах Средней Оки, попытаемся доказать несостоятельность и гипотезы о родстве бондарихинской культуры с культурой ранней сеточной («текстильной») керамики.

Поселение Большой Лес II. Занимает восточный отрог песчаного останца в пойме Оки на границе Московской и Рязанской областей вблизи пос. Белоомут. Раскапывалось Б. А. Фоломеевым [5, с. 64–69].

Основной культурный слой, представленный темно-серым песком мощностью до 40 см, содержит разновременные находки — от неолита до раннего железного века. Всего зафиксировано шесть культурных слоев в виде углистых и гумусированных прослоек, соответствующих отдельному этапу заселения памятника. Первый слой датируется XVIII в. Второй и третий слои залегают в нижней части серо-коричневых суглинков. Второй из них содержит раннегородецкую керамику с сетчатыми отпечатками [5, с. 67, рис. 2, 1–5]. Третий культурный слой почти сливается с предыдущим. Он обильно насыщен керамикой, кремнем и костными остатками. По заключению автора раскопок сосуды из него реконструируются как баночные (скорее всего слабопрофилированные — Ю. Б.). В керамическом тесте встречается примесь песка, реже дресвы и шамота. Орнаментированы они преимущественно разреженными рядами круглых ямок, иногда сочетающимися с тычками прямоугольной формы или рядами коротких диагональных отпечатков мелкозубчатого штампа. Реже встречаются «каплевидные» ямки, иногда образующие геометрические узоры [5, рис. 2, 6–10]. По мнению Б. А. Фоломеева материалы из третьего культурного слоя могут быть отнесены к позднему этапу поздняяковской культуры и датированы концом II — началом I тыс. до н. э. [5, с. 68]. С такой атрибуцией нельзя согласиться, т. к. в это время поздняяковской культуры уже не существовало, о чем речь шла выше. К тому же на этой керамике нет орнамента в виде «жемчужин», столь характерного для поздняяковской посуды. Как нам представляется, ее можно отнести к бондарихинской культуре и синхронизировать с керамикой из вышеописанных поселений Цнинско-Мокшанского бассейна. Никаких признаков влияния со стороны культуры с раннесеточной керамикой не замечено.

Четвертый и пятый слои датируются временем около середины II тыс. до н. э. и содержат отложения волосовской, рязанской культур и «дубровичского» типа конца III — середины II тыс. до н. э. [5, с. 69].

Северный мыс городища Старая Рязань. Исследования И. Г. Розенфельдт [4, с. 96–97].

Проведенные раскопки и обследование обнажений показали стратиграфию культурного слоя и дали материалы, уточняющие время основания этого памятника и последующих этапов жизни. Представляется, что поселение на северном мысе было основано в эпоху позднего неолита. Позже это место заняли представители балановской культуры. Выше, в сохранившемся участке непо потревоженного культурного слоя содержалась основная масса керамики, оставленная, по мнению И. Г. Розенфельдт, местными племенами эпохи бронзы с керамикой, близкой к поздняяковской культуре [4, с. 96]. В раннем железном веке на этом месте возникло городецкое городище.

Приведенная исследовательницей фотография этого керамического комплекса [4, рис. 3] указывает на его бесспорную принадлежность к бондарихинской культуре.

Об этом свидетельствует находка целого сосуда со слегка отогнутым венчиком, сильно раздутым в верхней трети туловом, с округлыми плечиками и узким с небольшой закраиной дном. Поверхность этого горшка покрыта тонкой штриховкой, поверх которой нанесен орнамент из мелких вдавлений неправильной формы, разбросанных по всему тулову (рис. 6: 17). Все остальные фрагменты также были орнаментированы на бондарихинский манер (рис. 6: 1–14).

Датировку этого слоя удастся установить по находке бронзового височного кольца с заходящими друг за друга концами, изготовленного из проволоки круглого сечения (рис. 6: 20). Аналогичные украшения часто встречаются на памятниках белозерской культуры Северного Причерноморья [24, с. 82, рис. 35; 25, табл. ХLI], маклашеевской культуры Волго-Камья [26, табл. 13, 15, 19] и бондарихинской культуры на Северском Донце [27, с. 76, рис. 5, 2], которые датируются XII—X вв. до н. э. Не исключено, что с бондарихинским слоем связана маленькая стеклянная бусина дисковидной формы (рис. 6, 19). Идентичные ей образцы встречаются в погребениях белозерской культуры [24, рис. 35: 19–22; 28, рис. 38: 6].

А. Л. Монгайт упоминает присутствие нескольких образцов керамики бондарихинского или юхновского типов в слоях таких городецких городищ, как Вукулов Бугор и Шатрищенское [29, с. 156, рис. 4; с. 162, рис. 10]. Имеется сообщение Б. А. Фоломеева, что при раскопках селища Фефелов Бор II зафиксировано залегание керамики позднего периода поздняяковской культуры над раннесеточной [30, с. 86, 87]. Думается, что и в этом случае он путает поздняяковскую посуду с бондарихинской.

Таким образом, мы видим, что вся обнаруженная керамика на бондарихинских памятниках Среднего Поочья гомогенна без каких-либо проявлений аккумулярации. В ней абсолютно отсутствуют следы влияния, идущие от племен поздняяковской культуры и обладателей раннетекстильной керамики. Скорее всего в данной случае мы имеем дело с миграционным процессом, произошедшем единовременно, в узких хронологических рамках, где-то около середины XI в. до н. э.¹

Картографирование памятников бондарихинской культуры указывает на возможный путь движения переселенцев от Северского Донца по Осколу, верховьям Дона, его притокам Воронежу, Битюгу, Воронцу и Хопру, которые близко подходят к Цнинско-Мокшанскому бассейну, а по ним и на Среднюю Оку (рис. 8).

Естественный интерес вызывает вопрос о причинах, вызвавших данную миграцию целого племени или его какой-то части. Размышляя над его решением, мы остановились на экологическом факторе. Как известно, подавляющее большинство поселений финала бронзового века в Днепро-Донской лесостепи расположено в пойменных ландшафтах и в близких к ним боровых ландшафтах. Именно они были экологическими нишами для местных жителей и по своим природным особенностям сильно отличаются от иных видов ландшафтов. Пойменные ландшафты характеризуются периодическим затоплением и гидроморфными свойствами грунтов и растительности.

По данным И. В. Иванова [31, с. 30–31], в финальнобронзовый период на территории северостепной Украины наступает эпоха пониженной увлажненности. В конце суббореального периода продуктивность пастбищ уменьшилась по сравнению с атлантическим на 50–60 %. Уменьшились обводненность речных пойм, дебиты воды в колодцах и снизилось ее качество, что вело к некоторому ухудшению условий для скотоводства и земледелия. Особая засушливость климата приходится на рубеж XI—X вв. до н. э., когда в четыре раза произошло сокращение уровня стока Днепра [33, с. 24–29]. Н. П. Герасименко совместно с археологами провела на памятниках поздней бронзы бассейна Северского Донца специальные палеографические исследования и пришла к выводу, что на отрезке времени 3000–2900 л. н. уровень увлажненности,

¹ Для сравнения керамики бондарихинской культуры из Поочья и бассейна Северского Донца смотри рис. 7.

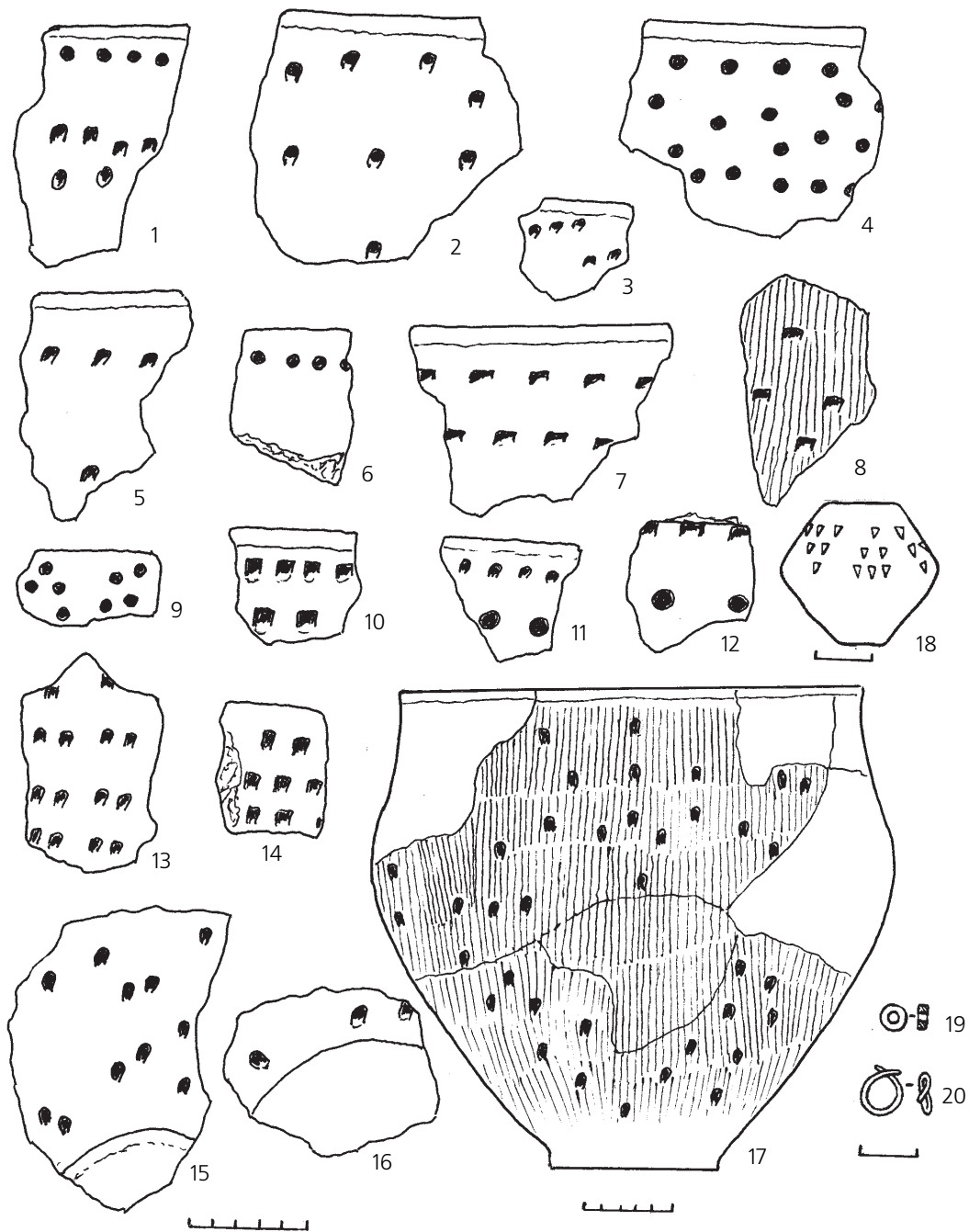

Рис. 6. Материалы с поселения у Старой Рязани:

1-17 – керамика; 18 – пряслица; 19 – стеклянная бусина; 20 – бронзовое височное кольцо (по: [4, рис. 2, 5-6, 8])

Fig. 6. The materials from Staraya Ryazan settlement:

1-17 – ceramics; 18 – whorls; 19 – glass bead; 20 – bronze temporal ring (by: [4, fig. 2, 5-6, 8])

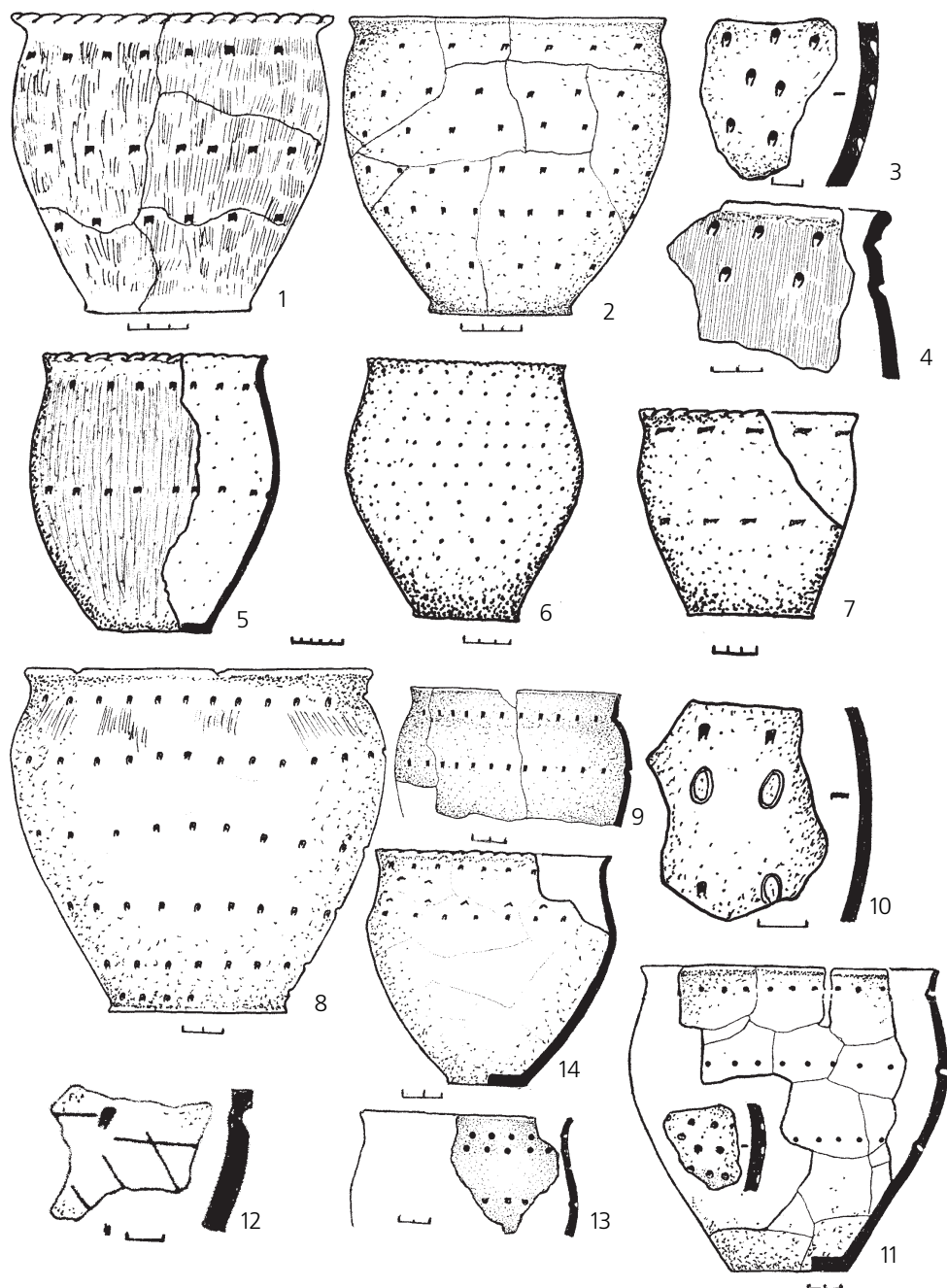

Рис. 7. Образцы керамики бондарихинской культуры из поселений бассейна Северского Донца:
 1, 2, 5–7, 8 – Циркуны; 9 – Лысый Горб; 10 – Тимченки; 3–4 – Кравцовка; 11 – Червоный Шлях; 12–13 – Родной Край I
 (рисунки автора)

Fig. 7. The patterns of ceramics of Bondarikhinskaya culture from the settlement of Severskiy Donet's:
 1, 2, 5–7, 8 – Tsirkuny; 9 – Lysyy Gorb; 10 – Timchenkiy; 3–4 – Kravtsovka; 11 – Chervoniy Shlyakh; 12–14 – Rodnoy Kray I
 (author's paintings)

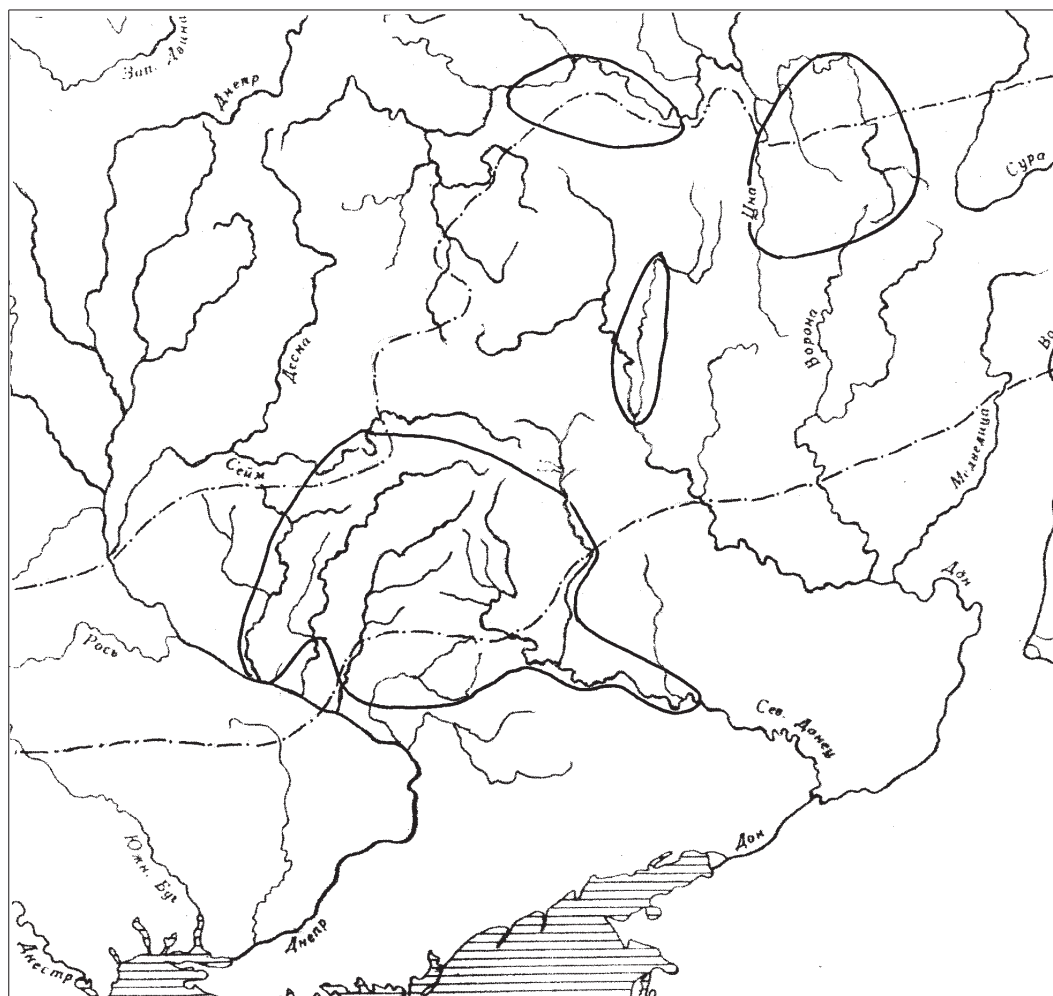

Рис. 8. Ареал памятников бондарихинской культуры (карта составлена автором)

Fig. 8. The range of monuments of Bondarikhinskaya culture (the map is made by author)

по сравнению с предыдущим периодом, значительно снижается. Признаки иссушения (ксеротермическая депрессия) совпадают со второй половиной XI—X вв. до н. э. [33, с. 3–64].

Как правило, подобное ухудшение природно-климатических условий крайне негативно сказывалось на жизни древних общин. Параллельно с максимальным использованием местных ландшафтных ресурсов происходит еще большее истощение их продуктивности. В итоге хозяйственная и культурная трансформация приводит к угнетению популяций. По данным этнографии, этот процесс проявляется, в первую очередь, в уменьшении численности населения и смене его хозяйственных и этнокультурных связей. Наконец, фиксируются случаи локальных передвижений и даже массовых миграций.

Напротив, результаты палеографических исследований свидетельствуют, что с начала поздне-суббореальной фазы (около 3300 л. н.) во многих районах центра Русской равнины и в ее южной части лесной зоны происходит увеличение влажности климата,

что привело к улучшению условий для развития широколиственных лесов [5, с. 73]. По данным спорово-пыльцевого анализа, во второй половине II — первой половине I тыс. до н. э. на среднеокских водоразделах произрастали широколиственные леса сложной многоярусной структуры из дуба, вяза, при доминирующей роли липы, с незначительной примесью ели, с березой и орешником в подлеске и травостоем из папоротников. Хорошо развитый травостой существовал местами на полянах и опушках леса [35, с. 185]. Другими словами, в Среднем Поочье к концу II тыс. до н. э. сложились более благоприятные условия для жизнедеятельности древних сообществ, чем те, которые зафиксированы исследователями на территории современной Украины в указанное время.

Не менее актуальным является вопрос об исторических судьбах этих бондарихинцев-мигрантов. Специально эта тема никем не рассматривалась, но во всех имеющихся публикациях высказано предположение об их ассимиляции финно-угорским населением в процессе сложения городецкой культуры [3, с. 90; 4, с. 96; 17, с. 207; 35, с. 47–48; 36, с. 6].

ЛИТЕРАТУРА

1. Алихова А. Е. Некоторые древние городища Мордовской АССР // Из древней и средневековой истории мордовского народа. — Саранск, 1959.
2. Іллінська В. А. Про походження та етнічні зв'язки племен скіфської культури посульсько-донецького лісостепу // Археологія. — 1966. — Т. 20.
3. Циркин А. В. К вопросу о происхождении городецкой культуры в Мордовии // СА. — 1979. — № 3.
4. Розенфельдт И. Г. Северный мыс городища Старая Рязань // Археология Рязанской земли. — М., 1974.
5. Хотинский Н. А., Фоломеев Б. А., Гуман М. А. Археолого-палеогеографические исследования на Средней Оке // СА. — 1979. — № 3.
6. Граков Б. Н. Ранний железный век (культуры Западной и Юго-Восточной Европы). — М., 1977.
7. Воловик С. И. Бондарихинская культура (проблема происхождения: автореф. дис. ... канд. ист. наук. — М., 1996.
8. Кузьминых С. В. О некоторых дискуссионных проблемах изучения бондарихинской культуры // Северо-Восточное Приазовье в системе евразийских древностей (энеолит — бронзовый век). — Донецк, 1996. — Ч. 2.
9. Корохіна А. В. Кераміка бондарихинської культури: автореф. дис. ... канд. іст. наук. — К., 2011.
10. Буйнов Ю. В. О роли поздняковской и марьяновской культур в генезисе памятников малобудковского типа финала бронзового века // ВХУ ім. В. Н. Каразіна. — Х., 2011. — № 965: Сер.: Історія. — Вип. 43.
11. Буйнов Ю. В. Восточнополюсский вектор генезиса памятников малобудковского типа финала бронзового века // Древности, 2014–2015: Харьковский историко-археологический ежегодник. — Х., 2015. — Вип. 13.
12. Буйнов Ю. В. Бондарихинская и чернолесская культуры: проблема взаимосвязей // Древности, 2005: Харьковский историко-археологический ежегодник. — Х., 2005.
13. Буйнов Ю. В. Бондарихинская культура: автореф. дис. ... канд. ист. наук. — К., 1981.
14. Бадер О. Н. Культура с «текстильной» керамикой в Северо-Восточной Европе // СА. — 1966. — № 3.
15. Черняков И. Т., Ванчугов В. П., Кушнир В. Г. Древнейшие бронзовые наконечники стрел Северного Причерноморья // СА. — 1986. — № 2.
16. Котович В. Г., Давыдов О. М. О периодизации и хронологии памятников поздней бронзы — раннего железа на Северо-Восточном Кавказе // СА. — 1980. — № 4.
17. Вихляев В. И. Керамика Новошпешневского городища в Мордовии // СА. — 1986. — № 1.

18. Попова Т. Б. Эпоха бронзы на Тамбовщине // СА. — 1961. — № 3.
19. Сулержицкий Л. Д., Фоломеев Б. А. Радиоуглеродные даты археологических памятников бассейна Средней Оки // Древние памятники Окского бассейна. — Рязань, 1993.
20. Бадер О. Н., Попова Т. Б. Поздняковская культура // Эпоха бронзы лесной полосы СССР. — М., 1987.
21. Кузьминых С. В. Металлургия Волго-Камья в раннем железном веке (медь и бронза). — М., 1983.
22. Сулержицкий Л. Д., Фоломеев Б. А. Радиоуглеродная хронология памятников с текстильной керамикой бассейна Средней Оки // Финно-угры России. — Йошкар-Ола, 1993. — Вып. 1.
23. Ставицкий В. В., Челяпов В. П. Керамика с ямочно-жемчужной орнаментацией на Верхней Суре и Мокше // Археологические памятники Среднего Поочья. — Рязань, 1997. — Вып. 6.
24. Ванчугов В. П. Белозерские памятники в Северо-Западном Причерноморье. Проблема формирования Белозерской культуры. — К., 1990.
25. Черных Е. Н. Древняя металлообработка на Юго-Западе СССР. — М., 1976.
26. Халиков А. Х. Приказанская культура // САИ. — 1980. — Вып. В1–24.
27. Супрун А. В. Новые памятники бондарихинской культуры в среднем течении Северского Донца // Древности Северского Донца. — Луганск, 1999.
28. Отрощенко В. В. Белозерская культура // Культуры эпохи бронзы на территории Украины. — К., 1986.
29. Монгайт А. Л. Из истории населения бассейна среднего течения Оки в I тыс. н. э. // СА. — 1953. — Т. 18.
30. Хотинский Н. А., Фоломеев Б. А. Исследование в бассейне Средней Оки // АО. — 1974. — М., 1975.
31. Иванов И. В. Изменение климата южной Украины в голоцене // Проблемы археологии Поднепровья. — Днепропетровск, 1985.
32. Швец Г. И. Многовековая изменчивость стока Днепра. — Л., 1978.
33. Герасименко Н. П. Природная среда обитания человека на юго-востоке Украины в позднеледниковье и голоцене (по материалам палеографического изучения археологических памятников) // АА. — Донецк, 1997. — № 6.
34. Фоломеев Б. А., Александровский А. Л., Гласко М. П., Гуман М. А. Климентовская стоянка // Наследие В. А. Городцова и проблемы современной археологии. — М., 1988.
35. Буйнов Ю. В. К вопросу об исторических судьбах племен бондарихинской культуры // РА. — 2006. — № 2.
36. Смирнов А. П., Трубникова Н. В. Городецкая культура // САИ. — 1965. — Вып. Д1–14.

Резюме

Буйнов Ю. В. Пам'ятки бондарихинської культури у Середньому Пооччі

Про існування пам'яток бондарихинської культури на берегах середньої течії Оки, річок Мокша та Цна стало відомо наприкінці 50-х рр. ХХ ст. На сьогодні є дані про одне городище (Каргашинське) та 14 відкритих селищ. Переважна більшість з них знаходиться на високих мисах та плато корінних берегів. Стратиграфічні спостереження, особливості керамічного комплексу та деякі речі дають змогу датувати ці пам'ятки XII—X ст. до н. е., а точніше часом перетворення малобудківського типу в класичну бондарихинську культуру. З'явилися вони у Пооччі у наслідок міграції з басейну Сіверського Дінця та Дону частини бондарихинського населення під впливом погіршення в цьому регіоні екологічної ситуації. Аналіз доступних матеріалів вказує на повну відсутність їх генетичного зв'язку з поздняківським населенням та носіями культури «текстильної» кераміки.

Ключові слова: Середнє Пооччя, фінал доби бронзи, бондарихинська культура, поздняківська культура, культура «текстильної» кераміки.

Резюме

Буйнов Ю. В. Памятники бондарихинской культуры в Среднем Поочье

О существовании памятников бондарихинской культуры на берегах среднего течения Оки, рек Мокша и Цна стало известно в конце 50-х гг. XX в. В настоящее время имеются данные об одном городище (Каргашинское) и 14 открытых селищах. Большинство из них расположено на высоких мысах и плато коренных берегов. Стратиграфические наблюдения, особенности керамического комплекса и некоторые вещи позволяют датировать эти памятники XII—X вв. до н. э., а точнее временем перехода от малобудковского типа в классическую бондарихинскую культуру. Появились они в Поочье вследствие миграции из бассейна Северского Донца и Дона части бондарихинского населения в связи с ухудшением в этом регионе экологической ситуации. Анализ имеющихся материалов свидетельствует о полном отсутствии у них генетической связи с поздняковским населением и носителями культуры «текстильной» керамики.

Ключевые слова: Среднее Поочье, финал бронзового века, бондарихинская культура, поздняковская культура, культура «текстильной» керамики.

Summary

Y. Buiunov. The Monuments of Bondarikhinska Culture in the Middle Pooche

The existence of the monuments of Bondarikhinska Culture on Oka, Moksha and Can river banks of medium current was known about at the end of 1950-th.

At the present time there are data of one settlement (Kargashinskoe) and 14 open villages. The majority of them are situated headlands and plateau native shores. The stratigraphic observation, the features of the ceramic complex and some other things allow to date these monuments by being from XII-th to X-th centuries BC, namely by the time of the Malobudkovsky type into Classical Bondarikhinska one. They turned up in Pooche in a consequence of migration of the part of Bondarikhinska population from Severskiy Donets and Don's pools due to degradation of ecological situation in that region. The analysis of the materials had points about full absence of genetic links with Pozdnyakovskiy population and "textile" ceramics culture media of them.

Key words: The Middle Pooche; Bronze Age finals; Bondarikhinska Culture; Pozdnyakovskaya Culture; "textile" ceramics culture.

Л. И. Бабенко

Периферийные персонажи пекторали из Толстой Могилы

Одним из наиболее выдающихся шедевров греко-скифской торевтики является золотая пектораль из Толстой Могилы. Решению проблем семантики представленных здесь образов и сюжетов исследователи уделяли пристальное внимание, которое было распределено крайне неравномерно. Большое разнообразие мнений высказано по поводу толкования смысла центральной сцены и участвующих в ней персонажей [1, с. 111–113], а также образов и сюжетов верхнего и нижнего фризов. Гораздо меньше внимания было уделено среднему, «растительному», фризу, еще меньше — персонажам на периферии композиционного пространства пекторали. К последним относятся две пары кузнечиков, замыкающих по обе стороны нижний фриз (рис. 1: 1, 2), а также птицы по краям верхнего фриза (рис. 3: 1, 7).

Еще Б. Н. Мозолевским, получившим консультацию сотрудника Института зоологии АН Украины В. М. Ермоленко, была отмечена разнополюсность каждой пары насекомых, их несоразмерность с фигурками других персонажей, а также использование при их изготовлении иной техники — не скульптуры, а рельефа [2, с. 83].

По мнению Д. С. Раевского, разнополюсность кузнечиков подтверждает связь образов нижнего пояса с идеей порождающих функций природы, что полностью согласуется с трактовкой кузнечика в античной культуре как существа, связанного с землей и ее богинями, т. е. с тем же поглощающим и порождающим началом. В то же время состав персонажей нижнего фриза (за исключением трех центральных групп) — от льва и тигра до крылатых насекомых — соответствует иерархическому ряду населяющих Землю существ в древнеиндийских источниках («Чхандогья упанишада», VI, 9, 3, и VI, 10, 2), что могло отражать «стремление мастера и заказчика выразить идею всеобъемлющего характера процесса умирания во имя возрождения, подвластности ему всех земных существ» [3, с. 192, 193].

В. Ю. Михайлин безмятежность и отсутствие динамизма, присущее паре кузнечиков, равных «по «породе» и статусу», рассматривал в контексте нарастания «агональности» сцен нижнего фриза от края к центру. Параллельно с нарастанием агональности, от края к центру нижнего фриза происходит нарастание семантики возраста и воинского статуса, переданных посредством различных жертвоприношений. В этом контексте исследователь предложил трактовать кузнечиков — добычу, доступную маленькому ребенку — как маркер «детского» статуса, предшествующего отроческой стадии. Также готовность неподвижных кузнечиков к мгновенному и дальнему прыжку могла олицетворять агональную и быстротечную воинскую судьбу. Семантика кузнечика, возможно, связана и с традициями аттической культуры, где этот персонаж воспринимался как символ автохтонности — «земля родит траву, трава родит кузнечиков». Также семантически значимой могла быть связь кузнечиков с «жертвенной» травой [4, с. 170].

© Л. И. Бабенко, 2016

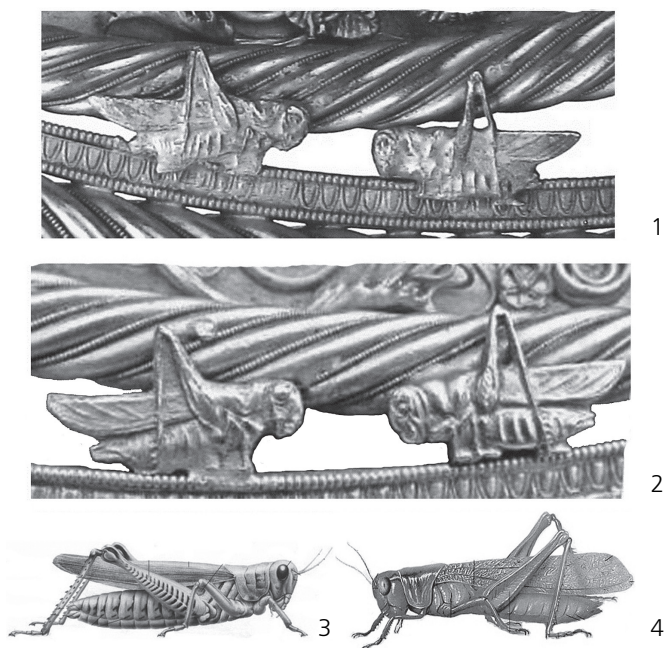

Рис. 1. Фрагменты пекторали с фигурками кузнечиков и их природные прототипы:
1, 2 – фрагменты пекторали [2, рис. 64, 65]; 3 – представитель семейства настоящие саранчовые (*Acrididae*); 4 – представитель семейства настоящие кузнечики (*Tettigoniidae*)

Fig. 1. Fragments of pectoral with figures of grasshoppers and their nature prototypes:
1, 2 – pectoral fragments [2, fig. 64, 65]; 3 – the representative of family *Acrididae*; 4 – the representative of family *Tettigoniidae*

Ю. Б. Полидович интерпретирует направление композиции нижнего фриза от центральных сцен к периферии как отступление смерти (терзание — нападение — погоня) и уменьшение напряжения. В этом контексте «брачные пары самца и самки кузнечиков» символизируют «тему жизни», заместившую «тему смерти», а их размещение на нижнем, а не верхнем, фризе следует объяснять принадлежностью кузнечиков к существам нижнего (внешнего) мира [5, с. 83].

Ф. Р. Балонов обратил внимание на то, что в древнегреческом языке слова «кузнечик» и «жрец», «пророк» являлись омонимами — древнегреч. *μάτις*. Это, по мнению исследователя, позволяет объяснить находки изделий с изображением кузнечика (помимо пекторали из Толстой Могилы упомянуты перстень из Большой Близицы с вырезанным на нем миксаморфным персонажем с нижней частью в виде туловища кузнечика и подвеска в виде личинки кузнечика из 4-го Семибратного кургана) в комплексах, которые связаны со жреческими захоронениями [6, с. 16]¹.

Необходимо также отметить отсутствие среди исследователей полного единодушия в определении вида насекомых. Так, по мнению известного британского археолога и искусствоведа Дж. Бордмана, на пекторали из Толстой Могилы изображена саранча (англ. *Locust*) [7, р. 210]. Кузнечики (рис. 1: 4) по внешнему виду действительно очень похожи на саранчу (рис. 1: 3) и лишь специалисту-энтомологу уловимы едва заметные различия между двумя видами этих насекомых. По моей просьбе известным специалистом по прямокрылым насекомым, доктором биологических наук, профессором

¹ В этом контексте примечательно распространение изображений кузнечиков на золотых пластинах женских парадных головных уборов, традиционно являющихся атрибутом жреческих погребений.

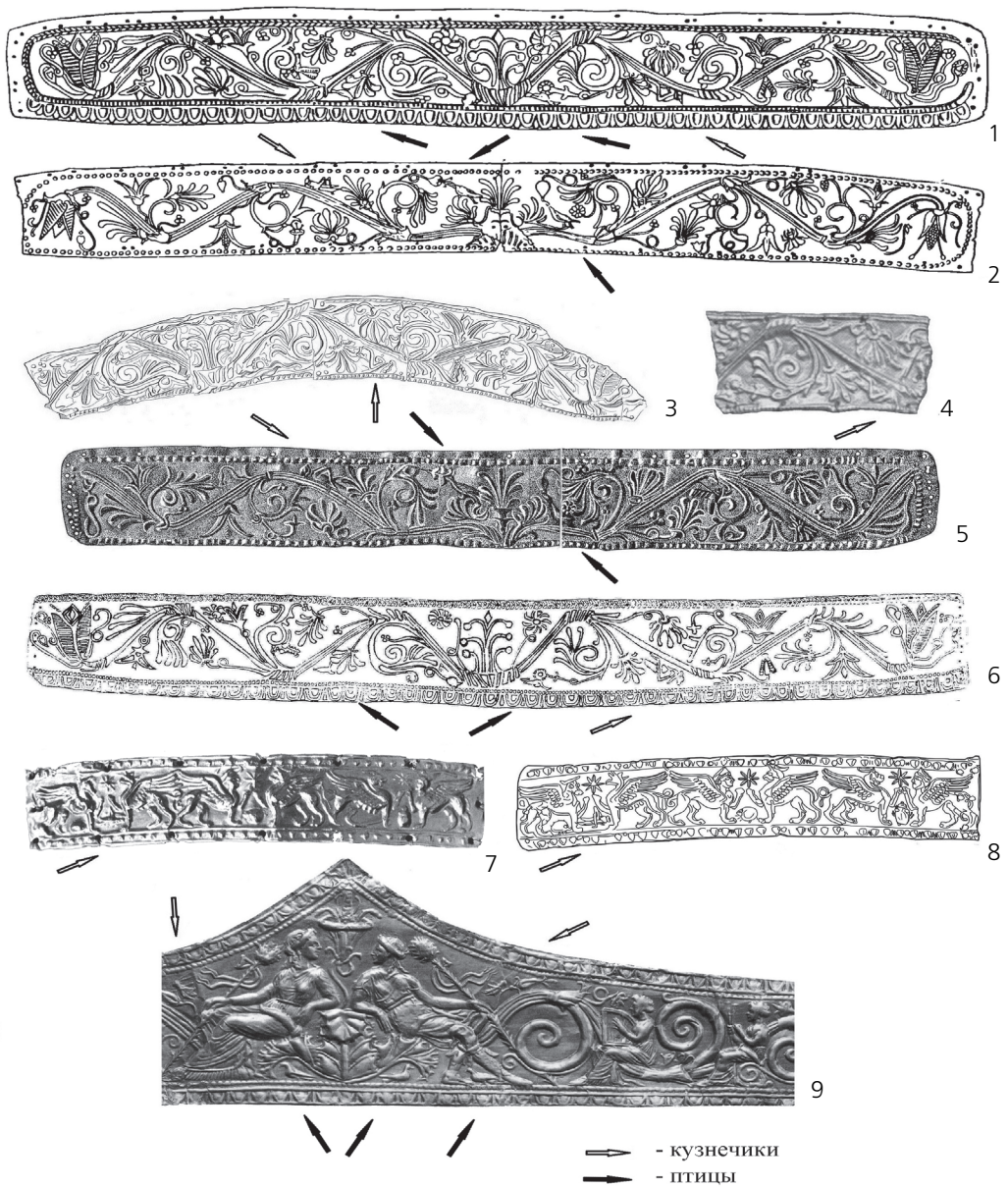

Рис. 2. Золотые пластины головных уборов:

1–3 – Чертомлык [8, табл. XXXVI: 5, 8; XL: 23]; 4 – курган № 8 группы «Пять братьев» Елизаветовского могильника [14, фото 1]; 5 – Толстая Могила [2, рис. 110]; 6 – курган № 8 Песочинского могильника [16, рис. 15; 1]; 7 – курган № 22 у совхоза Красный Перекоп [18, Abb. 126]; 8 – курган № 6 у с. Водославка [13, рис. 1: 3]; 9 – диадема из Мадитоса [17, fig. on p. 109] (без соблюдения масштаба)

Fig. 2. Golden plates of headwear:

1–3 – Chertomlyk [8, tabl. XXXVI: 5, 8; XL: 23]; 4 – barrow № 8 of the group «Five Brothers» of the Elizavetovskiy sepulchre [14, foto 1]; 5 – Tolstaja Mogila [2, fig. 110]; 6 – barrow № 8 of the Pischynskiy sepulchre [16, fig. 15: 1]; 7 – barrow № 22 near the farm Krasny Perekop [18, fig. 126]; 8 – barrow № 6 near Vodoslavka [13, fig. 1: 3]; 9 – diadem of Madytos [17, fig. on p. 109] (not to scale)

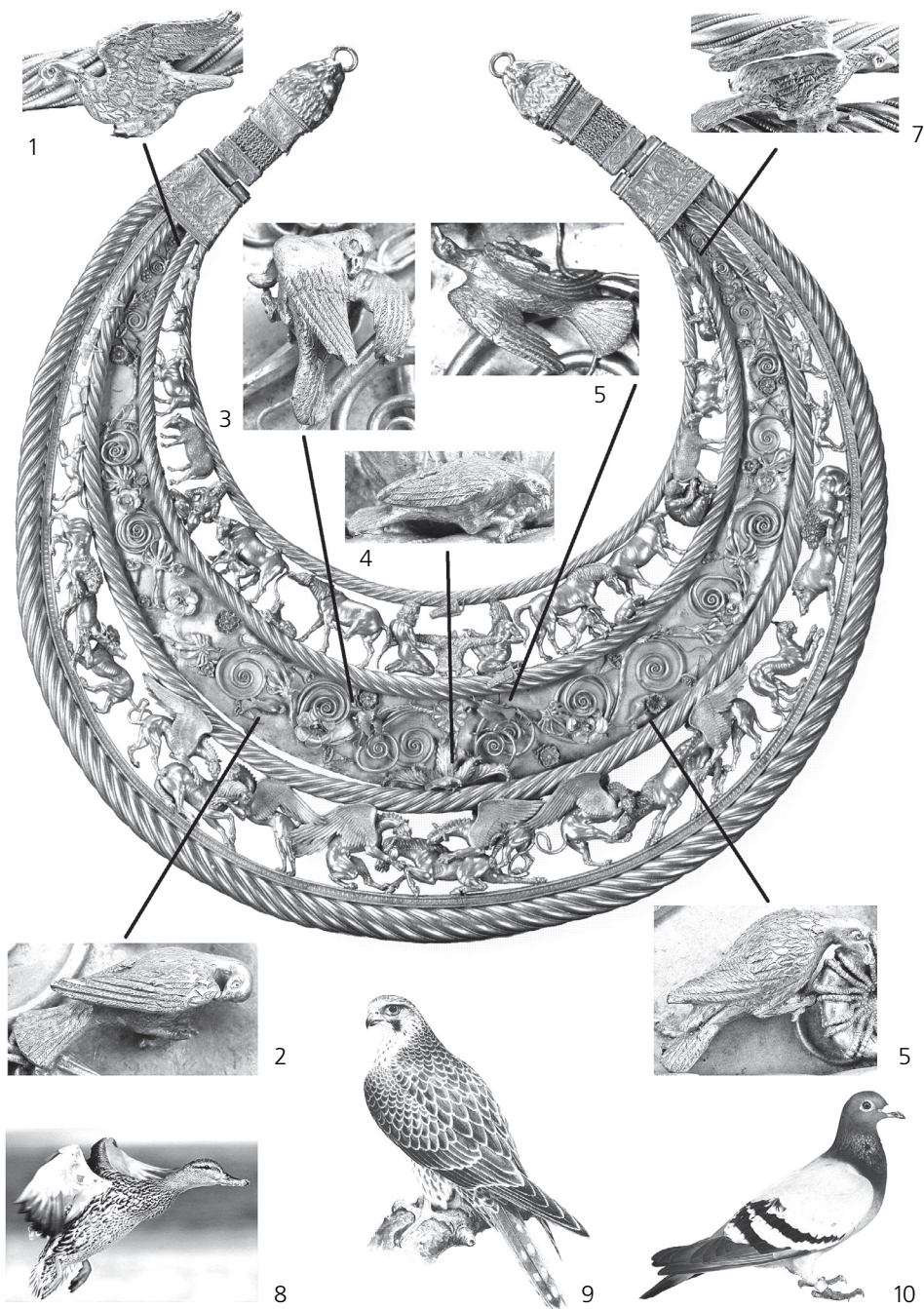

Рис. 3. Пектораль и ее фрагменты с фигурками птиц и их природные прототипы:
 1–7 – фигурки птиц [2, рис. 57, 67: а–д, 77: а, б]; 8 – представитель семейства утиных (*Anatidae*); 9 – представитель семейства соколиных (*Falconidae*); 10 – представитель семейства голубиных (*Columbidae*)

Fig. 3. Pectoral and its fragments with figures of birds and their nature prototypes:
 1–7 – the figures of birds [2, fig. 57, 67: а–д, 77: а, б]; 8 – the representative of family *Anatidae*; 9 – the representative of family *Falconidae*; 10 – the representative of family *Columbidae*

Новосибирского государственного университета М. Г. Сергеевым была проведена повторная атрибуция насекомых, расположенных по краям нижнего фриза пекторали. Ниже приводится выдержка из заключения М. Г. Сергеева¹.

«...С полной уверенностью сказать сложно — все-таки изображения несколько генерализованы... Поэтому и для специалиста не все просто. Но в целом я склоняюсь к тому, что это именно кузнечики, причем самец и самка. Почему кузнечики — по габитусу — удлиненные и достаточно изящные задние конечности с бедрами, несколько пережатými в центральной части, лапки конечностей выглядят удлиненными, голова, скорее, голова кузнечика... да и крылья как-то больше похожи. Но перечисленные черты в какой-то степени субъективны. Классических признаков — длинные усики, длинный яйцеклад у самки — не видно. Но усики вообще не показаны, а вот что касается яйцеклада, то мне кажется, что у одной из особей в паре видно его основание, по есть такое впечатление, что яйцеклад был обломан рядом с основанием, поэтому основание сохранилось и отображено довольно точно. У второй особи в паре такого явно нет, зато видны длинные церки. То есть, это означает, что особь “с обломанным яйцекладом” — самка, а с заметными церками — “самец”».

Таким образом, принадлежность насекомых на пекторали к семейству кузнечиковых получила еще одно подтверждение.

В приведенных выше попытках исследователей найти приемлемое объяснение резкому диссонансу между завершающими композицию нижнего фриза пекторали двумя парами кузнечиков и остальными его персонажами и сюжетами, стержневой идеей которых является тема смерти, осталась без внимания одна серия изделий. Обращение к ней позволяет более полно приблизиться к пониманию места и значения данных персонажей в композиции пекторали.

Речь идет о золотых пластинах и метопидах, являющихся украшением женских головных уборов, которые содержат изображение кузнечика. Почти во всех случаях кузнечики входят в состав схожих между собой растительных композиций с центральной пальметтой, от которой выются побеги аканфа, пальметты, цветки лотоса и арицеи. Подобные пластины происходят из Чертомлыка (4 экз.) (рис. 2: 1–3) [8, табл. XXXVI: 5, 8; XL: 23]², Толстой Могилы (рис. 2: 5) [2, с. 127–129,

¹ Выражаю искреннюю признательность М. Г. Сергееву за консультацию.

² Подсчет количества золотых пластин с изображением кузнечика из парадных головных уборов Чертомлыка на основе опубликованных данных [9, с. 180; 10, с. 34–37; 11, с. 52, 53, табл. 3, 4; 12, кат. 113, 122, 128, 136] весьма затруднителен. По данным О. В. Лифантий, пластин с изображением кузнечика было девять [13, с. 74, 75, табл. 1, 2], что представляется явно завышенным числом. Так, самым репрезентативным, по данным О. В. Лифантий, был убор II (по Т. В. Мирошиной), кат. 122, насчитывающий четыре пластины с кузнечиками. Но приведенные параметры пластин (длина 10, 2; 10, 5; 2 × 5 см) не дают оснований утверждать, что каждый из фрагментов содержал изображение кузнечика. К тому же данные из статьи Т. В. Мирошиной приведены не совсем точно (вместо двух пластин по 5 см там наличествуют две по 15 см), а сам убор II (по Т. В. Мирошиной) соответствует не кат. 122, а кат. 136 и составлен он из пластин только с зооморфным орнаментом [11, табл. 3, 4]. Для уточнения этой информации я обратился к заведующему отделом археологии Восточной Европы и Сибири Государственного Эрмитажа А. Ю. Алексею и получил необходимые данные, которые привожу ниже (выражаю искреннюю признательность А. Ю. Алексею за помощь). Головной убор I (кат. 113) — верхний ярус убора представлен пластиной (изображение одного кузнечика) из двух частей общей длиной 36 см (рис. 2: 2), дополненной по обе стороны двумя короткими фрагментами (5,9 и 7 см), вырезанных из правой части пластины такого же штампа, но не содержавших изображений насекомых. Можно с большой вероятностью предполагать, что изначально эти фрагменты являлись частью аналогичной пластины, содержавшей в своей полной изобразительной версии такой же набор насекомых. Однако едва ли корректно гипотетически учитывать их при общем подсчете насекомых на чертомлыцких пластинах, так как совершенно

рис. 110)¹, кургана № 8 группы «Пять братьев» Елизаветовского курганного могильника (рис. 2: 4) (3 экз.) [14, с. 77, рис. 1: 1; фото 1]², погребения 1 кургана № 8 Песочинского могильника (рис. 2: 6) [16, с. 122, рис. 15: 1; фото 12]. Также кузнечиков на растительных побегах можно увидеть на диадеме из Мадитоса (рис. 2: 9) [17, cat. 62, fig. on p. 109]. Исключение составляют золотые пластины парадных головных уборов из кургана № 22 у совхоза Красный Перекоп (4 экз.) (рис. 2: 7) [18, Abb. 126] и кургана № 6 у с. Водославка (рис. 2: 8) [13, рис. 1: 3], на которых изображение кузнечика находится под восьмилучевой звездой между фигурами грифоно-быка и грифона. Таким образом, на известных изделиях торевтики по меньшей мере в десяти случаях кузнечик помещен в сюжет растительной композиции, что свидетельствует о несомненной связи этих двух изобразительных образов. Это позволяет предполагать наличие подобной связи между кузнечиками и средним фризом пекторали, композиционный сюжет которого близок указанным пластинам головных уборов.

Следовательно, понимание значения и функций периферийных персонажей нижнего фриза неразрывно связано с семантикой среднего фриза. О растительном побеге среднего фриза пекторали как воплощении мирового дерева говорили многие исследователи. Д. А. Мачинский растительный мотив на пекторали рассматривал как

неизвестно, где, когда и по каким причинам состоялась обрезка данной пластины. Головной убор II (кат. 136) — пластины с изображением кузнечиков отсутствуют. Головной убор III (кат. 128) — метопада длиной 36 см (рис. 2: 1, изображение одного кузнечика). Головной убор IV (кат. 122) — верхний ярус убора представлен двумя пластинами (длиной 24,5 и 24,7 см) по штампу аналогичных метопадам головного убора кат. 128, но без орнаментальной полоски из полуов и обрезанных примерно на треть — одна с левой, вторая с правой стороны (рис. 2: 3). На каждой из этих пластин присутствует по одному кузнечику. Таким образом, изображение кузнечика наличествует всего на четырех золотых пластинах парадных головных уборов из кургана Чертомлык.

¹ По определению аспиранта Института зоологии С. В. Корнеева, на которое ссылается в своей работе О. В. Лифантий, на метопаде из Толстой Могиле изображен «коник з родини саранових (Acrididae)», т. е. кузнечик из семейства саранчовых [13, с. 72]. Однако по данным современной научной классификации кузнечики и саранча объединяются только в рамках таксона отряда прямокрылых. Далее их ветки расходятся. Кузнечики принадлежат к подотряду длинноусых прямокрылых, надсемейству кузнечиковых, представленным в настоящее время единственным одноименным семейством кузнечиковые (Tettigonioidae). А саранчовые относятся к подотряду короткоусых прямокрылых, надсемейству саранчовые, образующих несколько семейств, среди которых есть и семейство настоящие саранчовые (Acrididae). Потому классификационное определение «кузнечик из семейства саранчовых (Acrididae)» представляется некорректным.

² Орнамент верхней полосы убора аналогичен чертомлыцким пластинам кат. 122 и метопадам — кат. 128 и песочинской. Полоса состояла из шести фрагментов общей длиной 51,4 см. Т. е. для достижения искомой длины, как и в чертомлыцких уборах, необходимо было использовать как минимум вторую пластину. На фотографии из публикации Т. А. Скрипник [14, рис. 1: 1] выложен ряд этих пластин из пяти фрагментов, из которых два (третий и четвертый) содержат изображения кузнечика. Отсутствующий на этой иллюстрации шестой фрагмент полосы частично виден на всех фотографиях реконструкции убора, где он расположен справа от центрального фрагмента [15, р. 116, cat. 81]. Сопоставив наличествующий на нем орнамент с изобразительным полем пластин этого типа и зная его длину — 9,5 см [11, с. 48, табл. 1], легко вычислить, что и этот фрагмент содержит изображение кузнечика. Таким образом, для составления полосы верхнего ряда парадного головного убора из кургана № 8 группы «Пять братьев» Елизаветовского могильника были использованы фрагменты, вырезанные из трех полос, причем ни одна полоса не была использована полностью. При этом фрагменты с кузнечиками попали в этот ряд со всех трех полос.

конкретное изображение мирового дерева, которое ассоциировалось с образом женского божества, представленного «небесно-растительно-животно-вещными символами (полумесяц, розетка, древо, голубь, баранья шкура, игла, лук)» [19, с. 144, 145]¹.

Д. С. Раевский, трактовавший пектораль как изобразительную космограмму, рассматривал растительный побег, заполняющий средний регистр пекторали как непосредственное воплощение подобной космологической схемы в образе мирового дерева. Подтверждением данной трактовки, по мнению исследователя, является место растительного побега в структуре всей композиции, где он «служит главным организующим элементом, связующим верхний и нижний фризы (resp. верхний и нижний миры), что соответствует функции мирового дерева». А также наличие на ветвях побегов фигурок птиц — традиционного мотива, связанного в индоиранском мире с мировым деревом [3, с. 200].

И. Гебауэр попытался проследить греческие и переднеазиатские корни мотива растительных побегов среднего фриза пекторали. Он предостерег от односторонней трактовки этого мотива в контексте его связи с погребальными и хтоническими сферами и отметил многослойность его значений. С позиции греческой культуры здесь можно распознать проявление божественной силы или производный отсюда знак царского достоинства, а также символ божественной защиты. Являясь кодом всей совокупности жизни, растительные побеги были призваны подтвердить легитимность правителя — носителя пекторали. Древневосточные мотивы «дерева жизни» и «божественного плодородия» также тесно связаны с культом правителя, являющегося посредником между богами и людьми, которому божеством был передан дар господствовать над природой. Владелец пекторали, объединяясь с ее мотивами, в том числе растительными побегами, получал магическое усиление собственных функций [20, S. 147–160].

Трактовка среднего, растительного, фриза пекторали как своеобразной буферной зоны, через которую единственно возможен переход между зонами смерти и жизни, ибо «прежде чем обрести свое новое состояние, жертва должна “стать травой”, “умереть и взойти”», обоснована В. Ю. Михайлиным. По мнению исследователя, растительный фриз воплощает непереносимость жертвы перехода при пересечении границы между двумя смысловыми зонами, связанными с основными модусами существования скифского вождя — маргинально-воинским (нижний фриз) и брачно-хозяйственно-родовым (верхний фриз) [4, с. 34, 35, 117, 174].

Возвращаясь к семантике образа кузнечиков, можно предположить, что устойчивое его сочетание с растительными сюжетами является, определенным образом, и отражением их семантической близости. Поэтому, вероятно, не стоит, истолковывая смысл двух пар кузнечиков, обязательно согласовать их с доминирующим сюжетом нижнего фриза. Не исключено, что они, являясь персонажами, связанными со средним фризом, исполняли функции своеобразного медиатора, призванного обеспечить связь между различными зонами пекторали.

Пониманию значения и функций кузнечиков в композиции пекторали способствует и уточнение семантики другой пары периферийных персонажей — птичек, расположенных на концах верхнего фриза и также не вписывающихся в контекст его стержневых идей — жизни, рождения, кормления молоком и т. д. Показательно, что, несмотря на «реалистичность стиля» скульптурок, среди исследователей отсутствует единодушие в видовом определении птиц, изображенных на пекторали, а также их семантики. В. Н. Даниленко считал их «волшебными птицами» [21, с. 88–89]. А. П. Мачинский видел в них один из видов *диких голубей* и трактовал как один из животных символов Астарты-Афродиты [19, с. 145].

¹ Еще А. П. Мачинский [19, с. 145] композицию среднего фриза пекторали связывал с образом женского божества. В этом случае показательно отмеченное выше сходство растительных орнаментов среднего фриза и серии метопид, являющихся элементом именно **женских** головных уборов.

Б. Н. Мозолевский, основываясь на определении орнитологов, птиц со среднего фриза считал одной из разновидностей *соколиных*, птиц же верхнего фриза относил к различным видам: левую — также к *соколиным*, правую — к *диким уткам* [2, с. 86, 89].

Д. С. Раевский первоначально видел в птицах верхнего фриза уток, хотя и с определенными оговорками [22, с. 119, 131]. Однако в следующей работе исследователь принял определения орнитологов, приведенные Б. Н. Мозолевским и рассматривал птиц верхнего фриза как *утку* и «какого-то *пернатого хищника*» [3, с. 188, 198], семантику которых объяснял в контексте одной из пар оппозиций, прослеженных между правой и левой стороной пекторали. При этом утка как водоплавающая птица сопоставлялась с миром людей, хищная — с потусторонним миром, что находило соответствие в индоиранской традиции [3, с. 198, 199].

Пять птиц среднего фриза были трактованы в контексте концепции мирового дерева и пятичленной модели горизонтальной структуры мира — центра и четырех сторон мира. Сюжетное различие птиц среднего фриза («одни... клюют... ветви, другие — нет») было сопоставлено с двумя этапами «пребывания на “дереве всех семян” птицы Сэнмурва в иранской традиции», выражающими «идею циклической смены гибели и возрождения», являющуюся «смысловой доминантой пекторали с ее двумя противопоставленными фризами» [3, с. 200, 232, 233].

Н. А. Гаврилюк вместе с соавторами-орнитологами считала, что пектораль украшена натуралистическими изображениями голубей [23, с. 57, рис. 2: 6–10, 12, 13; 24, с. 260, рис. 1: 14–18]¹.

Трактовке значения птиц на пекторали уделил внимание В. Ю. Михайлин. Исследователь нашел противоречивым буквальное истолкование Д. С. Раевским семантики птиц в контексте «топографического кода», так как их расположение на пекторали (а также других образительных памятниках) не вписывается в «стандарты» концепции мирового дерева². Для понимания семантики этого образа в композиции пекторали решающее значение было отведено «магистической связи хищных птиц и представлений о счастье» (хищная птица — один из стандартных образов фарна). А также связь хищных птиц с Сомой — напитком, «параллельным по ряду параметров фарну», для очищения которого использовался фильтр из овечьей шерсти [4, с. 132–139]. Крайние персонажи верхнего фриза — утка и сокол — представляют, по мнению исследователя, традиционное кодовое сочетание «дичи» и «хищника». Они устойчиво связаны со свадебными (сексуальными, прокреативными) ритуалами и способствуют более полному пониманию смысла центральной сцены. Последняя истолкована автором как кульминация жертвенного ритуала в виде совместного шитья рубахи из бараньего руна, призванного обеспечить переход родового фарна умершего старшего

¹ Недоразумением выглядит утверждение о том, что «на пекторали из Толстой Могилы, возможно, изображена самка *тетерева*» [23, с. 60, рис. 1: 5; 24, с. 264]. Рисунок, который приводят исследователи, не имеет отношения ни к пекторали, ни к вещевому комплексу из Толстой Могилы. Еще в одной работе данное изображение птицы было также ошибочно связано с курганом Карагодеуашх [25, с. 101, рис. 21: 10]. На самом деле указанная птица выгравирована на щитке золотого перстня из Чертомлыка и, по единодушному мнению исследователей, интерпретирована как «взлетающая утка» [26, с. 47, рис. 98; 27, с. 105; 28, с. 7, кат. 37; 29, с. 62, табл. 52: 4; 12, с. 174, кат. 97; 30, с. 202]. Возможно, как самка *тетерева* была определена самая нижняя птица среднего фриза (сравни приведенную ниже атрибуцию этой птицы С. Н. Кривопустовым).

² Хотя в некоторых случаях подобная критика связана с невнимательным прочтением текста монографии. Это относится к упреку саратовского исследователя Д. С. Раевскому о невнимании последнего к числовой символике пяти птиц среднего фриза пекторали [4, с. 35, 36]. На самом деле трактовка В. Ю. Михайлина практически идентична предложенной ранее Д. С. Раевским [3, с. 231, прим. 8].

скифа (тестя /маркер утка) под покровительство младшего скифа (зятя /маркер сокол), тем самым сохранив и преумножив фарн обоих родов [4, с. 172–174].

Таким образом, несложно заметить, что в основе немногочисленных семантических трактовок образа птиц в композиции пекторали лежит их видовая атрибуция, не отличающаяся единообразием мнений. Следовательно, вопрос определения вида изображенных на пекторали птиц приобретает принципиальное значение — ведь если большая часть птиц является голубями, трактовки в контексте семантики хищной птицы теряют смысл. Верно и обратное — хищные птицы не могут являться «символом Астарты-Афродиты». Для уточнения видовой принадлежности птиц на пекторали я обратился за консультацией к двум харьковским орнитологам — В. А. Бондаренко и С. Н. Кривоустову¹. Наиболее ясной представляется определение вида птицы на правом краю (со стороны носителя) верхнего фриза пекторали (рис. 3: 1). Это утка (рис. 3: 8), причем, как считает С. Н. Кривоустов, чирок, возможно, даже селезень, хотя более уверенную половую атрибуцию можно получить при анализе окраса оперения. Атрибуция оставшихся шести птиц не столь однозначна. В. А. Бондаренко в нескольких фигурках видит представителей семейства соколиных (рис. 3: 2, 4, 6), еще несколько более близки голубиным (рис. 3: 3, 5, 7), но их морфология эклектична и сочетает в себе черты представителей обоих семейств. По мнению С. Н. Кривоустова, большая часть птиц (рис. 3: 2, 3, 5–7) относится именно к семейству голубиных (рис. 3: 10), но в ряде случаев фигурки морфологически не чисты и в большей или меньшей степени содержат черты (форма головы, крыла, хвоста, клюва) представителей семейства соколиных (рис. 3: 9), т. е. их морфология также эклектична. Еще одна птичка близка представителю подсемейства куропатковых или фазановых отряда куриных (рис. 3: 4).

Таким образом, произведенная атрибуция авифауны пекторали полностью повторяет нечеткость предыдущих определений орнитологов². Вероятно, следует принять данную неясность морфологии птиц как объективный факт и попытаться дать ей объяснение. Очевидно, что художественный уровень изготовления птичек заметно уступает персонажам верхнего и нижнего фризов. Фигурки птичек более грубоваты, менее динамичны и детализированы, на некоторых птичках не до конца проработано оперение. Совсем небрежно оформлены ноги всех без исключения птиц. Подобная картина может объясняться тем, что в композиции пекторали птицы несли вспомогательную функцию, теряясь на фоне растительных побегов и сплошной пластины среднего фриза. Пектораль является произведением, несомненно, гениального мастера, который часть второстепенной работы мог переложить на помощников и учеников, не столь искушенных и в ювелирном мастерстве, и в знании тонкостей морфологии авифауны. Все это и привело к некоторой эклектике в морфологии изготовленных птичек. Косвенные данные об изначальном замысле можно получить, обратившись к другому известному шедевру греко-скифской торевтики — чертомлыкской амфоре, которую по стилистике, композиции, структуре, художественному уровню чаще всего сравнивают с пекторалью, нередко считая оба предмета изделиями одной мастерской и даже одного мастера. На тулове амфоры, среди растительных побегов, с фотографической точностью изображены именно голуби (большей частью). Однако если мы примем данное определение и для пекторали, то приведенные выше семантические трактовки в контексте пары хищник / сокол-утка (тем более селезень!) теряют свою подоснову.

Сравнивая периферийные персонажи нижнего и верхнего фризов, несложно заметить, что птичек, как представителей фауны, отличает большая репрезентативность в композиции пекторали. Они наличествуют не только на концах верхнего фриза, но на среднем, растительном, фризе. Однако вопрос о возможной связи птиц верхнего

¹ Выражаю признательность В. А. Бондаренко и С. Н. Кривоустову за консультации.

² Сравни [2, с. 86, 89] и [23; 24].

и нижнего фризов исследователями не рассматривался. Для семантики каждой из этих групп предлагалось обособленное толкование — для птиц среднего фриза в контексте концепции мирового дерева и пятичленной модели горизонтальной структуры мира [3, с. 200, 232, 233; 4, с. 35, 36]. При толковании семантики птиц верхнего фриза решающее значение отводилось их видовому противопоставлению (хищник — жертва), которое объяснялось в контексте предложенных космологических реконструкций композиции [3, с. 198, 199] либо в качестве кода свадебного ритуала, связанного со смыслом центральной сцены и композиции в целом [4, с. 172–174]. Между тем, достаточно явственная связь персонажей нижнего фриза — кузнечиков — с композицией растительного фриза дает основания ставить вопрос о возможности такой же связи со средним фризом и двух птиц верхнего фриза. Последние, как и кузнечики, несмотря на довольно удачные попытки объяснения их семантики, все же заметно диссонируют с его стречневой идеей — рождением. В то же время связь птиц с растительными композициями и, соответственно, с идеями мирового дерева, выражена и в мифологии, и на изобразительных памятниках более зримо, нежели у кузнечиков. Именно пара птиц у мирового дерева является распространенной мифологемой [31, с. 70, 71; 3, с. 200, 232, 233; 32], получившей широкое отражение в сюжетах греко-скифской торевики. Наиболее ярким примером является нижний фриз чертомлыкской серебряной амфоры, на растительных побегах которого изображены четыре пары птиц [12, кат. 91/1, 13–17, рис. 82: *a–b*; 30, с. 195, 200, 201]. Достаточно репрезентативно этот сюжет отражен на многочисленных золотых пластинах головных уборов. Пара птиц наличествует как на уже упомянутых пластинах с изображением кузнечика (рис. 2: *1–6*), так и на многих других пластинах с растительным орнаментом (возможные варианты — две пары птиц, четыре птицы, не образующие явные пары, рис. 4: *1–6*) [33, табл. II: 3; 8, табл. XXXVI: 6, 7; 34, рис. 2: *1*; 16, рис. 16: *1*, 2]. Наконец, и сам растительный фриз пекторали содержит пять скульптурных фигурок птичек. Косвенным образом о связи птичек обоих фризов может свидетельствовать и анализ числовых структур пекторали. Соединение птичек обоих фризов в одну группу образует число семь, которое легко прослеживается и в композиции самой пекторали — а именно, в семи сценах смерти нижнего фриза, семи рождениях (считая и центральную сцену) верхнего фриза, а также в семичастной структуре самой пекторали, состоящей из четырех витых жгутов и трех орнаментальных фризов между ними [1, с. 114; 35, с. 541, 452].

Таким образом, как и кузнечики, птицы на концах верхнего фриза могли исполнять функцию своеобразного медиатора и обеспечивали связь между мирами в космологической модели мира. Подобные функции птиц особенно явственно выступают на скифских наверхиях. Древки с подобными наверхиями являлись у скифов моделями мировых деревьев и обеспечивали связь между мирами [36]. Среди персонажей, венчающих наверхия из памятников IV в. до н. э., птицы составляют репрезентативную группу [37, с. 150; 38, с. 260, 261]¹, причем номенклатура их видов — хищные/соколиные, утки, голуби (хотя эти определения и достаточно условны) — полностью совпадает с представителями авифауны на пекторали.

Причины, побудившие мастера разместить по краям нижнего и верхнего фризов персонажи, далекие от продуцируемых доминирующих идей, могли быть обусловлены и конструктивными особенностями пекторали. Поле обоих основных фризов — широких посередине и предельно сужающихся к концам — заполнялось фигурками

¹ Обнаружены в следующих памятниках (рис. 5: *1–14*): по 1 экз. — Каменская Близница [39, рис. 6: 1] и Бабина Могила [40, рис. 47: 1]; по 2 экз. — Чертомлык [12, кат. 28], Краснокутский курган [8, табл. XXIV: 3–5], Гайманова Могила [38, рис. 384, 385], Одесский археологический музей [41, рис. 4: 3]; 1 + 2 экз. — Александрополь [42, табл. II: 6–8; 43, fig. 288]; 4 экз. — Малая Лепетиха [44, рис. 30]; случайные находки, по 1 экз. — Лысая гора и с. Марьянское [45, рис. 1, 6].

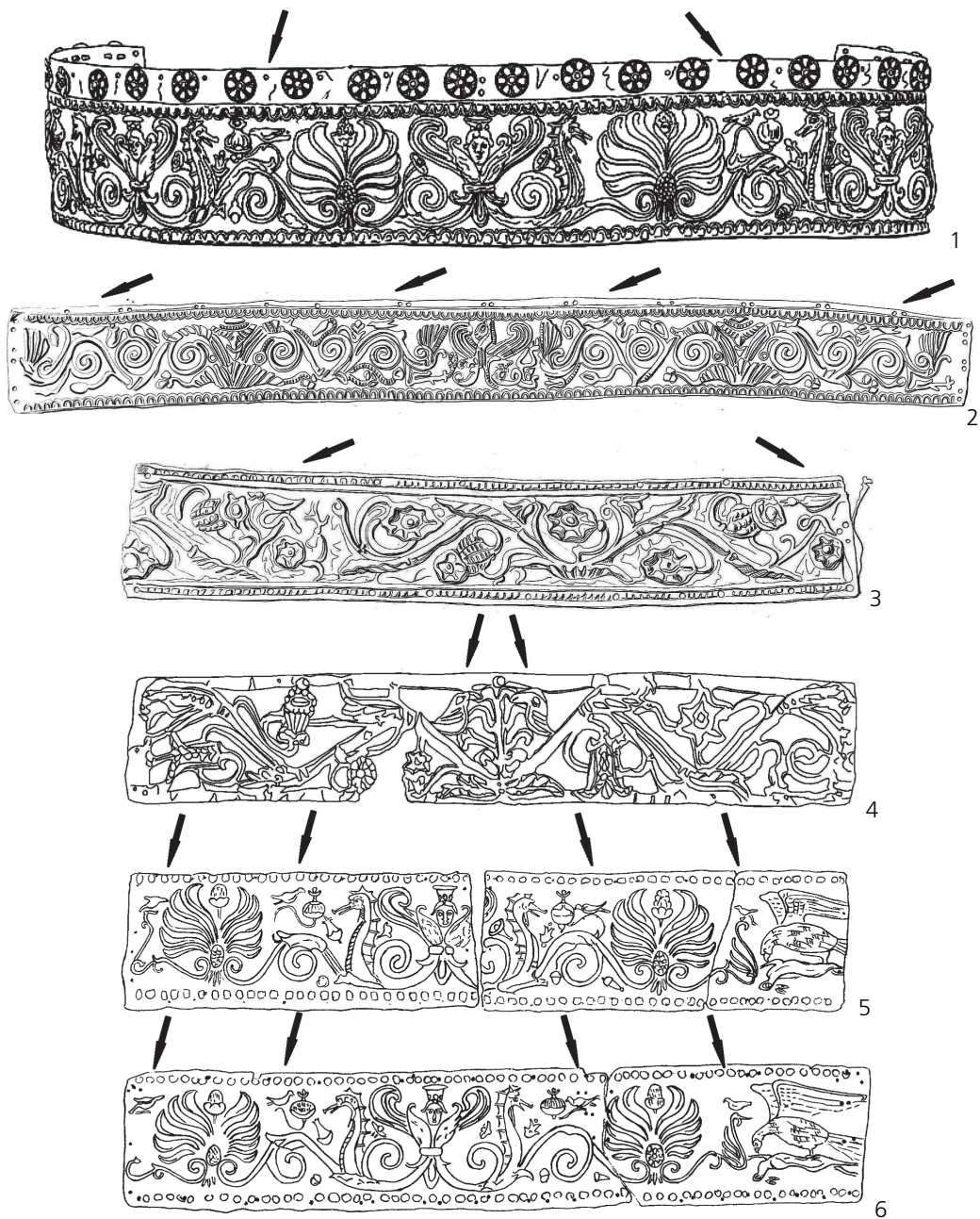

Рис. 4. Золотые пластины головных уборов:

1 – Куль-Оба [33, табл. II: 3]; 2–3 – Чертомлык [8, табл. XXXVI: 6, 7]; 4 – курган № 22 у совхоза Красный Перекоп [34, рис. 2: 7]; 5–6 – курган № 8 Песочинского могильника [16, рис.16: 1, 2] (без соблюдения масштаба)

Fig. 4. Golden plates of headwear:

1 – Kul-Oba [33, tabl. II: 3]; 2–3 – Chertomlyk [8, tabl. XXXVI, 6, 7]; 4 – barrow № 22 near the farm Krasny Perekop [34, fig. 2: 7]; 5–6 – barrow № 8 of the Pischynsky sepulchre [16, fig. 16: 1, 2] (not to scale)

Рис. 5. Скифские бронзовые навершия:

1, 14 – Александропольский курган [42, табл. II: 6–8; 43, fig. 288]; 2 – Краснокутский курган [8, табл. XXIV: 3–5]; 3, 4 – Чертомлык [12, кат. 28]; 5, 6 – Малая Лепетиха [44, рис. 30]; 7 – Одесский археологический музей [41, рис. 4: 3]; 8 – Каменская Близица [39, рис. 6: 1]; 9, 10 – Гайманова Могила [38, рис. 384, 385]; 11 – Бабина Могила [40, рис. 47: 1]; 12 – Марьянское [45, рис. 6]; 13 – Лысая Гора [45, рис. 1] (без соблюдения масштаба)

Fig. 5. Scythian bronze pole-top:

1, 14 – Alexandropol barrow [42, tabl. II: 6–8; 43, fig. 288]; 2 – Krasnokutsky barrow [8, tabl. XXIV: 3–5]; 3, 4 – Chertomlyk [12, cat. 28]; 5, 6 – Malaja Lepetikha [44, fig. 30]; 7 – Odessa Archeological Museum [41, fig. 4: 3]; 8 – Kamenskaja Bliznitsa [39, fig. 6: 1]; 9, 10 – Gajmanova Mogila [38, fig. 384, 385]; 11 – Babina Mogila [40, fig. 47: 1]; 12 – Marjanskoje [45, fig. 6]; 13 – Lysaja Gora [45, fig. 1] (not to scale)

с максимально возможным соблюдением соразмерности, т. е. от более крупных персонажей по центру к более мелким на концах, заполняя при этом всю высоту соответствующего участка фриза и не выходя за его границы. В этом случае на концах оставались довольно протяженные участки с незаполненными узкими полями, которые диссонировали на фоне художественной композиции пекторали. Переместив со среднего фриза миниатюрные фигурки птиц и насекомых, идеально вписывающихся в самое узкое пространство верхнего и нижнего фризов, мастер легко разрешил данную проблему.

ЛИТЕРАТУРА

1. *Бабенко Л. И.* До семантики центральної сцени пекторалі з Товстої Могили // *Древности*, 2013: Харьковский историко-археологический ежегодник. — X., 2013. — Вып. 12.
2. *Мозолевський Б. М.* Товста Могила. — К., 1979.
3. *Раевский Д. С.* Модель мира скифской культуры. — М., 1985.
4. *Михайлин В.* Тропа звериных слов: Пространственно-ориентированные культурные коды в индоевропейской традиции. — М., 2005.
5. *Полидович Ю. Б.* Пектораль — символ жизни и смерти // *Журнал о металле*. — 2006. — № 3–4 (9).
6. *Балонов Ф. Р.* Кузнечики в греческой ювелирной пластике Северного Причерноморья // *Ювелирное искусство и материальная культура*. — СПб., 2009.
7. *Boardman J.* The Diffusion of Classical Art in Antiquity. — Princeton, 1994.
8. *Древности Геродотовой Скифии*. — СПб., 1872. — Вып. II.
9. *Боровка Г. И.* Женские головные уборы Чертомлыцкого кургана // *ИРАИМК*. — 1921. — Т. 1.
10. *Мирошина Т. В.* Скифские калафы // *СА*. — 1980. — № 1.
11. *Мирошина Т. В.* Некоторые типы скифских женских головных уборов IV—III вв. до н. э. // *СА*. — 1981. — № 4.
12. *Алексеев А. Ю., Мурзин В. Ю., Ролле Р.* Чертомлык. Скифский царский курган IV в. до н. э. — К., 1991.
13. *Ліфантій О. В.* Два типи довгих пластин головних уборів скіфів із зображеннями комах // *Magisterium*. — 2015. — Вып. 60.
14. *Скрипник Т. А.* Головной убор скифянки из Елизаветовского курганного могильника // *Донская археология*. — 1999. — № 2.
15. *L'Or des Amazones*. — P., 2001.
16. *Бабенко Л. И.* Песочинский курганный могильник скифского времени. — X., 2005.
17. *Williams D., Ogden J.* Greek Gold: Jewelry of the Classical World. — N. Y., 1994.
18. *Leskov A. M.* Die Skythischen Kurgane // *Antike Welt*. — 1974. — Jg. 5.
19. *Мачинский Д. А.* Пектораль из Толстой Могилы и великие женские божества Скифии // *Культура Востока: Древность и раннее средневековье*. — Л., 1978.
20. *Gebauer J.* Rankengedanken — zum Pektorale aus der Tolstaja Mogila // *Zur graeco-skythischen Kunst*. — Münster, 1997.
21. *Даниленко В. Н.* Исторические сюжеты некоторых шедевров эллино-скифской торевтики // 150 лет Одесскому археологическому музею АН УССР. — К., 1975.
22. *Раевский Д. С.* Из области скифской космологии (Опыт семантической интерпретации пекторали из Толстой Могилы) // *ВДИ*. — 1978. — № 3.
23. *Гаврилюк Н. А., Грищенко В. Н., Яблоновская-Грищенко Е. Д.* Авифауна скифской торевтики // *Музейні читання*. — К., 1999.
24. *Гаврилюк Н. А., Грищенко В. Н., Яблоновская-Грищенко Е. Д.* Орнитофауна скифской торевтики // *Боспорский феномен: колонизация региона, формирование полисов, рождение государства*. — СПб., 2001.
25. *Гаврилюк Н. А.* История экономики Степной Скифии VI—III вв. до н. э. — К., 1999.
26. *Артамонов М. И.* Сокровища скифских курганов в собрании Государственного Эрмитажа. — Прага; Л., 1966.

27. *Онайко Н. А.* Античный импорт в Приднепровье и Побужье в IV—II вв. до н. э. // САИ. — 1970. — Вып. Д1—27.
28. *Неверов О. Я.* Античные перстни (VI в. до н. э. — IV в.). Каталог временной выставки. — Л., 1978.
29. *Петренко В. Г.* Украшения Скифии VII—III вв. до н. э. // САИ. — 1978. — Вып. Д4—5.
30. *Алексеев А. Ю.* Золото скифских царей из собрания Эрмитажа. — СПб., 2012.
31. *Кузьмина Е. Е.* О семантике изображений на чертомлыцкой вазе // СА. — 1976. — № 3.
32. *Цуциев А. А.* Пара птиц на Древе жизни. — Владикавказ, 2015.
33. *Древности Босфора Киммерийского.* — СПб., 1854.
34. *Ліфантій О. В.* Зображення птахів на довгих пластинах головних уборів // Археологія та давня історія України. — 2015. — Вип. 2 (15).
35. *Бабенко Л. И.* О семантике композиции пекторали из Толстой Могилы // Боспорский феномен. Греки и варвары на Евразийском перекрестке. — СПб., 2013.
36. *Переводчикова Е. В., Раевский Д. С.* Еще раз о назначении скифских наверший // Средняя Азия и ее соседи в древности и средневековье. — М., 1981.
37. *Болтрик Ю. В.* Про призначення скіфських бронзових навершь IV ст. до Р. Хр. // Музейні читання. — К., 1998.
38. *Бидзиля В. И., Полин С. В.* Скифский царский курган Гайманова Могила. — К., 2012.
39. *Андросов А. В., Мухомад С. Е.* Скифский аристократический курган «Каменная Близница» // Памятники бронзового и раннего железного веков Поднепровья. — Днепропетровск, 1987.
40. *Мозолевский Б. Н., Полин С. В.* Курганы скифского Герроса IV в. до н. э. (Бабина, Водяна и Соболева могилы). — К., 2005.
41. *Островецких А. С., Охотников С. Б.* О некоторых мотивах звериного стиля на памятниках из собрания Одесского археологического музея // ВДИ. — 1989. — № 2.
42. *Древности Геродотовой Скифии.* — СПб., 1866. — Вып. I.
43. *Piotrovsky B., Galanina L., Grach N.* Scythian Art. — Leningrad, 1986.
44. *Лесков О. М.* Скарби курганів Херсонщини. — К., 1974.
45. *Вахтина М. Ю., Скорый С. А., Ромашко В. А.* О месте находки скифского навершия с изображением Папая (Национальный музей истории Украины) // Записки ИИМК РАН. — СПб., 2010. — № 5.

Резюме

Бабенко Л. И. Периферійні персонажі пекторалі з Товстої Могили

Серед численних образів пекторалі з Товстої Могили найменшу увагу дослідників привертала персонажі периферійних ділянок композиції — дві пари коників на кінцях нижнього фриза пекторалі, а також фігурки двох пташок, водоплавної та «хижої», які закінчують композицію верхнього фриза. При цьому поза межами уваги дослідників опинилася одна категорія прикрас, що дозволяє уточнити функції цих периферійних персонажів. Йдеться про золоті пластини парадних головних уборів, серед рослинних композицій яких наявні зображення коників і пташок. Таке поєднання дозволяє припустити подібний зв'язок периферійних персонажів із рослинним фризом пекторалі. А, відповідно, і їх основну функцію в композиції — у якості медіаторів, що забезпечували зв'язок між верхнім та нижнім фризами.

Ключові слова: скіфи, Товста Могила, пектораль, коники, птахи.

Резюме

Бабенко Л. И. Периферийные персонажи пекторали из Толстой Могилы

Среди многочисленных образов пекторали из Толстой Могилы наименьшее внимание исследователей привлекали персонажи периферийных участков композиции — две пары конюшников на концах нижнего фриза пекторали, а также фигурки двух

птичек, водоплавающей и «хищной», заканчивающих композицию верхнего фриза. При этом за пределами внимания исследователей оказалась одна категория украшений, позволяющая уточнить функции этих периферийных персонажей. Речь идет о золотых пластинах парадных головных уборов, среди растительных композиций которых есть изображения кузнечиков и птичек. Подобное сочетание позволяет предположить такую же связь периферийных персонажей и с растительным фризом пекторали. А, соответственно, и их основную функцию в композиции — в качестве медиаторов, обеспечивающих связь между верхним и нижним фризами.

Ключевые слова: скифы, Толстая Могила, пектораль, кузнечики, птицы.

Summary

Babenko L. I. Peripheral Characters of the Pectoral from Tolstaya Mogila

Among the numerous images of the pectoral from Tolstaya Mogila the minimum researchers' attention was drawn to the characters of the composition peripheral parts, which are two pairs of grasshoppers at the ends of the lower pectoral's border, and also the figures of two birds — the one of which is natatorial and the other is raptorial, that are closing the upper border composition. Therewith beyond the researchers' attention one category of adornment was left, which allows precise the functions of these peripheral characters. This means golden plates of parade headwear, among floral compositions of which we can find images of grasshoppers and birds. The similar combination allows suggest the same connection of the peripheral characters with the pectoral floral borer. And in accordance with this, their basic function in the composition can be suggested as well — they act as mediators providing connection between upper and lower borders.

Key words: Scythians, Tolstaya Mogila, pectoral, grasshopper, birds.

С. В. Махортых

Скифские зеркала из северокавказских памятников VII—V вв. до н. э.

Представленные различными типами, металлические зеркала относятся к числу важнейших элементов раннескифского культурного комплекса. Эта статья посвящена рассмотрению бронзовых литых дисковидных зеркал VII—V вв. до н. э. с бортиком по краю и центральной ручкой различных типов, выявленных на Северном Кавказе. По оформлению ручки эти находки подразделяются на две группы. Первую из них образуют зеркала, имеющие ручку в виде петли; вторую — в виде двух столбиков, прикрытых сверху бляхой.

Первая группа зеркал представлена 16 экз. На Северном Кавказе выделяются два основных ареала их распространения. Один из них локализуется в Центральном Предкавказье (преимущественно, Кабардино-Пятигорье, 7 экз.), а другой — в Западном (правобережье и левобережье Кубани, 9 экз.).

Краткое описание комплексов, входящих в эту группу, начиная с более восточных находок, приводится ниже.

1) **Моздокский могильник, погребение в раскопе № 1 (Северная Осетия)** — круглое зеркало с выступающим краем и петелькой в середине диаметром 9,4 см сопровождалось комплектом посуды, состоящим из пяти сосудов (корчажка, две миски, кувшин, чашка), ожерельем из разнообразных бус (пастовых, стеклянных, раковин каури), пронизок в виде розеток, пластинкой из олова с сетчатым орнаментом, а также бронзовыми браслетом, кольцом с украшением в виде двух спиралей и, предположительно, булавкой (рис. 1: 1) [1, с. 9, 46, табл. 4: 1; 2, с. 35, табл. 2: 338].

2) **Нартановский могильник, курган 16 (Кабардино-Балкария)** — дисковидное зеркало с рельефным ободком по краю и трапециевидной петелькой в центре диаметром 13,6 см (рис. 2: 28). Помимо зеркала, в погребении выявлен богатый погребальный инвентарь, представленный двумя железными мечами и золотой бутеролью, наконечником копья, железным пластинчатым доспехом, 189 бронзовыми наконечниками стрел, среди которых преобладают короткие трехлопастные наконечники с шипом, а также узкие трехгранные наконечники с шипом и двойными выемками у основания головки, удила, трехпетельчатые железные и костяные трехдырчатые псалии, бронзовый колокольчик, не менее четырех глиняных сосудов (миски, чарка, корчага), обломки двух бронзовых чаш, фигурные накладки из золотой фольги, раковины каури, плита из розового гранита, кусочек реальгара [3, с. 36, табл. 41].

3) **Могильник Горно-Джужцкий, погребение 7 (Ставропольский край)** — зеркало диаметром 10 см с небольшим бортиком и петлевидной ручкой выявлено вместе с глиняными миской и кубком [4, с. 258, рис. 1: 2].

4) Из разрушенного погребения в кургане 13 на Константиновском плато близ г. Пятигорск (Ставропольский край) происходит петельчатое зеркало с закраиной,

© С. В. Махортых, 2016

украшенное рельефным геометрическим орнаментом на тыльной поверхности диска. Его диаметр около 10 см (рис. 3: 1) [5, с. 159, рис. 3: 13].

5) Минераловодский могильник (Ставропольский край). Зеркало с бортиком и петлевидной ручкой диаметром 10 см обнаружено в котловане среди вещей из разрушенных могил [6, с. 84, табл. 28: 3].

6) Курган на р. Чограй, погребение 15 (Ставропольский край). Дисквидное зеркало с вертикальным бортиком и полукруглой петлевидной ручкой, на внешней стороне которой имеются две бороздки. Диаметр зеркала 10, 2 см (рис. 4: 1). [7, с. 101, рис. 1: 1].

7) Грунтовая могила у с. Новозаведенное (Ставропольский край) не содержала сопроводительного инвентаря, кроме дисквидного зеркала с высоким бортиком и прямоугольной ручкой-петелькой, смещенной относительно центра. Диаметр зеркала около 12 см (рис. 4: 2). [2, с. 40, табл. 15: 373].

8, 9) Келермесский грунтовый могильник (республика Адыгея) — два дисквидных зеркала с вертикальным бортиком по краю и трапециевидной ручкой-петелькой в центре происходят из погребений 8 и 27 (рис. 3: 2; 5: 3). Их диаметры составляют 9,4–9,7 см. Обратная сторона одного из зеркал украшена рельефной крестовидной композицией, составленной из четырех треугольников с поперечной штриховкой. В отличие от погребения 8, где выявлены глиняное пряслице, обломки двух сосудов и каменной зернотерки (?), погребение 27 сопровождалось разнообразным инвентарем, в состав которого входили железные удила и трехдырчатые псалии, бронзовые пронизи, костяной столбик, массивный железный нож и секира, каменный оселок, миска и черпак [5, с. 163, рис. 3: 10; 4: 3].

10) Уляпский могильник, курган 12, погребение 45 (республика Адыгея) — круглое зеркало с бортиком и центральной ручкой-петелькой, диаметром 12,6 см (рис. 6: 1). Вместе с ним найдены не менее трех глиняных сосудов (вазочка, мисочка, корчага), ожерелье, включающее бусы из гагата, стекла, золота, глиняное пряслице, бронзовый браслет, железный нож и около 50 железных трехлопастных наконечников стрел [8, с. 38, рис. 102: 4].

11–13) Две случайные находки бронзовых зеркал с бортиком и петелькой треугольной и трапециевидной формы происходят из аулов Ленинохаль и Чишхо (Адыгея).

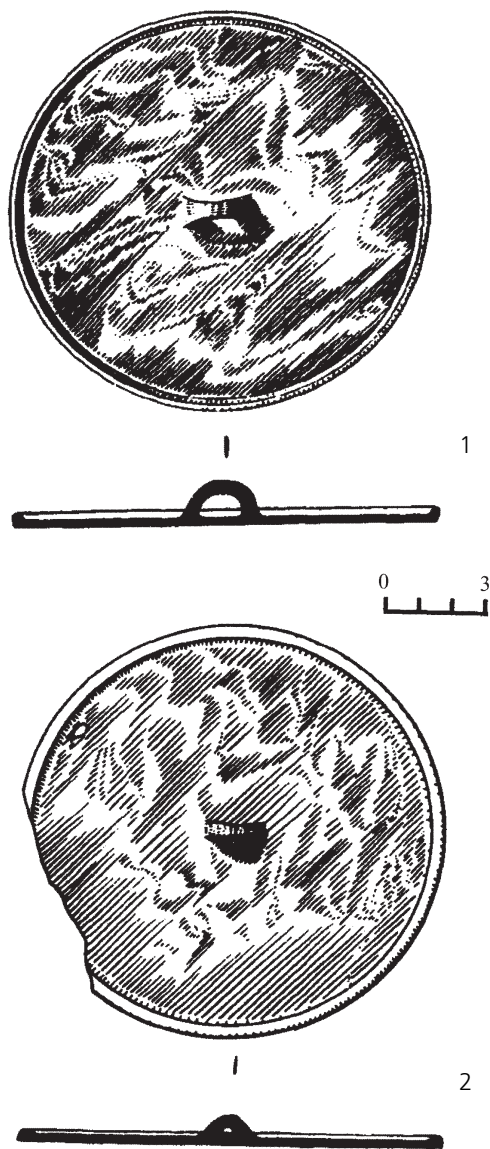

Рис. 1. Бронзовые зеркала с ручкой-петелькой: 1 — Моздокский могильник, погребение 1 (по: [2, табл. 2: 338]; 2 — Майкоп [2, табл. 12: 316])

Fig. 1. Bronze mirrors with loop handles: 1 — Mozdok cemetery, grave 1 (after: [2, tabl. 2: 338]); 2 — Majkop (after: [2, tabl. 12: 316])

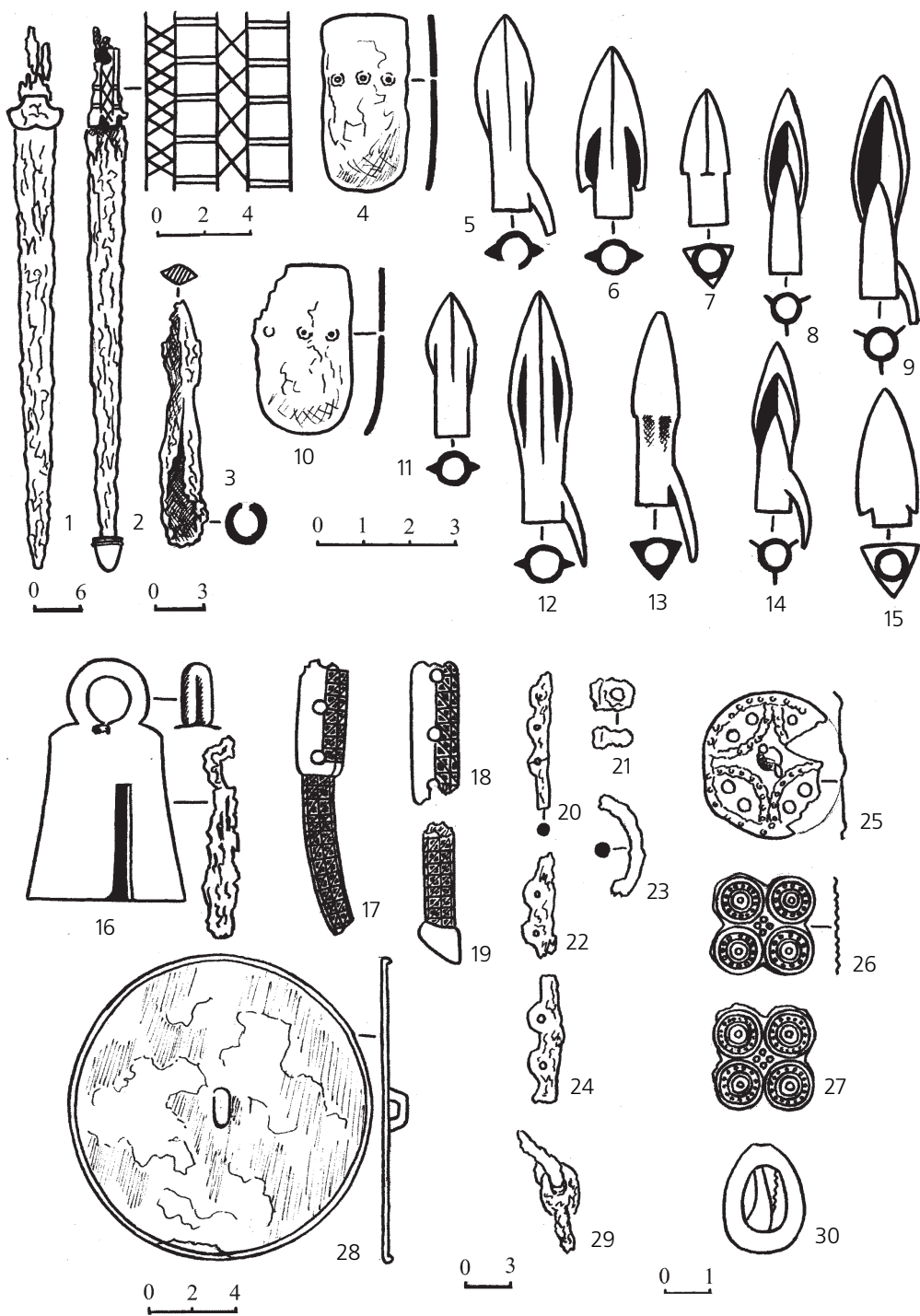

Рис. 2. Курган 16 Нартановского могильника. Инвентарь погребения (по: [3, табл. 41])

Fig. 2. Grave goods from the burial mound 16 Nartan cemetery (after: [3, tabl. 41])

Диаметр зеркал 10–10,3 см [9, с. 150, 157, рис. 1: 1, 2]. Следует также упомянуть отдельную находку зеркала этого же типа сделанную близ г. Майкопа (Адыгея). Форма петельки этого зеркала близка к треугольнику, диаметр диска 12,6 см [2, с. 39, табл. 12: 316].

14–16) Могильник Старокорсунского городища № 2 (Краснодарский край). В погребениях 124з и 331з найдены литые зеркала с бортиком и ручкой-петелькой в центре диска. Одно имеет трапецевидную петельку, второе — треугольную. Диаметры зеркал 9 и 10,2 см. Еще одно зеркало с трапецевидной петелькой является случайной находкой в восточной части этого могильника.

Оба захоронения сопровождалась каменными плитками, а также керамическими наборами, состоящими, соответственно, из пяти (корчага, две миски, горшок, курильница) и четырех (корчага, миска, горшок, курильница) сосудов. Помимо этого в комплексе 331з выявлены два бронзовых двуплостных наконечника стрел с шипом и мелкий фаянсовый бисер [10, с. 65, рис. 33: 1–3].

Бронзовые литые зеркала с бортиком по краю и центральной ручкой в виде петельки по классификации Т. М. Кузнецовой относятся к 1 классу, 1 отделу, 1 типу [2, с. 33]. Зеркала этого типа, выявленные на территории Северного Кавказа, довольно разнообразны. Как правило, они небольшие по размеру (диаметр абсолютного большинства варьирует от 9 до 10,3 см) и отличаются друг от друга формой ручек-петелек. Зеркала, в основном, имеют петлевидную ручку в виде овала или напоминающую по форме трапецию (12 экз.) (Нартан, курган 16, Келермес, погребения 8, 27, Моздок, погребение 1, Ленинохабль и др.).

Зеркала с треугольной или прямоугольной ручкой-петелькой представлены меньшим количеством экземпляров (погребение 331з могильника Старокорсунского городища № 2, Новозаведенное, Чишхо). К треугольной также близка форма петельки зеркала из Майкопа, а форма обломанной петельки зеркала из погребения в кургане 13 на Константиновском плато указывает на ее близость к трапецевидным образцам.

Значительное количество зеркал с трапецевидной петельчатой ручкой, найденных на Северном Кавказе (7 экз.), позволяет рассматривать этот регион в качестве

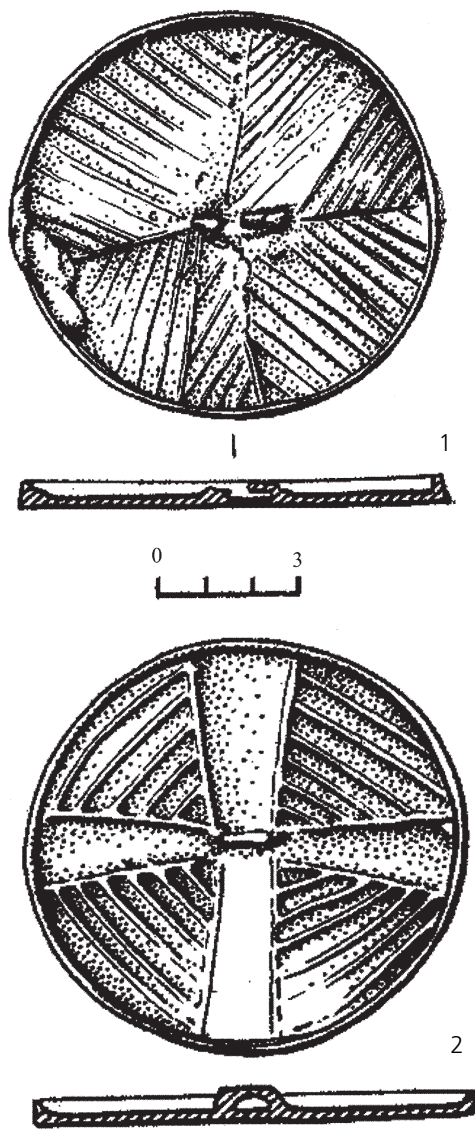

Рис. 3. Бронзовые зеркала с ручкой-петелькой: 1 — курган 13 на Константиновском плато (по: [5, рис. 3: 13]); 2 — Келермесский грунтовый могильник, погребение 8 (по: [5, рис. 3: 10])

Fig. 3. Bronze mirrors with loop handles: 1 — barrow 13 on Konstantinovka plateau (after: [5, fig. 3: 13]); 2 — Kelermes cemetery, grave 8 (after: [5, fig. 3: 10])

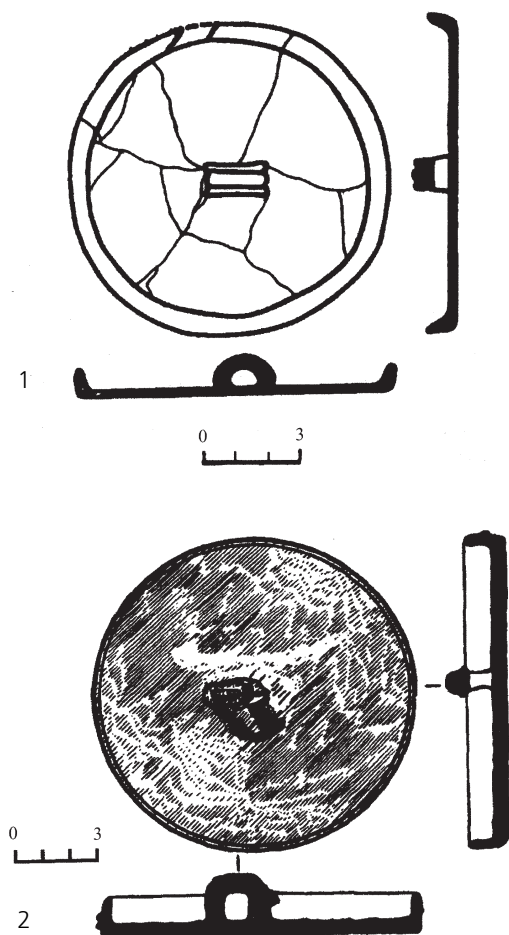

Рис. 4. Бронзовые зеркала с ручкой-петелькой:

1 — курган на р. Чограй, погребение 15 (по: [7, рис. 1: 1]);
2 — грунтовая могила у с. Новозаведенное (по: [2, табл. 15: 373])

Fig. 4. Bronze mirrors with loop handles:

1 — Chogray barrow, grave 15 (after: [7, fig. 1: 1]); 2 — pit grave near the Novozavedennoe village (after: [2, tabl. 15: 373])

лежит крестообразная фигура, происходит из раннескифского погребения в кургане у пгт. Стрэшень в Молдове [17, с. 48, рис. 2: 1].

Среди северокавказских зеркал, обнаруживающих ближайшие соответствия на востоке Евразии, относятся находки из погребений, исследованных на р. Чограй и у с. Новозаведенное в Ставропольском крае. Оба зеркала имеют высокий бортик и петлевидную ручку, на внешней стороне которой в первом случае имеются бороздки, а во втором — прямоугольная ручка-петелька, смещенная относительно центра (рис. 4: 1, 2). Сходные зеркала найдены в раннесакских комплексах Приаралья: курган 15 могильника Уйгарак и курган 45 могильника Тагискен [2, с. 57, табл. 15: 528-а; 7, с. 101; 18, табл. 4: 6].

¹ Зеркала из кургана 5 у с. Гатне и кургана 2 у с. Ерчики Жидовецкие, зачисленные С. А. Скорым в группу зеркал, имеющих ручку-петельку треугольной формы [16, с. 60], по данным Т. М. Кузнецовой, имеют петельки в виде сегмента и трапеции [2, табл. 2: 138; 13: 190].

основного центра распространения данной разновидности скифских зеркал (вариант 3 типа 1 по классификации Т. М. Кузнецовой) на юге Восточной Европы. Одна близкая находка этого круга зеркал выявлена на Нижнем Дону (Ростов-на-Дону курган 5, погребение 1), а еще два экземпляра происходят из Днепровского лесостепного Левобережья (хут. Поповка курган 6) и Правобережья (Ерчики Жидовецкие) [2, с. 39–40; 11, с. 55, рис. 20: 3; 12, с. 152, табл. L: 14].

Северокавказские находки пополняют также довольно редкую на юге Восточной Европы серию дисковидных зеркал с ручкой-петелькой треугольной формы обнаруженных, главным образом, на территории Днепровского лесостепного Правобережья (Журовка, курган 407, Канев, Листопадово, курган 2, Перепятыха) и отсутствующих в восточных районах Евразии [13, табл. X: 3; 14, с. 67, рис. 2: 9; 15, рис. 21: 4]. По мнению С. А. Скорого, преобладание в границах Днепровского лесостепного Правобережья зеркал с треугольным ушком по середине диска указывает на их местное изготовление¹ [16, с. 60].

Локальным своеобразием отличаются и зеркала с бортиком из погребения 8 Келермесского грунтового могильника и кургана 13 на Константиновском плато (рис. 3: 1, 2). К числу их особенностей относится деление поверхности диска на зоны при помощи наклонных рельефных параллельных линий. Бронзовое зеркало с ручкой-петелькой и подобным рельефным орнаментом, в основе которого

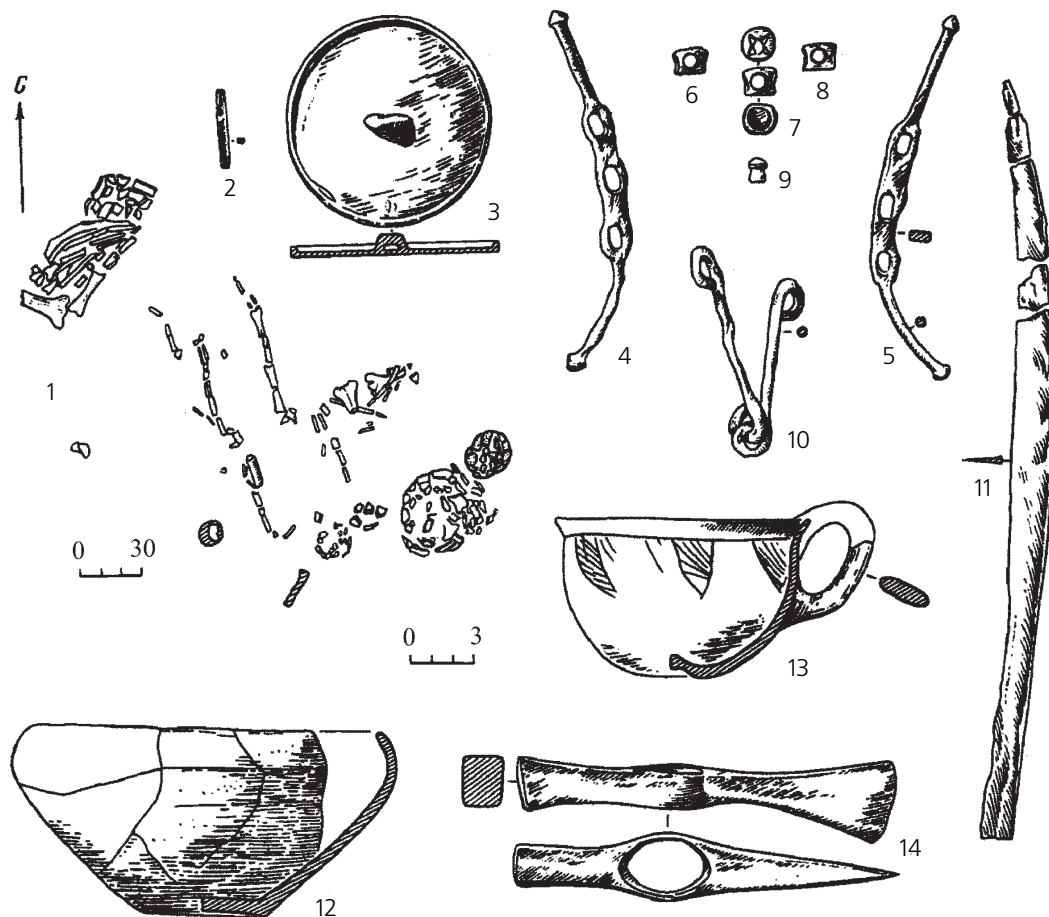

Рис. 5. План и инвентарь погребения 27 Келермесского грунтового могильника (по: [5, рис. 4])

Fig. 5. Plan and grave goods from grave 27 of Kelermes necropolis (after: [5, fig. 4])

Необходимо подчеркнуть, что помимо собственно кочевнических захоронений Предкавказья, бронзовые зеркала с центральной ручкой широко представлены и в некоторых местных (кобанских и меотских) некрополях, что свидетельствует как о тесных взаимоотношениях аборигенов со скифами, так и о популярности у них этой категории материальной культуры, которая использовалась мужчинами и женщинами, причем, вероятно, как в утилитарных, так и ритуальных целях.

Что касается хронологии северокавказских захоронений с зеркалами с центральной ручкой-петелькой, то большая их часть датируется VII и/или VI вв. до н. э. К числу наиболее ранних относится зеркало из погребения 27 Келермесского грунтового могильника, датирующееся по уздечным принадлежностям второй половиной VII в. до н. э. К этому же времени или началу VI в. до н. э. относится погребение 8 Келермесского могильника, содержащее зеркало с геометрической орнаментацией на поверхности диска [5, с. 163].

Датировка комплекса погребения 7 могильника Горно-Джуккий, содержащего петельчатое зеркало с бортиком, определяется авторами публикации второй половиной VII в. до н. э., при этом не исключается и возможный переход в VI в. до н. э. [4, с. 270].

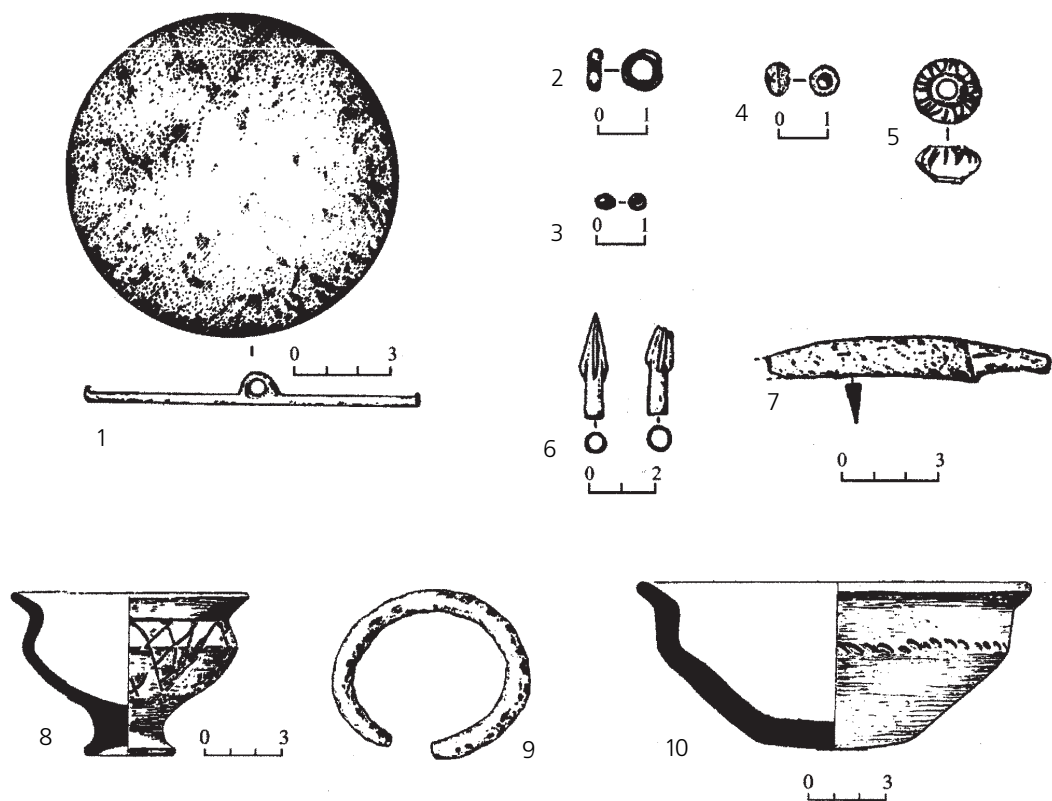

Рис. 6. Инвентарь погребения 45, курган 12 Уляпского могильника (по: [8, рис. 102])

Fig. 6. Grave goods from the grave 45 barrow 12 Ulyap cemetery (after: [8, fig. 102])

Для уточнения хронологии зеркал первой группы важное значение имеют материалы кургана 16 Нартановского могильника (рис. 2). Помимо зеркала с центральной ручкой в виде петельки-трапеции, этот комплекс включал богатый набор инвентаря, в том числе круглые золотые бляшки с изображением солярного знака в центре, а также бляшки в виде соединенных четырех кружков, которые находят соответствия в погребениях (курганы 7, 12, 13, 16) могильника Новозаведенное II на Ставрополье, образующих единый культурно-хронологический пласт, датируемый второй половиной VII — началом VI вв. до н. э. [19, с. 239, 246, рис. 2: 3; 20, 197, рис. 9: 2, 4, 5].

Обращает на себя внимание и орнамент на золотой обкладке рукояти меча из кургана 16, состоящий из крестообразно пересекающихся и спаренных прямых параллельных линий, близкие соответствия которому обнаруживаются на декорированных стержнях удил из Костромского и «младшей» группы Келермесских курганов, датирующихся «поздним» VII и/или первой половиной VI в. до н. э. [21, с. 120, рис. 33: 91, 92; табл. 17: 78; 22, с. 372]. Синхронизации кургана 16 Нартановского могильника и упоминавшихся ранее комплексов центральной группы могильника Новозаведенное II не противоречат и сопровождающие их колчанные наборы, среди которых преобладают трехлопастные и трехгранные наконечники с небольшой головкой и двумя ложками, а также присутствуют находки, свидетельствующие о контактах с Закавказьем и Древним Востоком во второй половине — конце VII в. до н. э.

О бытовании зеркал первой группы на Северном Кавказе в VI в. до н. э., а возможно, и в V в. до н. э. свидетельствуют их находки в погребениях 124з и 331з могильника Старокорсунского городища № 2, а также в погребении 45 кургана 12 Ульского могильника [8, с. 76; 10, с. 65]. Наряду с приведенными выше, эти материалы не позволяют согласиться с выводом И. Н. Медведской о бронзовых дисковидных зеркалах с центральной ручкой как хронологическом индикаторе второго этапа ранне скифской культуры, соотносимого ею с первой половиной VII в. до н. э. [23, с. 87, 91, табл. 1].

Проблема происхождения зеркал первой группы является дискуссионной. Вместе с тем исследователи сходятся во мнении, что их истоки следует искать на востоке Евразии, хотя определение места происхождения, а также направления и динамики распространения зеркал внутри этого обширного евразийского региона до сих пор вызывают споры [2, с. 41, 42; 18, с. 85; 24, с. 155; 25, с. 90; 26, с. 104]. Не опровергая в целом заключения об «азиатском» происхождении зеркал с центральной ручкой-петелькой, следует отметить существование местных, восточноевропейских модификаций дисковидных зеркал первой группы, к примеру с треугольной ручкой-петелькой, которые, вероятно, маркируют более поздние в хронологическом отношении памятники эпохи скифской архаики.

Вторая группа рассматриваемых зеркал с территории Северного Кавказа объединяет находки, для которых характерен плоский диск с бортиком по краю и центральная ручка в виде двух столбиков, перекрытых сверху бляшкой. Как и в случае с зеркалами первой группы, основными районами распространения зеркал второй группы являются Центральное (четыре экземпляра) и Западное Предкавказье (девять экземпляров), где они представлены в следующих комплексах.

1) Нартановский могильник, курган 18 (Кабардино-Балкария) — зеркало с бортиком и ручкой-столбиком, украшенной фигуркой горного козла с подогнутыми под туловище ногами и повернутой назад головой, диаметром около 16 см. Вместе с зеркалом найдены обломок каменной плиты, четыре глиняных сосуда (кувшин, чарка, две миски), бронзовые колокольчик, кинжаловидная подвеска, две булавки и ворварка, бронзовый диск с бортиком по краю и петель в центре, железные наконечник копья, удила и псалии, среди которых также имеются костяные трехдырчатые экземпляры с зооморфными окончаниями, пронизь для перекрестных ремней, свыше полсотни бусин из янтаря, белой и черной пасты, фаянса и стекловидной массы, раковины каури [3, с. 38, 39, табл. 45: 37].

2) Могильник Каррас, гробница 4 (Ставропольский край) — круглое зеркало с плоским диском и центральной ручкой, перекрытой бляшкой-кружком, украшенной многолучевой рельефной розеткой. Диаметр зеркала 13,5 см. Помимо зеркала в могиле выявлены мисочка, фигурный орнаментированный сосуд с боковой ручкой, два глиняных пряслица, комок красной краски, бусы, среди которых янтарные, стеклянные и одна бронзовая, ожерелье из трех длинных бронзовых цепочек, соединенных бронзовым кольцом, два бронзовых браслета, один из которых со змеевидными окончаниями, железный нож, два бронзовых трехгранных и несколько подобных железных наконечников стрел [6, с. 85, табл. 28: 4; 27, с. 126].

3–4) Из западнокавказского ареала, помимо караской находки, происходят еще два дисковидных зеркала, имеющие многолучевую розетку на круглой бляшке. Одно из них обнаружено в карьере на месте Минераловодского могильника (Ставропольский край), а другое в разрушенном кургане у сел. Кармово (Кабардино-Балкария). Их диаметр — 12,5–12,8 см (рис. 7: 2) [6, с. 85, табл. 28, 5, 6; 28, с. 35, рис. 3: 4].

5–6) Келермесский курганный могильник, курган 2 (раскопки Н. И. Веселовского) (республика Адыгея) — дисковидное зеркало с бортиком по краю и центральной ручкой в виде двух столбиков, прикрытых бляшкой с рельефным изображением свернувшегося кольца хищника (рис. 8: 1). Диаметр зеркала 15,2 см. В погребении выявлен

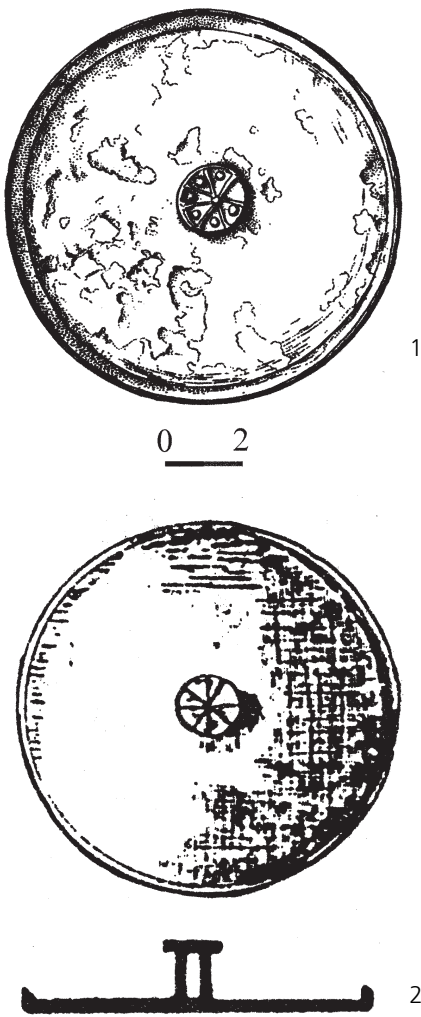

Рис. 7. Бронзовые зеркала с ручкой в виде двух столбиков:

1 — Раевское городище (по: [32, рис. 4: в]); 2 — Минераловодский могильник (по: [6, табл. 28, 5])

Fig. 7. Bronze mirrors with handles comprising posts topped by a plaque:

1 — Raevskoe hillfort (after: [32, fig. 4: b]); 2 — Mineralnye Vody cemetery (after: [6, tabl. 28, 5])

зеркала хранятся в фондах Краснодарского историко-археологического музея-заповедника среди беспаспортных материалов [33, с. 67].

¹ Следует упомянуть и серебряное зеркало из кургана 4 Келермесского могильника (раскопки Д. Г. Шульца) с вертикальным бортиком и остатками отломанной центральной ручки на тыльной стороне, которая украшена восемью покрытыми изображениями золотыми накладками, обрамленными рубчатými полосками [21, с. 230, табл. 1]. Вследствие фрагментированности ручки типологическая принадлежность этого зеркала является дискуссионной [2, с. 74; 30, с. 85–87, 134].

богатый инвентарь — два бронзовых шлема, наконечник рукояти скипетра, не менее 70–75 бронзовых наконечников стрел, пять наверший, бусы из египетского фаянса, обломки бронзовых сосудов — двуручного и в виде ситулы, а также многочисленные уздечные наборы, принадлежащие 16 лошадям, в составе которых — удила, псалии, фалары, колокольчики, разнообразные уздечные пронии и бляшки [21, с. 238–243, табл. 31].

Из Келермесского некрополя (погребение 5, курган 19) происходит еще одно бронзовое зеркало со слегка приподнятым над краем валиком. В центре диска на двух столбиках помещена бляшка в виде лежащего копытного с подогнутыми ногами и повернутой вперед головой. Диаметр зеркала 11,1 см. Помимо зеркала в могиле найдены две каменные плитки, наконечник копья, несколько железных и обломок бронзовых удил, трехпестельчатые псалии, уздечные пронизи, панцирные пластинки, наконечники стрел, не менее четырех глиняных сосудов (черпак, корчага, миска), бронзовая ситула, железный нож, пастовая бусина, украшенная волнистой линией¹ (рис. 9: 6) [29, с. 43–47, рис. 9].

7) Аул Таухабль (Адыгея) — случайная находка зеркала в виде диска с бортиком, на обороте рукоять в виде бляшки — с семилучевой розеткой на столбике из двух бронзовых стержней. Диаметр зеркала 13 см [31, с. 121, кат. 56].

8) В слое Раевского городища (Краснодарский край) найдено дисковидное зеркало с бортиком и центральной ручкой на двух столбиках, украшенной бляшкой с многолучевой розеткой и шестью рельефными точками (рис. 7: 1) [32, с. 178, рис. 4: в].

9–10) Из разрушенного погребения на могильнике Казазово (Краснодарский край) происходит литое зеркало с треугольным бортиком по краю и двумя столбиками в центре, увенчанные бляхой, представляющей собой выпукло-рельефное изображение свернувшегося хищника семейства кошачьих. Диаметр зеркала 11 см (рис. 8: 2) [33, с. 67, рис. 4: 1]. Почти полная аналогия этого

11) Погребение 2, исследованное на берегу Краснодарского водохранилища у хут. Ленина в 1980 г. (Краснодарский край), включает дисковидное зеркало диаметром 16,8 см с бортиком и ручкой из двух столбиков, перекрытых коррозированной зооморфной бляшкой. Из-за плохой сохранности вид животного определить невозможно. В захоронении выявлен набор посуды, состоящий из не менее чем четырех сосудов (корчага, миски, ковши), каменной плиты, кусочков серы, пастового бисера, золотой серьги, железных петельчатых удил, ножа с рукояткой, оканчивающейся стилизованным изображением головки птицы, колчанного крючка и 19 бронзовых и железных наконечников стрел, среди которых преобладают трехгранные и трехлопастные экземпляры (рис. 10: 15) [10, с. 66; 34, с. 255–258].

12) В могильнике городища № 2 хут. Ленина, погребение 65 (Краснодарский край) найдено зеркало с бортиком по краю и центральной ручкой из двух столбиков, перекрытых круглой бляхой с изображением семилучевой розетки. Его диаметр 16,5 см. Вместе с зеркалом выявлен набор посуды (корчага, ковш, миска, черпак-кувшинчик), бронзовый браслет, пастовые бусы и железный нож [10, с. 66, 153 рис. 33: 4].

13) В фондах Краснодарского историко-археологического музея-заповедника хранится дисковидное зеркало с центральной ручкой, состоящей из двух столбиков, перекрытых фигуркой орла с повернутой головой и распростертыми крыльями. Диаметр зеркала 22 см [35, с. 67, рис. 29, 1].

Бронзовые литые зеркала с бортиком по краю и центральной ручкой в виде двух столбиков, перекрытых бляшкой, по классификации Т. М. Кузнецовой, относятся к 1 классу, 1 отделу, 2 типу [2, с. 62]. Среди северокавказских зеркал второй группы выделяется две основные разновидности, отличающиеся друг от друга оформлением бляшки на ручке зеркала. В первом случае бляшка изготовлена в виде фигурки животного или птицы (семь экземпляров), а во втором — она имеет вид кружка с изображением многолучевой розетки (шесть экземпляров).

Диаметр большей части зеркал первой разновидности составляет 15,2–16,8 см; второй — 12,8–13,5 см.

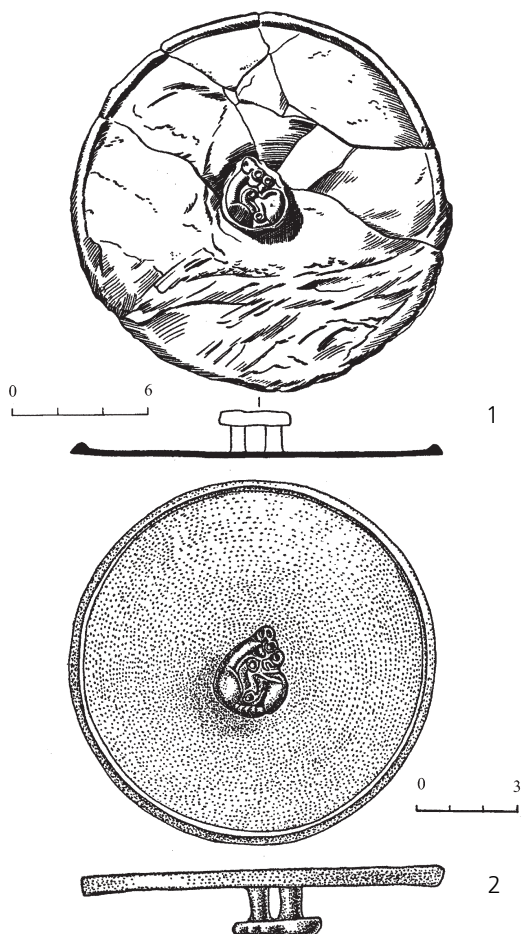

Рис. 8. Бронзовые зеркала с ручкой в виде двух столбиков:

1 — Келермесский курганный могильник, курган 2 (по: [21, табл. 31]); 2 — могильник Казазово (по: [33, рис. 4: 1])

Fig. 8. Bronze mirrors with handles comprising posts topped by a plaque:

1 — Kelermes cemetery, kurgan 2 (after: [21, tabl. 31]); 2 — Kazazovo cemetery (after: [33, fig. 4: 1])

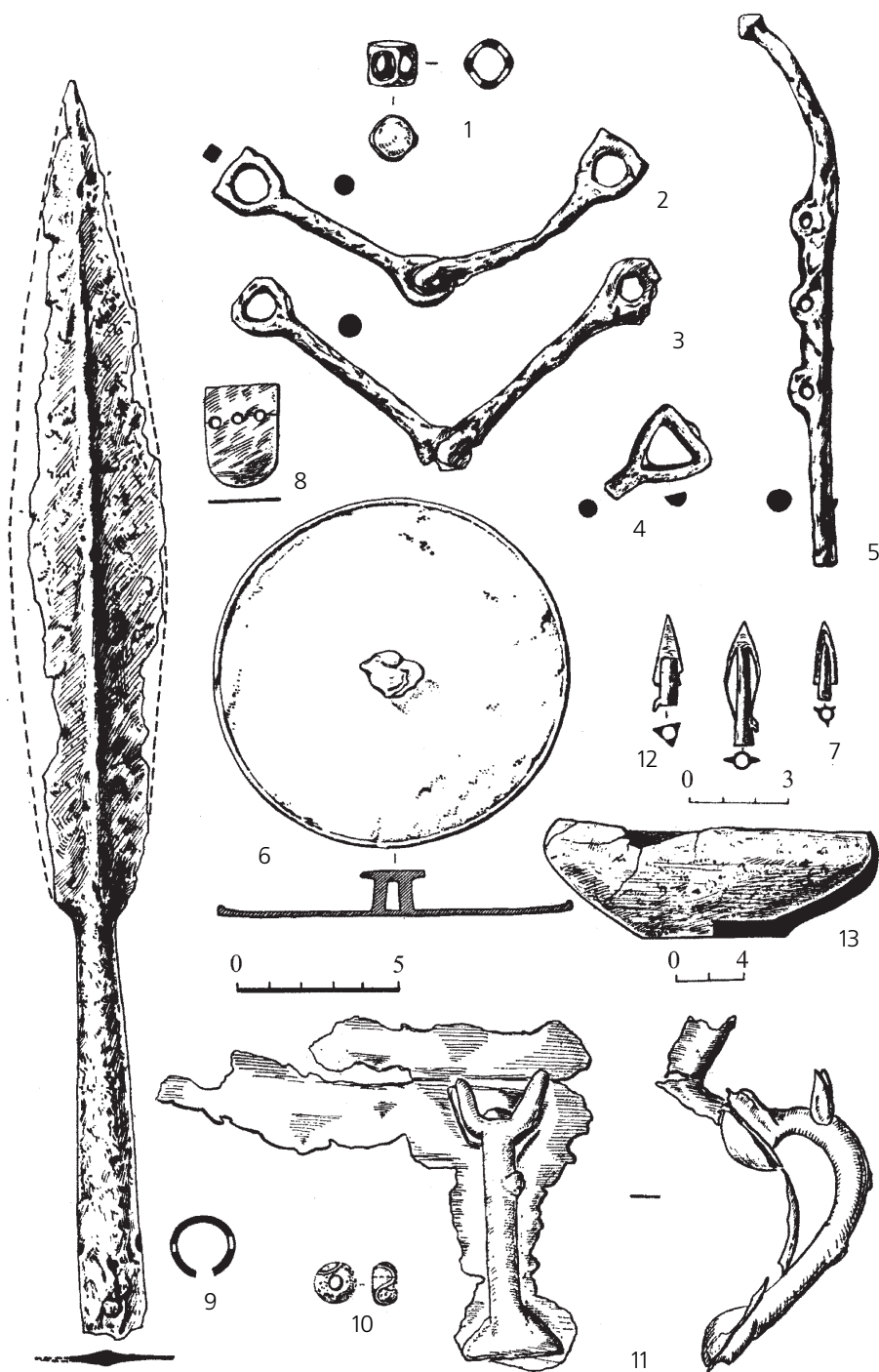

Рис. 9. Инвентарь погребения 5, кургана 19 Келермесского некрополя (по: [29, рис. 9])
 Fig. 9. Grave goods from the grave 5 barrow 19 Kelermes necropolis (after: [29, fig. 9])

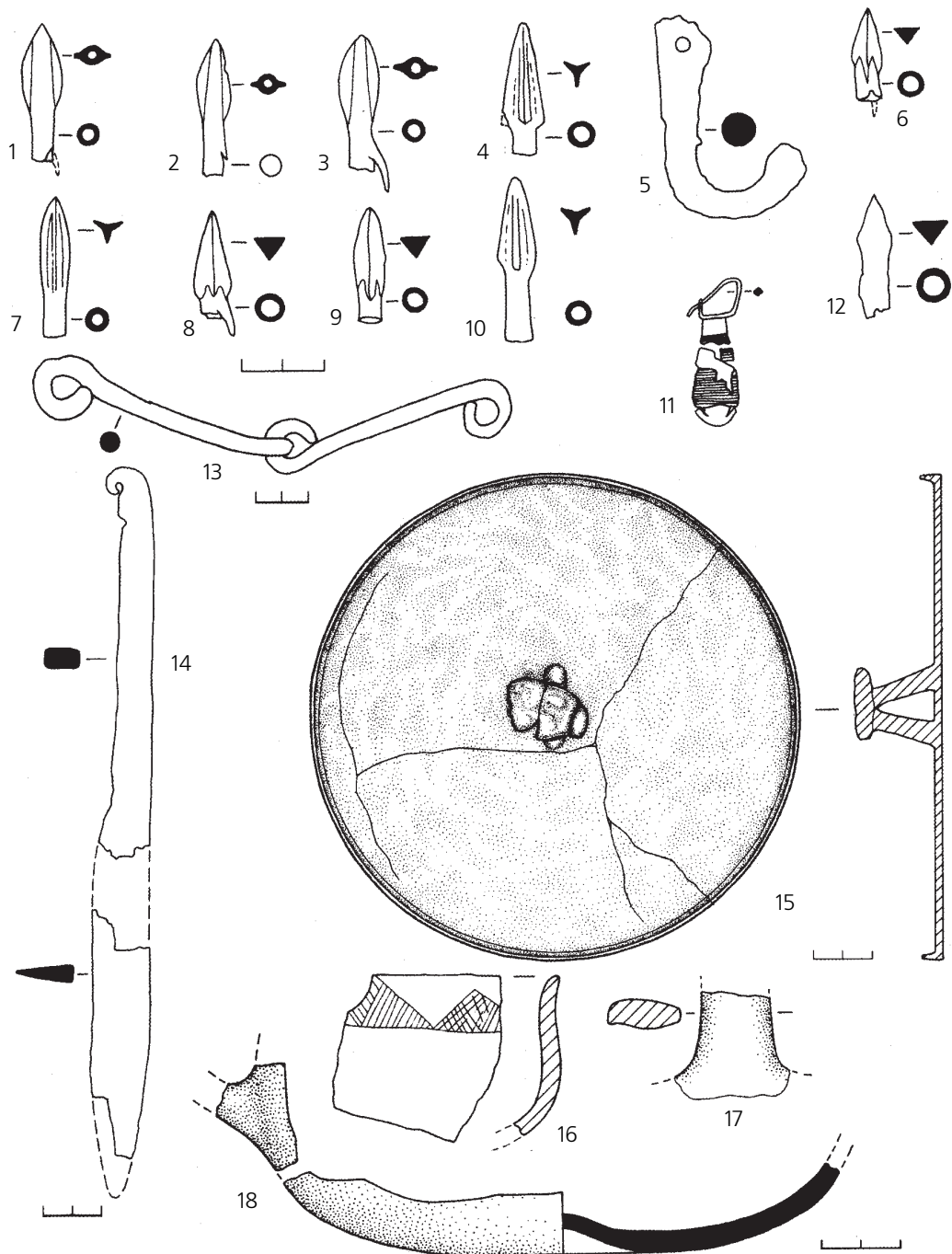

Рис. 10. Инвентарь погребения 2 у хут. Ленина (по: [10, рис. 110])
 Fig. 10. Grave goods from the burial 2 near homestead Lenin (after: [10, fig. 110])

Зооморфные фигурки выполнены в виде свернувшегося в кольцо кошачьего хищника (три экз.), лежащего горного козла с повернутой назад или вперед головой (два экз.), а также хищной птицы с распростертыми крыльями (один экз.)¹. Изображение животного, чье видовое определение затруднительно из-за плохой сохранности бляшки, присутствует на зеркале из погребения 2 у хут. Ленина на Кубани. Примечательно, что столбики у этого зеркала, в отличие от всех остальных зеркал второй группы, располагаются не вертикально, а под углом друг к другу.

По количеству, а также репертуару представленных на них зооморфных образов северокавказская серия бронзовых зеркал с бортиком по краю не имеет себе равных на территории Евразии. В отличие от большинства вариантов зеркал первой группы, распространенных почти по всей территории скифского мира, зеркала с бортиком и двухстолбчатыми зооморфными ручками практически неизвестны на востоке Евразии и относятся к числу местных особенностей материального комплекса Западного Предкавказья раннескифского времени.

Следует упомянуть также две сближающиеся с предкавказскими находки зеркал с зооморфными ручками в виде лежащего копытного из Днепроовского лесостепного Левобережья — курганы Роменской группы и №1 у хут. Герасимовка [12, с. 152, рис. 41: 1; табл. XLV: 1]. На этой же территории выявлено зеркало с поврежденной зооморфной бляшкой — курган у с. Глинище [37, с. 82, рис. 1].

Что касается северокавказских зеркал с многолучевой розеткой на круглой бляшке, то в количественном отношении они практически поровну распределяются между двумя основными центрами распространения на Северном Кавказе: Центральным и Западным Предкавказьем (по три экземпляра). Зеркала с подобным оформлением центральной ручки распространены на широкой территории и обнаружены, главным образом, к западу от р. Дон — в Днепроовском лесостепном Левобережье — Роменские и Люботинские курганы [12, с. 151, рис. 41: 2, 3; 38, с. 154, рис. 6: 6], а также в Румынии и Болгарии (могильники Мэришелу и Добрина) [2, с. 64], пополняя тем самым число местных «европейских» разновидностей зеркал с центральной ручкой. Следует отметить, что две последние из упомянутых выше находок, как и сближающееся с ними бронзовое зеркало из Нижнего Поволжья (могильник Кривая Лука IX, курган 4, погребение 17), имеют розетку на круглой бляшке, ограниченную рельефным ободком по краю, который отсутствует у северокавказских и приднепровских экземпляров, вероятно, свидетельствуя об изготовлении этих зеркал в различных производственных центрах.

В определении хронологии зеркал второй группы важное значение имеют материалы Келермесских курганов. К числу наиболее ранних относится зеркало с зооморфной ручкой, украшенной изображением свернувшегося кошачьего хищника, из кургана 2 (раскопки Н.И. Веселовского), датирующегося приблизительно 660–640 гг. до н. э. [21, с. 192]. Второй половиной VII в. до н. э. по сопутствующему инвентарю датируются зеркала с бляшкой в виде копытного животного из погребения 5 кургана 19 Келермесского могильника и кургана 18 Нартановского могильника [21, с. 140; 29, с. 47; 39, с. 76; 40, с. 107].

Погребение 2 у хут. Ленина на правобережье Кубани, содержащее зеркало с зооморфной бляшкой, В. Н. Каминский относил ко второй половине VII — началу VI вв. до н. э. [34, с. 258]. Н. Ю. Лимберис и И. И. Марченко, вновь проанализировав материалы этого комплекса, пришли к выводу, что его следует датировать концом VII — первой четвертью VI в. до н. э. [10, с. 17, 84]. Основанием для этого послужил набор наконечников стрел, которые, по мнению этих авторов, занимают промежуточное

¹ Следует упомянуть также находку зеркала с оригинальной зооморфной ручкой, оформленной в виде парной протомы птиц в геральдической схеме из погребения 1 кургана 1 близ совхоза «Красноармейский» Краснодарского края [36, с. 33].

положение между позднекелермесскими колчанными наборами и стрелами середины VI в. до н. э. из погребения 48 кургана 15 Уляпского могильника.

Северокавказские зеркала с изображением многолучевой розетки, в целом, являются более молодыми, по сравнению с зеркалами, имеющими зооморфные ручки. Об этом свидетельствуют их комплексные находки, в частности инвентарь гробницы 4 могильника Каррас, в которой вместе с зеркалом найдены бронзовые трехгранные наконечники стрел скифского типа, на основании которых В. И. Козенкова отнесла этот комплекс ко второй половине VI в. до н. э. [6, с. 85]

Набор посуды из погребения 65 могильника городища №2 у хут. Ленина, где выявлено зеркало с ручкой, украшенной многолучевой розеткой, ограничивает хронологические рамки этого комплекса первой половиной — серединой VI в. до н. э. [10, с. 84]. Следует также упомянуть еще одно аналогичное зеркало, найденное на территории Раевского городища и отнесенное к первой половине VI в. до н. э. [32, с. 178].

Зеркала с ручкой в виде бляшки на двух столбиках рассматриваются Т. М. Кузнецовой в качестве особой формы, появление которой на юге Восточной Европы связывается с возвращением скифов из переднеазиатских походов или как результат контактов аборигенного населения с греками [2, с. 76]. Более того, находка зеркала второго типа на о. Самос, где присутствие скифов не зафиксировано, позволяет этой исследовательнице уверенно говорить об их античных корнях. Руководствуясь подобной логикой, античными следует объявить и кавказские колокольчики, также выявленные на о. Самос [41, с. 156–158], что является не корректным¹.

Как было показано выше, зеркала второго типа не являются однородными, в том числе и в хронологическом плане. Поэтому, вероятно, правильнее говорить о синкретическом характере некоторых более поздних экземпляров, которые, являясь скифскими по происхождению, имеют орнаментированные бляхи с ободком по краю. Изображения на некоторых из этих блях могут указывать на связь с античным миром, например многолепестковой розетки из гробницы 1 Репяховатой Могилы или стоящего вепря из кургана 35 Бобрица [2, табл. 20, 69, 474]. В этой связи обращают на себя внимание круглые фасосские клейма в виде многолепестковой розетки на горле амфоры с поселения Вышестеблиевская 10 на Кубани или изображение кабана из Олимпии, указывающие на возможные истоки мотивов представленных на некоторых бляшках скифских зеркал [43, с. 168, рис. 4].

Осуществленный выше анализ северокавказских зеркал с центральной ручкой VII—V вв. до н. э. позволил прийти к следующим выводам:

— находки бронзовых зеркал с бортиком и центральными ручками различных типов на территории Северного Кавказа концентрируются в Западном (18 экз.) и Центральном (11 экз.) Предкавказье;

— Северный Кавказ является главным центром распространения на юге Восточной Европы зеркал с центральной ручкой-петелькой в форме трапеции, а также зеркал с двухстолбчатыми ручками, перекрытыми бляхами с изображением многолепестковой розетки;

— зеркала с бортиком и ручкой в виде двух столбиков, украшенные зооморфными фигурками животных и реже птиц, относятся к числу местных северокавказских разновидностей зеркал с центральной ручкой, локализующихся, главным образом, в Западном Предкавказье. Основной период их бытования приходится на вторую половину VII — начало VI в. до н. э., тогда как зеркал с ручкой украшенной изображением многолучевой розетки — на конец VII — первую половину VI вв. до н. э.;

— северокавказские зеркала с бортиком и центральной ручкой-петелькой использовались не только в эпоху скифской архаики, но и в VI—V вв. до н. э.

¹ Актуальным также представляется специальное рассмотрение происхождения и хронологии зеркал с центральной ручкой, состоящей из трех или четырех столбиков перекрытых бляшкой, выявленных на территории Южной Сибири и горного Алтая [25, табл. 21, 4–6; 42, с. 63, табл. 1].

ЛИТЕРАТУРА

1. Пиотровский Б. Б., Иессен А. А. Моздокский могильник. — М., 1940.
2. Кузнецова Т. М. Зеркала Скифии VI—III века до н. э. — М., 2002.
3. Батчаев В. М. Древности предскифского и скифского периодов // Археологические исследования на новостройках Кабардино-Балкарии. — Нальчик, 1985.
4. Березин Я. Б., Дударев С. Л. Новые материалы VII—VI вв. до н. э. с территории Кавминвод // Материалы по изучению историко-культурного наследия Северного Кавказа. — Ставрополь, 2009. — Вып. 9.
5. Галанина Л. К. К проблеме взаимоотношений скифов с меотами // СА. — 1985. — № 3.
6. Козенкова В. И. Материальная основа быта кобанских племен. Западный вариант. — М., 1998.
7. Кузнецова Т. М. Зеркала из сарматских погребений Ставрополя // КСИА. — 1980. — Вып. 162.
8. Лесков А. М., Белова Е. А., Ксенофонтова И. В., Эрлих В. Р. Меоты Закубанья в середине VI — начале III века до н. э. Некрополи у аула Уляп. — М., 2005.
9. Кожухов С. П., Эрлих В. Р. Археологические разведки левого берега Краснодарского водохранилища // Материальная культура востока. — М., 1988.
10. Лимберис Н. Ю., Марченко И. И. Меотские древности VI—V вв. до н. э. — Краснодар, 2012.
11. Брашинский И. Б. Раскопки скифских курганов на Нижнем Дону // КСИА. — 1973. — Вып. 133.
12. Ильинская В. А. Скифы Днепровского лесостепного Левобережья. — К., 1968.
13. Ильинская В. А. Раннескифские курганы бассейна р. Тясмин. — К., 1975.
14. Бокій Н. М. Розкопки курганів у верхів'ях басейну Тясмина // Археологія. — 1977. — Вип. 22.
15. Ковпаненко Г. Т. Курганы раннескифского времени в бассейне р. Рось. — К., 1981.
16. Скорый С. А. Курган Переп'ятиха. — К., 1990.
17. Левицкий О. Г., Демченко Т. И. Памятники скифской архаики на территории Молдовы // Древности степного Причерноморья и Крыма. — Запорожье, 1995. — Т. V.
18. Вишневецкая О. А. Культура сакских племен низовьев Сырдарьи в VII—V вв. до н. э. — М., 1973.
19. Петренко В. Г., Маслов В. Е., Канторович А. Р. Хронология центральной группы курганов могильника Новозаведенное II // Скифы и сарматы в VII—III вв. до н. э. — М., 2000.
20. Петренко В. Г., Маслов В. Е., Канторович А. Р. Погребение знатной скифянки из могильника Новозаведенное II // Археологические памятники раннего железного века юга России. — М., 2004.
21. Галанина Л. К. Келермесские курганы. «Царские» погребения раннескифской эпохи. — М., 1997.
22. Рябкова Т. В., Логинова Е. Ю. Керамический комплекс Костромского кургана // Шестая Международная Кубанская археологическая конференция. — Краснодар, 2013.
23. Медведская И. Н. Периодизация скифской архаики и древний Восток // РА. — 1992. — № 3.
24. Смирнов К. Ф. Савроматы. — М., 1964.
25. Членова Н. Л. Происхождение и ранняя история племен тагарской культуры. — М., 1967.
26. Курочкин Г. Н. Раннескифские зеркала с центральной ручкой: происхождение, распространение, назначение // Проблемы скифо-сарматской археологии Северного Причерноморья. — Запорожье, 1994.
27. Самоквасов Д. Могилы Русской земли. — М., 1908.
28. Виноградов В. Б. Центральный и Северо-Восточный Кавказ в скифское время. — Грозный, 1972.
29. Галанина Л. К., Алексеев А. Ю. Новые материалы к истории Закубанья в раннескифское время // АСГЭ. — 1990. — Вып. 30.
30. Кисель В. А. Шедевры ювелиров древнего Востока из скифских курганов. — СПб., 2003.
31. Канторович А. Р., Эрлих В. Р. Бронзолитейное искусство из курганов Адыгеи. — М., 2006.
32. Малышев А. А. Новое в хроностратиграфии Раевского городища // СҮМВОЛА. Античный мир Северного Причерноморья. Новейшие находки и открытия. — М.; К., 2010.

33. Пьянков А. В., Тарабанов В. А. Могильник протомеотского времени Казазово и другие находки из чаши Краснодарского водохранилища // Памятники предскифского и скифского времени на юге Восточной Европы. — М., 1997.
34. Каминский В. Н. Погребальные комплексы из окрестностей Краснодара // СА. — 1987. — № 2.
35. Барцева Т. Б. Цветная металлообработка скифского времени. Лесостепное Днепроовское Левобережье. — М., 1981.
36. Роцинченко Д. Э. Зеркала раннескифского времени с центральными зооморфными ручками из фондов КГИАМЗ // Древности Кубани. — Краснодар, 1987.
37. Рабинович Б. О датировке некоторых скифских курганов Среднего Приднепровья // СА. — 1936. — № 1.
38. Бандуровский А. В., Буйнов Ю. В., Дегтярь А. К. Новые исследования курганов скифского времени в окрестностях г. Люботин // Люботинское городище. — Х., 1998.
39. Махортых С. В. Скифы на Северном Кавказе. — К., 1991.
40. Алексеев А. Ю. Хронография европейской Скифии. — СПб., 2003.
41. Möbius H. Kaukasische Glocken in Samos // Marburger Studien. Herausgegeben von Ernst Sprockhoff. — Darmstadt, 1938.
42. Кузнецова Т. М. К вопросу о классификации зеркал скифского времени // Древние и средневековые кочевники Центральной Азии. — Барнаул, 2008.
43. Ломтадзе Г. А., Сударев Н. И. Исследование поселения Вышестеблиевская 10 // СΥΜΒΟΛΑ. Античный мир Северного Причерноморья. Новейшие находки и открытия. — М.; К., 2010.

Резюме

Махортых С. В. *Скифські дзеркала з північнокавказьких пам'ятників VII—V ст. до н. е.*

Стаття присвячена аналізу бронзових дзеркал VII—V ст. до н. е. з бортиком по краю і центральною ручкою різних типів, що були виявлені на Північному Кавказі. Основними ареалами їх поширення на цій території є Центральне та Західне Передкавказзя. Дзеркала із бортиком і ручкою у вигляді двох стовпчиків, що прикрашені зооморфними фігурками тварин і рідше птахів, відносяться до числа місцевих північнокавказьких різновидів дзеркал із центральною ручкою, що локалізуються переважно у Західному Передкавказзі. Основним періодом їх побутування є друга половина VII — початок VI ст. до н. е., тоді як дзеркала із ручкою, прикрашеною зображенням багатопроменевої розетки, були поширені наприкінці VII — у першій половині VI ст. до н. е. Північнокавказькі дзеркала із бортиком і центральною ручкою-петелькою використовувалися не лише в епоху скифської архаїки, але і у VI—V ст. до н. е.

Ключові слова: Північний Кавказ, VII—V ст. до н. е. скифи, дзеркала, центральна ручка.

Резюме

Махортых С. В. *Скифские зеркала из северокавказских памятников VII—V вв. до н. э.*

Статья посвящена рассмотрению бронзовых зеркал VII—V вв. до н. э. с бортиком по краю и центральной ручкой различных типов, выявленных на Северном Кавказе. Основными ареалами их распространения на этой территории являются Центральное и Западное Предкавказье. Зеркала с бортиком и ручкой в виде двух столбиков, украшенные зооморфными фигурками животных и реже птиц, относятся к числу местных северокавказских разновидностей зеркал с центральной ручкой, локализующихся преимущественно в Западном Предкавказье. Основной период их бытования — вторая половина VII — начало VI вв. до н. э., тогда как зеркал с ручкой,

украшенной изображением многолучевой розетки — конец VII — первая половина VI вв. до н. э. Северокавказские зеркала с бортиком и центральной ручкой-петелькой использовались не только в эпоху скифской архаики, но и в VI—V вв. до н. э.

Ключевые слова: Северный Кавказ, VII—V вв. до н. э., скифы, зеркала, центральная ручка.

Summary

S. Makhortykh. *Scythian Mirrors from the Northern Caucasian Sites of the VII—V centuries BC*

The article is devoted to the analysis of bronze mirrors of the VII—V centuries BC with flanged edges and a central handle of different types from the Northern Caucasus. The main areas of mirrors' distribution is Central and Western Ciscaucasia. Mirrors with flanged edges and a central handle in the form of two posts which were decorated by zoomorphic plaques in the form of animals or (rarely) birds belong to local variations of Northern Caucasian mirrors which were localized mainly in the Western Ciscaucasia. The period of distribution of these mirrors is the second half of the VII — the beginning of the VI centuries BC, whereas mirrors with a handle that were decorated with images of a multiradial rosette were distributed in the end of the VII — the first half of the VI centuries BC. Northern Caucasian round mirrors with flanged edges and a central loop handle were used not only in the archaic Scythian period, but also in the VI—V centuries BC.

Key words: Northern Caucasus, VII—V centuries BC, Scythians, mirrors, handle in the middle of the back.

Р. В. Кройтор, В. В. Колода

Животноводство поздних северян на славяно-хазарском пограничье¹ (часть 2)

Материалы северянских памятников, проанализированных в предыдущей части нашей работы, дают слишком полярные результаты относительно роли скотоводства и охоты в различных общинах контактной зоны славянского и неславянского мира на территории Северского Донца. В данной части мы рассмотрим материалы из роменского культурного слоя городища Мохнач и археозоологические остатки селища и городища Городное, где четко выделяются отдельные хронологические горизонты роменского и древнерусского периодов.

ГОРОДИЩЕ МОХНАЧ

Систематический обзор

Лошадь — *Equus caballus*. Четыре верхних щечных зуба, один нижний щечный зуб, фрагмент резцовой части нижней челюсти, вертлужная впадина тазовой кости, вторая пальцевая фаланга (табл. 11). Костные остатки принадлежат одной особи.

Таблица 11

Промеры второй пальцевой фаланги лошади (*Equus caballus*) из городища Мохнач

L med	40,1
L lat	38,0
DLM prox	50,3
DAP prox	32,1
LDM diaph	41,4
DLM dist	45,4
DAP dist	28,0

¹ Данная статья, посвященная анализу значительного по количеству остеологического материала, который был получен в результате пятнадцатилетних широкомасштабных полевых исследований, по своему объему практически вдвое превосходит допустимый лимит статей сборника «Древности». Однако авторы считают, что материалы с памятников Харьковщины должны быть опубликованы именно в сборнике, который выходит в данном регионе. В связи с этим единая статья разбита на 2 части. В первой подана историография, методика исследования и анализ археозоологических комплексов с роменских городищ Водяное и Коробовы Хутора [1, с. 212–227]. В данной (второй) части подан анализ материалов с городищ Мохнач и Городное, а также обобщающий анализ по региону. Для удобства восприятия материала будет продолжена общая единая для двух частей статьи нумерация таблиц и рисунков. Напоминаем, что условные сокращения, используемые в тексте и в таблицах для обозначения археозоологического материала, приводятся в методическом разделе первой части статьи [1, с. 215].

© Р. В. Кройтор, В. В. Колода, 2016

Крупный рогатый скот — *Bos taurus*. Крупный рогатый скот (табл. 12) является вторым по минимальному количеству особей видом млекопитающих из рассматриваемого археозоологического комплекса, уступая по численности голов только дикому кабану. Однако по количеству идентифицированных костей крупный рогатый скот уступает основным объектам охотничьего промысла: лосю и дикому кабану. Крупный рогатый скот представлен тремя взрослыми особями с полностью сформированной зубной системой и одной особью, у которой M_3 находится на ранней стадии роста (соответствует возрасту 2,0–2,5 года). Зубная система пятой молодой особи примерно такого же возраста (2,0–2,5 года) характеризуется наличием M_1 , M_2 и изношенными молочными зубами перед их заменой постоянными.

Таблица 12

**Промеры костей конечностей крупного рогатого скота (*Bos taurus*)
из городища Мохнач**

Кость	Промеры (мм)			
	L	D	DLM dist.	DAP dist.
Таранная (talus) ♂	81,6		53,0	41,4
Таранная (talus) ♀	61,0		37,6	29,3
Больш. берцовая (tibia) ♂			75,2	54,0
Больш. берцовая (tibia) ♀?			62,3	49,4
Больш. берцовая (tibia) ♀			53,6	40,8
Плюсневая (metatarsus) ♀			53,8	28,7
Нижние моляры (M_1 — M_3)	103,0			
Нижние моляры (M_1 — M_3)	86,5			
Нижний четвертый премоляр (P_4)	23,6	15,0		
Нижний четвертый премоляр (P_4)	23,0	13,0		
Нижний третий моляр (M_3) ♂	42,0	17,0		
Нижний третий моляр (M_3) ♀	38,0	16,0		
Нижний третий моляр (M_3) ♀	30,2	14,0		

Костные остатки крупного рогатого скота в основной своей массе не несут следы орудия труда, за исключением перерубленного режущим орудием труда верхнего отростка грудного позвонка.

Мелкий рогатый скот — *Ovis*, *Capra*. Материал включает две таранные кости, пяточную кость, дистальный фрагмент левой локтевой кости.

Речной бобер — *Castor fiber*. Материал представлен пятью фрагментами нижних челюстей, одной верхней челюстью, тремя верхними и одним нижним резцами, тремя правыми бедренными костями, одна из которых принадлежит молодому животному с неприсосшими верхним и нижним эпифизами, две плечевые кости, один грудной позвонок. Всего в материале представлены четыре особи.¹

Лось — *Alces alces*. Верхнечелюстная кость с полностью изношенным M^1 принадлежит старой особи (полная длина верхнего зубного ряда составляет 141,9 мм; длина премоляров — 78,6 мм; длина моляров — 65,9 мм). Фрагмент левой ветви нижней

¹ В одной из ранних работ челюсть бобра была ошибочно определена как челюсть байбака [3, с. 43].

челюсти с едва прорезавшимся M_3 принадлежит молодой особи (промеры приведены в табл. 1 и 2). Этой же особи принадлежат неприросшие к телу кости нижние эпифизы правой и левой больших берцовых костей и бедренная кость с неприросшей суставной головкой. Небольшие фрагменты пяточной и плечевой костей лося сильно обуглены.

Косуля — *Capreolus capreolus*. Фрагменты костей конечностей и одна верхнечелюстная кость с P^2 — P^4 , принадлежащие одной взрослой особи (промеры приведены в табл. 3).

Дикий кабан — *Sus scrofa ferus*. Девять особей, представленные фрагментами костей конечностей, изолированными зубами и фрагментами верхних и нижних челюстей (табл. 13). Из них только одна особь — ювенильная, характеризующаяся едва прорезавшимся M_2 (возраст — около года, животное было умерщвлено весной). Следует отметить контрастное отличие возрастного состава диких кабанов в археологических памятниках от домашних свиней, которые в подавляющем большинстве представлены ювенильными особями [2, с. 71–82].

Таблица 13

Промеры зубов дикого кабана (*Sus scrofa ferus*) из Городища Мохнач

M^1	L	16,5	16,3			
	D	13,4	13,5			
M^2	L	21,0	25,0	19,6	21,5	
	D	16,8	18,5	13,6	16,4	
M^3	L			29,0		
	D			15,7		
M_1	L	20,5	19,0	18,8	19,3	18,0
	D	13,3	13,4	13,4	13,0	13,0
M_2	L		26,5	27,3	25,8	25,7
	D		16,8	18,5	19,0	17,5
M_3	L	45,0	48,2	48,7	44,5	39,5
	D	20,8	19,8	22,0	19,5	20,0

Бурый медведь — *Ursus arctos*. Бурому медведю принадлежит левая ветвь нижней челюсти, правая лучевая кость и фрагмент третьей пястной кости. Нижняя челюсть принадлежит старой особи с полностью истертой эмалью на жевательных поверхностях моляров (табл. 14).

Таблица 14

Промеры нижней челюсти бурого медведя (*Ursus arctos*) из Городища Мохнач

L max	257,0
L зубного ряда	81,0
L диастемы	47,0
H под P_2	53,4
H под M_1	51,4
H в середине диастемы	49,0

Общая характеристика

В археозоологическом комплексе из Мохнача по количеству костных остатков и особей (19 особей) доминируют дикие животные. Список диких животных включает дикого кабана, лося, речного бобра, косулю и бурого медведя (табл. 15). Очевидно, охота являлась основой обеспечения населения мясной пищей на данном археологическом

памятнике в роменский период его истории. Домашние животные в материале многочисленны (одна лошадь, пять особей крупного рогатого скота, одна особь мелкого рогатого скота). Вопрос о присутствии домашней свиньи в материале остается открытым, однако в любом случае нельзя говорить о животноводстве как об одной из основ хозяйствования на данном памятнике. Имеющийся в нашем распоряжении новый археозоологический материал значительно расширяет опубликованный ранее [3] фаунистический список из северянского культурного слоя и комплексов на городище Мохнач и уточняет характер хозяйствования носителей роменской культуры на данном памятнике. Согласно опубликованным ранее материалам, собранным из двух роменских жилищ, основная масса костей (за исключением единичных находок) принадлежала домашним животным — крупному рогатому скоту, мелкому рогатому скоту, свинье и лошади, также в пределе раскопа были обнаружены фрагменты рогов благородного оленя [3]. Помимо костей млекопитающих, на городище Мохнач также были найдены семь костей домашней курицы *Gallus g. domesticus* (материал определен Светланой Тайковой), что указывает на специфический оседлый характер приусадебного хозяйства.

Таблица 15

Структура археозоологического материала из Городища Мохнач

Вид	Кости	Особи	Обожженные	Обработанные
<i>Alces alces</i>	50	4	2	
<i>Capreolus capreolus</i>	8	1		
<i>Sus scrofa ferus</i>	37	9		
<i>Sus scrofa domesticus</i>	?			
<i>Equus caballus</i>	9	1		
<i>Castor fiber</i>	18	4		
<i>Ursus arctos</i>	3	1		
<i>Homo sapiens</i>	2	1		
<i>Capra/Ovis</i>	4	1		
<i>Bos taurus</i>	30	5		1
Всего	161	27	2	1

Вывод

Исследование фаунистических остатков со славянской части городища Мохнач свидетельствует, что охота на данном памятнике являлась в роменский период важным промыслом для населения. Практически все дикие звери, отмеченные на данном памятнике, являются преимущественно лесными. Главными охотничьими объектами были дикий кабан и лось. Так же интенсивно добывался бобр, возможно, в основном в качестве пушного зверя. Нижняя челюсть единственной очень старой особи медведя скорее свидетельствует о том, что это случайная добыча. Обращает на себя внимание большое количество особей крупного рогатого скота на памятнике при относительно небольшом количестве костных остатков. Отмеченная статистическая особенность остатков крупного рогатого скота может расцениваться как свидетельство возможных торгово-обменных отношений со скотоводческими племенами (туши животных раздывались за пределами памятника), хотя разведение крупного рогатого скота самими носителями роменской культуры нельзя исключать. Лошадь, судя по скудности костного материала, не представляла для славянского населения данного памятника особого хозяйственного значения.

Н
Д
Б
С

Такое положение с незначительной ролью животноводства в деле обеспечения населения «славянского Мохнача» мясной пищей сближает его с городищем Водяное и значительно отличает от городища Коробовы Хутора в синхронный период [1, с. 216–224], что требует своего пояснения. В предшествующий (салтовский) период своего существования археозоологические материалы свидетельствуют о подавляющей (чуть менее 100 %) роли животноводства у местного населения [4, с. 101–114, рис. 69]. Высокое развитие продуктивного животноводства базировалось на хозяйственном освоении значительного по площади микрорегиона¹, центром которого и являлось Мохначанское городище в «предроменский» период, что подтверждается структурой и размещением открытых салтовских поселений, а также их количеством. На сегодняшний день в зоне городища известно 18 открытых поселений. На 15 из них имеются отложения салтовского периода, причем на большинстве этих поселений салтовские отложения или единственные, или занимают господствующее положение [4, с. 23; 5, с. 42–45; 6, с. 97]. В роменский же период жизни на городище ему сопутствовало лишь одно поселение, практически у его подножья [5, с. 43–44]. В славянский период существования памятника, его, скорее всего — немногочисленное население чувствовало себя, вероятно, неуютно, максимально сокращая площадь проживания на городище [7, с. 13–14] и хозяйственную деятельность вокруг него. С этим, по нашему мнению, в значительной степени и связана значительная роль охоты в получении белковой пищи животного происхождения.

ГОРОДНОЕ

Поселенческая часть памятника состоит из городища на небольшом останце и обширного (в несколько десятков га) селища. Селище имеет мощные культурные отложения (до 100 см), свидетельствующие о непрерывном существовании населения с IX по XIII вв. Стратиграфические наблюдения позволяют на основании керамического материала выделить условно несколько хронологических горизонтов, что позволяет рассмотреть археозоологические материалы по периодам. Городище датируется XI–XIII вв., имеет незначительный культурный слой, который рассматривается суммарно.

Селище ГОРОДНОЕ (IX–X вв.)

Археозоологический комплекс характеризуется разнообразием дикой фауны (табл. 16). Дикие виды (волк, лиса, косуля, дикий кабан, лось) чаще всего представлены единичными экземплярами. Домашние животные представлены одной особью домашней свиньи (два скелетных фрагмента) и двумя особями крупного рогатого скота (девять скелетных фрагментов).

Таблица 16

Структура и описание археозоологического комплекса из слоя IX–X вв. на селище Городное

Вид	Кости	Особь	Описание остатков
<i>Canis lupus</i>	1	1	лучевая кость (длина — 185 мм)
<i>Vulpes vulpes</i>	1	1	левая нижняя челюсть
<i>Capreolus capreolus</i>	1	1	левая нижняя челюсть взрослой особи (длина $P_2-M_3 = 77,6$ мм)

¹ Общая площадь данного микрорегиона в салтовский период составляла ≈15 тыс. га с учетом размеров традиционно принятой хозяйственной зоны с радиусом в 5 км вокруг поселения.

<i>Sus scrofa ferus</i>	3	1	фрагмент черепа, верхние части левой лучевой и локтевой костей в сочленении
<i>Sus scrofa domesticus</i>	2	1	верхняя челюсть с М ² и Р ⁴ (Р ⁴ едва изношен, возраст около 1,5 лет), фрагмент верхней части лучевой кости
<i>Bos taurus</i>	9	2	кости конечностей и верхняя челюсть с М ¹ и М ²
<i>Alces alces</i>	2	1	опавший дистальный эпифиз большой берцовой кости и кость запястья

Селище ГОРОДНОЕ (X—XI вв.)

Археозоологический комплекс представлен остатками лося (одна особь), дикого кабана (две особи), крупного рогатого скота (две особи) и домашней козы (одна особь) (табл. 17). Дикая кабан представлен взрослой особью с полностью сформированной зубной системой и ювенильной особью с М³ на начальной стадии роста (возраст около полутора лет, животное было забито осенью). Промеры третьего нижнего моляра половозрелой особи дикого кабана (длина — 44,0 мм, ширина — 20,2 мм) превосходят размеры современного дикого кабана средней полосы России [1, рис. 3].

Таблица 17

Структура и описание археозоологического комплекса из слоя X—XI вв. на селище Городное

Вид	Кости	Особь	Описание остатков
<i>Alces alces</i>	3	1	Р ² , проксимальный фрагмент лучевой кости, дистальный фрагмент большой берцовой кости
<i>Sus scrofa ferus</i>	4	2	фрагмент нижней челюсти с М ₂ —М ₃ , верхняя челюсть с Р ⁴ —М ³ , дистальный фрагмент левой плечевой кости, четвертая метакарпальная кость
<i>Bos taurus</i>	11	2	кости конечностей
<i>Capra hircus</i>	5	1	вертлужная впадина, головка бедренной кости, верхний фрагмент лучевой кости, два моляра (М ₁ или М ₂)

Селище ГОРОДНОЕ (XI—XIII вв.)

Материал представлен фрагментом лопатки лошади, двумя костями дикого кабана (одна особь), тремя костями косули (одна взрослая особь; длина ряда нижних коренных зубов М₁—М₃ — 38,7 мм), костями конечностей, изолированными зубами и одной скуловой костью двух половозрелых особей крупного рогатого скота (одна из них, судя по сильно изношенному М₃, сенильная) и фрагментом нижней челюсти ювенильной особи домашней козы возрастом около полутора лет (животное было забито осенью) (табл. 18). Судя по промерам остатков крупного рогатого скота, и третий нижнекоренной зуб, и таранная кость принадлежат быку (табл. 19).

Структура и описание археозоологического комплекса
из слоя XI—XIII вв. на селище Городное

Вид	Кости	Особь	Описание остатков
<i>Equus caballus</i>	1	1	лопатка
<i>Sus scrofa ferus</i>	2	1	таранная кость, фрагмент правой нижней челюсти с P ₃
<i>Capreolus capreolus</i>	3	1	дистальный фрагмент правой плечевой кости, дистальный фрагмент большой берцовой кости, верхняя челюсть с M ¹ —M ³
<i>Bos taurus</i>	15	2	кости конечностей, M ² , M ₃ , скуловая кость
<i>Capra hircus</i>	1	1	фрагмент левой нижней челюсти с M ₁ —M ₂ , ювенильная особь возрастом 1,5 года

Промеры остатков крупного рогатого скота
из слоя XI—XIII вв. на селище Городное

L M ₃	38,0	
D M ₃	16,4	
Tibia DLM dist.	66,6	57,0
Tibia DAP dist.	53,8	43,1
Talus L	79,4	
Talus DLM dist.	47,6	
Talus DAP dist.	37,7	

Городище ГОРОДНОЕ (XI—XIII вв.)

Археозоологический комплекс включает равное количество особей диких (лось, кося, дикий кабан) и домашних (крупный рогатый скот, домашняя свинья, домашняя коза) животных, однако по количеству костных остатков домашние животные представлены лучше (табл. 20). Косюля представлена ювенильной особью с функционирующими молочными зубами и едва прорезавшимся M₃, а также взрослой особью с полностью оформленной зубной системой. Судя по лобной кости с роговым пеньком, взрослая особь является самцом. Длина его верхнего ряда премоляров составляет 32,3 мм.

Структура и описание археозоологического комплекса на городище Городное

Вид	Кости	Особь	Описание остатков
<i>Alces alces</i>	5	1	фрагмент нижней челюсти, изолированные P ₄ и M ₁ , фрагмент второй пальцевой фаланги
<i>Capreolus capreolus</i>	5	2	фрагмент черепа, атлас, верхняя челюсть с P ² —P ⁴ , нижняя челюсть с молочными зубами, дистальный фрагмент бедренной кости ювенильной особи
<i>Sus scrofa ferus</i>	1	1	дистальный фрагмент большой берцовой кости

<i>Sus scrofa domesticus</i>	12	2	фрагменты костей конечностей и ребер ювенильной особи, нижняя челюсть с P ₃ половозрелой особи
<i>Bos taurus</i>	10	1	фрагменты костей конечностей и восходящая ветвь нижней челюсти
<i>Capra hircus</i>	1	1	вертлужная впадина, головка бедренной кости, верхний фрагмент лучевой кости, два моляра (M ₁ или M ₂)

Размеры хорошо сохранившейся сравнительно небольшой таранной кости крупного рогатого скота (максимальная длина — 61,5 мм, ширина нижней суставной поверхности — 38,2 мм) указывают на то, что костные остатки принадлежат корове.

Вывод

Выборка фаунистических остатков с поселения Городное в целом насчитывает 28 особей животных, что само по себе может быть вполне допустимым для общего анализа памятника, хотя для детального восстановления картины (по хронологическим периодам и отдельным структурным составляющим — городище, селище) — этого недостаточно. Тем не менее, полученные данные свидетельствуют о динамике развития производящего хозяйства, а также об изменении общего характера потребляемой мясной пищи. Если на первом этапе видовой состав дикой фауны, потребляемый в пищу, превалировал над домашними животными, а наличие хищников сдерживало развитие скотоводства, то в дальнейшем картина меняется. В археозоологическом материале на втором и третьем этапе кости хищников отсутствуют. Кроме того возрастает удельный вес домашних животных (57 %), что свидетельствует о возрастании роли скотоводства по мере вхождения территории и населения в состав Киевской Руси.

Обобщающий анализ

Анализ археозоологического материала из средневековых роменских памятников Харьковской области показал значительную структурную изменчивость археозоологических комплексов, касающуюся в основном соотношения количества остатков диких и домашних животных (рис. 5): от доминирования костных остатков диких животных на городище Водяное (порядка 83 % от общего количества костных фрагментов) и на Мохначе (порядка 72–73 % скелетных фрагментов диких животных) до подавляющего численного доминирования костных остатков домашних животных (до 99 %) на памятнике Коробовы Хутора.

Сравнивая эти показатели с иными синхронными северянскими памятниками, где количество особей домашних животных в общих костных останках составляет 50–90 % [4, рис. 103], следует отметить, что в эти параметры укладываются разве что наши данные по памятнику у с. Городное. Данные относительно роли животноводства по городищу Коробовы Хутора в роменский период близки к аналогичным показателям для памятников салтово-маяцкой культуры [4, рис. 69].¹ В противовес этому, значение

¹ Для салтовских памятников процентный вес домашних животных практически не опускается ниже 90 % от общего числа особей [4, с. 101–102, табл. 9].

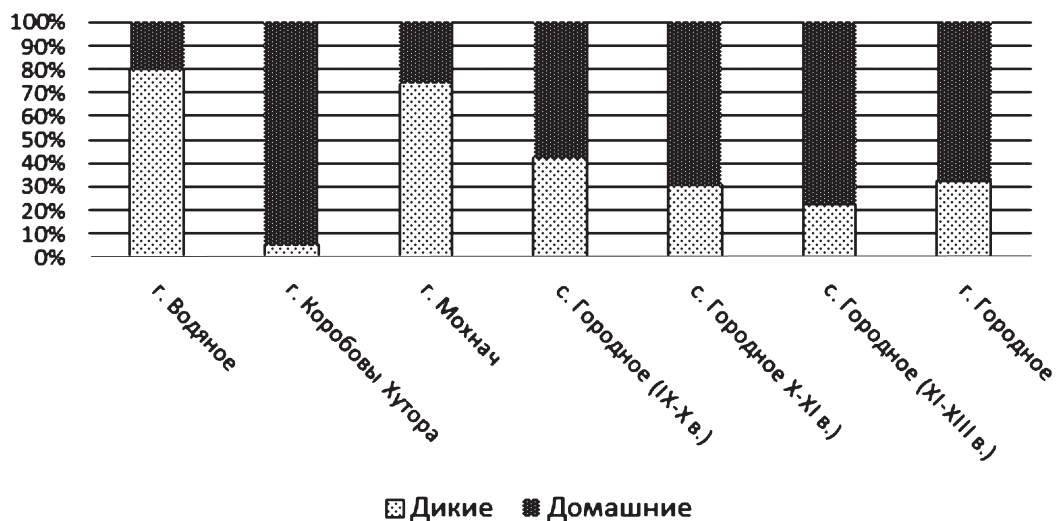

Рис. 5. Удельный вес остатков домашних и диких животных в археозоологических комплексах роменских памятников
 Fig. 5. Absolute weight of domestic and wild animal remnants in archaeozoological complexes at Romny sites

охоты для роменского населения городищ Водяное и Мохнач превышает аналогичный показатель даже городищ боршевской культуры [8, с. 43–52, табл. 1], который считается наибольшим для восточных славян предгосударственного периода.²

Археозоологические комплексы из городищ Водяное и Мохнач указывают на важное значение охотничьего промысла в жизни северян. По-видимому, такой уклад хозяйства следует считать традиционным, однако традиции в ведении хозяйства у северян довольно гибки и легко воспринимают культурное влияние соседних племен, в частности, носителей салтовской культуры (Коробовы Хутора). Можно говорить и о культурно-хозяйственном влиянии Киевской Руси, которое прослеживаемое на протяжении нескольких веков на поселении Городное, где количество костных остатков домашних животных в материале возрастает с порядка 60 до 80 %.

ЛИТЕРАТУРА

1. Кройтор Р. В., Колода В. В. Животноводство поздних северян на славяно-хазарском пограничье (часть 1) // Древности, 2014–2015: Харьковский историко-археологический ежегодник. — Вып. 13. — Х., 2015.
2. Кройтор Р. В. Археозоологічний комплекс з поселення Уч-Баш. // Археологія. — 2012. — № 1.
3. Колода В. В., Фоменко Г. Н. Остеологические материалы из славянских жилищ на городище Мохнач // Материалы V Международной научной конференции (Харьков, 4–6 ноября 2004 г.). — Х., 2004.

² Для боршевских памятников процентное количество домашних животных практически в среднем превышает 50 % при максимальном показателе 65,9 % от общего числа особей.

4. Горбаненко С. А., Колода В. В. Сільське господарство на слов'яно-хазарському порубіжжі. — К., 2013.
5. Колода В. В., Колода Т. О. Старожитності с. Мохнач та його округи // Археологічний літопис лівобережної України. — 2001.
6. Колода В. В. Новий могильник салтівської культури на Харківщині // Старожитності Лівобережного Подніпров'я — 2015: збірник наукових праць. — К., 2015.
7. Колода В. В. Створення оборонних споруд Мохначанського городища та динаміка заселення його округи // Археологія. — 2007. — № 2.
8. Винников А. З. Славяне лесостепного Дона в раннем средневековье (VIII — начало XI века). — Воронеж, 1995.

Резюме

Кройтор Р. В., Колода В. В. *Тваринництво пізніх сіверян на слов'яно-хазарському порубіжжі (частина 2)*

Запропонована робота являє собою кількісний видовий та демографічний аналіз археозоологічних комплексів ранньосередньовічних роменських пам'яток Харківської області. Отримані дані дають підстави розглядати мисливський промысел як важливий та традиційно вихідний вид господарювання сіверян. Однак у деяких випадках археозоологічний матеріал вказує на відчутний культурно-економічний вплив ззовні, як з боку носіїв салтівської культури, так і з боку Київської Русі, що втілюється у збільшення кількості решток домашніх тварин та в специфічності демографічної структури цих решток. Дані, що отримані нами, дають підстави говорити про достатню гнучкість господарчого укладу літописних сіверян.

Ключові слова: раннє середньовіччя, східна Україна, сіверяни, роменська культура, полювання, тваринництво.

Резюме

Кройтор Р. В., Колода В. В. *Животноводство поздних северян на славяно-хазарском пограничье (часть 2)*

Предлагаемая работа представляет собой количественный видовой и демографический анализ археозоологических комплексов раннесредневековых роменских памятников Харьковской области. Полученные данные дают основания рассматривать охотничий промысел как важный и исходно традиционный вид хозяйствования северян. Однако в некоторых случаях археозоологический материал указывает на ощутимое культурно-экономическое влияние извне, как со стороны носителей салтовской культуры, так и со стороны Киевской Руси, что заключается прежде всего в увеличении численности остатков домашних животных и в специфичности демографической структуры этих остатков. Полученные нами данные дают основания говорить о достаточной гибкости хозяйственного уклада летописных северян.

Ключевые слова: раннее средневековье, восточная Украина, северяне, роменская культура, охота, животноводство.

Summary

R. Croytor, V. Koloda. *Livestock Farming of Later Severians on Slavic-Khazar Borderlands (part 2)*

The article presents a quantitative systematic and demographic analysis of archaeological assemblages from early medieval monuments of Kharkov Region. Obtained results

suggest the hunting as an important and traditional economic activity of Severyans. However, archaeozoological samples yielded by some monuments indicate an important external cultural-economical influence, particularly from the Saltov culture bearers and from Kievan Rus. This influence resulted an increase of remains of domestic animals and a specific demographic structure of animal remains. Our data revealed a rather flexible character of cultural-economical traditions of Severyans.

Key words: Early Middle Age, Eastern Ukraine, Severyans, Romenskaya Culture, hunting, animal husbandry.

Публикации

Р. О. Козленко

Ритуально зруйновані поховання античного часу в Нижньому Побужжів Нижньому Побужжі

итуальна традиція поховальної обрядності є індикатором, що відображує релігійно-світоглядні сприйняття потойбічного світу представників тих чи інших суспільності, етносу, археологічної культури. Пам'ять про пращурів, ставлення до залишків та місця їх упокоєння — це один із суттєвих показників духовного розвитку та цивілізованості як давніх людей, так і сучасних.

Під час археологічних досліджень різних у хронологічному пласті пам'яток Євразії дослідниками були виділені поховання з ознаками повторних вторгнень, що не переслідують грабжницькі цілі. До недавнього часу вивчення некрополів у Нижньому Побужжі не дозволяло надійно визначити подібний клас поховань серед загального масиву.

Проблема вивчення та інтерпретації зруйнованих із ритуальною метою поховань на некрополях різних епох на території Євразії останнім часом стала дуже актуальною. Їй було присвячено окрему низку дослідницьких робіт дисертаційного та монографічного характеру [1; 2; 3].

Серед окремих територій розповсюдження обряду знешкодження (термін запропоновано В. С. Фльоровим) слід виділити і регіон Нижнього Побужжя, де останніми роками під час розкопок некрополів він був простежений.

В 2011 р. під час відкриття та часткового дослідження могильників пізнього класичного-елліністичного [4, с. 343–345; 5, с. 149–164] та римського часу [6, с. 348–349] поряд з будівлею Миколаївського обласного краєзнавчого музею було виявлено 35 поховань, серед яких 25 відносяться до IV ст. до н. е., вірогідно поселення Миколаїв-6 [7, с. 77–78; 8, с. 64] та 10 — до I ст. н. е., які попередньо можна віднести до середньосарматської культури.

За результатами дослідження поховань на обох некрополях, незважаючи на хронологічний розрив, необхідно виділити в них дещо загальне, а саме характер пост-поховального обряду значної кількості могил класичного і римського періодів. Головним завданням цієї роботи є виділення специфічних рис обряду знешкодження похованих, які стосуються низки відкритих поховань.

Могильник поселення Миколаїв-6 («Олександрівський»)

Поховання № 2: пошкоджений заклад та складені в північно-західному кутку могили людські кістки.

Поховання № 3: пошкоджений заклад, на південь від поховання — скупчення кісток.

Поховання № 4: пошкоджений заклад, під яким відсутнє поховання.

Поховання № 7: у похованого відсутній череп, що, виходячи з характеру постпоховального обряду, можна було би пов'язати з повторним вторгненням в могилу,

@ Р. О. Козленко, 2016

однак поміж ребер у небіжчика — бронзовий наконечник стріли, який не дозволяє без сумніву припускати повторне вторгнення в поховання.

Поховання № 8: поряд з черепом похованого знаходився ніж, орієнтований по лінії Північ-Південь.

Поховання № 13, 17: «класичні» приклади обряду знешкодження — кістки перемішані на дні могили так, що не залишається жодного натяку на позу похованого. Показово, що в П-13 присутня нижня щелепа, але відсутній сам череп.

Поховання № 15: верхня частина скелета похованого пошкоджена.

Поховання № 16: біля черепа похованого лежав залізний ніж із кістяною ручкою, орієнтований за віссю Північ-Південь.

Поховання № 18, 19: будь-які людські залишки в них не знайдені, але дивним виглядає переміщення закладу (умовно П-19) з П-18 в сторону заходу. Під цим закладом (П-19) слідів поховання знайдено не було.

Поховання № 21: заклад, вірогідно, був потурбований в давнину. Під ним — не систематичне скупчення кісток, серед яких — череп із відбитою лицьовою частиною (вірогідно, навмисно, як показали подальші дослідження).

Поховання № 22: потурбований заклад, під ним — фрагменти людського черепа.

Поховання № 23: кістки перемішані та складені в західному кутку могили. В північній частині — розтросчений череп, біля якого лежав знову ж таки орієнтований по лінії Північ-Південь залізний ніж з кістяною ручкою.

Поховання № 25: майже відсутній скелет (окремі залишки), заклад каменів, які щільно прилягали один до одного, та, можливо, скріплених розчином.

Необхідно зазначити, що в багатьох похованнях, де простежується обряд знешкодження похованих, деякі речі не вилучені, що не дозволяє пов'язувати повторне вторгнення в могили з метою пограбування. А деякі потурбовані поховання заповнені каменями.

Розташовані біля черепів та орієнтовані за віссю Північ-Південь ножі, схоже, були направлені лезом у бік камери. Швидше за все, це поєднано з конкретним ритуалом, пов'язаним, можливо, з додатковими перепонами на шляху покійного до виходу з камери або остаточним очищенням (?) поховання. Схожі приклади відомі з розкопок Верхньо-Салтівського катакомбного могильника [9, с. 7]. Можливо, таке застосування ножів обумовлювалося їх наявністю в самій поховальній камері, і в цьому випадку вони розташовані саме біля черепів похованих.

Могильник біля МОКМ «Старофлотські казарми»

Поховання № 2, 2а: підбійна могила з широкою сходинкою із заходу (підбій — зі східної сторони). Глибина могили від рівня материка — 0,4 м, глибина — 0,2 м. Кістяк зберігся неповністю. В північній, неушкодженій частині могили, зафіксовані кістки ніг (гомілкові та стегнові), схрещені в гомілках (ліва на правій) та орієнтовані на північ (рис. 1: 1). Від іншої (південної) частини ями голінкові кістки затуляє камінь, поставлений на ребро. Зі східної частини, під каменем, збереглися кістки передпліччя та кисті правої руки з бронзовим переплетеним браслетом.

Під каменем, що затуляє голінкові кістки, — різкий спуск до ями округлої форми (глибиною 0,65 м), заповненої каменями (із закладу?). Шар в ямі неоднорідний, з фрагментами кераміки перших сторіч н. е. Яма з підбоєм, глибиною 0,1–0,15 м. Товщина склепіння над підбоєм — 0,3 м. На дні ями — великий камінь (1 × 0,6 × 0,08 м), з трьома, схоже неприродними заглибленнями (вівтар?), орієнтований за віссю Північний Схід — Південний Захід.

Під цим каменем: бусини, бронзова сережка, скупчення людських кісток, серед яких — нижня щелепа. На дні цієї конструкції, в південній стінці, знайдена ніша зі спуском під кутом 45°, глибиною підбою 0,6 м та довжиною за віссю Північ-Південь — 1 м. В цьому похованні, в північній частині, окремо, на мішаному ґрунті, лежав череп, у якого практично відсутня ліва частина лицьової сторони. Окрім черепа, в камері нічого не було. Вхід до камери щільно заштампований глиною (товщина перегородки —

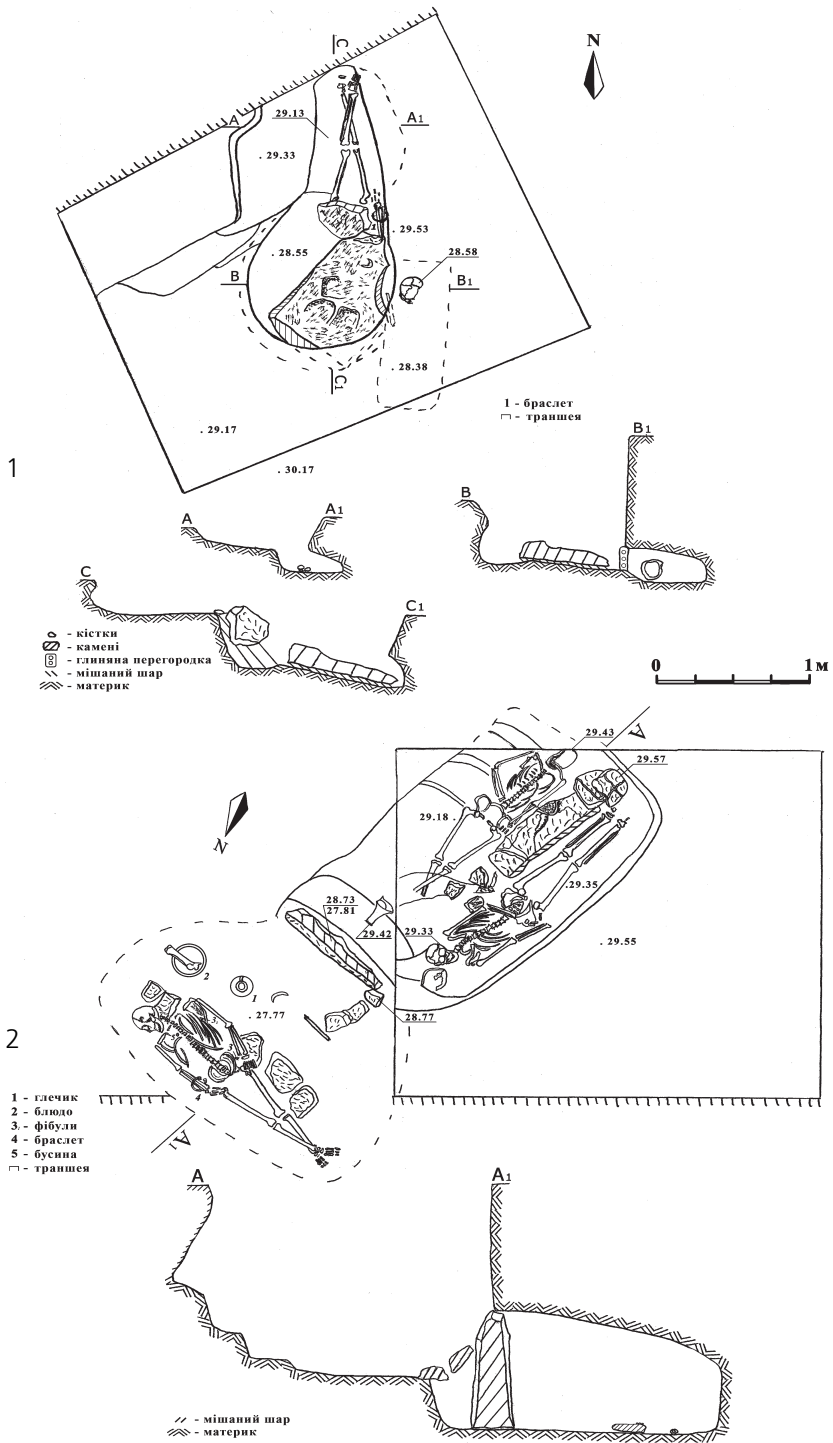

Рис. 1. Плани поховань П-2, 2а (1) та П5а, б, в (2) зі слідами повторних ритуальних вторгнень (креслення автора)
 Fig. 1. Plans of graves P-2, 2a (1) and P5a, b, (2) with traces of repeated ritual intrusions (author's drawings)

0,15–0,2 м). Окремо слід відзначити — що в подальшому буде траплятися — відсутність колінних чашечок в уцілілій північній частині поховання.

Виходячи з конструкції та заповнення поховання, можна припустити наступну, найбільш вірогідну послідовність дій. Спочатку це була стандартна неглибока підбійна могила, в яку через деякий час було скоєно повторне вторгнення. В її південній частині був виритий «колодязь» на дні якого в східній частині, була споруджена ніша за віссю Північ–Південь, в яку був покладений череп без нижньої щелепи, з попередньо відбитою лівою лицьовою стороною. Показово, що череп поклали лицьовою стороною на південь, в місці, де він повинен був знаходитися, якщо б у цій ніші лежав цілий скелет. Згодом перед спуском у нішу спорудили вертикальну глиняну перегородку. Кістки тулуба, перемішані під час спорудження «колодязя», залишили в хаотичному стані перед її входом і накрили масивною плитою з трьома, вірогідно, неприродними заглибленнями (вівтар?). Іншу частину поховання, на тепер уже сформованій сходинці, не чіпали (окрім колінних чашечок?) та відокремили від «колодязя» невеликим камінням.

Об'єкт № 4: розміри ями $2,8 \times 1,8$ м, глибина — 2,8 м. Заповнення поховання — мішаний суглинок. Яма трапецієвидної форми з закругленими кутами та витягнута за віссю Північний Захід — Південний Схід. На дні знайдено камінь. В південному куті, на приступку, зафіксований розтщований череп, поряд — камінь ($0,35 \times 0,18$ м), який, можливо, був використаний в якості підручного матеріалу для виконання цього обряду.

Поховання № 4, 4а: розташовано впритул до об'єкта № 4. Форма ями залишилася невідомою, оскільки впиралася в борт розкопу. Заповнення — мішаний суглинок. Судячи з глибини — 2,8 м — це був склеп. На дні ями окремо зафіксовано тільки череп. Вірогідно, під час виконання обряду він був виїнятий та відкинутий в сторону.

Поховання № 5, 5а, 5б, 5в: витягнута за віссю Північ–Південь. Розмір: $2,2 \times 1,4$ м. В П-5, 5а зафіксовано 2 кістяки: чоловічий та жіночий, розділені кам'яним закладом (рис. 1: 2). Жіночий кістяк орієнтований головою на північ, права рука витягнута, ліва — під нахилом на тазу, ноги витягнуті. Чоловічий — орієнтований на південь, ліва рука витягнута, права — під нахилом на тазу, ноги схрещені в гомілках (ліва на правій). Загальна довжина жіночого кістяка — 1,7 м, чоловічого — 1,75 м. Чоловічий кістяк лежав нижче жіночого на 0,2 м, оскільки жіночий лежав на приступку могили. Біля жіночого черепа був знайдений ще один окремо розташований череп, який зберігся наполовину.

Перегородка між цими похованнями складалася з 4 середніх, які лежали під нахилом у сторону П-5а (на захід), та декількох невеликих каменів. Найбільший серед них ($0,7 \times 0,3 \times 0,05$ м) лежав у центрі. Заповнення П-5, 5а — світло-коричневий гумусований суглинок.

Ці поховання перекривали дромос склепу зі сходинками. Заповнення дромосу — мішаний суглинок. В заповненні знайдено: бронзову пряжку, фрагменти (горло та ручки) красноглиняної пізньоераклейської амфори та денце ліпної посудини. На глибині 2,5–2,6 м від рівня денної поверхні знайдено розвал каменів середніх розмірів ($0,4 \times 0,3 \times 0,15$ м), під якими був знайдений вхід до камери, перекритий масивною стелою ($0,9 \times 0,7 \times 0,25$ м), що стояла на ребро.

Перед закладним каменем — скупчення частково обпалених людських кісток (дитини?), яким для повного анатомічного складу не вистачало тільки черепа. Можна припустити, що саме він окремо лежав в П-5.

В самій камері був знайдений чоловічий кістяк, орієнтований на схід, права рука — витягнута (на ній — бронзовий браслет), ліва — під нахилом біля тазу, ноги схрещені в гомілках (права на лівій). Біля зап'ястя руки та в грудній клітці зафіксовані запчастини лучкових фібул. Під лівою стороною похованого розташовувалася низка каменів (а саме 5, розмірами $0,2 \times 0,15 \times 0,05$ м). Поряд із кістяком, в 0,25 м на південь від черепа, знайдено чорнолощене блюдо з кісткою свійської тварини, трохи вище від нього, в 0,15 м на захід — глечик сарматського типу. Загальна довжина кістяка — 1,7 м. В грудній частині знайдена сердолікова бусина. Череп лежав на правому боці.

У похованого відсутні надколінники. Під час розчистки зафіксовані залишки дерев'яної труни, в якій лежав похований. Датування комплексу за фібулами та браслетом — I ст. н. е.

Достовірно визначити послідовність дій під час виконання обряду (обрядів?) в цьому склепі складно. Однак схоже, у П-5 незначне вторгнення було (відсутність колінних чашечок та порушення кісток у грудній клітці). Певно, згодом над дромосом склепу закладено парне чоловіче та жіноче поховання, де, поряд із жіночим кістяком було окремо покладено дитячий (?) череп із відбитою лицьовою стороною (інші дитячі кістки, частково обуглені, хаотично поклали перед закладною плитою камери). Кістки ніг чоловічого кістяка просіли під насипаною в дромос землю. Знову необхідно відзначити відсутність колінних чашечок в обох похованнях, а у жіночого, на додаток, і фаланг стоп, що дозволяє припустити ще одне повторне вторгнення, але вже в поховання над дромосом склепу. Певно, в уваленні групи людей, яка виконувала цей обряд, померлий із навмисно пошкодженими кінцівками вже не міг повернутися та нашкодити живим [10, с. 417–424].

Особливо на некрополях виділяються черепи з відбитими лицьовими сторонами: П-21 на могильнику поселення Миколаїв-6, П-2а, П-5б та розчавлений череп на сході могили об'єкта № 4 на могильнику біля МОКМ «Старофлотські казарми».

Згідно з віруваннями багатьох народів, лицьова сторона — вмістилище людської душі, а сам череп — божественне сховище полові відроджуючої сили [11, с. 131]. Але достовірно стверджувати, який зміст вкладали в ритуал із навмисним пошкодженням черепа важко. Можливо, подібними діями душу хотіли остаточно визволити з залишків тіла. Із джерел та досліджень відомо про ритуальні дії з черепами у сарматів [12, с. 380–392], а безпосереднє знищення черепа — не рідкість у поховальній традиції різних народів [13, с. 98]. Традиції побудови окремих схованок-відсіків для черепів у похованнях та ритуальні дії з ними відомі у фіно-угорських племен [14, с. 214].

Про вилучення людських залишків зі склепів «на шкоду живим» та особливе ставлення колдунів до лицьової частини покійних згадується в давньоримській літературі (Aen. Met. II, 20, 21). Про перетворення покійних у наділені надприродною силою істоти повідомляє давньогрецька письмова традиція [15, с. 26–27].

Нехарактерний для давньогрецького населення регіону, обряд знешкодження похованих, безумовно, простежується на некрополі поселення Миколаїв-6. Отже, на підставі викладеного можна припустити, мабуть, непересічний для Побужжя випадок — знешкодження двох розташованих поряд, розділених майже півтисячоліттям некрополів однією групою населення. Скоріш за все тією, що залишила могильник римського часу — сарматами. Знешкодження сусіднього могильника, вірогідно, було направлено на убереження нових хазяїв території від попереднього населення. Схожу ситуацію простежено в Подністров'ї [16, с. 48–49], а потурбовані поховання сарматів I ст. н. е. відомі на Північному Кавказі [17, с. 114–119].

Пропонуючи таку «імітаційну модель» [3, с. 87], необхідно зазначити, що в Подніпров'ї це не перший зафіксований випадок обряду знешкодження похованих у сарматського населення [18, с. 37–38; 19, с. 49]. Вірогідно, в Дніпро-Дністровському межиріччі в перші сторіччя н. е. він не був рідким явищем.

Ритуально зруйновані та вторинні поховання виділено в ямній [20, с. 324–345; 21, с. 48–60], катакомбній [22; 23, с. 7–23], зрубній [24, с. 300–303], білозерській [25, с. 183–192], черняхівській [26, с. 194–199; 27, с. 65–69; 28, с. 112–113; 29, с. 36–37; 30, с. 125–152; 31, с. 49–60], вельбарській [32, с. 158–159] і салтово-маяцькій [3, с. 10; 33, с. 62; 34, с. 98–114; 35, с. 193–210; 36, с. 80–88] культурах, у аланів Передкавказзя [1], германців [37, с. 207–213], монголів [38, с. 119–121, 129], населення середньовічного часу Окско-Сурського межиріччя [2] та Прикам'я [39, с. 65–80], населення східноєвропейського лісостепу скіфського часу [40, с. 181–200] та Вірменського нагір'я [41, с. 80–93], в юхнівській культурі [42, с. 66–67], Нетайлівському [43, с. 49–65; 44,

с. 178–179; 45, с. 45–46], Моложському [46, с. 175, 181] могильниках та ін. Окремо для Нижнього Побужжя слід виділити ольвійський некрополь, де за більш ніж 100 років досліджень відома значна кількість потурбованих поховань¹, серед яких, безумовно, є зруйновані з ритуальною метою.

Труднощі розуміння сучасною людиною сприйняття пращурами загробного світу та пошук значення окремих деталей поховальної обрядності через «криве дзеркало» археологічних фактів, враховуючи складність ритуальних аспектів у різних народів [див. напр.: 47, с. 33–51], надає широкий простір для домислів у реконструкціях міфологічних уявлень конкретних суспільностей, етносу, археологічної культури тощо. Але факт повторних вторгнень у поховання і, як результат, часткова або повна руйнація останків людей без вилучення супроводжуваних предметів, безумовно свідчить про ритуальну спрямованість таких дій. В той же час слід прискіпливо ставитися до будь-яких незначних руйнувань в похованнях, оскільки не потрібно виключати природній фактор їх утворення.

Враховуючи просторовість ареалу фіксації цього обряду та часовий діапазон існування, витоки його масового розповсюдження, вірогідно, слід шукати у кочових племен території Євразії рубежу ер, що, зокрема, простежується у сарматського та черняхівського населення Придніпров'я на наведених прикладах.

Отже, обряд знешкодження похованих характерний для деяких груп населення Північно-Причорноморського регіону перших сторіч н. е., що надалі, за пильного підходу в дослідженнях [1; 48, с. 146–155], дозволить виділяти його серед безлічі потурбованих поховань різночасового хронологічного відрізка в Нижньобузькому регіоні.

ЛИТЕРАТУРА

1. Зайцева О. В. Погребения с нарушенной анатомической целостностью костяка: методика исследования и возможности интерпретации: автореферат дис. ... канд. ист. наук. — Новосибирск, 2005.
2. Осипова Т. В. Погребения с разрушенными костяками в средневековых могильниках Окско-Сурского междуречья: автореферат дис. ... канд. ист. наук. — Ижевск, 2006.
3. Флеров В. С. Аланы Центрального Предкавказья V—VIII веков: обряд обезвреживания погребенных. — М., 2000.
4. Смирнов А. И., Ивченко А. В., Горбенко К. В. Исследования на могильнике позднеклассического времени в г. Николаев // АДУ 2011 р. — К., 2012.
5. Смирнов А. И. Александровский — новый могильник хоры Ольвии в г. Николаев // Древности Северного Причерноморья III—II вв. до н. э. — Тирасполь, 2012.
6. Смирнов А. И., Козленко Р. А., Ивченко А. В. Новый некрополь римского времени в г. Николаев // АДУ 2011 р. — К., 2012.
7. Снытко И. А. Новый античный памятник в Нижнем Побужье // Проблемы исследования Ольвии. — Парутино, 1985.
8. Крыжицкий С. Д., Буйских С. Б., Отрешко В. М. Античные поселения Нижнего Побужья (археологическая карта). — К., 1990.
9. Аксенов В. С. Новые материалы к постпогребальной обрядности аланского населения Подонцовья (по материалам Верхне-Салтовского IV катакомбного могильника) // Салтово-маяцька археологічна культура: 110 років від початку вивчення на Харківщині. — Х., 2011.
10. Мингалев В. В. Некрофобия как транскультурное явление в эпоху великого переселения народов // Взаимодействие народов Евразии в эпоху великого переселения народов. — Ижевск, 2006.

¹ Завдячую за це повідомлення керівника археологічних досліджень ольвійського некрополя А. В. Івченко.

11. *Иванов В.* Дионис и прадионисийство. — СПб., 1994.
12. *Перерва Е. В., Лукьяшко С. И.* О семантике обряда скальпирования у ранних сарматов // Погребальный обряд ранних кочевников Евразии. Материалы и исследования по археологии юга России. — Ростов-на-Дону, 2011. — Вып. 3.
13. *Медникова М. Б.* Обращение с головой умершего: погребальная практика древности по данным палеоантропологии // КСИА РАН. — 2010. — Вып. 224.
14. *Дмитриев С. В.* Тема отрубленной головы и политическая культура народов центральной Азии (общеазиатский контекст) // Стратум: структуры и катастрофы. Сборник символической индоевропейской истории. — СПб., 1997.
15. *Белушов А. В.* Почему Протесилай? Героика Флавия Филострата и воскресший герой // Индоевропейское языкознание и классическая филология — XII. — СПб., 2008.
16. *Воронятов С. В.* Погребения сарматской знати в междуречье Южного Буга и Днестра (вторая половина I — начало II в. н. э.) // Погребальный обряд ранних кочевников Евразии. Материалы и исследования по археологии юга России. — Ростов-на-Дону, 2011. — Вып. 3.
17. *Абрамова С. А.* Новые погребения сарматского времени из Кабардино-Балкарии // СА. — 1968. — № 3.
18. *Махно Е. В.* Розкопки пам'яток епохи бронзи та сарматського часу в с. Усть-Кам'янці // АП. — 1960. — Т. 9.
19. *Рикман Э. А.* Этническая история населения Приднестровья и прилегающего Подунавья в первых веках нашей эры. — М., 1975.
20. *Агульников С. М., Попович С. С.* Обряд демембрации в ямной культуре Пруто-Днестровского междуречья // Проблемы охраны и изучения памятников археологии степной зоны Восточной Европы. — Луганск, 2010.
21. *Богданов С. В.* Парные погребения древнеямной культуры с расчлененными костяками // Археология Волго-Уральских степей. — Челябинск, 1990.
22. *Мельник В. И.* Особые виды погребений катакомбной общности. — М., 1991.
23. *Небрат С. Г.* Вторичные погребения ингульской катакомбной культуры // Донецкий археологический сборник. — 2013. — № 17.
24. *Усачук А. Н., Подобед В. А., Полидович Ю. Б., Цимиданов В. В.* Раскопки кургана на территории аэропорта города Донецк // АДУ 2008 р. — К., 2009.
25. *Агульников С. М.* Некоторые особенности погребального обряда Белозерской культуры Северо-Западного Причерноморья // Индоевропейская история в свете новых исследований. — М., 2010.
26. *Елпашев С. В.* Разрушенные погребения черняховской культуры // Stratum + Петербургский археологический вестник. — СПб.; Кишинев, 1997.
27. *Кияшко А. Г.* «Пограбовані» поховання черняхівської культури // Магістеріум. НаУКМА. — 2011. — Вип. 45. Археологічні студії.
28. *Магомедов Б. В.* Могильник у городища Городок на Южном Буге // Памятники древних культур Северного Причерноморья. — К., 1979.
29. *Магомедов Б. В.* Черняховская культура Северо-Западного Причерноморья. — К., 1987.
30. *Петраускас О. В.* Разрушенные погребения на могильниках черняховской культуры Поднепровья: анализ археологической культуры // Від венедів до Русі. — К.; Х., 2014.
31. *Сымонович Э. А.* Магия и обряд в черняховскую эпоху // СА. — 1963. — № 1.
32. *Могильников В. А.* Погребальный обряд культур III в. до н. э. — III в. н. э. в западной части балтийского региона // Погребальный обряд племен Северной и Средней Европы в I тыс. до н. э. — I тыс. н. э. — М., 1974.
33. *Аксенов В. С.* К вопросу об обряде обезвреживания погребенных у аланского населения салтовской культуры // Проблемы истории и археологии Украины. Тез. докл. научн. конференции. — Х., 1999.
34. *Аксенов В. С.* Обряд обезвреживания погребенных в Верхне-Салтовском и Рубежанском катакомбных могильниках салтово-маяцкой культуры // РА. — 2002. — № 3.

35. Аксенов В. С. К вопросу интерпретации разрушенных скелетов в катакомбных захоронениях салтово-маяцкой культуры // *Древности*, 2013: Харьковский историко-археологический ежегодник. — X., 2013. — Вып. 12.
36. Плетнева С. А. От кочевий к городам (салтово-маяцкая культура) // *МИА*. — 1967. — № 142.
37. Мончинска М. Страх перед умершими и культ мертвых у германцев в IV—VII вв. н. э. (на основании так называемых погребений специфического обряда) // *Stratum + Петербургский археологический вестник*. — СПб.; Кишинев, 1997.
38. Дробышев Ю. И. Похоронно-поминальная обрядность средневековых монголов и ее мировоззренческие основы // *Этнографическое обозрение*. — 2005. — № 1.
39. Коренюк С. Н., Мельничук А. Ф., Перескоков М. Л. Погребальный обряд поздней части Мокшинского могильника в Среднем Прикамье (по материалам раскопок 1994 г.) // *Вестник Пермского университета*. — 2011. — № 1 (15).
40. Гречко Д. С. Об особах видах погребений у населения восточноевропейской Лесостепи VII—IV вв. до н. э. // *Древности*, 2014–2015: Харьковский историко-археологический ежегодник. — 2015. — Вып. 13.
41. Худавердян А. Ю., Деведжян С. Г., Еганян Л. Г. Способы обращения с телами умерших в памятниках Ширакаван и Лори Берд (Армения) (по данным палеоантропологии) // *Вестник археологии, антропологии и этнографии*. — 2013. — № 4 (23).
42. Каравайко Д. В. Памятники юхновской культуры Новгород-Северского Полесья. — К., 2012.
43. Аксенов В. С. Повторное проникновение в захоронения Нетайловского грунтового могильника салтовской культуры — миф или реальность? // *Дриновський збірник*. — X.; Софія, 2012. — Т. 5.
44. Жиронкина О. Ю., Крыганов А. В., Цитковская Ю. И. О погребениях Нетайловского могильника со следами повторного проникновения (по раскопкам 1994 г.) // *Древности*, 1995: Харьковский историко-археологический ежегодник. — X., 1995.
45. Комар А. В. К вопросу о процедуре обряда «обезвреживания покойников» в Нетайловском могильнике // *Восточнославянский мир Днепро-Донского междуречья и кочевники южнорусских степей в эпоху раннего средневековья*. — Воронеж, 2008.
46. Малюкевич А. Е. Обряд захоронения детей на памятнике римского времени Молога II // *КСОАО*. — Одесса, 2008.
47. Косарев М. Ф. Мировоззренческие аспекты традиционной погребальной обрядности (по сибирским материалам). — *КСИА РАН*. — 2010. — Вып. 224.
48. Кузьмин Н. Ю. Ограбление или обряд? // *Реконструкция древних верований: источники, метод, цель*. — СПб., 1991.

Резюме

Козленко Р. О. Ритуально зруйновані поховання античного часу в Нижньому Побужжі

Аналізується низка зруйнованих у давнину поховань класико-елліністичного та римського часу з деяких некрополів Нижнього Побужжя. На різних прикладах демонструється ритуальна спрямованість повторного вторгнення в могили з метою «знешкодження» похованих. Доводиться практикування цього ритуалу представниками середньо-сарматської культури. Крім того, висувається версія вторгнення окремих груп населення регіону римського періоду в більш ранні поховання розташованого поряд некрополя класико-елліністичного часу.

Ключові слова: поховання, ритуал, обряд знешкодження, пізній класичний період, елліністичний період, сарматська культура, черняхівська культура.

Резюме

Козленко Р. А. Ритуально разрушенные погребения античного времени в Нижнем Побужье

Анализируется ряд разрушенных в древности погребений классико-эллинистического и римского времени с некоторых некрополей Нижнего Побужья. На разных примерах демонстрируется ритуальная направленность повторного вторжения в могилы с целью «обезвреживания» погребенных. Доказывается практикование данного ритуала представителями средне-сарматской культуры. Кроме того, выдвигается версия вторжения отдельных групп населения региона римского времени в более ранние погребения расположенного рядом некрополя позднего классического — эллинистического времени.

Ключевые слова: погребение, ритуал, обряд обезвреживания, поздний классический период, эллинистический период, среднесарматская культура, черняховская культура.

Summary

R. Kozlenko. Ritually Destroyed Burials of Antiquity Time in Lower Bug Region

An analysis is made of a number of burials of the Classical-Hellenistic and Roman period that were destroyed in ancient times in some necropolises of the Lower Bug region. Various examples demonstrate the ritual direction of the repeated invasion of the graves in order to "neutralize" the buried. It is proved that this ritual is practiced by representatives of the Middle Sarmatian culture. In addition, there is a version about the invasion of certain groups of the population of the Roman period into the earlier burials of the nearby necropolis of the late Classical-Hellenistic time.

Key words: burial, ritual, ceremony of neutralization, late Classic period, Hellenistic period, Middle Sarmatian culture, Chernyakhov culture.

Л. М. Дідух

«Знаки Рюриковичів» на виробках давньоруського часу в зібранні НМІУ: походження та значення

Протягом тисячоліть людство виробило різноманітні знакові системи, які були символами власності, емблемами роду і племені. Деякі символи, переживши зміни і трансформації, дійшли до нашого часу. Так було і з тризубом. Ми настільки звикли до нього, що сприймаємо як невід'ємний атрибут повсякденності. Однак знаки у вигляді тризуба зустрічаються на багатьох виробках матеріальної культури Давньої Русі. Вони зафіксовані на монетах і печатях, на ювелірних прикрасах, зброї, кераміці, різноманітних побутових виробках, будівельних матеріалах тощо. Зображення знаків у вигляді тризубів і двозубів вже в ХІХ ст. були визначені як особисті, родові знаки князів Рюриковичів Х—ХІІІ ст. Колекція подібних виробів представлена і в зібранні Національного музею історії України (далі НМІУ). Передусім це будівельна та побутова кераміка: цегла-плінфа, посуд та денця посудин.

До унікальних експонатів у зібранні НМІУ, безсумнівно, належать дві плінфи Х ст. з відбитком тризуба — князівського знаку Володимира Святославовича (980–1015 рр.). Обидві плінфи були знайдені у 1907–1908 рр. під час розкопок В. Хвойки в Києві, на території садиби лікаря М. Петровського, розташованої на східному схилі Старокиївської гори (нині територія НМІУ по вул. Володимирська 2). Перша плінфа (рис. 1: 1) була знайдена у 1907 р. під час обстеження кам'яного фундаменту палацової споруди кінця Х ст., розташованого неподалік апсид Десятинної церкви. В. Хвойка вважав, що це фундаменти князівського палацу часів Ольги і Володимира [40, с. 68]. Плінфа зберіглася фрагментом завширшки 16,5 × 15,5 см і товщиною 2,7 см. Формовка виробу хороша, глина обпалена червоного кольору. Відноситься до асортименту вузької цегли — плінфи-«половинки», але збереглися частково тільки три торці. Нині виріб відреставрований, краї доповнені алебастром. На постилістій частині відбиток рельєфного знаку, цілком схожий з геральдичним знаком тризуба на монетах Володимира Святославича. Тільки центральний зубець має вигляд каплеподібного овалу, із витягнутою і загостреною вершиною, нижня частина заокруглена.

Друга плінфа-«половинка» прямокутної форми, завширшки 14 см, завдовжки 31 см та завширшки 2,5–2,7 см (рис. 1: 2). Плінфа з рівними краями, в середині прогнута, два верхніх кути відбиті. Формовка хороша, глина обпалена червоного кольору. На постилістій поверхні — по центру зображений знак, за схемою подібний до знаку на першій плінфі, але клеймо слабо помітне, стерте (зім'яте). Зверху навколо нього по сирій глині пальцем прокреслена боріздка у вигляді півкола. На відміну від першої плінфи, відомостей про конкретне місце знахідки цієї плінфи не має. Відомо лише що вона походить із розкопок В. Хвойки 1907–1908 р. на садибі М. Петровського [2, с. 57, с. 111 № 31]. Іконографічна подібність цього знаку із зображенням тризуба на цеглині з руїн палацу Х ст. та на златниках і срібляниках Володимира Святославича не викликає сумнівів в тому, що ця плінфа походить із якоїсь споруди, побудованої цим князем в кінці Х ст. — князівського палацу або Десятинної церкви.

© Л. М. Дідух, 2016

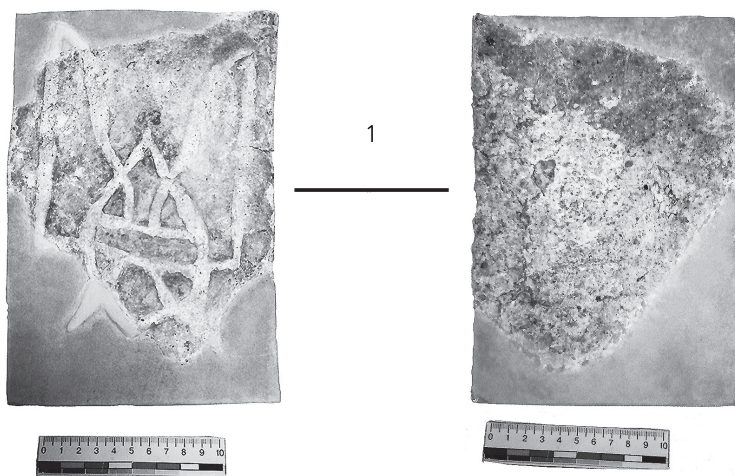

Рис. 1. Плінфи із знаками тризуба із зібрання НМІУ:

1 – НМІУ, інв. № в-4553/111. X ст. Київ, садиба М. Петровського (Володимирська 2). Розкопки В. В. Хвойки 1907 р.; 2 – НМІУ, інв. № в-4932; X ст. Київ, садиба М. Петровського (Володимирська 2). Розкопки В. В. Хвойки 1907–1908 рр., 3 – НМІУ, інв. № в-5362. XII ст. м. Володимир-Волинський. 1990 р.

Fig. 1. Plinthites with the trident in the collection of NMHU:

1 – NMHU, № в-4553/111. 10th cent. Kyiv, farmstead M. Petrovsky (Volodymyrska st. 2). Excavations of V. Khvojka 1907; 2 – NMHU, № в-4932. 10th cent. Kyiv, farmstead M. Petrovsky (Volodymyrska st. 2). Excavations of V. Khvojka 1907–1908; 3 – NMHU, № в-5362. 12th cent. Volodymyr-Volynskiy, Volyn region. 1990

Аналогічні плінфи були знайдені під час подальших археологічних розкопок на території Десятинної церкви, зокрема у 1908 р. під час розкопок Д. Мілеєва було знайдено фрагмент цеглини з аналогічним знаком [24, с. 138, рис. 193], місцезнаходження її невідоме. Ще дві знахідки походять із розкопок М. Каргера 1938–1939 рр. [16, с. 455–456, табл. LXXXII] і зберігаються в Новгородському державному об'єднаному музеї-заповіднику [13, с. 25]. Після останніх археологічних досліджень Десятинної церкви, що проводилися Архітектурно-археологічною експедицією Інституту археології НАНУ у 2005–2011 рр. (під керівництвом Г. Івакіна), кількість аналогічних знахідок збільшилась [18, с. 126, рис. 9]. Зокрема, Д. Йолшин вказав на знахідки восьми цеглин зі «знаком Володимира». Практично всі вони знайдені в шарі засипки розкопів ХХ ст., тобто були пропущені попередніми дослідниками, що не дивно, оскільки знахідки сильно фрагментовані, а знаки на них ледь помітні [13, с. 25]. Хоча розкопки 2005–2011 рр. поповнили колекцію знахідок плінфи з князівським знаком Володимира, найкращим екземпляром досі залишається плінфа з розкопок В. Хвойки 1907 р. із зібрання НМІУ. На інших знахідках клейма збереглися фрагментарно, в більшості випадків вони слабо виражені або сильно пошкоджені (зім'яті) в процесі формовки. Плінфи з тризубом Володимира є першими зразками давньоруських пам'яток цього типу. Основна частина відомих нині будівельних цеглин із князівською символікою відноситься до XII–XIII ст.

У 1993 р. музейну колекцію поповнила плінфа-цеглина XII ст. (рис. 1: 3), знайдена в 1990 р. у м. Володимир-Волинський. Цеглина прямокутної форми збереглася фрагментарно, довжиною 21,8 см, шириною 15 см, а товщина її 6,3 см. Виготовлена із добре випаленої глини червоного кольору. На постилістій поверхні — рель'єфний відбиток тризуба у вигляді літери «Ш», із подовженим до низу середнім зубцем, що має хрестовидне завершення. Цеглина із аналогічним зображенням тризуба відома з Успенського собору XII ст. у м. Володимир-Волинський [31, с. 87, рис. 3]. Її було знайдено під час реставраційних робіт у храмі наприкінці XIX ст., і вона зберігається у Володимир-Волинському краєзнавчому музеї. Ще одна аналогічна цеглина з Володимир-Волинського зберігається в музеї Трипілля с. Трипілля [14, с. 401–402, рис. 2]. Подібна цеглина була знайдена А. Праховим під час розкопок церкви в урочищі «Стара кафедра» у 1886 році. У 1933 р. В. Сичинський зафіксував тризубці на цеглинах, якими була викладена доріжка біля Успенського собору [14, с. 402]. Відомий дослідник давньоруської архітектури П. Раппопорт вважав знаки тризубу на цеглинах, знайдених під час досліджень пам'яток у Володимир-Волинському «тризубцями Мстислава» — знаками волинського князя Мстислава Ізяславича (1156–1170 рр.) [29, с. 19, рис. 7; 32, с. 87, рис. 2; 30, табл. IV, 9].

Найчисленнішу групу пам'яток із зображенням князівських знаків у зібранні НМІУ становить побутова кераміка (34 одиниці): амфора, п'ять горщиків і 28 фрагментів донець. Походять вони з розкопок Києва (26 од.), Вишгорода (2 од.), Білгорода (4 од.), Канева (1 од.) і с. Автуничи (1 од.). Найбільша кількість посудин з князівськими знаками (21 од.) виявлена під час досліджень київського дитинця — Старокиївської гори [41, с. 56–73]. З них 17 фрагментів донець походять із розкопок території Десятинної церкви (розкопки Д. Мілеєва 1911 р. (4 од.), Т. Мовчанівського 1936–1937 рр. (13 од.) (рис. 2: 2) та М. Каргера 1939 р. (1 од.)), 3 фрагменти донець із знаками двозуба були виявлені під час досліджень території Михайлівського Золотоверхого монастиря (розкопки М. Каргера 1938 р.) [15, с. 38] і фрагмент денця з клеймом у вигляді тризуба знайдено під час розкопок Федорівського монастиря по вул. Володимирська 7/9 (розкопки В. Гончарова 1955 р.) [10, с. 46]. У 1932 р. експедицією музею під керівництвом С. Магури на горі Киселівка було виявлено ще одне денце горщика з клеймом у вигляді тризуба, з прямими дещо похиленими зубцями і прямою ніжкою, вписаного в коло (рис. 2: 3).

Посудини з князівськими знаками були знайдені і в інших місцях Києва. Так, із території Подолу походить амфора з прокресленим знаком двозуба у верхній

1

2

3

4

Рис. 2. Гончарні клейма у вигляді князівських знаків на кераміці із зібрання НМІУ. Кінець XI – початок XIII ст.:

1 – НМІУ, інв. № в-1172. Київ, Поділ. З колекції В. В. Хвойки; 2 – НМІУ, інв. № в-9/1551. Київ, Десятинна церква. Розкопки М. Т. Мовчанівського 1936–1937 рр.; 3 – НМІУ, інв. № в-12/2117. Київ, Киселівка (Замкова гора). Розкопки С. С. Магури 1932 р.; 4 – НМІУ, інв. № в-5351/568. с. Автуничі Чернігівська обл. Розкопки О. П. Моці 1990 р.

Fig. 2. Pottery marks with the prince's sign on ceramics in the collection of NMHU. Late 11th – early 13th centuries:

1 – NMHU, № в-1172. Kyiv, Podil raion. From collection of V. Khvojka; 2 – NMHU, № в-9/1551. Kyiv, Church of the Tithes; Excavations of M. Movchnovskiy. 1936–1937; 3 – NMHU, № в-12/2117. Kyiv, Kyselivka (Zamkova hora). Excavations of S. Magura. 1932; 4 – NMHU, № в-5351/568. Avtunychi, Chernigiv region. Excavations of A. Motsya. 1990

частині тулуба (рис. 2: 1). Двозуб прямокутної форми з прямими зубцями і роздвоєною, зігнутою в різні сторони ніжкою. Походить амфора із зібрання В. Хвойки, але обставини знахідки не відомі. Ще два горщики і денце з князівськими знаками у вигляді двозуба дугоподібної форми з відігнутими зубцями походять з розкопок на Подолі 50-х рр. ХХ ст. (розкопки В. Богусевич) [8, с. 48]. Два горщики і два денця знайдені під час дослідження В. Хвойкою стародавнього Білгорода у 1909 році. Горщики типові для давньоруської кераміки ХІІ ст., виготовлені із глини світло-жовтого кольору. На денцях всіх чотирьох посудин міститься ідентичний знак: двозуба фігура дугоподібної (хвилястої) форми, з ледь відігнути кінцями. З розкопок стародавнього Вишгорода походять два фрагменти денця з гончарними клеймами у вигляді тризуба [37, с. 163, рис. 6, 5], а із Канева горщик ХІІ ст., на денці якого знак у вигляді простого двозуба прямокутної форми з дещо відігнутими кінцями. Обставини цієї знахідки не відомі. Оригінальне зображення тризуба є на фрагменті денця посудини з с. Автуниці Чернігівської обл. (розкопки Середньодніпровської археологічної експедиції під керівництвом О. П. Моці у 1991 році). Тризуб з прямокутною чашкою, прямими зубцями і ніжкою, зігнутими на кінцях, що надає йому свастичного вигляду (рис. 2: 4).

Загалом представлена в музейному зібранні кераміка налічує дев'ять гончарних клейм із зображенням тризуба та 25 клейм — знаків двозуба. За формою чашки вони поділяються на дугоподібні та прямокутні. Так, клейма у вигляді тризуба налічують два клейма дугоподібної форми і сім фігур прямокутної форми. Знаки двозуба мають 12 зображень із прямокутною чашкою і 13 — з дугоподібною. В свою чергу, вони поділяються на типи за оформленням зубців: прямі, відігнуті, роздвоєні. Всі вищевказані посудини та денця посудин відносяться до періоду кінця ХІ — початку ХІІІ ст. і містять 26 варіантів зображень князівських знаків.

В зібранні НМІУ зберігається оригінальна кістяна трубочка (довжиною 8 см, діаметром 1,3 см) із продряпаним зображенням простого двозуба з прямокутною чашкою, прямими широкими зубцями, загостреними на кінцях, і прямою ніжкою-відростком. Спрощений варіант двозуба продряпаний також у нижній частині виробу (рис. 3). Кістяна трубочка стала одним із перших експонатів музейної колекції і була представлена на виставці ХІ Археологічного з'їзду 1899 р. [17, с. 161, № 708], що проходив у Києві. Походить вона із зібрання В. Антоновича і була знайдена ним біля с. Бакота на Поділлі (нині Кам'янець-Подільський район Хмельницької обл.) на території Скального монастиря ХІ—ХІІІ ст. [1].

Нині відомо понад дві тисяч пам'яток із зображеннями князівських знаків у вигляді тризубів і двозубів [4, с. 431]. Але ця тема і досі залишається актуальною, а кожна нова знахідка продовжує викликати інтерес у істориків

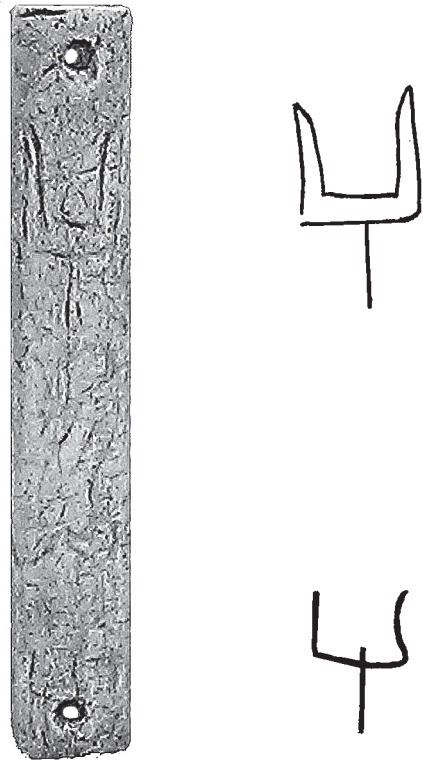

Рис. 3. Кістяний виріб із знаками двозуба в колекції НМІУ. Х ст. (?):

с. Бакота Хмельницької обл. Розкопки В. Антоновича. Кінець ХІХ ст. НМІУ, інв. № в-3281

Fig. 3. Bone artifacts with the bidental in the collection of NMHU. 10th cent. (?):

Bakota, Khmelnytskyi region. Excavations of V. Antonovych. The end of the 19th century. NMHU, № в-3281

П
У
Б
Л
И
К
А
Ц
И
И

і археологів. Тривалий час до князівських знаків відносили тільки знаки на давньо-руських монетах, пізніше аналогічні емблеми були виявлені на свинцевих печатках-молівдовулах. Знаки цієї групи пам'ятників, що носила виключно офіційний характер, були визначені як геральдичні емблеми давньоруських князів, які ускладнювалися під час переходу від батька до сина. Виходячи з цих міркувань відомий нумізмат О. Орешніков першим розробив класифікацію знаків Рюриковичів [24], до якої згодом неодноразово вносилися поправки. Завдяки широкомасштабним археологічним дослідженням на території Східної Європи, що розгорнулися у минулому столітті, стало зрозуміло, що знаки Рюриковичів виступають не лише в ролі державної емблеми, сфера їх застосування була значно ширшою. В роботах археологів 40–80-х рр. ХХ ст. були опубліковані князівські знаки, відкриті на речах військового, адміністративного, культового і господарсько-побутового призначення. Завдяки дослідженням Б. Рибаківа [33] і О. Молчанова [20] було доведено широке застосування князівської символіки в політико-адміністративному і господарському житті Давньої Русі. Перш за все, це були знаки власності князя і його роду, які наносили на різні предмети, що належали правителю або були пов'язані з князівським господарством і особами, які здійснювали в ньому контрольно-організаційні функції [21, с. 437]. В подальших роботах з цієї тематики, передусім В. Яніна [43], О. Молчанова [22], Б. Єршевського [12], В. Белецького [3], П. Раппопорта [29; 30], не лише публікувалися знайдені знаки, автори також намагалися атрибутувати їх. Зокрема, робота з масовим сфрагістичним матеріалом дозволила визначити знаки окремих князів Х—ХІІ ст. (завдяки печаткам з іменами князів), а знаки, виявлені на архітектурних пам'ятниках, співвіднести із замовниками будівництва. Останнім часом інтерес дослідників до знаків Рюриковичів помітно посилюється, і розробка цієї тематики йде в кількох напрямках: публікація нових знахідок, атрибуція окремих предметів і цілих категорій речей з князівськими знаками, а також їх походження. На особливу увагу заслуговують роботи С. Белецького. За останні двадцять років ним було зібрано значний матеріал і розроблено звід давньоруських князівських тамг і подібних їм знаків, що дозволило більш-менш аргументовано прив'язати різні форми знаків з окремими князями дому Рюриковичів [7; 6; 5; 4]. Проте незважаючи на значну літературу, більшість знаків Рюриковичів (особливо ХІІ—ХІІІ ст.) поки що не мають переконливо аргументованої атрибуції. Певні труднощі виникають через відсутність повного зібрання всіх предметів зі знаками Рюриковичів, які є доступними для вивчення. Насамперед це стосується знаків-клейм на різноманітних побутових виробах, які на відміну від знаків на монетах та архітектурних спорудах досить важко персоніфікувати. Також відкритим залишається питання семантики тризубих і двозубих знаків. Остаточо не визначена і функція цих знаків на окремих групах пам'яток. Останнім часом з'явилося чимало робіт, присвячених темі походження князівської тамги, які, звісно, не дають достеменної відповіді, але дозволяють заповнити певну прогалину у цьому питанні.

Елементарна логіка підказувала дослідникам, що вихідним пунктом для еволюції знаків Рюриковичів був простий двозуб [21, с. 439]. Походження і семантика двозубого (і типологічно близького йому тризубого) знаку точно невідома. На території України знаки у вигляді двозубів і тризубів зафіксовані задовго до появи Рюриковичів. Вони зустрічаються вже в перших століттях нашої ери у сарматському середовищі і були родовими знаками-тамгами, які наносили на зброю, прикраси, побутові вироби (дзеркала, бронзові котли, кераміку тощо). Сарматські родові тамги містилися і у похованнях, де був похований представник того чи іншого роду (як правило, знатного) [44, с. 44]. Зображення тризуба зустрічаються також на монетах та лапідарних пам'ятниках боспорських царів ІІ—ІІІ ст. Східне походження тамг Північного Причорномор'я не викликає сумнівів, але з приводу шляхів їх появи вчені не дійшли єдиної думки. Можливо, вони походять від племен давніх кочових скотарів, у яких практикувалося клеймування худоби. Мітки слугували знаком власності

і передавалися з покоління в покоління, були символом роду, своєрідним тотемом. Сармати, в свою чергу, донесли ці знаки у Північне Причорномор'я, серед населення якого вони отримали широке застосування. Поява тамгоподібних знаків у боспорських царів перших століть нашої ери може свідчити про сарматизацію античного суспільства, адже процент сарматського населення у Боспорському царстві був досить високим [36, с. 214]. Вважається, що династія Рескупоридів, яка правила Боспором у I—IV ст., була сармато-аланського походження. Прийшовши до влади, представник знатного роду робив свою родову або сімейну тамгу символом влади [38, с. 277]. Що цікаво, в один із періодів історії Боспорського царства (II—III ст.) декілька правителів мали тамги із одним спільним нижнім елементом, а верхня частина знака мала індивідуальні відмінності, тобто син, успадкувавши тамгу батька, доповнював її новими елементами [44, с. 111]. Таким чином, відбулося «розщеплення» основного родового знаку на низку додаткових символів, перетворюючи сімейні знаки на особисті. Схожа система існувала згодом і серед «знаків Рюриковичів».

Одним із перших походження традиції «знаків Рюриковичів» від сарматських знаків і знаків Боспорського царства запропонував В. Драчук [11, с. 86–96]. Проте дослідників бентежив великий хронологічний проміжок, що віддаляє сармато-боспорські знаки від появи «знаків Рюриковичів». Але завдяки роботі С. Яценка практично доведена безперервна традиція використання двозубих і тризубих тамг від перших століть нашої ери до Середньовіччя [44]. Цей проміжок заповнений добре відчутним впливом кочової культури на населення Східної Європи. З кінця IV ст. східноєвропейські степи заселяють кочові племена тюркського походження, до складу яких вливаються і сарматські племена (алани). Райони східноєвропейських степів і Північного Причорномор'я у VI—X ст. були зоною активних контактів тюркського (болгари, хозари, печеніги), іранського (алани) і грецького населення. Тюркські народи запозичили деякі типи тамг у іраномовних народів, тому розділити тюркську й іранську традиції не завжди можливо [11, с. 89–90]. У населення візантійських колоній також існувала традиція мітити свої речі простими знаками, дуже схожими на степові тамги. Схожі знаки можна побачити і на срібних виробах з антського скарбу VII ст., відкритого у 1907 р. біля с. Мартинівка Черкаської області. На деяких прикрасах поясного набору, що були своєрідною відзнакою воїна, є стилізовані знаки тризуба. Ці знаки могли бути тамгами родових старійшин чи племінних вождів. Поява таких знаків на поясній гарнітурі Мартинівського скарбу може свідчити про вплив кочової культури на місцеву слов'янську знать [11, с. 89]. В цей час у середовищі кочівників система тамгових знаків набуває свого розвитку і найбільш яскраво представлена в культурі Хозарського каганату VII—X ст. Вірогідно, що тамгова система була запозичена хозарами у аланів, які становили значну частину населення каганату і у яких була давня традиція тамговикористання ще з сарматських часів перших століть нашої ери [44, с. 112]. В знаковій системі Хозарії були прийняті тризуба та двозуба фігури, які зустрічаються на різних виробах: деталях поясної гарнітури, кістяних виробах, печатках-підвісках, як графіті на кам'яних блоках і на цеглі фортець, у вигляді гончарних клейм на кераміці тощо [38, с. 280; 39, с. 53–54; 26, с. 128]. Як і в іранській, так і в тюркській традиції тамги були родовими клановими знаками, знаками власності. Так, наприклад, знаки на стінах фортець Нижнього Дону (Маяцького, Семикаракорського, Правобережного Цимлянського городищ, Саркела) належать будівельникам цих фортець, що належали до різних сімей [26, с. 128; 38, с. 278]. Найвірогідніше, що знаки у вигляді двозубів і тризубів поширилися у великокнязівському середовищі завдяки хозарському впливу. Помітна певна схожість між «знаками Рюриковичів» і тамгоподібними знаками Хозарії, безумовно, ззовні вони не ідентичні, але схематично багато з них досить близькі [38, с. 280].

Цікаво, що знаки у вигляді двозуба і тризуба були символами влади і знаками правлячого роду у багатьох народів Євразії: сасанідський Іран, Хорезм, Хозарський каганат, Київська Русь і, нарешті, ці знаки відомі на монетах ханів Золотої Орди

і Кримського ханства [28, с. 173]. Така спільність схем на великій території протягом тривалого часу залишається поки відкритим питанням. Існує думка, що тамгова система з двозубцями і тризубцями зобов'язана своїм поширенням сасанідському Ірану, де вони належали представникам сакралізованої верховної влади [9, с. 38–45]. На думку М. Полубояриної, яка вивчала знаки Золотої орди, єдине прийнятне поки пояснення — це висунуте Х. Еніхеном припущення, що традиційна державна емблема Ірану (переважно дугоподібні двозуби з відігнутими кінцями зубців) поширювалась на сусідні народи і ставала знаком правлячого роду нового державного утворення [28, с. 173–174]. Існує версія, що хозарські двозубі і тризубі фігури є спрощеними варіантами іранських тамг [9, с. 38], які пізніше були запозичені руськими каганами. Але слід зазначити, що для іранських, хозарських і золотоорудинських знаків характерними є двосторонні знаки, подвійні тризубі і двозубі фігури, повернуті в протилежні боки, дзеркально відображаючи одна одну. Причому двозуби значно переважають над тризубами [38, с. 280; 39, с. 57]. В той час як для давньоруських князівських знаків характерні лише односторонні фігури, а співвідношення двозубих і тризубих зображень різниться залежно від категорії пам'яток.

Існує версія і про германське походження «знаків Рюриковичів». Так, на думку нозки дослідників, прототипом для тризубу стало стилізоване зображення летячого вниз сокола. Цей символ хижого птаха був поширений у Північній Європі і виступав своєрідним символом влади [38, с. 281]. «Північноєвропейська версія» походження «знаків Рюриковичів», запропонована в свій час П. Паульсеном, була дуже популярною в радянській історіографії і підтримана низкою сучасних дослідників [38, с. 281]. Побуває версія, що Рюриковичі і їх варяги перенесли на нову батьківщину із Скандинавії традицію використання вірчих знаків — певних предметів із символічними зображеннями, але зіткнулися у Східній Європі з практикою використання тамги як знаків власності. В специфічних умовах формування давньоруської держави з її поліетнічністю відбувся симбіоз двох емблематичних традицій. Причому укорінився в ролі родової емблеми давньоруських князів простіший двозуб [21, с. 444–445]. Питання в тому, чи був він привнесений із Скандинавії, чи був засвоєний варягами-русами на території Східної Європи. Е. Мельникова висловила думку, що Рюриковичі запозичили свою тамгу у тюрк-хазар вже після того, як освоїлися у Середньому Подніпров'ї [19, с. 49–50]. З писемних джерел відомо, що перші руські князі носили титул «каган», який запозичили у своїх сусідів хозарських «каганів». Тому не дивно, що разом із титулом вони могли запозичити і традицію використання тамги як знаків власності [35, с. 239–241; 25, с. 132]. Зазначимо, що використання двозубих і тризубих знаків на Русі (як графіті на різних предметах) і принцип їх успадкування (доповнення успадкованого знака предка індивідуальними елементами) типологічно близький «східній» традиції [38, с. 281–282].

На думку про «східний» напрямок наштовхує і відсутність даних про використання тамги у формі двозуба за часів Рюрика, більш-менш впевнено про використання цього знака можна говорити тільки з часів Ігоря Рюриковича (912–945 рр.), першого представника династії Рюриковичів на київському столі. Саме до середини X ст. відносяться найдавніші писемні свідчення про давньоруські знаки. Ібн-Міскавейх в розповіді про перебування русів у Бердаа у 943–944 рр. згадує про те, що під час збору данини руси ставили на глині певний знак, який давав звільнення від подальших поборів [42, с. 67]. Можливо, що цей знак, загальний для всіх русів, був знаком їх князя. В «Повісті временних літ» розповідається, що посли князя київського Ігоря під час укладання договору з візантійцями у 944 р. мали свої печатки (з відповідними символами), що служило підставою посольських повноважень. А княгиня Ольга розставляла «знамення» по всій землі Київській аж до Новгорода. З «Руської правди» відомо, що слово «знамення» означало знак князівської власності, поставлений на порубіжному дереві.

Найдавніші зображення тамги Рюриковичів зустрічаються серед графіті на куфичних дирхемах, що потрапляли на Русь. Саме ця група матеріалів дає найраніші із відомих нині варіантів схем двозуба, які могли належати першим Рюриковичам — Ігорю, Святославу, Ярополку [21, с. 444]. Проте звід зображень князівських знаків на дирхемах із скарбів кінця IX — першої половини XI ст., підготовлений О. Мельниковою [19], опирається на інформацію, не завжди точну, і потребує корегування. Впевнено визначений лише двозуб Святослава Ігоровича, відомий на печатці, знайдений у 1912 р. у Києві під час розкопок Десятинної церкви [43, с. 166]. Ще один знак двозуба відомий на кістяній пластинці [4, рис. 6,2] із Саркела, завойованого Святославом у 965 році. До кінця 80-х рр. X ст. успадкування родового двозуба від батька до сина відбувалося без змін. Пояснюється це тим, що влада в державі успадковувалася єдиним або старшим сином. Але вже за часів Святослава Ігоровича, в часи міжусобиць, тамга Рюриковичів починає зазнавати змін. Володимир Святославич користувався вже не родовим двозубом (на який він як позашлюбний син, ймовірно не мав права), а тризубом. Поява додаткового елемента в знаку Володимира — центрального зубця — було пов'язано, скоріш за все, з бажанням протиставити традиційному двозубцю київських князів, успадкованому Ярополком, відмітний, дещо модифікований, знак [21, с. 445]. Так починається використання додаткових елементів для утворення нових варіантів родового знака. Але якщо до середини XI ст. володіння особистим знаком було привілеєм лише київського князя, то протягом XII ст. правом користуватися власною тамгою отримують численні представники різних ліній дому Рюриковичів, який постійно розростається. В результаті, протягом XII — першої половини XIII ст. князівські знаки набувають різноманітних варіантів, а в кінці 30–40-х рр. XIII ст. виходять з ужитку [21, с. 445]. Зникнення князівських тамг пов'язують з установленням над Руссю влади монголів, які карбували власні монети з емблемою правителя Монгольської імперії і навряд чи могли дозволити своїм васалам, руським князям, використовувати емблеми-тамги нарівні з нащадками Чингіза [21, с. 445]. Так, в цілому, виглядає історія зародження і розвитку «знаків Рюриковичів» до їх зникнення в середині XIII ст.

На сьогодні зафіксовано понад 200 різновидів родових знаків дому Рюриковичів. Це двозубі і тризубі фігури від простих до більш складних форм, які різняться формою чашки (прямокутною чи дугоподібною), оформленням зубців (прямі, відігнуті, роздвоєні), наявністю чи відсутністю ніжки та її формою (пряма, дугоподібна, хвиляста, роздвоєна, хрестоподібна тощо). Проте, як було зазначено, далеко не всі наявні знахідки ще введені до наукового обігу. В колекції НМІУ представлено 38 виробів давньоруського часу, що несуть князівську символіку (не виключено, цифра може бути й більшою), на яких виявлено 28 варіантів князівських тамг. Персоніфіковані лише два знаки на цеглі-плінфі — тризуби Володимира Великого і Мстислава Ізяславича Волинського.

В персоніфікації знака князю Володимиру сумнівів не виникало, окрім ідентичності знака на плінфі і на монетах, це підтверджувало також походження більшості аналогічних знахідок із Десятинної церкви, замовником якої був князь Володимир. Князівський знак на плінфі з Володимир-Волинська не зустрічається на монетах та печатках, але ідентичні знаки відомі на плінфах з Успенського собору і церкви «Стара кафедра», будівництво яких було здійснено на замовлення князя Мстислава [30, с. 7]. Це підтверджено і літописцем, який, сповіщаючи про смерть князя в 1170 р., записав, що він був похований у церкві Успіння Богородиці «юже бе сам создал» [31, с. 87]. Дослідники єдиної думки в тому, що князівські знаки на цеглинах вказують на їх належність князям-замовникам [30, с. 5; 5, с. 210–211], а ось з приводу функціонального призначення плінфи з князівським знаком виникали різні припущення. Широкий огляд гіпотез з цього питання привів відомий дослідник давньоруської архітектури П. Раппопорт [32, с. 22–32], але навряд чи можна сказати що наука просунулась в цьому питанні. Використання князівських знаків на будівельній цеглі Б. Рибаків пояснював, наприклад,

феодалною залежністю будівельних організацій від князя, які таврували свою продукцію князівським родовим знаком [33, с. 248]. На думку П. Раппопорта, знаками і клеймами мітили верхню цеглину кожної партії сирців, що призначалася для однієї загрузки в піч для обпалу [29, с. 31; 32, с. 22], також він висунув припущення, що князівським знаком могли мітити партію сирців, пов'язану з якимсь визначним днем або подією (день народження князя або щось подібне) [32, с. 25]. Б. Рибаків припускав також, що плінфи з тризубом слугували для часткового облицювання стін, можливо, були орнаментом фризу [34, с. 360]. Проти цієї версії свідчить той факт, що знаки тризуба добре фіксуються лише на декількох екземплярах, на деяких виробках (зокрема, на плінфах з колекції НМІУ) є сліди вапняково-цементного розчину, а на одній цеглині з колекції НМІУ пальцем прокреслена овальна лінія для кращого зчеплення з розчином [2, с. 57]. Все це свідчить не на користь експозиційної функції цеглин з тризубом, а більше на їх використання в кладці. Так, Д. Йолшин, вказуючи, що під час розкопок Десятинної церкви не було зафіксовано використання вузької плінфи-«половинки» в кладці Х ст., висунув припущення, що ці плінфи виготовлялися для невідомої архітектурної форми всередині храму. Наприклад, могли бути конструкціями для усипальниці князя Володимира чи основою під саркофаг [13, с. 27]. Щодо плінфи з Володимир-Волинська, Д. Йолшин вважає, що формат цеглин (ширина 15 і товщина 6 см), спосіб формовки вказують більше на їх пізні датування (XVI—XVII ст.), а в домонгольські пам'ятники вони могли потрапити під час ремонтних робіт [14, с. 402].

Нині остаточно не вирішено і питання про призначення гончарних клейм на денцях посуду. Серед різноманітних точок зору, що висловлювалися останні півтора століття, поширення отримали три: клейма — релігійно-магічні символи, обереги, що охороняли посуд з моменту виробництва до реалізації на ринку (К. Тишкевич, І. Хойновський, Н. Тухтіна, П. Толочко та ін); знаки майстрів-гончарів, які мітили свою продукцію (В. Козловська, М. Каргер, Б. Рибаків та ін.); знаки замовників, які ставилися за їх бажанням, тобто знаки власності на продукцію (Р. Розенфельдт, Т. Бобровський, Г. Шовкопляс та ін.). Виходячи з того, що знахідки клеймованого посуду є досить рідкісними, більш вірогідною постає остання версія. В такому випадку клейма у вигляді князівських знаків свідчать, що ця продукція була власністю князівського дому. Свого часу Б. Рибаків висунув версію, що знаки Рюриковичів є знаками юридичної залежності гончарів від князя, які виготовляли продукцію для князівського двору [34, с. 367]. Проте С. Белецький вважає що використання князівських знаків гончарами свідчить не про їх зв'язок із вотчинним князівським господарством, а швидше про замовлення продукції для потреб князівського двору. Замовити посуд у гончара міг князівський чиновник і оплатити замовлення з князівської казни [5, с. 407]. Цікаво, що в містах, де влада князів була слабкою і де в них не було власного міцного господарства, практично не знаходять посуд з князівськими клеймами. Характерно, що переважна більшість таких знахідок зосереджена на території Києва та його околиць. Так в зібранні НМІУ із 34 одиниць кераміки із князівськими знаками 27 походять з території Києва, зокрема 22 фрагменти виявлені на Старокиївській горі, тобто зосереджені переважно в одному районі. А саме в районі, який у X—XIII ст. був політико-адміністративним центром столиці, де розташовувалися князівські палаци з їх господарським двором. Сім посудин походять з найближчих київських околиць Вишгорода (2 од.) та Білгорода (4 од.), які були князівськими резиденціями. Ще одна посудина походить із Канева, який також входив у зону господарського та адміністративного впливу київського князя.

Цікавий знак двозуба продряпаний на кістяній трубочці з с. Бакота. Відомо, що її знайдено неподалік Скального монастиря, що виник у XI—XII ст. На жаль, археологічний контекст цієї знахідки ніяк не охарактеризований і не дає можливості прив'язати її безпосередньо до монастирського комплексу. Навпаки, архаїчне зображення знака дозволяє віднести його до більш раннього часу. Дещо схожий знак

зафіксований на денці посудини салтово-маяцької культури, знайденої в Подгорівському могильнику (РФ) [26, с. 248] та на цеглині із Саркела X ст. [39, с. 58, рис. 11, 19]. Майже аналогічне зображення двозуба (певні відмінності у формі ніжки двозуба) зустрічаються серед графіті на стіні однієї з печерних церков скального комплексу Бесараби на Нижньому Дунаї в Румунії [38, с. 274–276, рис. 13]. Цей знак інтерпретують як родовий знак Святослава Ігоровича і пов'язують його появу на Нижньому Дунаї з військовою активністю Святослава в цьому регіоні в 968–971 рр. [38, с. 276]. Аналогічне зображення двозуба, проте з неясною формою ніжки, зустрічається серед гончарних клейм на денці посудини з Володимир-Волинського [5, с. 407–408, рис. 28; 4, с. 450, рис. 14, 2]. С. Белецький інтерпретував цей знак як родовий двозуб Святополка Ярополчича (Окаяного), онука князя Святослава [5, с. 407–408]. Згадані аналогії дозволяють віднести двозуб на кістяному виробі з НМІУ до числа родових двозубів Рюриковичів X ст. Визначити, кому із князів він міг належати, без зв'язку з історичними подіями, практично неможливо. Перша згадка Бакоти в літописі відноситься лише до 1024 року. Проте знайдений тут кістяний виріб із князівською тамгою свідчить, що в якийсь момент останньої третини X ст. або початку XI ст. в місті знаходився князь чи його представник, який користувався родовим двозубом.

Оскільки визначити власників подібних тамг досить складно, більшість запропонованих на сьогодні атрибуцій князівських знаків є досить умовними. Питання генеалогії «знаків Рюриковичів», їх функції ще залишається відкритим. Кожна нова знахідка, нова публікація поповнюють колекцію варіантів «знаків Рюриковичів» і ще чекають своїх аналогій і атрибуцій, тому заслуговують пильної уваги.

ЛІТЕРАТУРА

1. Антонович В. Б. Бакотский скальный монастырь // Киевская старина. — К., 1891. — Т. 40.
2. Архіпова Є. Будівельні матеріали Десятинної церкви // Церква Богородиці Десятинна в Києві. — К., 1996.
3. Белецький В. Д. Клейма и знаки на кирпичах XII в. из церкви Дмитрия Солунского в Пскове // СА. — М., 1971. — № 2.
4. Белецький С. В. Древнейшая геральдика Руси // Повесть временных лет. — СПб., 2012.
5. Белецький С. В. Зарождение русской геральдики // Stratum plus. — Кишинев, 2000. — № 6.
6. Белецький С. В. Знаки Рюриковичей на пломбах из Дрогичина: по материалам свода К. В. Болсуновского // Stratum plus. — Кишинев, 1999. — № 6.
7. Белецький С. В. Начало русской геральдики (знаки Рюриковичей X—XI вв.) // У источника. — М., 1997. — Вып. 1.
8. Богусевич В. А. Археологічні розкопки в Києві на Подолі // Археологія. — К., 1954. — Т. 9.
9. Борисов А. Я., Луконин В. Г. Сасанидские геммы. — Л., 1963.
10. Гончаров В. К. Археологічні розкопки в Києві у 1955 р. // Археологія. — К., 1958. — Т. 10.
11. Драчук В. С. Системы знаков Северного Причерноморья. Тамгообразные знаки северопонтийской периферии античного мира первых веков нашей эры. — К., 1975.
12. Ершевский Б. Д. Об атрибуции новгородских печатей и пломб XII — начала XIII ст. с изображением княжеских знаков // Вспомогательные исторические дисциплины. — Л., 1978. — Т. 9.
13. Ёлшин Д. Д. Княжеские знаки Владимира на кирпичах Десятинной церкви в Киеве // Геральдика — вспомогательная историческая дисциплина. — СПб., 2012.
14. Ёлшин Д. Д. Новые исследования древнерусской плитки: итоги и перспективы // Археологія і давня історія України. Проблеми давньоруської і середньовічної археології. — К., 2010.
15. Каргер М. К. Археологические исследования древнего Киева. — К., 1950.
16. Каргер М. К. Древний Киев. — М.; Л., 1958. — Т. 1.
17. Каталог выставки XI Археологического съезда в Киеве. — К., 1899.

18. Козюба В. К. Головні підсумки дослідження Десятинної церкви 2005–2009 рр. // Вікентій В'ячеславович Хвойка та його внесок у дослідження давньої історії України (до 160-річчя від дня народження). — К., 2010.
19. Мельникова Е. А. «Знаки Рюриковичей» на восточных монетах // Восточная Европа в древности и Средневековье. — М., 1996.
20. Молчанов А. А. Знаки княжеской собственности в политико-административной и хозяйственной жизни Древней Руси. — М., 1953.
21. Молчанов А. А. Знаки Рюриковичей: древнерусская княжеская эмблематика // Русь в IX—X вв. Археологическая панорама. — М.; Вологда, 2012.
22. Молчанов А. А. Об атрибуции лично-родовых знаков князей Рюриковичей X—XIII вв. // Вспомогательные исторические дисциплины. — Л., 1985. — Т. 16.
23. Орешников А. В. Классификация древнейших русских монет по родовым знакам // Известия АН СССР. VII серия. — М., 1930. — № 2.
24. Отчет Императорской Археологической Комиссии за 1908 г. — СПб., 1912.
25. Петрухин В. Я. «Русский каганат», скандинавы и Южная Русь: средневековая традиция и стереотипы современной историографии // Древнейшие государства Восточной Европы — 1999. — М., 2001.
26. Плетнева С. А. От кочевий к городам. Салтово-маяцкая культура // МИА. — М., 1967. — № 142.
27. Плетнева С. А. Подгоровский могильник // СА. — М., 1962. — № 3.
28. Полубояринова М. Д. Знаки на золотоордынской керамике // Средневековые древности евразийских степей. — М., 1980.
29. Раппопорт П. А. Знаки на плинфе // КСИА. — М., 1977. — Вып. 150.
30. Раппопорт П. А. Княжеские знаки в памятниках древнерусского зодчества // Средневековая архитектура и монументальное искусство. — СПб., 1999.
31. Раппопорт П. А. Строительные артели древней Руси и их заказчики // СА. — М., 1985. — № 4.
32. Раппопорт П. А. Строительное производство Древней Руси X—XIII вв. — СПб., 1994.
33. Рыбаков Б. А. Знаки собственности в княжеском хозяйстве Киевской Руси // СА. — М., 1940. — Вып. 6.
34. Рыбаков Б. А. Ремесло Древней Руси. — М., 1948.
35. Соболева Н. А. Знак Рюриковичей в контексте евразийских идей // Двенадцатая ВНК. — М., 2004.
36. Стети европейской части СССР в скифо-сарматское время // Археология СССР. — М., 1989.
37. Строчкова Л. В. Гончарські клейма з Вишгорода // Археологічні дослідження в Україні в 1994–1996 рр. — К., 2000.
38. Фетисов А. А. «Знак Рюриковичей» на Нижнем Дунае // Викинги. Между Скандинавией и Русью. — М., 2009.
39. Флерова В. Е. Образы и сюжеты мифологии Хазарии. — М., 2001.
40. Хвойка В. В. Древние обитатели Среднего Приднепровья и их культура в доисторические времена. — К., 1913.
41. Шовкопляс Г. М. Знаки на древноруському посуді з Києва // Археологія. — К., 1964. — Т. 17.
42. Якубовский А. Ю. Ибн-Мискавейх о походе руссов в Бердаа в 943–944 гг. // Византийский временник. — Л., 1926. — Вып. 24.
43. Янин В. Л. Актовые печати Древней Руси X—XV вв. — М., 1970. — Т. 1.
44. Яценко С. А. Знаки-тамги ираноязычных народов древности и раннего Средневековья. — М., 2001.

Резюме

Дідух Л. М. «Знаки Рюриковичів» на виробках давньоруського часу в зібранні НМІУ: походження та значення

На сьогодні, в археологічній науці відома значна кількість пам'яток із зображенням знаків, які являють собою різні варіанти тризубів і двозубів. Ці знаки, відомі

в літературі як «князівські», або «знаки Рюриковичів», можна побачити на різних виробах давньоруських ремісників. Система двозубих і тризубих знаків мала давні місцеві традиції, але прийшла на Русь від сусідів, ставши символікою правлячої династії X—XIII ст. З'явившись у князівському середовищі як тамгові знаки, знаки власності, вони поступово переростають у символи політичного престижу.

Ключові слова: Русь, Рюриковичі, плінфа, гончарні клейма, тризуб, двозуб, князівські знаки, тамга.

Резюме

Дідух Л. М. *«Знаки Рюриковичей» на изделиях древнерусского времени в собрании НМИУ: происхождение и значение*

На сегодняшний день в археологической науке известно большое количество памятников с изображением знаков, которые представляют собой различные варианты трезубцев и двузубы. Эти знаки, известные в литературе как «княжеские» или «знаки Рюриковичей», можно увидеть на различных изделиях древнерусских ремесленников. Система двузубых и трезубых знаков имела давние местные традиции, но пришла на Русь от соседей, став символикой правящей династии X—XIII вв. Появившись в княжеском среде как тамга знаки, знаки собственности, они постепенно перерастают в символы политического престижа.

Ключевые слова: Русь, Рюриковичи, плинфа, гончарные клейма, трезубец, двузуб, княжеские знаки, тамга.

Summary

L. Didukh. *«Signs of Rurik Dynasty» on Ancient Rus Period Items from the Collection of HMHU: Origins and Significance*

Today's archeological science knows plenty of artifacts depicting symbols that represent different versions of trident and bidentate. These signs are known in the literature as the «Prince's Signs» or «Rurik Signs», could be seen on the household products of ancient artisans. Tamgha system, which had old local traditions, came to Rus from the neighbours and became the symbology of the ruling dynasty Xth—XIIIth centuries. Appeared in the Prince's environment as tamgas and as the signs of property, they gradually grow into a symbol of political prestige.

Key words: Rus, Rurik dynasty, plinthite, pottery brands, trident, bidentate, prince's sign, tamga.

В. І. Квітковський

Комплекси салтово-маяцької культури з багатшарового поселення Червоний Шлях-І на Харківщині

Багатшарове поселення Червоний Шлях-І розташоване в 1 км вниз по течії Сіверського Донця від с. Червоний Шлях Балаклійського району Харківської області. Воно займає невеликий (80 × 100 м) мис першої надзаплавної тераси правого берега річки. Пам'ятка була відкрита у 1988 р. та досліджувалася протягом 1988–1990 рр. експедицією Харківського державного університету під керівництвом Ю. В. Буйнова [1, с. 110]. Загальна розкопана площа на ній сягає понад 4000 кв. м. Пам'ятник являє собою багатшарове поселення з відкладеннями салтівської, бондарихінської, зрубної культур і ґрунтовий могильник з похованнями зрубної та мар'янівської культур [2, с. 4].

Матеріали з поселення та могильника, які відносяться до епохи бронзи, були опубліковані автором розкопок в ряді робіт [1, с. 110–119; 2, с. 4–13; 3, с. 91–92; 4, с. 5]. В той же час середньовічний матеріал залишається майже не висвітленим у науковій літературі. Лише в двох невеликих публікаціях О. О. Лаптев провів аналіз салтівського керамічного комплексу [5, с. 89–90; 6, с. 104–111]. До сьогодні є неопублікованими ранньосередньовічні житлові й господарські комплекси з поселення Червоний Шлях-І. Введення їх у науковий обіг і є основним завданням цієї роботи.

До періоду існування салтово-маяцької культури (СМК) відносяться вісім комплексів: залишки трьох жител, однієї будівлі господарського призначення й чотири ями (рис. 1), в одній з яких (яма 2) було знайдено поховання собаки [7, с. 14–16; 8, с. 9–10]. Майже всі середньовічні комплекси зосереджувалися в південно-західній частині зведеного розкопу¹, лише господарська будівля (яма 4) знаходилася осторонь, в його східному куті (рис. 1).

Житла

Житло 1² було досліджено в південно-західній частині розкопу, впритул із давнім яром, що перетинав розкоп майже з півдня на північ, із невеликим західним зміщенням (рис. 1). В плані котлован мав неправильну прямокутну форму і був витягнутий по лінії північ — південь. Його східна стіна мала довжину 650 см, західна — 560 см. Північна та південна стінки були паралельними та мали довжину 330 та 300 см відповідно (рис. 2: 1). Верхній край котловану знаходився на глибині 40 см від рівня сучасної денної поверхні (СДП). Підлога була розчищена на глибині 70 см від цього ж рівня. Таким чином, заглибленість у материк котловану склала 25–30 см. В північно-західному куті житла знаходилося невеличке тарілкоподібне вогнище у вигляді зольної плями,

¹ Розкопи 1, 2, 3.

² Нумерація комплексів відповідає звітній документації.

@ В. І. Квітковський, 2016

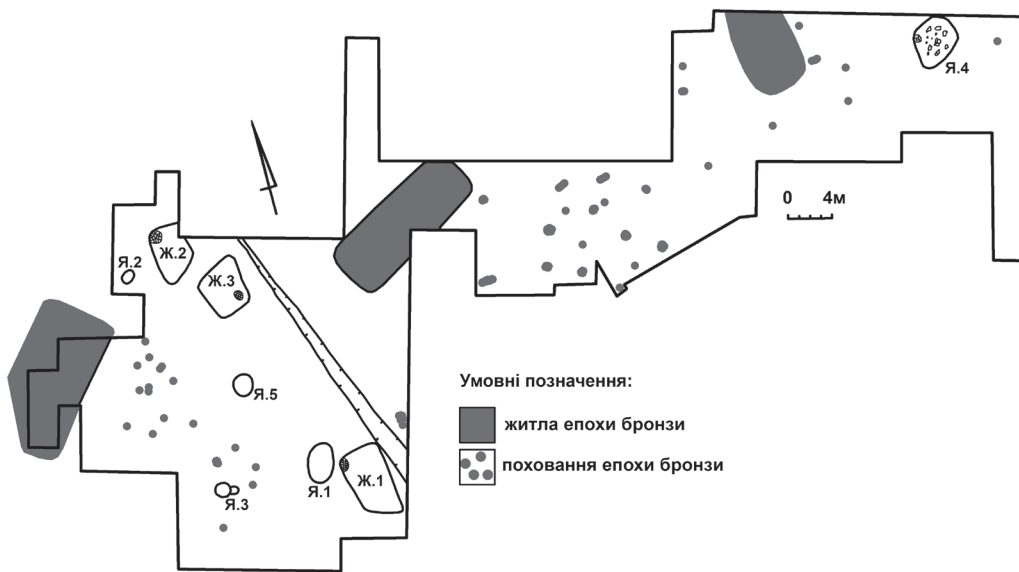

Рис. 1. План зведеного розкопу селища Червоний Шлях-I (розкопи 1, 2, 3).

За Ю. В. Буйновим, А. К. Дегтярем [8, рис. 3]

Fig. 1. Consolidated plan of pit from settlement Chervony Shlyakh-I (excavation pits 1, 2, 3).

By Y. Ujnov, A. Degtyar [8, fig. 3]

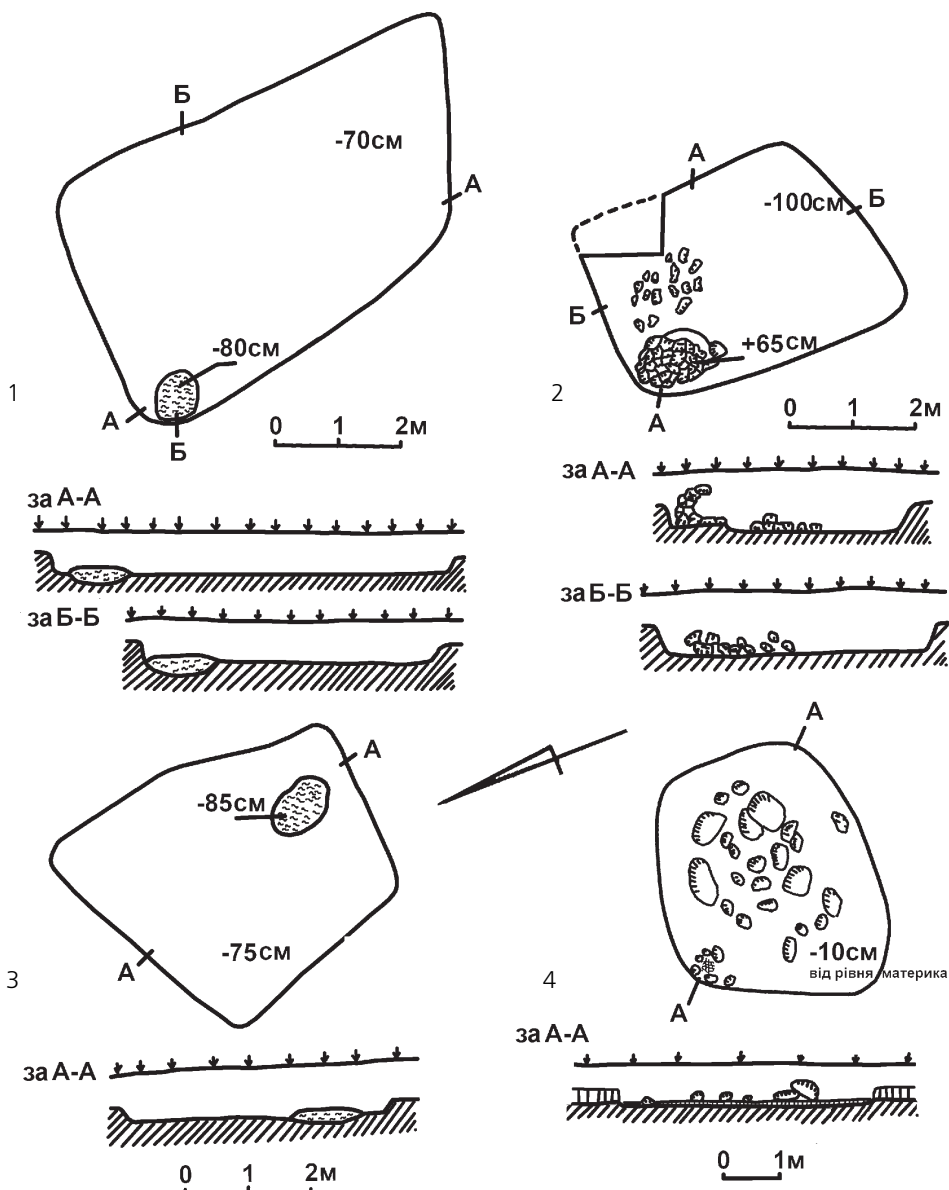
витагнутої зі сходу на захід (90 × 70 см). Воно було заглиблене у підлогу на 10 см. У вогнищі була знайдена невелика кількість дрібних фрагментів ліпних та гончарних горщиків та амфор.

В заповненні житла траплялася велика кількість фрагментів ліпних посудин, гончарних горщиків та невелика кількість фрагментів глеків різних розмірів. Тут же було знайдено три пряслиця зі стінок амфор та глека та один виріб із заліза незрозумілого призначення [7, с. 14].

Житло 2 розміщувалося в 1 м північніше від котловану житла 3 (рис. 1). Воно було досліджене майже повністю, окрім північно-східного кута, що втім не завадило розумінню об'єкта. В плані воно мало неправильну прямокутну форму й було орієнтоване по лінії північ — південь (рис. 2: 2). Довжина західної стінки — 430 см, східна — дещо коротша. Ширина житла по осі захід — схід складала 350 см. Підлога була розчищена на глибині 95–100 см від рівня СДП. В північно-західному куті житла розташовувалась майже кругла піч (100–110 см в діаметрі), складена зі шматків червоного пісковика різного розміру. Її розвал займав весь кут й половину котловану та простежувався з глибини 40 см від СДП (рівня виявлення плями котловану). Піч була складена на невеликому, висотою 10 см материковому останці овальної форми. Її черинь був викладений із тонких плит пісковика, стінки складені з крупних шматків, проміжки між якими закладалися більш дрібним камінням. Гирло печі виходило на південний схід. Висота печі складала близько 60–65 см. В її заповненні знайдено невелику кількість фрагментів амфор, ліпної та гончарної посуду.

В заповненні котловану знайдено велику кількість фрагментів амфор, глеків, ліпних й гончарних горщиків [7, с. 15–16].

Житло 3 розташовувалося в 16 м північніше (з невеликим зміщенням на захід) від житла 1, поблизу згаданого вище яру (рис. 1). В плані воно мало трапецієподібну форму. Довгою віссю воно орієнтоване по лінії північ — південь (рис. 2: 3). Довжина північної стіни — 400 см, південної — 300 см, західної — 350 см, східної — 450 см. Підлога була розчищена на глибині 70–75 см. В південно-східному куті житла, в 50–

Умовні позначення: материковий шар вогнище каміння
 рівень денної поверхні передматериковий шар

Рис. 2. Середньовічні житла та господарська будівля селища Червоний Шлях-І.
 За Ю. В. Буйновим, А. К. Дегтярем [7, табл. XXV, 7; 8, рис. 32]:

1 – план та розрізи житла 1; 2 – план та розрізи житла 2; 3 – план та розріз житла 3; 4 – план та розріз господарської будівлі (яма 4)

Fig. 2. Medieval dwellings and household building of settlement Chervony Shlyakh-I.

By Y. Bujnov, A. Degtyar [7, tabl. XXV, 7; 8, fig. 32]:

1 – plan and sections of dwelling 1; 2 – plan and sections of dwelling 2; 3 – plan and section of dwelling 3; 4 – plan and section of household building (pit 4)

60 см від південної й східної стінок, розміщувалося тарілкоподібне вогнище овальної форми (100 × 50–55 см), орієнтоване по лінії північний захід — південний схід. Заглибленість його від рівня підлоги склала 10 см.

В заповненні котловану житла знайдена велика кількість фрагментів ліпних та гончарних горщиків, амфор. Між східною стіною котловану й вогнищем, на глибині 60 см від СДП, розчищений розвал кухонної гончарної посудини [7, с. 14215].

Всі описані вище житла є заглибленими в ґрунт. Їх котловани мають неправильну прямокутну та трапецієвидну подібну форму¹. Площа котлованів коливається від 14 до 18,5 кв. м, що відповідає середнім розмірам жител з інших пам'ятників лісостепової зони [10, с. 50; 11, с. 49; 12, с. 111]. Всі вони були орієнтовані по вісі північ — південь та розміщуються по одній лінії північний захід — південний схід, вздовж давнього яру (рис. 1). Таке розміщення жител та спільна орієнтація котлованів² може свідчити про структурованість розміщення будівель на поселенні. За нашими спостереженнями, на інших пам'ятниках регіону, в салтівському домобудуванні, не існує якоїсь переважаючої орієнтації котлованів будівель. Однак іноді в межах виділених на місцевості частин поселень (окремі дюни або тераси) спостерігається спільна орієнтація жител та ознаки планування їх розміщення [12, с. 116; 13, с. 70–71].

Стіни будівель Червоного Шляху були зведені за допомогою якоїсь безстовпової конструкції, можливо, зрубної³.

Ще однією важливою характеристикою жител є опалювальні пристрої. В житлах 1 та 3 вони були представлені відкритими тарілкоподібними вогнищами, які є найбільш поширеним типом пристроїв для обігріву як в степовій, так і в лісостеповій зонах розповсюдження СМК [16, с. 52; 17, с. 45].

Особливу увагу привертає до себе опалювальний пристрій житла 2 — майже кругла в плані піч-кам'янка на материковому останці.

В цілому, печі-кам'янки є доволі розповсюдженим типом опалювального пристрою в житлах СМК [16, с. 52–53; 17, с. 47–48]. Разом з тим у цьому випадку незвичною для салтівської культури є ціла низка рис: округла форма печі, її розміщення на материковому останці та викладка череню кам'яними плитами.

Прямі аналогії печі з Червоного Шляху із поєднанням всіх трьох зазначених ознак автору невідомі. Разом з тим на деяких пам'ятниках СМК досліджені об'єкти зі схожими конструктивними елементами.

Географічно найближчим опалювальним пристроєм з подібними рисами є піч-кам'янка з житла Чугуївського городища. В ній поєднуються розміщення пристрою на підвищенні відносно рівня підлоги та черинь, вимощений кам'яними плитами пісковик [18, с. 272]. На відміну від печі з Червоного Шляху тут у якості підвищення був використаний не материковий останець, а штучне вимощення із культурного шару. Піч мала прямокутну форму та дві паливні камери [18, с. 274]. Відзначимо, що зведення печей на штучних чи природних підвищеннях практикувалось й на інших пам'ятниках регіону [12, с. 105; 19, с. 87; 20, с. 277], але в усіх цих випадках печі були глиняні чи комбіновані (глиняно-кам'яні).

Печі-кам'янки круглої форми були досліджені у двох житлах (№ 8, 13) на території Сидорівського городища в Середній течії Сіверського Дінця [21, с. 276, рис. 3:

¹ Відзначимо, що котловани жител із формою «неправильного» прямокутника (рідше квадрата) часто зустрічаються на лісостепових пам'ятниках СМК [10, с. 49, рис. 31; 11, с. 44, рис. 2, а; 12, с. 107–108, рис. 6, 7 та ін.]. В той же час котловани саме трапецієподібної форми відомі лише на Нетайлівському селищі [9, с. 55–56].

² Незначні відмінності в орієнтації котлованів можна пояснити їх побудовою у різну пору року.

³ Питання про те, як зводилися стіни в безстовпових котлованах салтівських жител, досі є дискусійним. Дослідники висловлювали різні думки з цієї проблеми [10, с. 45; 11, с. 49–50; 14, с. 59; 15, с. 451–453].

3; фото 8]. Там же, у житлі 23, зустрічається і вимощення череню фрагментами жорен та керамічних посудин [21, с. 276]. Печі овальної форми відомі й на пам'ятниках Степового Подонців'я [22, с. 60].

Окрім салтово-маяцьких пам'ятників, подібні технічні рішення, під час побудови печей-кам'янок використовувалися й на ранньослов'янських пам'ятниках типу сахновки. Так, на поселенні Середнього Подніпров'я Луг-І була досліджена овальна у плані кам'янка, а в цілій низці печей черінь був викладений кам'яними плитами [23, с. 25]. Цілком ймовірно, що поява подібної печі-кам'янки на досліджуваному поселенні могла бути пов'язана із контактами носіїв салтово-маяцької культури із слов'янами.

На користь перебування слов'ян на поселенні Червоний Шлях-І, окрім схожості елементів домобудівництва, говорить і присутність серед керамічного матеріалу селища фрагментів сковорідок, дисків та біконічних глеків [5, с. 90, рис. 2: 7–9], їм притаманих.

Ранньослов'янські речі трапляються й на інших салтівських поселеннях регіону, в тому числі і в закритих комплексах, зокрема на селищі П'ятницьке-І [13, с. 71].

Відзначимо, що найближчим від поселення Червоний Шлях-І пам'ятником сахновського типу є селище Суха Гомільша, яке розташоване в 24 км вище по течії Сіверського Дінця. Там були досліджені два житла, які М. В. Любічев відніс до сахновського періоду існування селища. На долівці та в заповненні цих жител були знайдені разом салтівські та слов'янські керамічні матеріали, що є свідомством контактів носіїв зазначених культур. Така ж картина спостерігається і на інших сахновських поселеннях регіону Верхньої течії Сіверського Дінця — Введенці та Соколово [24, с. 17–18]. Дослідник датує існування комплексів сахновського типу на території Верхнього Подніпров'я кінцем VII—VIII ст. [24, с. 16–17].

Господарські комплекси

Окрім жител на поселенні Червоний Шлях-І, була розкопана одна будівля господарського призначення. Вона розміщувалась осторонь від скупчення середньовічних комплексів, в східній частині розкопу (рис. 1).

У звітній документації комплекс отримав назву «яма 4». В материк він був врізаний лише на 10 см. В плані мав трапецієподібну форму та був орієнтований стінами по сторонах світу із невеликим зміщенням на захід (рис. 2: 4). Північна стіна мала довжину 335 см, південна — 420 см, західна — 300 см, а східна — 230 см. Кути котловану були закруглені. На підлозі були розкидані великі та дрібні шматки пісковика, між якими траплялися уламки ліпної та гончарної кераміки салтово-маяцької культури та середньовічних амфор. Деяке каміння мало сліди перебування у вогні [8, с. 10].

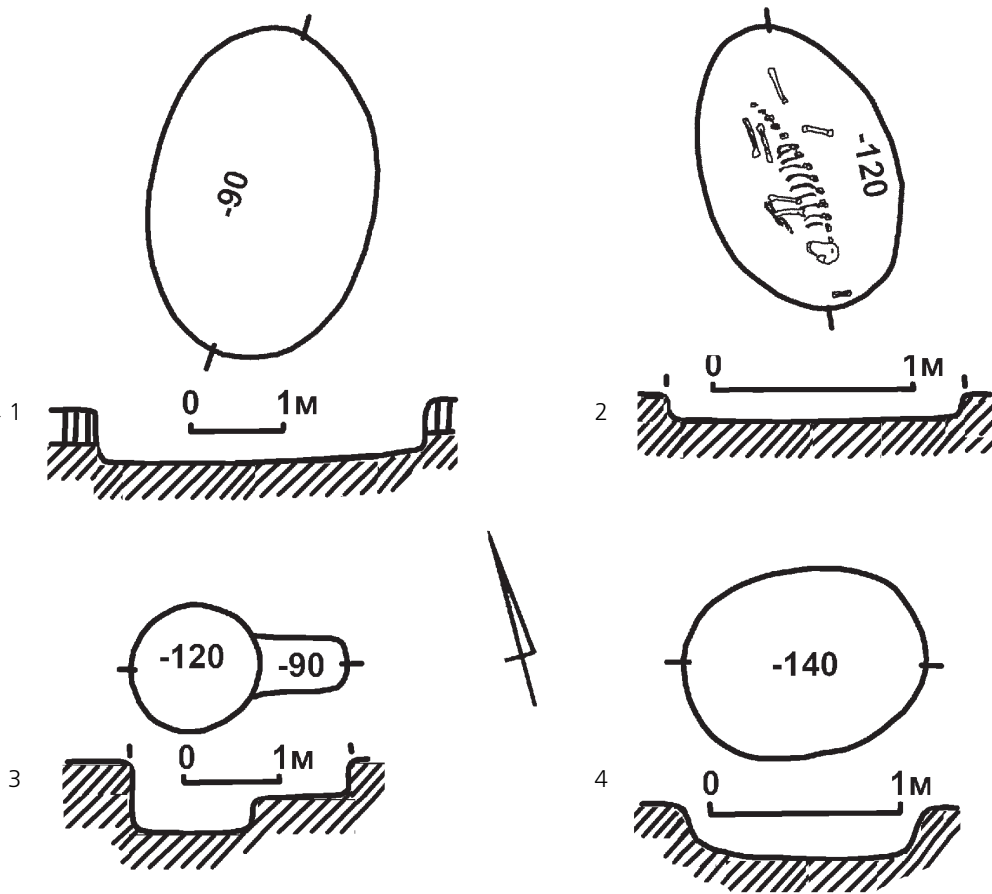
Будівля була зведена у схожих із житлами будівельних традиціях — орієнтація стін за сторонами світу, їх безстовпова конструкція, трапецієподібний котлован. Але на відміну від житлових комплексів яма 4 була менше заглиблена в материк, мала меншу площу, закруглені кути, а також не мала опалювального пристрою.

Призначення цієї будівлі за наявних матеріалів визначити неможливо.

Ями

Яма 1 знаходилася майже впритул до північно-західного кута житла 1 (рис. 1). В плані вона мала овальну форму розмірами 330 × 230 см та була орієнтована по лінії північний схід — південний захід (рис. 3: 1). Дно врізалось в материк на глибину 15 см. Загальна глибина комплексу склала 90 см. В її заповненні траплялися дрібні фрагменти ліпною та гончарного посуду салтівської культури [8, с. 9].

Яма 3 мала круглу форму, діаметр 130 см та прямокутну приступку довжиною 90 см та шириною 50 см, яка примикала до ями зі східного боку. Дно ями розчищено на глибині 120 см від СДП, а дно приступки на глибині 90 см (рис. 3: 2). В її заповненні траплялися дрібні фрагменти салтівської кераміки [8, с. 10].

материковий шар **передматериковий шар**

Рис. 3. Середньовічні господарські ями селища Червоний Шлях-І. За Ю. В. Буйновим, [8, рис. 32–33]: 1 – план та розріз ями 1; 2 – план та розріз ями 2; 3 – план та розріз ями 3; 4 – план та розріз ями 5

Fig. 3. Medieval household pits of settlement Chervony Shlyakh-I. By Y. Bujnov [8, fig. 32–33]: 1 – plan and section of pit 1; 2 – plan and section of pit 2; 3 – plan and section of pit 3; 4 – plan and section of pit 5

Цей комплекс, напевно, функціонував у якості невеликого льоху.

Яма 5 в плані була овальної форми із розмірами 120 × 100 см. Дно розчищено на глибині 140 см від СДП (рис. 3: 3). В заповненні знайдено п'ять уламків гончарної салтівської кераміки.

Всі описані ями мають широкі аналогії на всіх салтівських поселеннях, розкопаних більш-менш значною площею.

Серед інших господарських комплексів привертає до себе увагу яма 2, яка містила поховання собаки. Вона розміщувалася поблизу житла 2, в західній частині розкопу (рис. 1). Це була яма овальної форми, розмірами 140 × 90 см зорієнтована по лінії північ — південь. Дно її було розчищено на глибині 120 см від СДП (в материк врізана на 15 см). На підлозі знаходився скелет собаки, повернутий головою на південь (рис. 3, 4). Тварина лежала на животі з підігнутими в різні боки лапами. В заповненні були виявлені фрагменти салтівської гончарної кераміки [8, с. 9–10].

публікація

Подібні поховання собак відомі на різних поселеннях салтово-маяцької культури: городище Саркел, селища П'ятницьке-І, Нижній Бішкін, Сухогомільшанське, Маяки, Богородицьке, у хутора Шпенгарєв [25, с. 7]. Більшість подібних поховань, як і в нашому випадку, були зроблені в круглих або овальних ямах [25, с. 8].

Судити про призначення комплексів із похованнями собак доволі складно. Можна припустити, що це жертвні поховання, пов'язані з культурною практикою. Вони засвідчують велике значення собаки у салтівських племен. Так, ця тварина вважалася священною у тюркських народів, а у праболгар існував її культ [26, с. 28].

Складним, але водночас і дуже важливим питанням є час існування вищеописаних житлових та господарських комплексів. Якихось особливих речей, за якими можна було б датувати поселення, тут знайдено не було. Масовий матеріал (кераміка, знаряддя праці), виявлений на поселенні, як правило, датується широкими рамками існування салтово-маяцької культури — VIII—X ст. Разом з тим наявність на селищі ранньослов'янських матеріалів дає підстави припустити, що його заснування припадає на початковий етап існування культури, тобто на VIII ст.

Підбиваючи підсумки відзначимо, що досліджені на багаточисловому селищі Червоний Шлях-І середньовічні комплекси доповнюють наші знання про домобудівні та культурні традиції салтівського населення Верхнього Подонців'я. Виявлені на поселенні ранньослов'янські речі разом з подібними матеріалами з інших пам'яток регіону дають змогу говорити про присутність слов'ян на ранніх салтівських поселеннях, до яких, на наш погляд, слід відносити і Червоний Шлях-І.

ЛІТЕРАТУРА

1. Буйнов Ю. В., Дегтярь А. К. Грунтовой могильник позднего бронзового века Червоний Шлях-1 в бассейне Северского Донца // ВХУ. Історія. — 2005. — № 701. — Вип. 37.
2. Буйнов Ю. В. Поселення бондарихінської культури біля с. Червоний Шлях на Харківщині // ВХУ. Історія. — 2003. — № 594. — Вип. 35.
3. Буйнов Ю. В. Грунтовой могильник срубной культуры у с. Червоний Шлях на Харківщині // Історія і археологія Слободської України. — Х., 1992.
4. Буйнов Ю. В. Пам'ятки мар'янівської культури в Лівобережній Лісостеповій Україні // ВХУ. Історія. — 2000. — № 485. — Вип. 32.
5. Лаптев А. Средневековый керамический комплекс селища Червоний Шлях // Середньовічні старожитності Центрально-Східної Європи: Матеріали V Міжнарод. студ. наук. археологічної конф. 14–16 квітня 2006 р. — Чернігів, 2006.
6. Лаптев А. А. Сквородки и крышки в раннесредневековом керамическом комплексе верхнеднепровских поселений Мартовое-6 и Червоний Шлях-1 // Харьковский археологический сборник. — Х., 2008. — Вип. 3.
7. Буйнов Ю. В., Дегтярь А. К. Отчет о работе Северско-Донецкой археологической экспедиции Харьковского госуниверситета в 1988 году // НА ІА НАНУ. — 1988/60.
8. Буйнов Ю. В. Отчет об археологических исследованиях в Харьковской области за 1990 год // НА ІА НАНУ. — 1990/272.
9. Чернигова Н. В. Материалы к характеристике Верхнесалтовского археологического комплекса VIII—X вв. (селище у с. Нетайловка) // ВХУ. Історія. — 1998. — № 413. — Вип. 30.
10. Афанасьев Г. Е. Население лесостепной зоны бассейна среднего Дона в VIII—X вв. (аланский вариант салтово-маяцкой культуры) // АОН. — М., 1987. — Вип. 2.
11. Колода В. В. Житла раннього середньовіччя у Верхньому Салтові // Археологія. — 2000. — № 4.
12. Квитковський В. І. Жилища селища салтово-маяцької культури Коробови Хутора // Степи Європи в епоху середньовіччя. — Донецьк, 2012. — Т. 9.
13. Квитковський В. І. Раннесредневековые жилища селища Пятницкое-І // Салтово-маяцька археологічна культура: проблеми та дослідження. — Х., 2013.
14. Плетнева С. А. От кочевий к городам. Салтово-маяцкая культура // МИА. — 1967. — № 142.

15. *Квитковский В. И.* К вопросу о конструкциях стен в жилищах салтово-маяцкой культуры Лесостепного Подонцовья // Верхнедонской археологический сборник. — Липецк, 2014. — Вып. 6.
16. *Красильникова Л. И.* Вогнища і печі в спорудах хозарського часу зі Степового Подонців'я // Археологія. — 2003. — № 2.
17. *Квитковский В. И.* Отопительные сооружения на поселениях салтовской культуры в лесостепной зоне бассейна Северского Донца // Дивногорский сборник. — Воронеж, 2009. — Вып. 1.
18. *Свистун Г. Е.* Раннесредневековые жилища на Чугуевском городище (по материалам исследований 2006 и 2007 годов) // Древности, 2009: Харьковский историко-археологический ежегодник. — Вып. 8.
19. *Пархоменко О. В.* Поселение салтовской культуры у с. Жовтневое // Земли Южной Руси в IX—XIV вв. — К., 1985.
20. *Михеев В. К., Дяченко О. Г.* Дослідження ранньосередньовічного поселення поблизу с. Суха Гомольша // Археологічні дослідження в Україні 1969 року. — К., 1972. — Вип. 4.
21. *Кравченко Э. Е.* Постройки археологического комплекса у с. Сидорово (среднее течение Северского Донца) // Археологический альманах. — Донецк, 2011. — № 25.
22. *Красильников К. И.* Население Степного Подонцовья в хазарское время // Дивногорский сборник. — Воронеж, 2009. — Вып. 1.
23. *Приходнюк О. М.* Археологічні пам'ятки Середнього Придніпров'я VI—IX ст. н. е. — К., 1980.
24. *Любичев М. В.* Памятники типа сахновки на Северском Донце // ВХУ. Історія. — 2002. — № 566. — Вип. 34.
25. *Костылева А.* Комплексы с захоронениями собак на памятниках салтово-маяцкой культуры // Одиссос. Актуальні проблеми історії, археології та етнології. — Одеса, 2013 — Вип. 5.
26. *Михеев В. К.* Подонье в составе Хазарского каганата — Х., 1985.

Резюме

Квитковский В. И. Комплексы салтово-маяцкой культуры з багатощарового поселення Червоний Шлях-І на Харківщині

Багатощарове поселення Червоний Шлях-І містить відкладення салтівської, бондарихінської, зрубної культур і ґрунтовий могильник із похованнями зрубної і Мар'янівській культур.

До періоду існування салтівсько-маяцкої культури відносяться вісім комплексів — три житла, одна господарська будівля та чотири ями.

В житлі 2 була виявлена піч-кам'янка, риси якої зближують її з обігрівальними приладами ранньослов'янських пам'яток типу Сахнівки, що може свідчити про слов'яно-салтівські контакти в рамках поселення. На це вказують і керамічні матеріали селища — фрагменти сковорідок, дисків і біконічних судин.

Серед господарських комплексів виділяється овальна яма 2 з культовим похованням собаки.

Ключові слова: Салтівська культура; поселення; житла; господарські будівлі; слов'яни; поховання собаки.

Резюме

Квитковский В. И. Комплексы салтово-маяцкой культуры с многослойного поселения Червоний Шлях-І на Харківщині

Многослойное поселение Червоний Шлях-І содержит отложения салтовской, бондарихинской, срубной культур и ґрунтовый могильник с погребениями срубной и марьяновской культур.

К периоду существования салтово-маяцкой культуры относится восемь комплексов — три жилища, одна хозяйственная постройка и четыре ямы.

В жилище 2 была обнаружена печь-каменка, черты которой сближают ее с обогревательными устройствами раннеславянских памятников типа Сахновки, что может свидетельствовать о славяно-салтовский контактах в рамках поселения. На это указывают и керамические материалы селища — фрагменты сковородок, дисков и биконических сосудов.

Среди хозяйственных комплексов выделяется овальная яма 2 с культовым захоронением собаки.

Ключевые слова: салтово-маяцкая культура; поселение; жилища; хозяйственные постройки; славяне; погребение собаки.

Summary

V. Kvitkovskiy. Saltovo-Mayatsk Assemblages from Multilayered Settlement Chervony Shlyakh-I in Kharkiv Region

Multilayered settlement Chervony Shlyakh-I contains the layers of Saltov, Bondarikhinskaia, Timber-grave archaeological cultures and the soil burial ground with Timber-grave and Marianovskaya burials.

There have been examined 8 assemblages that belong to Saltovo-Mayatsk culture — 3 dwellings, 1 household building and 4 pits.

There has been explored a stone hearth in the dwelling №2. Its peculiarities make it look like the heated constructions of Early Slavonic sites of “Sakhnovka” type. This may be indicative of Slavonic and Soltov contacts within the settlement. Some pottery artifacts of the settlement — pieces of pans, disks and biconic vessels — have highlighted it.

Among the household building it is necessary to mark the oval pit №2 with a cultic burial of a dog.

Key words: Saltovo-Mayatsk, settlement, dwelling, household buildings, Slavs, dog burial.

Ю. О. Пуголовок

Кочівницький елемент у матеріальній культурі Опішнянського городища

Актуальним питанням для слов'янських пам'яток Дніпровського Лівобережжя кінця I — початку II тис. залишається вивчення етнічного складу населення. Якщо старожитності роменської культури беззаперечно пов'язуються зі слов'янським етносом, то пам'ятки, що передували утворенню зазначеного культурного явища, не викликають такої однотайності серед дослідників (добірку і посилання на джерела див.: [1]). В цьому контексті особливий інтерес становлять матеріали Опішнянського городища.

Його положення в культурно-хронологічній колонці ранньослов'янських старожитностей на Лівобережжі Дніпра, за О. В. Сухобокою та С. П. Юренком, розглядається як перехідне між волинцевськими та роменськими старожитностями [2, с. 60, 63].

Археологічні дослідження городища проходили в кілька етапів. У 1940 р. були розпочаті роботи Дніпровським Лівобережним загonom Південноруської експедиції ІМК АН СРСР під керівництвом І. І. Ляпушкіна [3, с. 118], які продовжилися у 1957 р. [4, с. 208]. В 1971 р. пам'ятка оглядалася Лівобережним розвідувальним загonom ІА АН УРСР [5, арк. 16]. Подальші дослідження на городищі відбувалися в 1974–1975 рр. Лівобережним слов'яно-руським загonom ІА АН УРСР під керівництвом О. В. Сухобокова та за участі С. П. Юренка [6, арк. 43–44; 7; 8, с. 395]. В результаті здійснених робіт розкопками досліджено більшу частину території городища. Не вивченою лишилася ділянка, на якій розташоване сучасне кладовище (рис. 1). Загальна кількість зафіксованих житлових споруд становить 23 одиниці, кількість господарських об'єктів складає 44 одиниці [2, с. 12–43; 4, с. 268–303; 8, с. 395–396]. Знахідки з розкопок поселення зберігаються у фондах Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського [9, с. 49]. Матеріальна культура поселення охарактеризована в загальних рисах, однак дослідницький потенціал пам'ятки ще не вичерпаний, а здобуті розкопками матеріали створюють умови для більш детального аналізу цієї поселенської структури.

Визначаючи слов'янський характер Опішнянського городища, дослідники звертали увагу на присутність серед знахідок речей іноетнічного походження. До них належать амулет (?) (рис. 2: 1), предмети туалету (рис. 2: 2) та одягу (рис. 2: 4, 7), прикраси (рис. 2: 3, 5, 6), а також вироби з глини (в т. ч. й уламки амфорної тари). З глиняних виробів привертають увагу знахідки пряселець, виготовлених зі стінок посуду, та керамічна пластика, серед якої значний відсоток належить зооморфним

@ Ю. О. Пуголовок, 2016

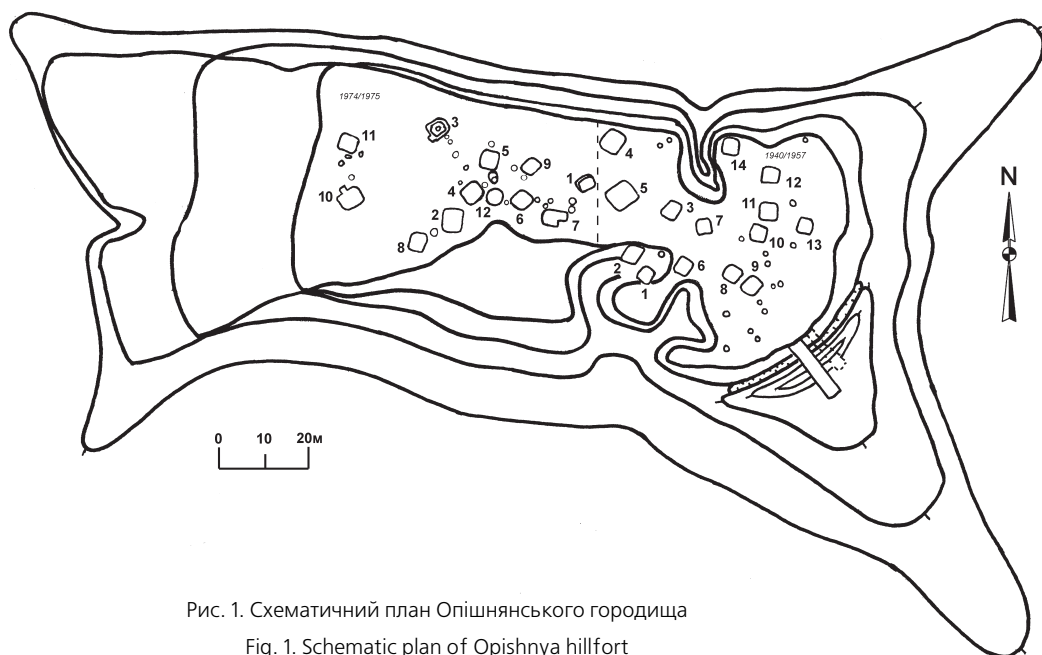

Рис. 1. Схематичний план Опішнянського городища

Fig. 1. Schematic plan of Opishnya hillfort

фігуркам. На думку чеських дослідників, такі вироби використовувалися у культурній практиці кочовиків на етапі седентаризації [10, с. 79]. Не характерним для слов'янських пам'яток є й уламок глиняного котла з внутрішніми ручками-вухками, що походить із розкопок І. І. Ляпушкіна 1940 р. (рис. 2: 8). Незважаючи на те, що питання появи цих виробів в керамічному комплексі салтово-маяцької культури дискутується [11], дослідники пов'язують такий тип котлів з аланською керамічною традицією [12, с. 23]. З матеріалів розкопок походить виразна добірка намистин із глини (рис. 3: 1–5) та скла (рис. 3: 6–16). Відповідно до типології скляних виробів із Дмитрієвського археологічного комплексу [13, с. 115–121] виділяються однокольорові (рис. 3: 6–8), очкові (рис. 3: 9–10), мозаїчні (рис. 3: 11–12), смугасті (рис. 3: 13–16). Окрім речових знахідок, на городищі присутні будівельні залишки, що мають нетипові для слов'янського будівництва конструктивні рішення.

Виявлені в процесі розкопок споруди належить до житлових, господарсько-побутових та фортифікаційних. Більшість розкопаних жител належить до споруд із заглибленою частиною (табл. 1). За своєю формою виявлені залишки житлових будівель наближаються до прямокутних чи майже квадратних у плані; всі досліджені житла належать до однокамерних. Переважають будівлі, орієнтовані кутами за сторонами світу — шістнадцять одиниць; стінами зорієнтовано лише сім. Котловани споруд мають різну глибину, найменш заглибленим у материк є житло № 1/1974¹, глибиною 0,50 м від рівня давнього горизонту [2, с. 12]. До жител із найбільш глибокими котлованами належать споруди № 2 та 6/1975 з глибиною 1,00 та 1,20 м від давнього горизонту відповідно [2, с. 16, 20]. Переважна більшість жител має глибину котлованів, що коливається в межах від 0,55–0,70 м до 0,80–0,90 м.

¹ Тут і далі рік після номера об'єкта позначає рік його виявлення.

Параметрові характеристики решток житлових споруд

№	Об'єкт	Глибина (м)	Розміри (м)	Площа (кв. м)	Положення відносно сторін світу
1	Ж.1/40*	0,55–0,75	3,1–3,2 × 3,30	10,40	кутами
2	Ж.2/40	0,55–0,75	3,60 × 4,00	14,48	кутами
3	Ж.3/40	0,55–0,75	3,30 × 3,40	11,22	кутами
4	Ж.4/57	0,85	3,50–3,80 × 3,65–3,75	13,50	кутами
5	Ж.5/57	0,80	5,50 × 4,50–4,80	25,50	кутами
6	Ж.6/57	0,70	2,80 × 2,90	8,12	кутами
7	Ж.7/57	0,80	3,00 × 2,70	8,10	стінами
8	Ж.8/57	0,70	3,20–3,35 × 3,35	11,00	кутами
9	Ж.9/57	0,75–0,85	3,20 × 3,10	9,90	кутами
10	Ж.10/57	0,65–0,85	3,65 × 3,45	12,60	стінами
11	Ж.11/57	0,60–0,90	4,40 × 4,00	17,60	стінами
12	Ж.12/57	0,75	3,50 × 3,45	12,075	стінами
13	Ж.13/57	0,40–0,85	3,10 × 3,00	9,30	кутами
14	Ж.14/57	0,80	3,40 × 3,15	10,70	стінами
15	Ж.1/75	0,50	3,8 × 4,1	15,58	кутами
16	Ж.2/75	1,00	4,7–5,2 × 4,0–4,2	20,30	стінами
17	Ж.4/75	0,90	2,8–3,3 × 3,4–4,3	11,80	кутами
18	Ж.5/75	0,80	3,7 × 3,6–4,0	14,10	стінами
19	Ж.6/75	1,20	3,35 × 3,40	11,39	кутами
20	Ж.8/75	0,75	3,6 × 3,5	12,60	кутами
21	Ж.9/75	0,47	3,45 × 2,9	10,00	кутами
22	Ж.10/75	0,70	4,0 × 4,2	16,80	кутами
23	Ж.11/75	0,78	4,0–3,3 × 4,1–4,2	15,20	кутами

* — номер житла / рік розкопок.

Розміри нижніх частин житлових приміщень мають досить різні показники (табл. 1). До будівель з котлованами площею до 16 кв. м належать 19 споруд: житла № 1–3/1940, 4, 6–10, 12–14/1957, 1, 4–6, 8, 9, 11/1975. Варто відзначити, що їх площі дійсно малі, в переважній більшості вони ледь досягали 14 кв. м; зустрічалися навіть такі, в яких

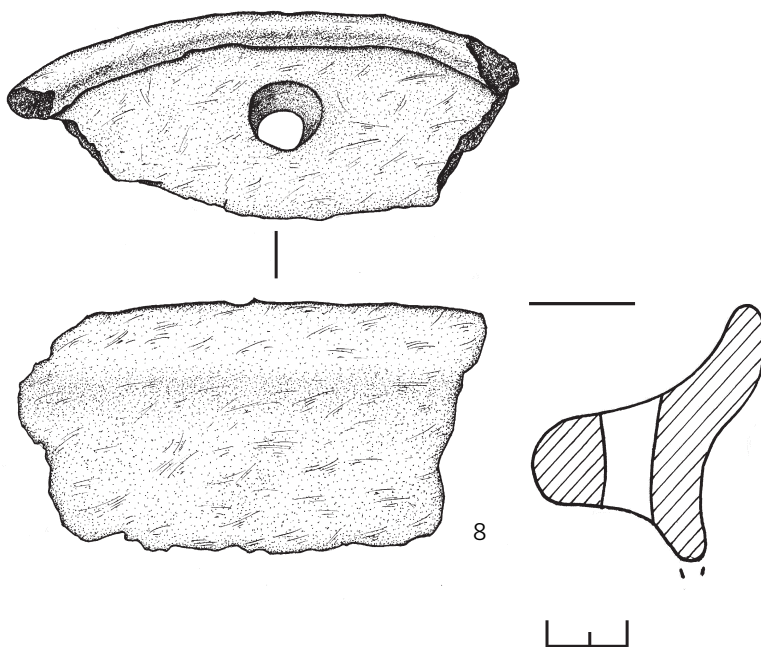
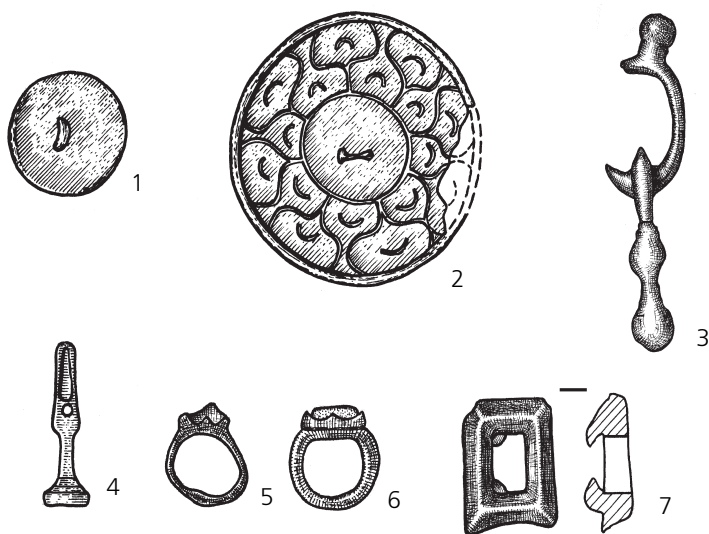

Рис. 2. Деякі знахідки не слов'янського походження:

1 – амулет (?); 2 – дзеркало; 3 – сережка; 4 – привіска-«печатка»; 5, 6 – перстні; 7 – ремінна накладка; 8 – уламок котла з внутрішніми ручками-вухками. 1-7 – мідний сплав; 8 – глина

Fig. 2. Some non-Slavic findings:

1 – Amulet (?); 2 – mirror; 3 – earring; 4 – earrings "seal"; 5, 6 – rings; 7 – belt cover; 8 – piece boiler with internal handles-ears. 1-7 – copper alloy; 8 – clay

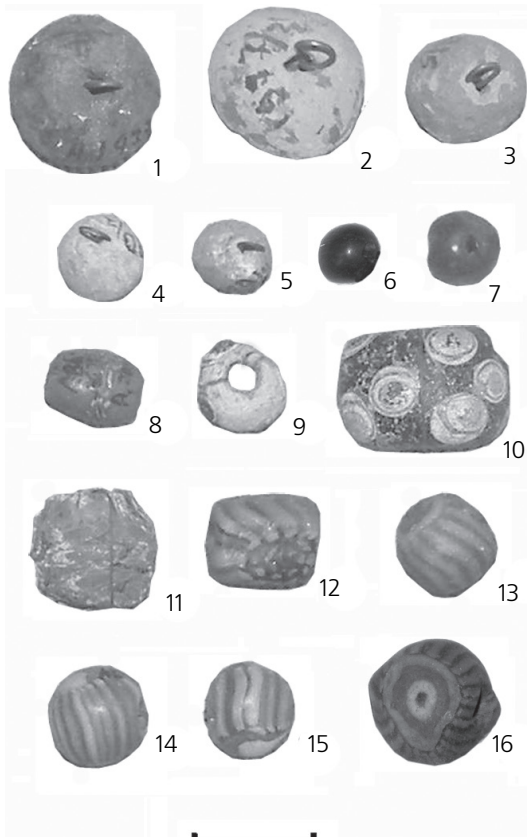

Рис. 3. Намистини:

глиняні – 1–5; скляні: 6–8 – однокольорові; 9–10 – очкові;
11–12 – мозаїчні; 13–16 – смугасті

Fig. 3. Beads:

clay – 1–5; glass: 6–8 – monochrome; 9–10 – spectacle;
11–12 – mosaic; 13–16 – striped

ступну групу споруд утворюють котловани, що характеризується наявністю стовпів, розташованих без певного порядку (житла № 1, 2, 4–6, 8, 10, 11/1975) (рис. 4: А). Останній тип, що визначається відсутністю в котловані стовпових ямок, представлений лише житлом № 9/1975.

Виходячи з розміщення стовпів у котлованах, можна припустити, що така тенденція пов'язана з конструкцією даху. До першого варіанту слід віднести ті котловани, що мають дві стовпові ямки, розміщені посередині паралельних стін. Ці ямки є основою влаштування стовпів-сох. Для таких стовпів використовували колоди, що мали природне роздвоєння у верхній частині, в яке закладали князеву жердину, основу для створення майбутнього даху. Далі від стін житла і до цієї колоди під кутом підводять крокви, на які вкладають лати (жердини).

До іншого типу влаштування даху належать котловани, в яких стовпи стоять без певного порядку. Тобто для конструкції даху не застосовувалися стовпи-сохи. За такої ситуації конструкція даху передбачає декілька варіантів. Одним із них може бути дах на кроквах, які опираються на верхні колоди довгих стін, а верхній їх кінець

площа була меншою за 10 кв. м (напр.: житла № 6, 7, 9, 13/1957). Середні за розмірами житла представлені двома будівлями № 11/1957 та 10/1975, з площею котлованів 17,60 та 16,80 кв. м відповідно. До жител з великим котлованами також належать два об'єкти. Найбільшим за площею котловану є житло № 5/1957, його площа становить 25,50 кв. м. Дещо менші розміри має споруда № 2/1975 площею 20,30 кв. м. Заглиблені частини жител мають в переважній більшості рівні материкові стінки, окрім споруд за № 5 та 6/1975, стінки яких мають невеликі скоси [2, с. 18–20]. Підлога в усіх спорудах рівна, материкова.

За кількістю стовпових ямок, що вказують на конструктивні особливості, виявлені житла можна розподілити на декілька типів. Особливістю першого типу є розташування в межах котловану двох стовпів, розміщених посередині паралельних стін, перпендикулярно до устя печі (рис. 4: Б). Всі ці житла виявлені розкопками І. І. Ляпушкіна [2, с. 268–304]. Котловани, що мають достатню кількість стовпів для влаштування каркасно-стовпової обшивки стін, представлені лише в одному випадку. Це житло № 5/1957, яке має 10 стовпових ям, розташованих по периметру стін котловану, окрім кутка за піччю. На-

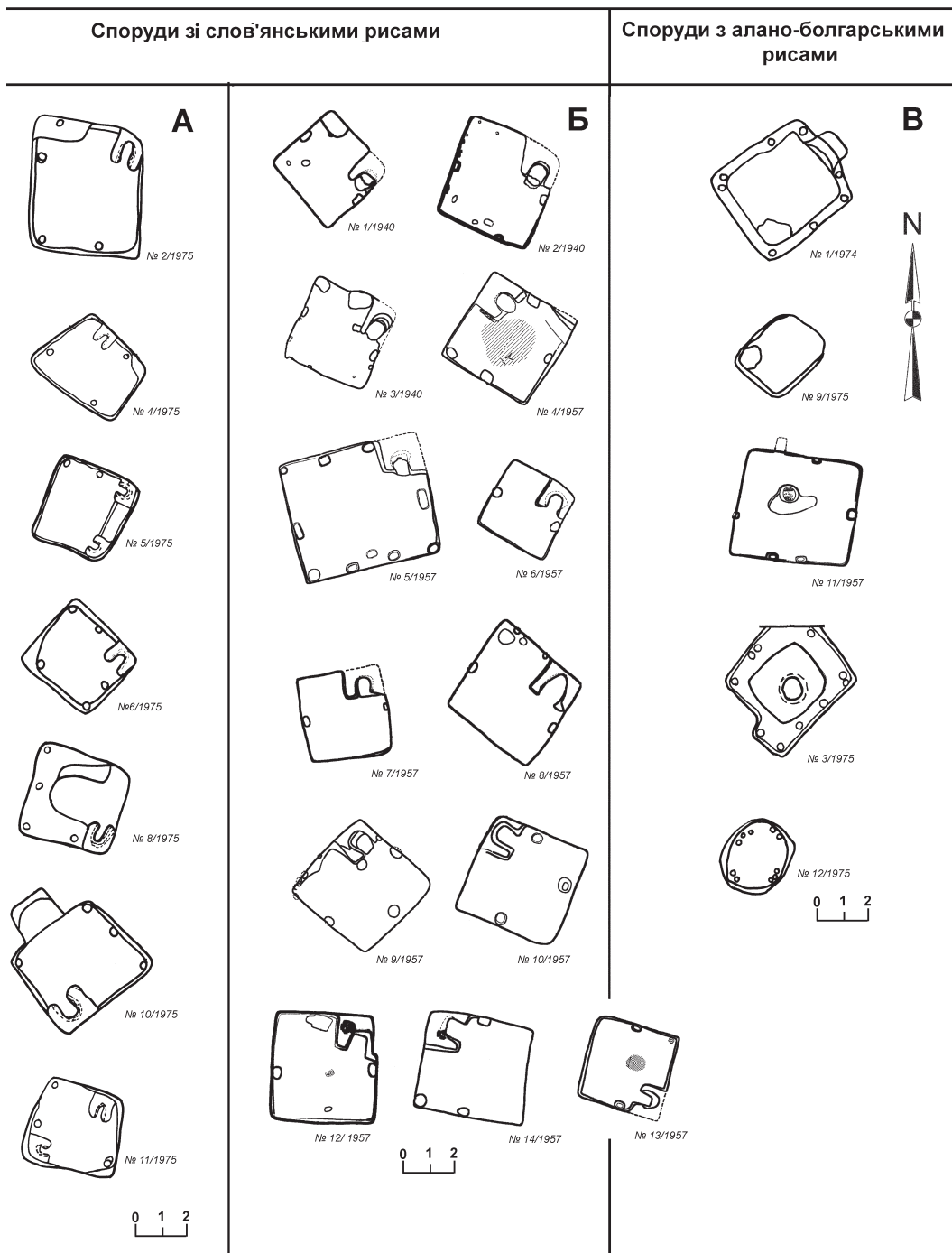

Рис. 4. Житлово-господарські комплекси Опішнянського городища:

А, Б – споруди зі слов'янськими рисами; В – споруди з алано-болгарськими рисами

Fig. 4. Dwellings from Opishnya hillfort:

And, – buildings with Slavic features; B – construction of Alano Bulgarian traits

прилаштований до князевої жердини [14, с. 295–296, рис. 171]. Таким чином, можна припускати наявність принаймні двох варіантів зведення даху, одним з яких є конструкція на сохах, а іншим — конструкція на кроквах.

В житлових спорудах Опішнянського городища виокремлюється два типи опалювальних пристроїв. Частіше це печі та вогнища, наявність яких відзначена у двох випадках як самостійних опалювальних пристроїв і у двох — як додаткового, поєданого з піччю. Головною ознакою печей у досліджуваних житлах є їх одночасне спорудження з котлованом. За своєю формою виявлені печі належать до кубоподібних, інколи підпрямокутних. Розміри печей коливаються від $0,60 \times 0,90 \times 1,40$ до $1,20 \times 0,80 \times 0,60$ м. Черені часто мають прямокутну форму, проте зустрічаються овальні (№ 10/1957) та трапецієподібні (№ 9, 12/1957). Вони влаштовувалися як на долівці, так і дещо нижче від неї. В печах простежені сліди ремонтів, що фіксуються за слідами глиняних підмазок подів та стінок топкових камер. Також свідченням проведення ремонту печі може бути наявність так званих глиняних «конусів» — вальків. Меншою мірою представлені печі, влаштовані у нішах (житло № 11/1957).

Іншим типом опалювальних пристроїв є вогнища (чотири одиниці). Як самостійні опалювальні пристрої вони використовувалися в житлах № 1/1974 та 9/1975, а також у юртоподібній споруді. В житлі № 1/1974 вогнище розміщувалося у південному кутку котловану у заглибині глибиною 0,30 м, розмірами $1,00 \times 1,50$ м, заповнене попелом, вугіллям та уламками посуду. Вогнище з житла № 9/1975 виявлене в західному кутку, діаметр плями — 0,90 м. Випалений черинь потужністю 0,08 м знаходиться на глибині 0,10 м від рівня підлоги. В попелястому заповненні виявлено велику кількість перепалених кісток, уламків ліпної кераміки. Стосовно юртоподібної споруди, то вогнище в ній розміщувалося безпосередньо біля центрального стовпа [8, с. 396]. В інших випадках вогнище застосовувалося у поєднанні з піччю. Таке конструктивне рішення спостерігається в житлах № 11 та 13/1957 [4, с. 289; 15, с. 37]. Таким чином, фіксується неоднорідність опалювальних пристроїв, що вказує на існування різних традицій облаштування інтер'єру жител населення Опішнянського городища.

З інших деталей конструкції виділяються залишки входів, що виявлені лише в двох житлах. В будівлі № 1/1975 практично посередині північно-східної стінки простежені рештки вхідної конструкції, що виступає за межі котловану на 0,80 м і має ширину 1,50 м [2, с. 12]. Вхід має три сходинки, по боках цієї заглибини з середини котловану розташовані дві стовпові ямки, що слід пов'язувати з конструкцією одвірка. В житлі № 10/1975 вхід має майже ідентичну конструкцію, що має три сходинки. Вхід розміщений у північно-західній стінці, має округло-прямокутну форму, довжину 1,60 м і виступає за межі котловану на 1,20 м. Схожі конструкції відомі в житлових будівлях, досліджених на Маяцькому селищі. Входи-коридори відзначаються в житлах групи III (напівземлянкові) 1 типу [16, с. 112–113, рис. 5, 7, 9]. Отже, житлові споруди Опішнянського городища, попри схожість своїх конструктивних рішень, мають певні відмінності. Це насамперед фіксується в розміщенні стовпових ямок, у використанні опалювальних пристроїв та конструкціях входу.

Господарсько-побутові об'єкти представлені головним чином господарськими ямами, меншою мірою — спорудами. Серед них привертає увагу приміщення № 3 Опішнянського городища, де передбачається наявність каркасно-стовпової конструкції стін та тамбуру-входу [7, арк. 7]. Особливістю цієї споруди є те, що в підлозі на

відстані 0,15–0,20 м від стін вміщено квадратну заглибину розмірами 2,30 × 2,30 м. По її центру виявлена яма дзвоноподібної форми з наступними розмірами: верхній діаметр — 0,90 м, нижній — 1,10 м, глибина від рівня впуску — 0,20 м (0,75 м від рівня стародавнього горизонту). Як видно з параметрових характеристик ями, попри всю її схожість зі звичними господарськими об'єктами, вона має одну досить суттєву відмінність — глибину, що є малою для використання її в якості зерносховища. В межах цього квадратного в плані заглиблення (в південному кутку) досліджені рештки відкритого вогнища розміром 0,45 × 0,30 м. Виявлений об'єкт був інтерпретований як клуня чи стодола. Така характеристика була зумовлена насамперед нечисленністю знахідок у приміщенні, наявністю значної кількості керамічного і металевго шлаку, а також конструктивними особливостями [7, арк. 7].

Звісно, подібна інтерпретація має свій сенс, проте можна висунути й альтернативне припущення стосовно призначення цього об'єкта. В першу чергу, привертають увагу доволі нетипові для роменських господарських споруд елементи, такі як вхід-тамбур, а також наявність у центрі приміщення квадратної заглибини. Дещо незвичним є і розміщення в середині цього об'єкта господарської ями, а також відкритого вогнища. З огляду на наявність серед знахідок значної кількості матеріалів, що знаходять паралелі серед салтівських старожитностей, доцільно звернутися саме до них.

Будівлі з подібною плановою схемою «квадрат у квадраті» виявлені на Маяцькому поселенні. Тут було досліджено низку споруд, атрибуція яких виявилась складною. Проте в результаті комплексного аналізу виявлених об'єктів висловлено припущення про їх культовий характер [17, с. 118]. З п'яти розкопаних об'єктів привертають увагу споруди 14, 21 та 45. В цілому вони подібні до приміщення № 3 з Опішні. Це прямокутні, незначно заглиблені в материк об'єкти, зорієнтовані кутами за сторонами світу. Проте їх головною спільною рисою є наявність системи «квадрату у квадраті». Незважаючи на неоднакову кількість таких квадратів (у споруді 21 їх два, в спорудах 14 та 45 — по одному) та неоднаковий будівельний матеріал (у споруді 14 використовувалося необроблене каміння), головна ідея їх спорудження була спільною. Також необхідно зауважити, що споруда 21 мала вхід-тамбур та яму округлої форми. Щодо вогнищ, вони зафіксовані у спорудах 14 та 21 [17, с. 118–121; 128–129]. В якості аналогій для споруд із Маяцького комплексу А. З. Вінніков і Г. Є. Афансьєв залучають матеріали з Північного Кавказу та Дунайської Болгарії [17, с. 140].

Стосовно етнічної належності населення, яке лишило по собі ці споруди, дослідники не надають перевагу якомусь одному етносу, а вбачають певний синкретизм — поєднання аланської і тюркської (болгарської) будівельних традицій [17, с. 13; 18, с. 170]. Звісно, стверджувати про повну ідентичність приміщення № 3 з Опішні та споруд із Маяцького поселення не можна, проте наявність спільних рис є безсумнівною. По-перше, це схоже планування за системою «квадрат у квадраті». По-друге — досить стала орієнтація споруд за сторонами світу. По-третє, наявність вогнищ у межах внутрішнього квадрату. Подібні споруди на селищах салтово-маяцької культури дослідники розглядають як святилища, що належали великій сім'ї [18, с. 206].

Отже, наведений огляд будівельних залишків решток Опішнянського городища дозволяє виділити серед них об'єкти, що належать принаймні двом етнічним групам:

слов'янській та алано-болгарській. До типових слов'янських домобудівних рис належать чотирикутна форма котловану, наявність заглибленої частини та опалювального пристрою — останцевої печі. До числа цих споруд належить більшість досліджених комплексів. Однак, незважаючи на ідентичність означених рис, спостерігаються відмінності у розташуванні стовпових ямок в житлах східної та західної частини поселення (рис. 1). Для з'ясування цього явища вагомими є етнографічні свідчення, за якими будинки в межах одного поселення мали однакову конструкцію. Відмінності у ній пов'язуються з більш високим рівнем матеріального забезпечення, соціальним статусом або з наявністю іншої групи населення, що мала власні будівельні традиції, які могли зникнути з часом [19, с. 16–17].

З урахуванням традиційності будівельної справи видається переконливим те, що в межах одного поселення житла мали однакову конструкцію. Якщо не розглядати фактори соціальної диференціації для пам'яток раннього етапу роменської культури, існування в межах одного поселення жител різної конструкції може свідчити про їх хронологічну різницю або ж про співіснування груп населення з різними будівельними традиціями.

Споруди алано-болгарської традиції представлені дещо меншою кількістю об'єктів. Перш за все, до них слід зарахувати юртоподібну будівлю № 12/1975, аналогії до якої знаходимо в матеріалах Маяцького комплексу [16, с. 96–97] та на Битицькому городищі [20, с. 29, рис. 4]. Інші об'єкти представлені спорудами чотирикутних обрисів, які за своєю плановою схемою тяжіють до слов'янських. Зазвичай появу таких будівель пов'язують з седентаризацією кочовиків [21, с. 57–58]. Головною рисою цих споруд є наявність вогнища, меншою мірою печей та печей-камінів. Серед комплексів Опішнянського городища до таких належать житла № 11/1957, 1/1974 та 9/1975. Крім цього, є житло (№ 13/1957), в якому поруч з останцевою піччю розміщено ще й вогнище.

Існування юртоподібних споруд кочовиків у межах одного поселення із житлами землеробів свідчить про існування в слов'янському суспільстві територіальної общини з різноетнічними елементами [22, с. 193]. Варто зауважити, що співіснування в межах одного поселення кількох споріднених та відмінних в етнічному плані груп фіксувалося В. В. Колодою під час вивчення роменських та салтівських населених пунктів на Сіверському Дінці [23, с. 72–80; 24, с. 68–69], на Битицькому городищі волинцевської культури [20, с. 26, рис. 3], а також на пам'ятках VII–VIII ст. в межиріччі Дніпра та Сіверського Дінця [25]. В подальшому фіксується запустіння території Опішнянського городища з відсутністю на ньому комплексів пізньороменського часу. Це припущення, висловлене І. І. Ляпушкіним [4, с. 304], знайшло підтримку і у О. В. Сухобокова та С. П. Юренка [2, с. 43].

Таким чином, в результаті аналізу матеріальної культури мешканців Опішнянського городища виділяються комплекси, що належать слов'янській (рис. 4: А, Б) та алано-болгарській (рис. 4: В) групам населення, що разом з іншими матеріалами підтверджують співіснування на поселенських пам'ятках в басейні Ворскли декількох етнічних груп. Відносини між ними і характер самого поселення визначаються поки що гіпотетично і можуть трактуватися як існування в межах городища територіальної общини з поліетнічним складом.

ЛІТЕРАТУРА

1. Володарець-Урбанович Я. В., Пуголовок Ю. О. До історії вивчення волинцевських старожитностей // Археологія. — 2012. — № 4.
2. Сухобоков О. В., Юренко С. П. Опошнянское городище: по материалам археологических исследований 1975 г. — Полтава, 1995.
3. Ляпушкин И. И. Материалы к изучению юго-восточных границ восточных славян // КСИ-ИМК. — 1946. — Вып. XII.
4. Ляпушкин И. И. Днепровское Лесостепное Левобережье в эпоху железа // МИА. — 1961. — № 104.
5. Кучера П. П., Сухобоков О. В. Звіт про роботу Лівобережного розвідзагону ІА АН УРСР за 1971 р. // НА ІА НАН України. — Ф. е. — 1971/17а. — Спр. 5994.
6. Сухобоков О. В. Отчет о работе Левобережного отряда Славяно-Русской экспедиции Института археологии АН УССР в 1973–1974 гг. // НА ІА НАН України. — Ф. е. — 1973–74/31. — Спр. 7245.
7. Сухобоков О. В. Отчет о работе Левобережного отряда Раннеславянской экспедиции Института археологии АН УССР в 1975 году // НА ІА НАН України. — Ф. е. — 1975/26. — Спр. 7579.
8. Сухобоков О. В., Иценская О. В., Юренко С. П. Новые исследования славянского поселения близ Опошны // Археологические открытия 1975 года. — М., 1976.
9. Лугова Л. М., Мельникова І. С. Матеріали роменської культури у збірці Полтавського краєзнавчого музею (короткий огляд колекції) // АЛЛУ. — 2001. — № 1 (9).
10. Достал Б. Кочевнические элементы в материальной культуре моравских славян // Плиска — Преслав. Славяни и номади. VI—XII в. : Междунар. симп. по славянска археология, Гилски манастир, НРБ, 1977. — София, 1981. — Т. 3.
11. Лопан О. В. Средневековые глиняные подвесные котлы с внутренними ручками-ушками // Средневековые древности Дона. — М., 2007. — Вып. 2.
12. Афанасьев Г. Е. Кухонная посуда салтово-маяцкой культуры как этномаркирующий признак? // Российская археология. — 2013. — № 3.
13. Плетнева С. А. На славяно-хазарском пограничье (Дмитриевский археологический комплекс). — М., 1989.
14. Зеленин Д. К. Восточнославянская этнография. — М., 1991.
15. Раппопорт П. А. Древнерусское жилище // САИ. — 1975. — Вып. Е1–32.
16. Винников А. З. Жилые и хозяйственные постройки Маяцкого селища (Результаты раскопок 1975, 1977, 1978 гг.) // Маяцкое городище. Труды Советско-Болгаро-Венгерской экспедиции. — М., 1984.
17. Винников А. З., Афанасьев Г. Е. Культурные комплексы Маяцкого селища (материалы раскопок Советско-Болгаро-Венгерской экспедиции). — Воронеж, 1991.
18. Винников А. З., Плетнева С. А. На северных рубежах Хазарского каганата. Маяцкое поселение. — Воронеж, 1998.
19. Чижикова Л. Н. Жилище русских // Материальная культура компактных этнических групп на Украине. Жилище. — М., 1979.
20. Сухобоков О. В., Юренко С. П. До вивчення волинцевських пам'яток // Археологія та історія Північно-Східного Лівобережжя (I — початку II тис.): зб. наук. праць. — Суми, 2003.
21. Плетнева С. А. От кочевий к городам. Салтово-маяцкая культура // МИА. — 1967. — № 143.

22. *Приходнюк О. М.* Общественно-хозяйственная структура славянских поселений (по материалам пеньковской культуры) // Труды V Международного конгресса археологов-славистов, Киев, 18–25 сент. 1985 г. — К., 1988.
23. *Колода В. В.* Слов'яно-хазарські відносини крізь призму нових археологічних даних з басейну Сіверського Дінця // АЛЛУ. — 2005. — № 1/2 (17–18).
24. *Колода В. В.* Жилища роменского городища Водяное // Проблемы історії та археології України: матеріали Міжнародної наукової конференції, 9–10 листопада 2012 р. — Х., 2012.
25. *Любичев М. В.* Контакты славян Днепро-Донецкого междуречья и населения Северо-Западной Хазарии в конце VII—VIII вв. // Древности, 1994: Харьковский историко-археологический ежегодник. — Х., 1994.

Резюме

Пуголовек Ю. О. Кочівницький елемент у матеріальній культурі Опішнянського городища

У статті аналізується матеріальна культура мешканців ранньосередньовічного городища в Опішні. Пам'ятка вивчалася протягом кількох польових сезонів експедиціями під керівництвом І. І. Ляпушкіна (1940, 1957 рр.) та О. В. Сухобокова (1974–1975 роки). На тлі переважання слов'янського компонента, виділяються речі та комплекси, що мають аналогії в алано-болгарських старожитностях. Виявлені знахідки та будівельні рештки свідчать про існування в межах поселенської структури поліетнічної територіальної общини.

Ключові слова: Дніпровське Лівобережжя, Опішня, раннє середньовіччя, роменська культура, городище, сіверяни, алано-болгари.

Резюме

Пуголовек Ю. А. Кочевнический элемент в материальной культуре Опошнянского городища

В статье анализируется материальная культура жителей раннесредневекового городища в Опошне. Памятник изучался на протяжении нескольких полевых сезонов экспедициями под руководством И. И. Ляпушкина (1940, 1957 гг.) и О. В. Сухобокова (1974–1975 годы). Выделяются вещи и комплексы, имеющие аналогии в алано-болгарских древностях. Обнаруженные находки и сооружения свидетельствуют о существовании в пределах поселенческой структуры полиэтнической территории общины.

Ключевые слова: Днепровское Левобережье, Опошня, городище, раннее средневековье, роменская культура, северяне, алано-болгары.

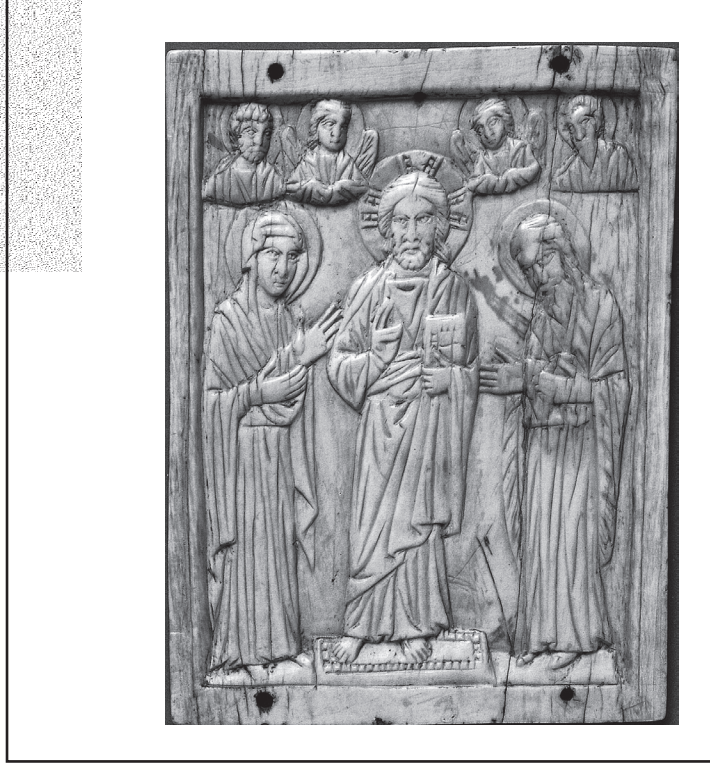
Summary

Yu. Puholovok. Nomadic Element in the Material Culture of the Opishnya Hillfort

The article examines the material culture of the inhabitants of the early medieval settlement in Opishnya. The site discovered for a few seasons by expeditions under the direction of I. Lyapushkin (1940, 1957) and O. Suhobokov (1974–1975). Stand out things and complexes having analogies in Alan-Bulgarian antiquities. The observed findings and buildings indicate the existence of a settlement within the framework of the territorial and ethnic community.

Key words: Dnieper Left Bank, Opishnya, the Early Middle Ages, Romny culture, hillfort, Siverians, Bulgarians, Alans.

История науки

К 125-летию
ПРОФЕССОРА К. Э. ГРИНЕВИЧА.
1891–1970

С. В. Дьячков, О. А. Ручинская

**Константин Эдуардович Гриневич (1891–1970).
Страницы биографии**

Третью часть своего капитального труда «Стены Херсонеса Таврического» Константин Эдуардович Гриневич предварил пересказом слов Полибия: «Я же считаю, что не следует ни пренебрегать показаниями этого историка, ни считать его непогрешимым; наоборот, читатели должны выводить свои суждения из самих фактов» (Полибий, Всеобщая история, III, 9)¹ [Список: 105, с. 75]. Эти слова древнегреческого историка в полной мере относятся к самому Константину Эдуардовичу — ученому, археологу, историку, педагогу, человеку сложной судьбы в сложное время (рис. 1). В наших очерках, посвященных биографии и научно-педагогической деятельности К. Э. Гриневича, мы постараемся уделить внимание в том числе жизненным обстоятельствам, о которых обычно не вспоминают в юбилейных статьях.

ДЕТСТВО

К. Э. Гриневич родился в г. Вологда 21 сентября 1891 года в дворянской семье [1]. Его отец — Гриневич Эдуард Казимирович, родом из Литвы, служил уездным землемером. Мать — Анна Петровна Гриневич, в девичестве Тарасова, была сельской учительницей, но после замужества полностью посвятила себя семье. Впрочем, в документах советского времени дворянское происхождение профессора Гриневича по понятным причинам не получило отражения [2, л. 1, 3]. Семейство Гриневичей имело двоих сыновей, помимо Константина, был еще приемный сын Н. В. Томашевский [3; 4]. В 1898 г. семья переехала в Харьков.

В Харькове Константин Гриневич проступил в Третью гимназию. К началу XX в. в городе Харькове существовало четыре классические казенные мужские гимназии. Наиболее престижными считались Первая и особенно Вторая гимназия, которую в разные годы закончили выдающиеся деятели науки и культуры нашей страны, академики И. И. Мечников, В. П. Бузескул, Н. Ф. Сумцов и многие другие. Третья Харьковская гимназия также давала хорошую классическую подготовку. Она была основана в 1864 г. и располагалась на улице Кокошкинской (ныне ул. Гоголя) в здании,

¹ В настоящем издании на с. 194–198 публикуется уточненный список трудов К. Э. Гриневича. Далее в тексте: [Список].

@ С. В. Дьячков, О. А. Ручинская, 2016

Рис. 1. Профессор К. Э. Гриневич в рабочем кабинете (Харьков, 60-е)
(из фондов Музея истории ХНУ имени В. Н. Каразина. Ф. 8. — Оп. 4. — П. 9)

построенном университетским архитектором И. П. Гиншем. Педагогический коллектив был тщательно подобранным, преподавание велось с ориентиром на дальнейшую учебу в Харьковском университете [5; 6, с. 91]. Именно педагоги Третьей гимназии стали инициаторами создания частных гимназий [7]. Во время учебы в гимназии К. Э. Гриневич отдавал предпочтение изучению истории и языков, в особенности немецкого языка, который ему очень пригодился в период заключения в Карагандинском лагере. Любовь к языку К. Гриневичу, возможно, привил его учитель, выпускник историко-филологического факультета Московского университета Иогансен (Иогансен) Гервасий Генрихович [8]. В листке по учету кадров профессор К. Э. Гриневич в 1953 г. указал, что знает пять языков: немецкий, французский, английский, древнегреческий и латынь [2, л. 4]. В 1910 г. К. Э. Гриневич с серебряной медалью окончил гимназию и поступил на историческое отделение историко-филологического факультета Харьковского императорского университета [9, с. 204].

УНИВЕРСИТЕТ

За время учебы в университете (1910–1915) Константин Гриневич проявил себя как талантливый молодой ученый. Уже в 1913 г., будучи студентом III курса, он написал свою первую научную работу в области антиковедения: «Греция накануне Македонского владычества. Подготовка эллинизма», за которую был удостоен золотой медали [10, с. 187]. Данную работу высоко оценил в своем отзыве В. П. Бузескул [11, с. 1–18]. Впоследствии Константин Эдуардович неоднократно подчеркивал, что считает себя учеником этого известного историка-античника [12, с. 51]. В стенах университета К. Э. Гриневич слушал лекции плеяды выдающихся отечественных историков и филологов-классиков — И. В. Нетушила, В. П. Бузескула, Н. Ф. Сумцова, Д. И. Багаля, Р. И. Шерцля, Ф. И. Шмита, Е. Г. Кагарова [13, с. 3–5]. Это, безусловно, способствовало становлению его как отлично подготовленного специалиста и определило дальнейшие научные приоритеты: античная история, археология, история искусств. В 1913 г. на собственные средства, заработанные частными уроками,

И
С
Т
О
Р
И
Я
Н
А
У
К
И

К. Э. Гриневич совершил поездку по Греции с целью изучения археологических памятников и предметов искусства. Результатом этой командировки стала работа «По Элладе» [Список: 5] а также статьи, опубликованные в журнале «Гермес» [Список: 1; 2]. В 1914 г., в связи с публикацией Вячеславом Ивановым перевода стихов лесбосских поэтов Алкея и Сапфо, К. Э. Гриневич публикует статью «Versus Sapphicus», в которой излагает собственные взгляды на принципы перевода античной поэзии [Список: 3]. По всей видимости, он был лично знаком с В. Ивановым, известным русским поэтом, философом, переводчиком, в архиве которого сохранились три письма К. Э. Гриневича из Харькова и Петербурга. В одном из своих писем (от 10 мая 1912 года) он даже посвятил В. Иванову акростих [14, с. 134–159].

С 1914 г. К. Э. Гриневич принимал участие в археологических исследованиях Ольвии (под руководством Б. В. Фармаковского), Боспора (под руководством В. В. Шкорпила) и Херсонеса. Во время раскопок Ольвии он пытался найти доказательства личного пребывания здесь Геродота, который описывал большой и богатый город, окруженный мощными стенами с башнями и воротами (Геродот, IV, 78–79). Не найдя археологических подтверждений сообщениям греческого историка, молодой ученый написал статью, в которой выразил сомнение в достоверности его сведений [Список: 7].

К. Э. Гриневич успешно завершил обучение в Харьковском университете в 1915 г. и получил диплом 1-й степени. Его оставили для подготовки к профессорскому званию при кафедре теории и истории искусств под руководством В. П. Бузескула и Ф. И. Шмита. В отличие от предшествующих поколений историков (выпускников Харьковского университета по окончании учебы обычно направляли на стажировку за границу), в условиях Первой мировой войны К. Э. Гриневича командировали в Петроградский университет. Здесь ему посчастливилось работать под руководством мэтров российской и европейской науки о древностях Д. В. Айналова, С. А. Жебелева, М. И. Ростовцева, Я. И. Смирнова, Б. А. Тураева, Б. В. Фармаковского и других видных ученых того времени. Одновременно он состоял сотрудником Археологической комиссии и Эрмитажа. В 1917 г. К. Э. Гриневич выдержал магистерские экзамены и в 1918 г. стал приват-доцентом, а впоследствии и доцентом Петроградского университета [9, с. 204; 10, с. 187].

КЕРЧЬ

В 1918 г. практически сразу после получения в Петроградском университете звания приват-доцента К. Э. Гриневич был командирован для проведения археологических раскопок в Керчи и Херсонесе. Гражданская война задержала его в Крыму надолго. В ноябре 1919 г. по рекомендации Л. А. Моисеева, приказом Управления народного просвещения при Главнокомандующем Вооруженными силами Юга России генерале А. И. Деникине Константин Гриневич был назначен заведующим Керченским музеем древностей, которым руководил до 10 июля 1921 года [15, с. 123–125].

В сложных условиях разрухи, Гражданской войны и повсеместного ограбления древних памятников новый директор Керченского музея К. Э. Гриневич продолжал исследование Пантикапея, привлекал общественность к охране памятников. В 1920 г. он провел небольшие раскопки и обнаружил захоронения эллинистического и римского времени на склонах горы Митридат. Вынужденные раскопки проводились по следам грабительских раскопок «счастливчиков». К. Э. Гриневич выпустил воззвание к кладоискателям, в котором разрешалось «разрывать всем, но при условии предварительного осведомления директора и только под его наблюдением и руководством». При этом право первой покупки вещей предоставлялось музею. Самочинных кладоискателей обещали беспощадно преследовать.

Занимаясь культурно-просветительской работой, К. Э. Гриневич подготовил несколько путеводителей по музею и памятникам Керчи на русском и французском языках, учитывая присутствие оккупационных войск Антанты в Крыму. С января

по июнь 1920 г. при музее работали археологические курсы, на которых известные ученые М. В. Довнар-Запольский и Ю. Ю. Марти читали лекции по классической археологии, истории Боспора, а также проводили практические занятия.

Помимо раскопок, К. Э. Гриневич изучал историческую топографию Керченского и Таманского полуостровов [16, с. 44–45]. По его инициативе в 1921 г. были возобновлены археологические раскопки на территории Фанагории, зафиксировано общее состояние городища и некрополей, особое внимание ученый обратил на состояние курганов, подвергшихся абразии [17, с. 50–54]. Интересно, что «керченский период» жизни и трудов К. Э. Гриневича, прошедший в условиях иностранной оккупации и «белого режима», в автобиографии и других документах, составленных в 1953 г., на всякий случай был опущен [2, л. 2–4].

В холодной и голодной Керчи ему явно не хватало простора для серьезной научной деятельности (см. статью А. А. Непомнящего в настоящем ежегоднике). В июле 1921 г. К. Э. Гриневич вернулся к преподаванию в Петроградском университете в качестве приват-доцента (с 1927 г. — доцента). В университете К. Э. Гриневич читал общий курс по археологии, лекции по истории древнего искусства, древней истории и музейному делу, специальные курсы «Греческие колонии юга СССР», «Греческие древности». Одновременно он стал научным сотрудником Российской Академии истории материальной культуры (РАИМК) [15].

СЕВАСТОПОЛЬ

В соответствии с постановлением СНК и ЦИК Крымской АССР от 31 января 1924 года все здания бывшего монастыря св. Владимира в Херсонесе передавались для организации в них археологического музея с научной экспозицией. В апреле 1924 г. К. Э. Гриневич, без отрыва от преподавательской работы в Ленинградском университете, был назначен по совместительству директором Херсонесского археологического музея. Помимо этого, он исполнял обязанности заведующего Севастопольским ОХРИСом, став, таким образом, руководителем всей музейной системы в Севастополе [18, с. 80–81], продумывая все музейные экспозиции города [Список: 26, с. 1–14]. С особым рвением К. Э. Гриневич взялся за создание музея в Херсонесе на новой «марксистской» основе, изложив свои взгляды в специально посвященной данной проблеме работе — «За новый музей. Херсонесский музей как первый опыт приложения марксистских идей в музейном строительстве» [Список: 49]. Его главной идеей была тематическая экспозиция, а цель — максимальное приближение музея к широкому массам населения. Подчеркнем, что на протяжении активной научной и организаторской деятельности в Керчи, Севастополе, Томске, Нальчике, Харькове К. Э. Гриневич много и успешно сотрудничал с газетами и другими средствами массовой информации, считая их союзниками в распространении знаний о древней и средневековой истории, краеведении и в борьбе с «черными археологами».

Деятельность К. Э. Гриневича на посту директора музея была необычайно плодотворной и многоплановой. Он поддерживал одаренную и увлеченную научную молодежь, влюбленную в Херсонес. Здесь делали первые шаги в науке сотрудники музея и студенты-практиканты, ставшие в последствии известными учеными Г. Д. Белов, А. Н. Белова-Кудь, В. Д. Блаватский, Е. В. Веймарн, В. Ф. Гайдукевич, М. М. Кобылина, Н. В. Пятшышева и др.

С 1924 г. К. Э. Гриневич руководил масштабными археологическими исследованиями в Крыму. Особенно его интересовали оборонительные сооружения причерноморских городов и памятники Гераклеяского полуострова, где им были выявлены десятки сельскохозяйственных усадеб, свидетельствовавших о первостепенном значении хоры Херсонеса в его экономической жизни [20, с. 284–294]. К 1927 г. Константин Эдуардович разработал план систематических раскопок Херсонеса большими площадями, который лег в основу археологических исследований последующих

поколений. Под его руководством научные сотрудники музея провели огромную работу по созданию научной экспозиции, паспортизации и публикации материалов из дореволюционных раскопок [21, с. 51–71].

В годы работы в Крыму К. Э. Гриневиц опубликовал две части монографии «Стены Херсонеса Таврического», защищенные впоследствии в качестве докторской диссертации [Список: 35; 46]. Он стал основателем и главным редактором «Херсонесского сборника» (вып. I—III), в котором публиковались актуальные научные исследования и материалы археологических раскопок. До сих пор «Херсонесский сборник» является авторитетным и признанным в научном мире изданием. В целом, за время пребывания К. Э. Гриневица на посту заведующего в 1924–1928 гг. была создана постоянно действующая музейная экспозиция, а за Херсонесским музеем прочно закрепился статус научно-исследовательского центра, важнейшего объекта популяризации научных знаний об эпохе античности и средневековья в Крыму. Деятельность К. Э. Гриневица на посту директора херсонесского музея древностей в наше время получила высокую оценку отечественных и зарубежных специалистов [22, с. 13–17, 28–29; 23, с. 42–45; 24, р. 54–55].

К. Э. Гриневиц мыслил масштабно и тщательно продумывал план археологических исследований и музейного строительства на Крымском полуострове. Он активно участвовал в подготовке Всесоюзных конференций археологов. Первая Всесоюзная археологическая конференция, приуроченная к столетнему юбилею Керченского музея древностей, состоялась в Керчи в 1926 году. Большую роль в развитии отечественной археологической науки сыграла Вторая Всесоюзная конференция, посвященная столетию раскопок Херсонеса Таврического (Севастополь, 10–13 сентября 1927 года). В работе конференции приняли участие более 80 известных специалистов, среди них В. П. Бузескул, В. А. Городцов, Н. И. Новосадский, О. Ф. Вальгауэр, Ю. Ю. Марти и др. Работа конференции, проходившая в двух секциях, была необычайно насыщенной. По итогам конференции была принята резолюция, в которой обозначены приоритетные направления дальнейших исследований, сформулированы задачи по охране памятников археологии [22, с. 17–18].

МОСКВА

Плодотворную деятельность К. Э. Гриневица заметили в министерских кругах. В 1926 г. за заслуги в научной и музейной работе ему присваивают звание профессора, а в следующем году переводят на должность заместителя заведующего Музейным отделом Главнауки Наркомпроса РСФСР. Свое понимание развития археологической науки и музейного дела он изложил в Симферополе на съезде по изучению производительных сил Крыма в 1928 г. в докладах «План археологических исследований в Крыму» и «Музейное строительство в связи с задачами социалистического строительства и культурной революцией».

Помимо министерской работы, К. Э. Гриневиц заведовал отделом скульптуры Государственного Музея изобразительных искусств им. А. С. Пушкина, выполнял обязанности ученого секретаря музейноархеологической секции Всесоюзного общества культурной связи с заграницей (ВОКС). В 1928 г. он был избран действительным членом Института археологии и искусствоведения РАНИОН [10, с. 187]. На должности сверхштатного профессора К. Э. Гриневиц преподавал в Первом Московском государственном университете, читал курс музееведения в Московском институте новых языков [9, с. 204].

В 1929–1930 гг. К. Э. Гриневиц впервые в СССР создал комплексную экспедицию Московского НИИ археологии и искусствоведения РАНИОН с привлечением водолазов ЭПРОНа и кинооператора Б. Б. Цейтлина для подводных археологических исследований. Экспедиция предприняла поиски «подводного Херсонеса» у берегов Маячного полуострова. Здесь якобы были обнаружены остатки построек в виде стен,

сложенных из булыжника и тесаного известняка, а также вымостка площади и руины построек. «Город» этот находился близ нынешнего Херсонесского маяка и вследствие какой-то катастрофы был поглощен морем [Список: 66, с. 23]. После таких сенсационных находок в газетах писали, что экспедицией найден, наконец, древнейший Херсонес, описанный Страбоном. В 1931 г. был снят документальный подводный фильм «Город в море». Однако находка «затопленного города» сразу вызвала много споров и резкую критику в ученой среде. К. Э. Гриневича обвиняли в фальсификации результатов подводных изысканий. По воспоминаниям С. Ф. Стржелецкого, который юношей принимал участие в работе экспедиции, сам К. Э. Гриневич в водолазном снаряжении опускался на дно лишь дважды, но оба спуска нельзя признать успешными [25, с. 57–61]. Поэтому исследователь был вынужден довериться впечатлениям и рассказам водолазов. Сегодня большинство археологов считает, что составленный план «подводного Херсонеса» представлял собою плод неточных наблюдений и фантазии неопытных и малограмотных водолазов [26]. Впоследствии эти подводные исследования сыграли драматическую роль в судьбе самого ученого [27, с. 28–30].

ЛАГЕРЬ

В 1929 г. И. В. Сталин взял курс на подавление остатков свободомыслящей интеллигенции. На волне борьбы с религией музеи начали избавляться от икон и церковной утвари, многие экспонаты, не отвечавшие пролетарской идеологической направленности, также решительно удалялись из экспозиций. На I Всероссийском музейном съезде в Москве (1930) марксисты призвали «очистить музеи не только от хлама старинных вещей, но и от человеческого хлама». Под «хламом» подразумевали представителей дореволюционной интеллигенции. Гонениям на краеведение и археологию был дан официальный старт. Главным застрельщиком выступило Общество краеведов-марксистов (ОКРАМ), выпускавшее журнал «Советское краеведение» [27, с. 50]. Первой жертвой пал РАНИОН. «Буржуазному» термину *археология* противопоставили другой, идеологически более выдержанный — *история материальной культуры*. В задачу «новой» науки входило изучение социального строя, хозяйства, быта древних людей, археологии же отводили роль второстепенной вспомогательной исторической дисциплины. Новые идеологические постулаты закрепили в решениях Всероссийского археолого-этнографического совещания в 1932 г. [27, с. 56–57].

В 1930 г. развернулись чистки академических учреждений Москвы и Ленинграда [28, с. 15]. К. Э. Гриневича арестовали по доносу в 1932 году. Его обвинили в том, что во время спиритических сеансов он якобы «вызывал дух штурмовика Рема». Постановлением Особого совещания при ГПУ ученого выслали в Новосибирск, где он в 1933–1935 гг. работал профессором Института повышения квалификации кадров народного образования Западно-Сибирского края и научным консультантом местного краеведческого музея. Следует подчеркнуть, что все шесть московских профессоров, в число которых вошел К. Э. Гриневич, арестованных в 1930–1932 гг., были не только лояльны советской власти, но и активно сотрудничали с нею. Их вина заключалась в том, что все они в разные годы бывали за рубежом и общались с иностранцами [29, с. 197–198].

На этом злоключения ученого не закончились. В 1935 г. К. Э. Гриневича обвинили в выдаче вражеским разведкам подходов к севастопольским бухтам (вспомнили о подводных исследованиях Херсонеса). Его снова арестовали и отправили в Карлаг (Карагандинская область, Казахстан) [20, с. 288]. В 1935–1940 гг. К. Э. Гриневич отбывал заключение в Карагандинском лагере, где его определили преподавателем истории, географии и немецкого языка Долинской средней школы. В этой школе учились дети, родители которых «трудились» в системе ГУЛАГа [30]. Потеряв зубы от цинги, тяжело больной Константин Эдуардович был реабилитирован в 1940 г., но без права проживания в европейской части Советского Союза.

ТОМСК¹

Восемь лет своей жизни, научного творчества и педагогической деятельности К. Э. Гриневиц (с 1 сентября 1940 года по 1 ноября 1948 года) отдал только что открывшемуся историческому факультету Томского государственного университета. В Томске в январе 1941 г. пятидесятилетнему К. Э. Гриневицу выдали трудовую книжку, где в графе «профессия» он указал: «историк-археолог». Заметим, что в трудовой книжке были признаны 25 лет предыдущей работы «по найму». Из них 20 лет подтверждали документы, а пять лет «трудового стажа» засчитали со слов К. Э. Гриневица [2, л. 3]. Опальному, но хорошо известному в научных кругах ученому доверили заведовать кафедрой древней истории. Учебная нагрузка, как всегда, была весьма значительной. К. Э. Гриневиц читал курсы лекций по истории доклассового общества, истории Греции и Рима, основам археологии, а также вел практические занятия по древней истории [31, с. 16]. По совместительству он состоял профессором Томского государственного педагогического института. По воспоминаниям студентов, К. Э. Гриневиц был безгранично влюблен в науку о древней истории и археологии. На лекциях, практических занятиях и заседаниях студенческих кружков он пытался привить своим ученикам интерес и любовь к делу, которому служил. Не случайно первая благодарность, зафиксированная в Трудовой книжке ученого, была объявлена именно за организацию работы студенческого научного кружка [2, л. 28]. Как вспоминает бывшая первокурсница Е. П. Бельтюкова, 22 июня 1941 года К. Э. Гриневиц должен был принимать у первокурсников экзамен по истории Древней Греции и Рима [31, с. 50]. Всей стране пришлось выдержать страшный и тяжелый экзамен...

Война решительно изменила жизнь Томска, расположенного за тысячи километров от фронта. Город стал местом эвакуации промышленных предприятий, научных и учебных заведений. Резко обострились жилищные проблемы, возникли сложности с обеспечением людей продуктами питания. Вузовские работники и студенты были отнесены ко второй категории служащих, поэтому их дневной паек составлял 400 г хлеба и небольшое количество растительных жиров, рыбы и конфет. Лишения и потери не обошли стороной К. Э. Гриневица. От туберкулеза в сентябре 1943 г. умерла его первая жена Н. А. Викторова [32, л. 45].

После эвакуации столичных вузов Томск неожиданно превратился в крупный центр гуманитарных наук. Преподавательский состав местного историко-филологического факультета университета пополнили известные историки и филологи. Например, кафедру истории средних веков возглавил крупный ученый-медиевист А. И. Неусыхин. Заведующим кафедрой русского языка и литературы был назначен директор Института украинской литературы АН УССР, профессор Харьковского университета, заслуженный деятель науки, член Украинской академии наук А. И. Белецкий [31, с. 18–19]. Большое значение в жизни К. Э. Гриневица и Томского университета имела успешная защита диссертации «Стены Херсонеса Таврического» на соискание ученой степени доктора исторических наук. Она состоялась в 1944 г. на заседании Ученого совета МГУ. В условиях тоталитарного режима и тяжелейшей войны защита докторской диссертации бывшим «зэком» — это уникальное событие, которое сыграло не последнюю роль для полной реабилитации ученого.

В тяжелом и все еще голодном 1944 г. совместная археологическая экспедиция Томского госуниверситета и Томского пединститута под руководством профессоров К. Э. Гриневица и А. П. Дульзона возобновила исследования древних поселений, курганов и могильников в районе реки Басандайки (рис. 2, 3) [Список: 83; 85–87]. По мнению специалистов, комплексные исследования 1944–1946 гг. городища

¹ Выражаем искреннюю признательность доцентам исторического факультета Томского государственного университета Н. В. Торошиной и И. В. Черновой за ценную информацию о жизни и деятельности К. Э. Гриневица в Томске.

Рис. 2. К. Э. Гриневич (с трубкой в светлом костюме) в группе участников археологической экспедиции на Басандайском могильнике 1. Урочище Басандайка 1944 г.
(Государственный архив Томской области. Ф. Р.-1763. — Оп. 1. — Д. 121. — Л. 19)

Рис. 3. Раскопки Басандайского могильника 1.
К. Э. Гриневич на краю раскопа, слева в светлом костюме. Урочище Басандайка 1944 г.
(Государственный архив Томской области. Ф. Р.-1763. — Оп. 1. — Д. 121. — Л. 21)

Рис. 4. Участники археологической экспедиции на Басандайке (июль-август 1944 г.):
в центре А. П. Дульзон и К. Э. Гриневич
(Государственный архив Томской области. Ф. Р.-1763. — Оп. 1. — Д. 121. — Л. 23)

и курганного могильника Басандайка положили начало систематическим археологическим раскопкам в Томской области [20, с. 289–290; 31, с. 31, 188]. Помимо полевых исследований и преподавательской работы, К. Э. Гриневич заведовал университетским Музеем истории материальной культуры. Он провел решительную реорганизацию музея, опираясь на помощь членов студенческих кружков, действовавших при музее [Список: 78]. Работа в Томске была очень непростою, но, как всегда, насыщенным и плодотворным периодом жизни ученого (рис. 4).

НАЛЬЧИК И НЕЖИН

Неизвестные нам жизненные (или политические?) обстоятельства вынудили К. Э. Гриневича в конце 1948 г. покинуть «столицу» Сибири Томск и с молодой женой Валентиной Николаевной Гриневич отправиться в далекую и глухую периферию Нальчик. Как утверждает в некоторых изданиях, К. Э. Гриневич был уволен с занимаемой должности «за пренебрежение успехами советской науки и низкопоклонство перед Западом» [29, с. 198]. Безусловно, известный педагог, ученый и организатор научной и музейной работы должен был укрепить профессорско-преподавательский состав Кабардинского государственного педагогического института. В условиях послевоенного Кавказа К. Э. Гриневичу удалось развернуть масштабные археологические исследования в семи районах Кабарды [Список: 94–96; 98]. На археологические карты были нанесены и изучены многочисленные памятники (поселения, курганы, менгиры) от эпохи палеолита до позднего средневековья (рис. 5). Результаты раскопок К. Э. Гриневича и сегодня имеют большое значение в изучении позднего периода кобинской культуры [20, с. 290].

В автобиографии ученого говорится, что в 1950 г. из-за «вредности климата Кабарды» он переехал в Украину. Можно только догадываться, почему климат Северного Кавказа оказался «вредным» для ученого, который, впрочем, действительно не

отличался отменным здоровьем. До сентября 1953 г. профессор К. Э. Гриневич работал заведующим кафедрой всеобщей истории в Нежинском государственном пединституте имени Н. В. Гоголя. И здесь неутомимый исследователь и педагог создал студенческий археологический кружок, а также провел раскопки в районе Покровской церкви в Нежине [2, л. 3].

ХАРЬКОВ

После смерти И. Сталина в 1953 г. К. Э. Гриневич вместе с семьей вернулся, наконец, в родной Харьков, где был объявлен конкурс на должность заведующего кафедрой истории древнего мира и археологии на историческом факультете Харьковского государственного университета имени А. М. Горького. Последний период научно-педагогической деятельности К. Э. Гриневича достаточно глубоко изучен и освещен в советское время и постсоветский период [9; 10; 15; 20; 26; 33, 34, с. 9–12 и др.]. Специалисты подчеркивают, что, по-прежнему, ведущее место в научных исследованиях ученого занимала проблематика, связанная и с древней историей и античной археологией. Достаточно быстро профессору К. Э. Гриневичу удалось организовать и успешно провести несколько археологических экспедиций в Ольвии (1954–1956 и 1960), в ходе которых изучались оборонительные сооружения города раннего периода его истории (рис. 6, 7) [20, с. 291–292]. В составе экспедиции работали и приобретали бесценный опыт молодые ученые, которые в последующие десятилетия стали признанными специалистами в области археологии и древней истории, В. Н. Даниленко, Б. П. Зайцев, В. И. Кадеев, В. А. Устинова (Латышева), Б. А. Шрамко.

Будучи опытным музееведом, К. Э. Гриневич осуществлял научно-методическое руководство по возрождению старой коллекции артефактов и созданию новой экспозиции Археологического музея университета, который готовился отметить свое 40-летие [Список: 104]. К этой работе привлекались молодые, но уже хорошо зарекомендовавшие себя ученые. На многие годы Археологический музей превратился в важное научно-педагогическое подразделение исторического факультета ХГУ.

В 50–60-е гг. научным трудам К. Э. Гриневича отводили свои страницы ведущие академические издания: «Материалы и исследования по археологии СССР», «Вестник древней истории», «Ученые записки», «Краткие сообщения», тематические сборники и т. п. [34, с. 16–17]. В 1959 г. К. Э. Гриневич на некоторое время вновь стал главным редактором и автором «Херсонесского сборника», который, как известно, был основан по его инициативе еще в 1926 г. [Список: 36; 48; 107]. В этом сборнике была опубликована третья часть его многолетнего и многотрудного историко-археологического исследования оборонительных стен Херсонеса Таврического [Список: 105]. Этот фундаментальный труд до сих пор является своеобразной «платформой» для всех последующих исследований фортификации Херсонеса.

В 60-е гг. профессор К. Э. Гриневич в силу преклонного возраста отошел от активных полевых работ, уделяя внимание анализу и публикации результатов предыдущих исследований [Список: 108; 109]. Кроме того, он, как и в молодости, вернулся к проблемам истории Греции накануне македонского завоевания, внимательно изучая деятельность Исократы [2, л. 25].

В Харькове под руководством К. Э. Гриневича были подготовлены и успешно защищены три кандидатские диссертации. В 1963 г. В. И. Кадеев защитил кандидатскую диссертацию «Ремесла и промыслы Херсонеса Таврического в I–IV вв. н. э.». В этом же году, продолжая дело своего научного руководителя, В. И. Кадеев создал Херсонесскую археологическую экспедицию Харьковского госуниверситета, которая до 2013 г. будет проводить масштабные археологические исследования памятников Херсонеса и Чембало (Балаклава). По инициативе профессора В. И. Кадеева в 1978 г. на историческом факультете ХГУ была создана кафедра истории древнего мира и средних веков, которой он руководил до 2007 года. В отечественном научном сообществе кафедра является признанным центром изучения античных древностей и средневековья [35, с. 3–16].

И
К
У
Н
Я
С
Т
О
Р
И
Я

Рис. 5. Группа Кабардинской археологической экспедиции перед выездом на работу:
К. Э. Гриневич крайний справа; четвертая справа В.Н. Гриневич. Июнь, 1949 г.
(из фондов Музея истории ХНУ имени В. Н. Каразина. Ф. 8. – Оп.4. – П. 9)

Рис. 6. Раскопки оборонительных сооружений Заячьей балки в Ольвии:
Парутино, 1956 г.
(из фондов Музея истории ХНУ имени В. Н. Каразина. Ф. 8. – Оп. 4. – П. 9)

В 1970 г. под руководством К. Э. Гриневича состоялась защита кандидатской диссертации В. А. Латышевой «Особенности исторического развития Боспора на рубеже нашей эры». Позднее доцент В. А. Латышева руководила археологической экспедицией, которая проводила в 1972–1987 гг. раскопки античных поселений в Юго-Западном Крыму. Исследования В. А. Латышевой имеют большое значение в изучении истории херсонесской хоры и не утратили научной актуальности [36, с. 5–6]. Научное наследие В. А. Латышевой было реализовано и получило дальнейшее развитие в трудах современных харьковских археологов [37].

В том же 1970 г. кандидатскую диссертацию «Проблема кризиса и падения Римской республики в русской историографии эпохи разложения феодально-крепостнических отношений и развития капитализма (вторая половина XVIII—XIX век)» защитила В. С. Шиловцева. В 1975 г. она перешла на работу в Киевский госуниверситет имени Т. Г. Шевченко, где многие годы выполняла обязанности ученого секретаря исторического факультета.

Под большим влиянием и при активном участии К. Э. Гриневича началась успешная научно-педагогическая карьера В. Н. Даниленко, который сразу после окончания исторического факультета Харьковского университета был направлен для работы в Херсонесский музей-заповедник. Вскоре этот ученик К. Э. Гриневича занял должность заведующего городищем. В 1968 г. в Харьковском университете была защищена кандидатская диссертация В. Н. Даниленко «Стелы эллинистического Херсонеса как исторический источник» [38, с. 7].

Далеко не все из задуманного в это время удалось воплотить в жизнь. В архиве Музея истории Харьковского университета хранится машинописный вариант подготовленного К. Э. Гриневичем развернутого методического труда, посвященного методологии, организации и проведению археологических исследований. Это была полная и глубокая переработка и переосмысление первой книги, вышедшей в свет еще в 1926 г. [Список: 28]. Как подчеркивал К. Э. Гриневич, «книга получила новую методическую целеустремленность», в ней обобщены интереснейшие материалы по организации и проведению археологических раскопок античных памятников Олимпии, Трои, Тамани, Ольвии, а также личный многолетний опыт исследователя-полевика. Конечно, некоторые методологические установки пособия утратили свою актуальность и представляют лишь историографический интерес: «Для правильного определения понятия и содержания археологии мы должны исходить из глубоко правильных высказываний Энгельса и Маркса». И далее: «Мы не можем по содержанию назвать археологию вполне самостоятельной наукой. Несомненно, она в какой-то мере является подчиненной истории...» [39, с. 9–10]. Разумеется, без таких пассажей в то время рассчитывать на публикацию работы не приходилось. Тем не менее, многие положения методических рекомендаций и ныне с полным основанием могут использовать современные археологи. Безусловно, техническое оснащение археологических экспедиций в последние 20 лет претерпело революционные изменения, однако работа на земле, костях и камне сохранила свою романтическую первозданность, также как требование личного, грамотного и корректного контакта с артефактом, о чем настаивал в своей работе профессор К. Э. Гриневич.

Как известно, после возвращения в Харьков в 1953 г. К. Э. Гриневич возглавил кафедру археологии, древней и средней истории. В 1964 г. историки-медиевисты вышли

Рис. 7. К. Э. Гриневич и А. Ф. Бураков. Определение археологических находок. Ольвия, 1960 г.
(из фондов Музея истории ХНУ имени В. Н. Каразина.
Ф. 8. — Оп. 4. — П. 9)

Рис. 8. Кафедра древней истории и археологии

Харьковского государственного университета им. А. М. Горького:

сидят слева направо: В. А. Устинова (Латышева), К. Э. Гриневич, Б. А. Шрамко, В. С. Шиловцева. Стоят слева направо: В. К. Михеев, В. З. Фрадкин, В. П. Андриенко, В. И. Кадеев (Харьков, декабрь, 1968) (из архива В. И. Кадеева)

из ее состава и создали кафедру истории средних веков под руководством профессора А. П. Ковалевского. Кафедрой древнего мира и археологии К. Э. Гриневич руководил до мая 1966 г. Затем до 1969 года он работал в должности профессора и профессора-консультанта. [40, с. 10]. В должности заведующего университетской кафедрой К. Э. Гриневичу удалось собрать на кафедре такой научно-преподавательский состав, которому могли бы позавидовать многие столичные вузы. Например, с момента организации кафедры здесь работал Б. А. Шрамко, ставший крупнейшим специалистом по археологии и истории лесостепных племен Восточной Европы в скифскую эпоху. В 1958–1995 гг. он руководил раскопками Бельского городища в Полтавской области. Материалы Бельской экспедиции Б. А. Шрамко вошли в золотой фонд отечественной археологии [41, с. 270–272]. В 1964 г. в качестве аспиранта на кафедру пришел В. К. Михеев. Позднее профессор В. К. Михеев открывает новые направления в изучении салтово-маяцкой культуры, станет проректором ХГУ, возглавит Центр хазароведения [41, с. 172–174].

Научно-преподавательская деятельность К. Э. Гриневича отличалась академическим либерализмом и демократизмом, столь характерным для классической университетской среды (рис. 8). Под руководством профессора К. Э. Гриневича на заседаниях кафедры регулярно обсуждали результаты научного творчества преподавателей, что порой выливалось в жаркие дискуссии. Иногда на эти заседания приглашали студентов, для которых участие в научной полемике становилось частичкой истинно университетского образования. Личность К. Э. Гриневича вошла в студенческий фольклор и вызвала к жизни появление нескольких легенд. Одна из них утверждала, что заслуженного профессора, прибывшего в полуразрушенный и разоренный Харьков, встречали на вокзале с цветами и студенческим духовым оркестром. Другая легенда рассказывает, что чересчур либерального профессора вызвали в ректорат, где обвинили в саботаже, подрыве стипендиального фонда, угрожали новой ссылкой и требовали более «объективного» оценивания студенческих ответов на экзаменах [42].

Таким образом, с именем профессора К. Э. Гриневича связаны важнейшие события, которые изменили жизнь крупных научных учреждений: возникновение и становление современного Херсонесского музея, появление археологии и антиковедения в Томском университете, возрождение и дальнейшее развитие науки о древностях и античной археологии в Харьковском университете.

ЛИТЕРАТУРА

1. *Профессора* Томского университета: Биографический словарь (1920–1945). — Томск, 1998. — Т. 2.
2. *Личное дело* доктора исторических наук, профессора кафедры истории древнего мира Гриневича Константина Эдуардовича // ДАХО. — Ф. Р-2792. — Опись № 20. — Ед. хр. 3101.
3. *Люди и судьбы*: Библиографический словарь репрессированных востоковедов — жертв политического террора в советский период (1917–1991). — СПб., 2003.
4. *Гриневич Константин Эдуардович* // Электронная библиотека ТГУ [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://www.wiki.tsu.ru/wiki/index.php/Гриневич_Константин_Эдуардович. — Доступ 09.06.2016.
5. *Клейн Б. Г., Лаврентьев И. Н., Лейбфрейд А. Ю.* и др. Харьков: архитектура, памятники, новостройки. Путеводитель. — Х., 1987.
6. *Кушнарченко І. І.* Місто Харків та його околиці. Довідник. — Х., 1931.
7. *Волков С. В.* Российская империя. Краткая история. Гл.12: Российское общество во второй половине XIX — начале XX вв. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://salery.livejournal.com/>. — Доступ 10.06.2016.
8. *История ХПИ* [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://www.library.kpi.kharkov.ua/PREPODAVATELY/PR_I.html. — Доступ 11.07.2016.
9. *Кадеев В. І.* Костянтин Едуардович Гриневич // Археологія. — 1971. — № 3.
10. *Кадеев В. І.* К 75-летию К. Э. Гриневича // СА. — 1967. — № 4.
11. *Бузескул В. П.* Отзыв о сочинениях [К. Гриневича, Е. Байбакова и неизвестного автора], представленных на историко-филологический факультет Харьковского университета для соискания медалей, на тему: «Греция накануне Македонского владычества. Подготовка эллинизма» // Записки императорского Харьковского университета. — 1913. — Кн. 1, ч. офиц.
12. *Владимир Иванович Кадеев.* Воспоминания. — Х., 2013.
13. *Список лиц, служащих* в Императорском Харьковском университете (на 1 января 1913 г.). — Х., 1913.
14. *Латпо-Данилевский К. Ю.* О третьем издании стихов Алкея и Сапфо в переводе Вяч. Иванова // Русская литература. Историко-литературный журнал. — 2016. — № 1.
15. *Герасимова Г.* Гриневич Костянтин Едуардович // Українські історики ХХ століття: біобібліографічний довідник. — К., 2004. — Вип. 2. — Ч. 2.
16. *Марти Ю. Ю.* Сто лет Керченского музея: исторический очерк. — Керчь, 1926.
17. *Застрожнова Е. Г.* Из истории археолого-топографического изучения Фанагории в 1921–1929 гг. // Проблемы истории, филологии, культуры. — М.; Магнитогорск, 2013. — № 2 (40).
18. *Асанова У. К.* Музейное дело в Крыму в лицах: Константин Эдуардович Гриневич // Таврійські студії. Історія. — 2012. — № 2.
19. *Асанова У. К.* Развитие музейной сети в Крымской АССР: археологические профильные музеи 1920–1930 гг. // Культура народов Причерноморья. — 2012. — № 228.
20. *Латышева В. А. К. Э. Гриневич как археолог* // Древности: Харьковский историко-археологический ежегодник. — 2004. — Вып. 5.

21. Асанова У. К. Экспедиционная деятельность государственного Херсонесского историко-археологического музея (20–30-е гг. XX в.): по материалам архивов Санкт-Петербурга и Москвы // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. Серия: Исторические науки. — 2012. — Т. 25 (64). — № 2.
22. Зубарь В. М. Летопись археологических исследований Херсонеса—Херсона и его округа (1914–2005) // МАИЭТ: Supplementum. — Симферополь, 2009. — Вып 6.
23. Сорочан С. Б., Зубарь В. М., Марченко Л. В. Жизнь и гибель Херсонеса. — Х., 2000.
24. *Crimean Chersonesos: city, chora, museum, environs.* — Austin, 2003.
25. Ранюк Ю. Н. Загадки подводного Херсонеса. — Х., 1996.
26. Кулагин А. В., Букатов А. А. Результаты экспедиций сезона 2014 года отдела подводной археологии Национального заповедника «Херсонес Таврический» [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://www.chersonesos.org/?p=park_exped10. — Доступ 1.06.2016.
27. Формозов А. А. Русские археологи в период тоталитаризма. Историографические очерки. — М., 2006.
28. Виноградов Ю. А. Отдел истории античной культуры ИИМК РАН и его предшественники в РГАК — РАИМК (ГАИМК) — ИИМК АН СССР — ЛОИА АН СССР // Записки ИИМК РАН. — 2009. — № 4.
29. Формозов А. А. Русские археологи и политические репрессии 1920–1940 гг. // РА. — 1998. — № 3.
30. Аупенова А. У. Специфика школьного образования в системе ГУЛага (на примере Долинской школы Карлага) // Теория и практика образования в современном мире: материалы VI междунар. науч. конф. (г. Санкт-Петербург, декабрь 2014 г.). — СПб., 2014.
31. Историческому образованию в Сибири 90 лет: исторический факультет Томского государственного университета в воспоминаниях и документах / сост. Д. В. Хаминов, С. А. Некрылов. — Томск, 2008.
32. Личное дело Гриневича К. Э. // ГАТО. — Ф. Р-815. — Оп. 29. — Д. 88.
33. Кадеев В. И. К. Э. Гриневич как ученый // ВХУ. — 1992. — № 362: История. — Вып. 25.
34. К. Э. Гриневич — профессор Харьковского университета. Библиографический указатель / сост. Р. Г. Березинская, В. И. Кадеев. — Х., 1991.
35. Кафедра истории древнего мира и средних веков Харьковского национального университета. 30 лет / сост. В. И. Кадеев, С. Б. Сорочан. — Х., 2008.
36. Латышева В. А. Маслины — античное поселение в Северо-Западном Крыму: статьи и воспоминания / сост. А. П. Мартемьянов, А. Н. Токарев. — Х., 2010.
37. Котенко В. В. Поселення херсонеської хори Маслини у Північно-Західній Тавриці. — Х., 2017.
38. Прохорова Т. А. «Херсонесская эра» Виталия Николаевича Даниленко (по архивным материалам научного архива Государственного музея-заповедника «Херсонес Таврический») // Ученые Записки Крымского федерального университета имени В. И. Вернадского. Серия: Исторические науки. — 2016. — Том 2 (68). — № 1.
39. Гриневич К. Э. Опыт методологии и методики археологической науки. Методическое пособие для студентов-историков 1-го и 2-го курсов. — Харьков, 1960 // Архив Музея истории ХНУ имени В. Н. Каразина. — Вст. 669. — Дело. 442. — Инв. № 1192.
40. Кадеев В. И. Кафедра истории древнего мира и средних веков // Историчний факультет: від покоління до покоління / за ред. С. І. Посохова. — Х., 2004.
41. *Історики Харківського університету: біобібліографічний довідник (1905–2013 рр.)* / за ред. проф. С. І. Посохова. — Х., 2013.
42. Кравцов В. С. Из ответов на вопросы анкеты выпускника Харьковского государственного университета [Электронный ресурс]. — Режим доступа: www.nbu.gov.ua/old_jrn/soc_gum/khiz/2006_8/Spogady.pdf. — Доступ 21.05.2016.

Резюме

Д'ячков С. В. Ручинська О. А. Костянтин Едуардович Гриневич (1891–1970). Сторінки біографії

Стаття присвячена життєвому шляху та науковій діяльності професора К. Е. Гриневича (1891–1970), відомого історика, археолога, педагога, організатора музейної справи. Особлива увага приділяється археологічним дослідженням К. Е. Гриневича в Ольвії, Херсонесі Таврійському, а також вивченню та збереженню пам'яток Боспорського царства. Стаття розкриває значення наукової діяльності К. Е. Гриневича у Сибіру та на Північному Кавказі. Автори приділяють увагу особливостям діяльності вченого, який пережив арешт, заслання та ув'язнення у Карагандинському таборі. У статті характеризується його різноманітна науково-викладацька й організаторська діяльність на посаді завідувача кафедри стародавньої історії та археології в університетах Томська (1940–1948) і Харкова (1953–1969).

Ключові слова: професор К. Е. Гриневич, Харківський держуніверситет, Томський держуніверситет, Херсонеський музей-заповідник, Ольвія, Боспорське царство, ГУЛАГ.

Резюме

Дьячков С. В., Ручинская О. А. Константин Эдуардович Гриневич (1891–1970). Страницы биографии

Статья посвящена жизненному пути и научной деятельности профессора К. Э. Гриневича (1891–1970), известного историка, археолога, педагога, организатора музейного дела. Особое внимание уделяется археологическим исследованиям К. Э. Гриневича в Ольвии, Херсонесе Таврическом, а также изучению и сохранению памятников Боспорского царства. Статья раскрывает значение научной деятельности К. Э. Гриневича в Сибири и на Северном Кавказе. Авторы уделяют внимание особенностям деятельности ученого, пережившего арест, ссылку и заключение в Карагандинском лагере. В статье характеризуется многообразная научно-преподавательская и организаторская деятельность в должности заведующего кафедрой древней истории и археологии в университетах Томска (1940–1948) и Харькова (1953–1969).

Ключевые слова: профессор К. Э. Гриневич, Харьковский госуниверситет, Томский госуниверситет, Херсонесский музей-заповедник, Ольвия, Боспорское царство, ГУЛАГ.

Summary

S. Dyachkov, O. Ruchinskaya. Konstantin Eduardovich Grinevich (1891–1970). Pages of Biography

The article is dedicated to life and scientific work of professor K. E. Grinevich, a famous historian, archaeologist, teacher and organizer of museum science. Special attention is paid to archaeological researches of K. E. Grinevich in Olbia, Chersonesos of Tauria and to studying and saving of monuments of Bosporian kingdom. The article demonstrates the significance of Grinevich's scientific work in Siberia and Northern Caucasia. The authors pay attention to peculiarities of scientist's work, who experienced arrest, exile and imprisonment in Karaganda labour camp. The article characterizes diverse research, educational and organizational activities in the position of the head of ancient history and archaeology department in the universities of Tomsk (1940–1948) and Kharkov (1953–1969).

Key words: professor K. E. Grinevich, Kharkov State University, Tomsk State University, Chersonesos museum and preserve, Olbia, Bosporian kingdom, Gulag.

И
Ж
У
Н
Я
Н
О
Т
И

Труды К. Э. Гриневича¹

1914

1. Два дня в семивратных Фивах: Из эллинских впечатлений // Гермес. — 1914. — Т. 14. — № 4. — С. 120–125.
2. Дипилонское кладбище: (Керамик): Из эллинских впечатлений // Гермес. — 1914. — Т. 14. — № 9. — С. 270–274.
3. Versus Sapphicus: (О переводах с античных языков) // Гермес. — 1914. — Т. 15. — № 15–16. — С. 420–428.
4. Пер.: Из Сапфо. На возвращение брата / пер. К. Гриневича // Гермес. — 1914. — Т. 14. — № 1. — С. 24.
5. По Элладе // Сб. статей в честь В. П. Бузескула. — Харьков, 1914. — С. 734–766.
То же, отд. отт. — Харьков: Тип. Печат. дело, 1914. — 35 с.

1915

6. Новый взгляд на реформу Клизфена // Гермес. — 1915. — № 13–14. — С. 334–339; № 15–16. — С. 359–368.
7. Четвертая книга Геродота и следы личного знакомства историка с Ольвией // Зап. Харьк. ун-та. — 1915. — Кн. 4. — С. 161–208.

1916

8. Н. П. Кондаков (1866–1916): [Рус. Историк византийского и древнерусского искусства, акад. Петербург. АН] // Гермес. — 1916. — Т. 19. — № 18. — С. 427–430.
9. Курджипская гемма 1896 года // Гермес. — 1916. — Т. 19. — № 15–16. — С. 312–315.

1917

10. Рец.: [Рецензия] // Совр. мир. — 1917. — № 2–3. — С. 403–404. — Рец. на кн.: Вальдгауэр О. Ф. Пифагор Регийский: Исследование в области греческой скульптуры первой половины V в. до Р. Хр. — Пг., 1915. — 188 с.
11. Рец.: [Рецензия] // Совр. мир. — 1917. — № 4–6. — С. 317–318. — Рец. на кн.: Древний мир в памятниках его письменности: в 2 ч. / сост. Д. А. Жаринов, Н. М. Никольский, С. И. Радциг и др. — М.: Мир, 1915–1916.
Ч. 1: Восток. — 1915. — 160 с.
Ч. 2: Греция. — 1916. — 522 с.
12. Рец.: [Рецензия] // Совр. мир. — 1917. — № 2–3. — С. 401. — Рец. на кн.: Калидаса. Драмы / пер. К. Бальмонта. — М., 1916. — Гл. XXIV. — 342 с.
13. Рец.: [Рецензия] // Совр. мир. — 1917. — № 2–3. — С. 401–402. — Рец. на кн.: Михайловский Б. Архитектурные ордера. — Пг., 1916.
14. Рец.: [Рецензия] // Совр. мир. — 1917. — № 2–3. — С. 399–400. — Рец. на кн.: Персидские лирики X–XI вв. / пер. Ф. Корша. — М.: Изд. М. и С. Сабашниковых, 1916. — 126 с.
15. Рец.: [Рецензия] // Совр. мир. — 1917. — № 2–3. — С. 402–403. — Рец. на кн.: Флайшланс В. Ян Гус. — М.: Изд. М. и С. Сабашниковых, 1916. — 145 с.

1918

16. Бронзовый сосуд из Курджипского кургана [на Кубани] // Изв. Археолог. Комиссии. — 1918. — Вып. 65. — С. 45–71; ил.

1920

17. L'archéologie classique de Panticapee: (Introduction aux études archéologiques de Kertch). — Kertch, 1920. — 16 s. — (Edition du Musée des antiquités de Kertch; № 2).

¹ Уточненный список трудов профессора К. Э. Гриневича составлен О. А. Ручинской на основе библиографического указателя, подготовленного к 100-летию со дня рождения ученого: К. Э. Гриневич — профессор Харьковского университета. Библиографический указатель / сост. Р. Г. Березинская, В. И. Кадеев. — Х., 1991. — С. 12–21, № 43–147.

1923

18. Дотатарский период // Путеводитель по Крыму. — Симферополь, 1923. — С. 13–28.

1924

19. Археологические исследования в Керчи // Новый Восток. — 1924. — № 6. — С. 524–525.
20. Новейшие раскопки в Крыму: (Лето 1924 г.) // Красный журнал для всех. — 1924. — № 11. — С. 847–854; ил.

1925

21. Очерки по истории классовой борьбы: (От Вавилона до Парижской Коммуны). — Л.: Мысль, 1925. — 104 с.
22. Что такое Херсонес? Общие предварительные сведения. — Севастополь, 1925. — 16 с.
23. Вместо монастыря — музей: (Письмо из Херсонеса) // Крым. — 1925. — № 1. — С. 80–81; — То же. — Красный Крым. — 1925. — 19 июня.
24. Как заставить говорить камни: Археология на службе обществоведения // Рабфак на дому. — 1925. — № 1. — С. 167–174; № 5. — С. 169–192.
25. Монголо-Тибетская экспедиция П. К. Козлова // Красный журнал для всех. — 1925. — № 6. — С. 376–379.

1926

26. Панорама обороны Севастополя: [Социально-экономическое введение к событиям 1854–1855 гг. Календарь событий. Описание штурма 6 июня 1855 г. и картины на эту тему профессора Рубо]. — 2-е изд. — Севастополь, 1926.
27. Иллюстрированный путеводитель по Херсонесу Таврическому. История. Руины. Музей. — Севастополь, 1926. — 160 с.; ил. — (Гос. Херсонес. музей).
28. Опыт методологии археологической науки / Гос. Херсонес. музей. — Севастополь, 1926 (1927). — 56 с.
29. Что такое Херсонес?: Общие предварительные сведения. — 2-е изд., испр. и доп. — Севастополь: Изд. Гос. Херсонес. музея, 1926. — 23 с., ил., пл.
30. Археологические раскопки в Керчи в 1920 г. и исследования вала в 1924 г.: тез. докл. // Бюл. конф. археологов СССР в Керчи. — Керчь, 1926. — № 4. — С. 3.
31. Возобновление раскопок в Херсонесе Таврическом (Корсуни наших древних летописей) // Крым. — 1926. — № 2. — С. 195–196.
32. Итоги и перспективы научно-исследовательской работы в Крыму в области античной культуры: тез. докл. // Бюл. конф. археологов СССР в Керчи. — Керчь, 1926. — № 4. — С. 4.
33. Мраморный Таманский саркофаг: тез. докл. // Бюл. конф. археологов СССР в Керчи. — Керчь, 1926. — № 4. — С. 4.
34. Раскопки в Херсонесе Таврическом в 1926 г. // Сообщения ГАИМК. — 1926. — Вып. 1. — С. 321–325.
35. Стены Херсонеса Таврического. [Ч. 1] // ХСб. — 1926. — Вып. 1. — С. 5–72; ил.; — То же, отд. изд. — Севастополь, 1926. — 72 с.
36. Ред.: Херсонесский сборник / под общ. ред. К. Э. Гриневича. — Севастополь: Изд. Гос. Херсонес. музея, 1926. — Вып. 1. — 72 с.

1927

37. Сто лет херсонесских раскопок (1827–1927): Ист. очерк с экскурсионным планом / Гос. Херсонес. музей. — Севастополь, 1927. — 55 с.
38. Археологические разведки в северо-восточной части Керченского полуострова // Изв. Таврич. об-ва истории, археологии и этнографии. — 1927. — Т. 1 (58). — С. 47–52.
39. Древнейшая оборонительная стена в Херсонесе, обнаруженная разведкой в 1927 г. // Вторая конф. археологов СССР в Херсонесе. — Севастополь, 1927. — С. 20–23; ил.
40. Разведка древнейшей оборонительной стены Херсонеса в 1927 г. // Вторая конференция археологов СССР в Херсонесе 10–13 сентября 1927г.: По случаю столетия херсонесских раскопок (1827–1927). — Севастополь, 1927.

41. Керченская археологическая конференция (5–15 сент. 1926 г.) // Крым. — 1927. — № 1 (3). — С. 192–193.
42. О плане дальнейшей научно-исследовательской работы Государственного Херсонесского музея // Вторая конф. археологов СССР в Херсонесе. — Севастополь, 1927. — С. 28–30.
43. Отчет о херсонесских раскопках 1926 г. в связи с раскопками 1907–1910 гг. // ХС. — 1927. — Вып. 2. — С. 257–288; ил.
44. Предисловие // ХСб. — 1927. — Вып. 2. — С. 3–4.
45. Раскопки в Херсонесе Таврическом в 1926 г. (В свете проблемы исследования древнего городища) // Крым. — 1927. — № 1 (3). — С. 112–121; ил.
46. Стены Херсонеса Таврического. Ч. 2: [Юго-Восточный участок] // ХСб. — 1927. — Вып. 2. — С. 5–98; ил.
47. Сто лет херсонесских раскопок (Севастополь — Херсонес) // Научный работник. — 1927. — № 9. — С. 28–31.
48. Ред.: Херсонесский сборник / под общ. ред. К. Э. Гриневича. — Севастополь: Изд. Херсонес. музея, 1927. — Вып. 2. — 296 с.

1928

49. За новый музей. Херсонесский музей как первый опыт приложения марксистских идей в музейном строительстве / Гос. Херсонес. музей. — Севастополь, 1928. — 16 с.
50. Херсонес Таврический. История. Руины. Музей: иллюстрированный путеводитель. — 2-е изд., испр. — Севастополь: Гос. Херсонес. музей, 1928. — 112 с.
51. Мраморный Таманский саркофаг // Тр. Секции археологии и искусствознания РАНИОН. — 1928. — Т. 4. — С. 162–177.
52. Очередные задачи музейного строительства в Крыму // Крым. — 1928. — № 2. — С. 60–64.
53. Раскопки Гераклейской экспедиции 1928 г.: Предварит. отчет с описанием архитектурного комплекса // Крым. — 1928. — № 2 (8). — Вып. 2. — С. 34–71; ил.
54. Страбоновский Херсонес в свете новейших археологических открытий (памяти Н. М. Печенина) // Изв. Таврич. об-ва истории, археологии и этнографии. — 1928. — Т. 2 (59). — С. 86–92.
55. Что такое музей: (О просветительном значении музеев) // Изв. ЦБК. — 1928. — № 2. — С. 7–10.

1929

56. Отчетная выставка результатов раскопок Гераклейской экспедиции (7 авг. — 4 сент. 1929 г.) / Гос. Херсонес. музей. — Севастополь, 1929. — 24 с.
57. Что такое Херсонес?: общие предварительные сведения. — 3-е изд., испр. и доп. с прибавлением экскурсии в обл. древностей Гераклейского полуострова. — Севастополь, 1929. — 24 с.
58. Краеведческий музей, его задачи, структура и принципы экспозиции // Краеведение. — 1929. — Т. 6. — № 2. — С. 95–109.
59. Музеи [Германии] // БСЭ. — Т. 16. — М., 1929. — Стб. 247–250.
60. Принципы построения генерального плана археологического исследования СССР на краеведной основе // Изв. ЦБК. — 1929. — № 2. — С. 6–9.
61. Раскопки в Херсонесе в 1927 и 1928 гг.: предварит. отчет // Крым. — 1929. — № 1. — С. 14–32.
62. Рост территории древнего Херсонеса // Изв. Таврич. об-ва истории, археологии и этнографии. — 1929. — Т. 3 (60). — С. 63–65.
63. Социологические проблемы исследования прошлого Севастопольского района // Крым. — 1929. — № 2 (10). — С. 38–50.

1930

64. Город Херсонес на дне моря // Хочу все знать. — 1930. — № 24. — С. 704–706; ил.
65. Техника и типы кладок датированных стен античного Херсонеса // Техника обработки камня и металла. — М., 1930. — С. 61–69; ил.

1931

66. Исследования подводного города близ Херсонесского маяка. — М.: Изд. Гос. Акад. искусствознания, 1931. — 60 с. — Прилож.: С. 26–58.

67. К вопросу о методике археологии // Сообщ. Гос. Академии истории материальной культуры. — 1931. — № 4–5. — С. 7–17.
68. Предисловие // ХСб. — Севастополь, 1931. — Вып. 3. — С. 3–4.
69. Северо-восточные кварталы Херсонеса Таврического по данным раскопок Р. Х. Лепера // ХС. — 1931. — Вып. 3. — С. 5–139; 53 ил.
- То же, отд. оттиск: по неопубл. Материалам архива Гос. Херсонесского музея. — Севастополь: Изд. Гос. Херсонес. музея, 1931. — 218 с., ил., 2 л. пл.
70. Ancient Greek Town Discovered beneath the Black Sea // VOKS. — 1931. — № 1. — P. 104–108.
71. The first All-Russian Congress of Museum Workers // VOKS. — 1931. — № 4. — P. 81–85.
72. Problems of Museum Exposition in the USSR // VOKS. — 1931. — № 10–12. — P. 138–144.
73. Ред.: Херсонесский сборник. Вып. 3 / под общ. ред. К. Э. Гриневича. — Севастополь: Изд. Херсонес. музея, 1931. — 245 с.

1940

74. Оборонительные сооружения древнегреческой колонии юга СССР: Укрепления Херсонеса и Гераклейского полуострова // Ист. журнал. — 1940. — № 12. — С. 92–98.

1944

75. Древности Томска // Красное знамя. — Томск, 1944. — 6 июня.
76. Немцы за все ответят! // Красное знамя. — Томск, 1944. — 28 янв.
77. Раскопки на Басандайке // Красное знамя. — Томск, 1944. — 25 сент.

1945

78. Путеводитель по отчетной выставке результатов раскопок Объединенной историко-археологической экспедиции Томского государственного университета и Томского государственного педагогического института в Басандайке летом 1944 года. — Томск, 1945.

1946

79. Оборона Боспора Киммерийского // ВДИ. — 1946. — № 2. — С. 160–164.
80. Работа кафедры древней истории Томского государственного университета имени В. В. Куйбышева // ВИ. — 1946. — № 2–3. — С. 156–157.
81. Солон. Ч. 1 (до 594 г. до н. э.): исслед. этюд из истории Афин VI века до н. э. // Учен. зап. Томск. ун-та. — 1946. — № 4. — С. 54–74.
82. Изучать историю Томской области // Красное знамя. — Томск, 1946. — 19 апр.

1947

83. Археологическое исследование урочища Басандайка близ г. Томска, проведенное в 1944–1946 гг. объединенной экспедицией Томск. ун-та и Томск. пед. ин-та // Тр. Томск. ун-та. — 1947. — Т. 98: Басандайка... С. 7–49; 5 л. табл.
84. Оборона Боспора Киммерийского на основании археологического материала // Учен. зап. Томск. ун-та. — 1947. — № 7. — С. 57–88.
85. Описание Басандайской керамики // Тр. Томск. ун-та. — 1947. — Т. 98: Басандайка... С. 127–137.
86. Опыт классификации и датировки Басандайской керамики // Тр. Томск. ун-та. — 1947. — Т. 98: Басандайка: Сб. материалов и исслед. по археологии Томск. обл. — С. 139–147.
87. Предисловие // Тр. Томск. ун-та. — 1947. — Т. 98: Басандайка... С. 3–4.
88. Солон. Ч. 2. «Сисахфия» Солона // Учен. зап. Томск. ун-та. — 1947. — № 6. — С. 11–34.
89. Херсонес и Рим // ВДИ. — 1947. — № 2. — С. 228–237.
90. Ред.: Басандайка: сборник материалов и исследований по археологии Томской обл. — Томск, 1947–1948. — 219 с.: 5 табл., 1 карта, 92 с. ил. — (Тр. Томск. ун-та; Т. 98).

1948

91. Достижения советских ученых в области изучения прошлого Северного Причерноморья // Тр. Томск. ун-та. — 1948. — Т. 100. — С. 33–47.
92. Подготовим кадры археологов // Кабардинская правда. — 1948. — 27 ноябрь.

1949

93. Городище «Прекрасная гавань» в свете новейших данных // ВДИ. — 1949. — № 1. — С. 155–161; ил.
94. Кабардинская археологическая экспедиция 1949 года // Учен. зап. Кавказ. ун-та. — 1949. — Т. 5. — С. 332.
95. Археологическое обследование северных районов Кабарды // Кабардинская правда. — 1949. — 20 июля.
96. Новые работы по археологии Кабарды // УЗ Кабардинского государственного педагогического института. — 1949. — Вып. 2. — С. 235–243.

1950

97. Кабардинский Государственный педагогический институт // ВДИ. — 1950. — № 4 (34). — С. 207–210.

1951

98. Новые данные по археологии Кабарды // Материалы и исслед. по археологии СССР. — 1951. — № 23. — С. 125–139.

1952

99. Юз-Оба: (Боспор. могильник IV в. до н. э.) // Археология и история Боспора. — Симферополь, 1952. — Т. 1. — С. 129–147.

1955

100. Чи був Геродот в Ольвії? // Україна. — 1955. — № 16. — С. 31.
101. Экспедиция в Ольвию // Красное знамя. — Харьков, 1955. — 3 апр.

1957

102. Досягнення радянських учених у дослідженні античних міст північного Причорномор'я // Учен. зап. Харк. ун-ту. — 1957. — Т. 89: Пр. Іст. фак. — Т. 6. — С. 415–431.
103. Новые данные о стенах Ольвии V–IV вв. до н. э. // Краткие сообщ. ин-та археологии УССР. — 1957. — Вып. 7. — С. 76–77.

1958

104. Ред.: Археология в ХГУ за 40 лет: путеводитель по выставке в археол. музее ХГУ // сост. В. И. Кадеев. — Х.: Изд-во Харьк. ун-та, 1958. — 47 с.

1959

105. Стены Херсонеса Таврического. Ч. 3: Южная и западная линии обороны // ХСб. — 1959. — Вып. 5. — С. 75–114; ил.
106. Аттический краснофигурный оксибах № 1517 из Херсонеса как датировочный термин для древнегреческой оборонительной стены // ХСб. — 1959. — Вып. 5. — С. 115–119; ил.
107. Ред.: Херсонесский сборник / под общ. ред. К. Э. Гриневича. — Севастополь: Изд-во Гос. Херсонес. музея, 1959. — Вып. 5. — 245 с.

1963

108. К вопросу об экономике архаической Ольвии: По материалам раскопок Харьк. гос. ун-та 1960 г. // Античный город: [Сб. ст.] . — М., 1963. — С. 51–54.

1964

109. О достоверности сведений Геродота об Ольвии // ВДИ. — 1964. — № 1. — С. 105–110; ил.

А. А. Непомнящий

Неизвестный источник по истории крымоведения 20-х годов XX века

остояние и динамика крымоведения — интеллектуального сообщества с определенными общими целями и объектом исследования — на различных этапах развития науки во многом могут быть реконструированы благодаря привлечению неизвестных ранее источников личного происхождения. В частности, корпус эпистолярия предоставляет возможность посмотреть на определенное научное сообщество в интерьере «историографического быта» эпохи, выявить многие скрытые процессы внутренней социализации науки, реконструировать внутринаучную коммуникацию. В этой связи особенный интерес представляет переписка местных деятелей науки с крупными учеными из академических центров, которая в последнее время активно вводится в научный оборот и способствует воссозданию многих неизвестных страниц крымоведения [1, с. 138–165; 2, с. 181–202; 3; 4]. Разыскание и использование служебной и личной переписки организаторов науки из Москвы и Ленинграда с крымскими коллегами — интереснейший материал для восстановления не только коммуникаций «провинция — центр», но и биографики местных деятелей и их столичных коллег. Находка любых новых составляющих богатого эпистолярного наследия крымоведов представляет значительный интерес. Именно таким открытием стала переписка руководителя главной академической институции, занимавшейся изучением и охраной культурного наследия в СССР в 20–30-е гг. XX в., Николая Яковлевича Марра [5; 6, с. 371–382; 7, с. 156–178] с крымскими краеведами.

Интересная для истории крымоведения и до настоящего времени не введенная в научный оборот линия коммуникации Н. Я. Марра с крымскими учеными — его эпистолярное общение с крупным археологом, музейным работником Константином Эдуардовичем Гриневичем. Весомая, противоречивая фигура не только в крымоведении, организатор музейного строительства в масштабах всей Российской Федерации, К. Э. Гриневич сделал очень много для крымской археологии, музейного дела, охраны культурного наследия в целом. Однако все существующие биографические исследования, касающиеся деятельности К. Э. Гриневича в Крыму, не раскрывают полностью его многогранную работу.

Судьба впервые тесно свела Н. Я. Марра и К. Э. Гриневича в октябре 1919 г., когда принималось решение о замещении должности директора Керченского музея древностей, подчиненного тогда Российской государственной Археологической комиссии. Хотя в это время в Крыму главенствовали Вооруженные силы Юга

@ А. А. Непомнящий, 2016

России, подвластные А. И. Деникину, научные связи Петроград — Керчь оставались нерушимыми. 6 ноября 1919 года Константин Эдуардович — вчерашний приват-доцент Петроградского университета — возглавил Керченский музей древностей. Он смог за короткое время развернуть здесь активную деятельность по охране культурного наследия, открыл Археологические (культурно-просветительные) курсы, которые осенью 1920 г. были преобразованы в Боспорский университет, организовал систематические археологические исследования, смог в условиях жесточайшего дефицита издать путеводители по Керченскому музею древностей на русском и, с учетом большого количества представителей военных Антанты, на французском языке. Однако, не выдержав жестокого голода, свирепствовавшего на полуострове в 1921 г., К. Э. Гриневиц фактически сбежал в столицу, бросив музей на произвол судьбы¹. Безусловно, в Археологической комиссии, ставшей вскоре Российской академией истории материальной культуры, ему этого не простили, о чем явствует публикуемое письмо.

17 октября 1924 года Константин Эдуардович в официальном послании «Председателю Академии истории материальной культуры Н. Я. Марру» сообщал:

«Глубокоуважаемый Николай Яковлевич.

Мне так и не удалось дожидаться Вас в Ак[адемическом] Центре, в Академии я Вас не застал, и так как я очень хочу поделиться с вами некоторыми важными для меня соображениями, то разрешите это сделать в форме частного письма. Пишу вам эти строки как к Председателю АИМК именно в форме частного письма, на которое прошу так и смотреть. То, о чем я буду говорить, является для меня большим вопросом и я долго не решался говорить о нем (я не люблю шуметь), целых два года! — но в результате моего оставления этого вопроса открытым, я затерт, мои работы не печатаются, а Вы лучше меня знаете, как важно для молодого ученого иметь печатные “опусы”, я сам 75 % своего времени должен отдавать постороннему труду (работа на Рабфаке, сотрудничание [так в тексте — А. Н.]

¹ В рукописном отделе Научного архива Института истории материальной культуры РАН нами выявлена содержательная переписка сотрудника Керченского музея (в последующем — директора) Юлия Юльевича Марти (1874–1959) с руководством в Петрограде. Фрагменты писем проливают свет не только на историю музея в то сложное время, но и на отдельные страницы биографии К. Э. Гриневица. Ю. Ю. Марти сообщал в Академию истории материальной культуры 15 октября 1921 года: «положение служителей бедственное, жалование было по 1 мая. Так как трехмесячный отпуск Гриневица истек, он, видимо, решил остаться на жительство в Петрограде, я просил бы утвердить меня директором. Я получил историко-филологическое образование, окончил Историко-филологический институт по классическому отделению в 1897 г. Археологией занимаюсь с 1904 г. Тогда занял должность директора Мелек-Чесменского кургана» [ИИМК РАН НА РО, ф. 2, оп. 1 (1921 г.), д. 70, л. 53–54]. А вот строки из переписки того же Ю. Ю. Марти уже с самим К. Э. Гриневицем, находившемся в Петрограде. 19 августа 1921 г. Ю. Ю. Марти, понимая, что директор не собирается возвращаться на свое официальное место работы, написал ему: «Если Вам удастся остаться в Петрограде, прошу ходатайствовать перед АИМК о назначении меня заведующим» [ИИМК РАН НА РО, ф. 2, оп. 1 (1921 г.), д. 70, л. 48–49]. Продолжая тему ужасного положения научных сотрудников музея, Ю. Ю. Марти сообщал тому же адресату в 1922 г.: «Керчане один за другим бегут из Керчи. Становится как-то жутко в ожидании новой зимы. Кто уцелеет, а кто и нет. Борьба становится все тяжелее, а сил все меньше» [ИИМК РАН НА РО, ф. 2, оп. 1 (1922 г.), д. 59, л. 7].

в журналах не по специальности...). Годы идут, лучшие годы, этого пропуски не вернуть и я невольно оказываюсь в хвосте научной работы, для которой я так много уже отдал времени и сил... Что делать? Помогите мне. А помощь нужна вот в чем: уже с 1915 года я идеологически связан с Археологической Комиссией¹, вся моя работа над древностями нашего классического юга связывает меня в смысле общностей заданий с Вашим учреждением, которое почему-то смотрит на меня совершенно по непонятным для меня причинам в высшей степени косо и враждебно. Мои доклады снимались с очереди, меня изолировали (не говоря уже о сокращении, когда мне было предложено вместо штатного регистратора — смешно быть регистратором с 6 летним стажем самостоятельной исследовательской работы в Университете, как приват-доцента — было предложено быть сверхштатным научным сотрудником, а потом запрещено даже было и так именовать) (и, что было особенно чувствительно, мои доклады (о таманском саркофаге — помните?, о реставрации одного краснофигурного обломка) не печатались, лежа по 15–20 месяцев без надежды увидеть свет... И сейчас эти доклады у меня как специально археологические, напечатать их нигде... Их ценность проверена Б. В. Фармаковским²).

Скажите, я мог работать при этих условиях, видя, что главной причиной было просто то, что физиономия моя, вероятно, кому-нибудь не понравилась... и всюду идет это отношение, замеченное даже москвичами: Академия, не могущая меня не зная с 1915 г., как работника в области юга России, почти отказывает в выдаче мне Открытого листа, и не на раскопки, а на разведки... Далее, инцидент с организованным мною в Севастополе Семинарием³? А последняя гнусная клевета на меня, будто я... арестовал Моисеева⁴? И даже Вы попались на удочку, поверив этой гнусной порочающей мое имя клевете, не потрудившись ее проверить... разве все это идет не из Академии?

Не смотрите на это письмо, будто я прошусь к Вам на службу, но с чисто государственной точки зрения скажите, разве нормально оставлять за бортом многолетнего квалифицированного работника, на которого столько сил истрачено государством, а наполнять учреждения иным элементом? Впрочем, что не мое дело... Когда нас всех сняли с ак[адемического] пайка, я почти голодал, я должен был заняться и теперь занимаюсь на 75 % посторонней литературно-учебной

¹ Сотрудничество с Императорской археологической комиссией выражалось в подготовке К. Э. Гриневичем обзоров по античной истории Северного Причерноморья и состоянию местных древностей [8, с. 359–368; 9; 10, с. 427–430; 11, с. 312–315; 12, с. 45–71].

² Борис Владимирович Фармаковский (1870–1928) — историк античности, археолог. В 1901–1918 гг. — член Императорской археологической комиссии, по заданию которой систематически руководил раскопками в Ольвии. В этих экспедициях под руководством Фармаковского работал Гриневич. Один из создателей и ученый секретарь Российской академии истории материальной культуры — Государственной академии истории материальной культуры (1918–1928). Прикомандированный к Петроградскому университету Гриневич под руководством Фармаковского занимался научной деятельностью.

³ Попытка К. Э. Гриневича открыть в Севастополе археологические курсы.

⁴ Лаврентий Алексеевич Моисеев (1882–1946) — археолог, музейный работник. С 1915 г. член Императорской археологической комиссии. 1916–1924 — заведующий раскопками и Складом местных древностей в Херсонесе (с 1921 года — Херсонесским археологическим музеем), заместитель председателя Российского общества по изучению Крыма.

работой, и в то же время героически, именно, героически продолжаю свои работы в любимой области. Но я вчетверо медленней иду по своей дороге...

Словом, как будто выходит, что Академия не концентрирует молодые силы вокруг себя, а как будто их душит, да, именно душит, ибо иначе я не могу назвать политику Ак[адемии] по отношению ко мне...

Теперь мне предложено заведование Херсонесом, который идеологически связан с Академией, где будут работать сотрудники Академии и т. д. Скажите, нормально все то, о чем только что говорил и как связать все это? Надо во что бы то ни стало пользу дела поставить выше личных отношений... Скажите, разве нормально, что мне 2 года отказывали в Эрмитаже в занятиях над акварельными керченскими вазами? Я деликатен, не хотел шуметь, но факт возмутительный <...>.

К. Гриневич.

ул. Халтурина, 5, кв. 8.

Спросите Орбели¹, что стало с моим, довольно большим исследованием об ушебти, последнюю корректуру он мне отдал в 1918 году²? Кажется, он повинен в оставлении за бортом уже набранного текста (для Зап. Восточного отделения Русского Археологического О-ва) [СПФАРАН, ф. 800, оп. 3, д. 276, л. 1–1 об.].

Таким образом, письмо проясняет для нас, что неординарные организационные способности, проявленные К. Э. Гриневичем на посту директора Керченским музеем, не были забыты и он и далее привлекался к работе в Археологической комиссии, но не в той мере, в какой ему бы хотелось. А назначение на должность директора музея в Херсонесе еще раз подчеркивает симпатию к его деятельности руководившего Академией истории материальной культуры Н. Я. Марра.

Переписка ученых продолжалась и в последующие годы. Она активизировалась в 1927 г. в связи с организацией в Севастополе К. Э. Гриневичем Второй Всесоюзной конференции археологов 10–13 сентября. Успех конференции, проведенной в 1926 г. в Керчи, подтолкнул К. Э. Гриневича к проведению аналогичного съезда кримведов на базе возглавляемого им Херсонесского музея. Уже в начале 1927 г. в Москве, Симферополе и Севастополе были созданы специальные комиссии по организации

¹ К. Э. Гриневич познакомился с авторитетным кавказоведом Иосифом Абгардовичем Орбели еще в досоветское время, когда последний являлся секретарем Восточного отделения (1914–1918) Русского археологического общества. В 1918–1920 гг. И. А. Орбели являлся ученым секретарем вновь созданной Коллегии по делам музеев при Российской государственной археологической комиссии. С 1918 г. он как один из активнейших организаторов трансформации императорской Археологической комиссии поступил в Российскую академию истории материальной культуры, также — член совета РГИА — РАИМК. Именно И. А. Орбели способствовал назначению К. Э. Гриневича на пост директора Керченского музея древностей и очень болезненно воспринял его бегство из Керчи и факт того, что музей был просто брошен на произвол судьбы. К теме взаимоотношений с И. А. Орбели К. Э. Гриневич возвращается в письме к Н. Я. Марру от 28 октября 1926 года: «Орбели продолжает меня травить. Боюсь, что дело об этом придется мне перенести в Секцию научных работников, если он не уймется. Я же не могу допустить безнаказанного опорочения моего доброго имени» [ПФАРАН, ф. 800, оп. 3, д. 276, л. 2].

² Рукопись К. Э. Гриневича «Египетские погребальные статуэтки “ушебти”» нам удалось выявить в личном архивном фонде академика И. А. Орбели [ПФАРАН, ф. 909, оп. 5, д. 15, л. 1–12].

торжественного празднования столетия начала археологического изучения на территории Херсонеса и созыва по этому поводу Конференции археологов СССР. Московская комиссия, организованная по распоряжению Главнауки Наркомата просвещения РСФСР 15 февраля 1927 года состояла из Б. С. Жукова (председатель), Д. В. Айналова, В. А. Городцова, С. П. Григорова, К. Э. Гриневича, Б. Н. Засыпкина, Н. И. Новосадского, Н. Д. Протасова и Б. В. Фармаковского. Симферопольская организационная комиссия была создана соответствующим решением Наркомата просвещения Крымской АССР 5 марта 1927 года в составе И. П. Бирзгала, У. А. Боданинского, П. И. Голландского, К. Э. Гриневича, А. Н. Деревецкого, А. И. Маркевича, Ю. Ю. Марти, Д. С. Спиридонова, Н. Л. Эрнста. Именно здесь составлялась программа конференции, которая потом утверждалась в Москве. Аналогичная комиссия в Севастополе, созданная решением местного райисполкома, занималась исключительно организационными делами: Х. К. Циммер (зам. председателя исполкома — председатель комиссии), К. И. Гриневич, К. Э. Гриневич, В. В. Красникова, В. С. Торопов. При этом Государственная академия истории материальной культуры, не без стараний К. Э. Гриневича, оказалась в стороне от непосредственной организации съезда.

Так, 16 мая 1927 года К. Э. Гриневич в письме к своему ленинградскому коллеге просил разрешение на выдачу ему из архива ГАИМК рукописи Н. И. Репникова «Раскопки Херсонесского некрополя в 1908 г.». При этом Гриневич оговорил, что «согласие автора получено» [СПФАРАН, ф. 800, оп. 3, д. 276, л. 3]. Далее он продолжал традиционную тему про свои взаимоотношения с Государственной академией истории материальной культуры: *«Я думаю, раз Вы говорите, что трения между мной и Академией ликвидированы, можно снова поднять вопрос о Херсонесском сборнике, но уже в иной плоскости: издать в нем те доклады и те материалы, которые будут доложены на Херсонесской конференции.»*

Мне кажется, что кто-то упорно, но скрыто мешает наладить связь между Академией и Херсонесом. Ведь — странное и удивительное дело: уже 3 года идет только разговор. Где-то есть скрытые пружины этого явления... Ради пользы дела было бы желательно все это ликвидировать» [СПФАРАН, ф. 800, оп. 3, д. 276, л. 3].

В письме от 2 июня 1927 года К. Э. Гриневич сообщал Н. Я. Марру о находках при исследовании «в армяно-католической церкви Карасубазара»: деревянные двери из Ани (разбирались надпись и датировка, орнамент). За подробностями К. Э. Гриневич рекомендовал Н. Я. Марру обратиться к Абдул Гамиду Шейх-Заде или в КрымОХРИС в Симферополе [СПФАРАН, ф. 800, оп. 3, д. 276, л. 4].

20 июля 1927 года директор Херсонесского музея официально приглашал руководителя ГАИМК на Херсонесскую конференцию: *«Глубокоуважаемый Николай Яковлевич.»*

Очень прошу почтить личным присутствием Херсонесский съезд, которому Вы, — я лично от Вас это слышал, — сочувствуете. Не взирая на множество трений, — мне удалось добиться его организации и теперь нужно добиться полного и хорошего проведения съезда.

Мы все надеемся, что Вы приедете на съезд с докладом» [СПФАРАН, ф. 800, оп. 3, д. 276, л. 5].

Мандатной комиссией Конференции в Херсонесе было зарегистрировано 88 членов, которые представляли четыре союзные республики СССР: РСФСР (76 делегатов, в том числе из Крыма — 48), УССР (восемь представителей), БССР (один делегат)

и Закавказскую ССР (один ученый). Было представлено двадцать городов Советского Союза. Наибольшим числом делегатов выделялись Симферополь (19 человек), Севастополь (18), Москва (16), Ленинград (10). Посредством своих делегатов в Конференции приняли участие 57 учреждений и организаций [13, с. 5–6].

Приглашение на Конференцию в Херсонесе Н. Я. Марр проигнорировал. Известный крымский краевед Виктор Иосифович Филоненко в письме к студенческому другу И. Ю. Крачковскому так охарактеризовал второй опыт советского археологического съезда: *«С горя уехал в Херсонес на конференцию, которая, нужно сказать, прошла очень и очень вяло. Мало было приезжих, человек 60 не более, неинтересные доклады, более восхваляли Гриневича, так, что можно было подумать, что происходит не столетний юбилей раскопок, а юбилей Гриневича»* [СПФАРАН, ф. 1026, оп. 3, д. 922, л. 219 об.].

Переписка К. Э. Гриневича и Н. Я. Марра продолжалась и позже, после перевода Константина Эдуардовича на работу в Москву. Так в письме от 26 января 1929 года он обговаривал с руководителем ГАИМК инструкции к Открытым листам, а также работу Раскопчной комиссии. Последнее из сохранившихся писем датировано 10 ноября 1930 года и посвящено переводу статьи.

Введение в научный оборот новых источников личного происхождения позволяет по-новому взглянуть на ранее известные события и значительно дополнить биографии крупных деятелей науки живыми фактами из отзывов их современников-коллег. Это способствует объективному воссозданию интеллектуального напряжения крымоведческого сообщества.

ЛИТЕРАТУРА

1. *Непомнящий А. А.* «Пока оберегаем и спасаем...»: неизвестные материалы по истории крымоведения в переписке А. И. Маркевича и академика С. Ф. Платонова // Историческое наследие Крыма. — Симферополь, 2006. — № 16.
2. *Непомнящий А. А.* «Еще держится у нас старая культурность...»: новые материалы по истории крымоведения в переписке местных историков с академиком И. Ю. Крачковским // Историческое наследие Крыма. — Симферополь, 2007. — № 19.
3. *Непомнящий А. А.* Арсений Маркевич: страницы истории крымского краеведения. — Симферополь, 2005.
4. *Непомнящий А. А.* Профессор Николай Эрнст: страницы истории крымского краеведения. — К., 2012.
5. *Голубева О. Д.* Н. Я. Марр. — СПб., 2001.
6. *Платонова Н. И.* Николай Яковлевич Марр — археолог и организатор археологической науки // Археологические вести. — 1998. — № 5.
7. *Платонова Н. И.* «Беззаконная комета на научном небосклоне»: Н. Я. Марр // Знаменитые универсанты. — СПб., 2002. — Т. 1.
8. *Гриневич К. Э.* Новый взгляд на реформу Клисфена // Гермес. — 1915. — № 13/14 (159/160); № 15/16 (161/162).
9. *Гриневич К. Э.* Четвертая книга Геродота и следы личного знакомства историка с Ольвией // Записки Харьковского университета. — 1915. — Кн. 4.
10. *Гриневич К. Э.* Н. П. Кондаков, 1866–1916 // Гермес. — 1916. — № 18(184).
11. *Гриневич К. Э.* Курджипская гемма 1896 года // Гермес. — 1916. — № 15/16(181/182).

12. *Гриневич К. Э. Бронзовый сосуд из Курджипского кургана // ИАК. — 1918. — № 65.*
13. *Вторая конференция археологов СССР в Херсонесе 10–13 сентября 1927 года: по случаю столетия Херсонесских раскопок / Херсонесский музей; под ред. А. Н. Деревницкого, К. Э. Гриневича, Н. Л. Эрнста. — Севастополь, 1927.*

Резюме

Непомнящий А. А. Невідоме джерело з історії кримознавства 20-х років ХХ століття

На підставі епістолярних джерел, які зберігаються у Санкт-Петербурзькій філії Архіву Російської академії наук, відтворено наукові та міжособисті комунікації з головою Державної академії історії матеріальної культури Миколою Марром провідних кримознавців доби — Арсенія Маркевича та Константина Гриневича. На підставі особистого та службового листування краєзнавців відновлено вплив науковців на організацію та проведення значних за масштабом кримознавчих заходів, що проводилися в той час у Криму, зокрема — двох конференцій археологів СРСР у Керчі та Херсонесі, відповідно, 1926 і 1927 років. Відновлено невідомі сторінки історії кримознавства.

Ключові слова: М. Я. Марр, К. Е. Гриневич, А. І. Маркевич, кримознавство, Конференції археологів СРСР в Керчі та Херсонесі, епістолярна спадщина.

Резюме

Непомнящий А. А. Неизвестный источник по истории крымоведения 20-х годов ХХ века

На основе эпистолярных документов, которые выявлены автором в Санкт-Петербургском филиале Архива РАН, восстановлены межличностные коммуникации Председателя Государственной академии истории материальной культуры Николая Марра с ведущими крымоведами эпохи — Константином Гриневичем и Арсением Маркевичем. На основе личной и служебной переписки восстановлено участие каждого из крымоведов в организации и проведении крупных научных мероприятий — двух конференций археологов СССР в Керчи и Херсонесе соответственно в 1926 и 1927 годах. Воспроизведены неизвестные страницы истории крымоведения.

Ключевые слова: Н. Я. Марр, А. И. Маркевич, историческое крымоведение, конференции археологов СССР в Керчи и Херсонесе, эпистолярное наследие.

Summary

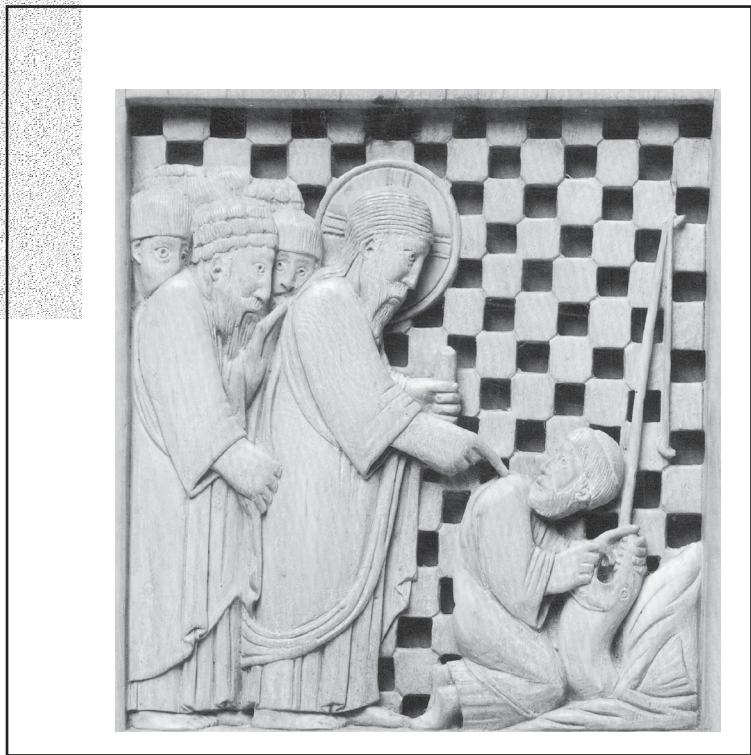
A. Nepomnyashchy. The unknown source on the history of Crimean studies of 20-ies of XX century

On the basis of the epistolary sources of the St. Petersburg branch of the Russian Academy of Sciences, being introduced to the scientific circulation at first, the academic

and personal communication with Chairman of the State Academy of history of material culture Nikolai Marr leading concerned Crimea era — Konstantin Grinevich and Arseniy Markevich was restored. The influence of the leading figures of science to conduct large events on studying of the Crimea taking place at that time in Crimea, including two Conferences archaeologists USSR in Kerch and Chersonese, was restored on materials of new documents. Unknown pages of the history of studying of the Crimea was restored.

Key words: N. J. Marr, K. E. Grinevich, A. I. Markevich, studying of the Crimea, the Conference of archeologists of the USSR in Kerch and Chersonese, epistolary heritage.

З а м е т к и

Г. Е. Свистун, Г. М. Кулик

Новые данные о планировочной структуре Червоносовского городища

В 1971 г. местным учителем Строкулей между селами Стулеповка и Караван, на левобережье р. Ольховатка, было обнаружено городище скифского времени (рис. 1). Оно получило название от расположенного в 600–800 м хутора Червоносова [1, с. 37]. В 1972 г. во время археологических разведок, проводимых в Нововодолажском районе Харьковской области Б. А. Шрамко, был снят глазомерный план, собран подъемный материал и проведено шурфование объекта [2, с. 11, 12, табл. XVII]¹. Выяснилось, что памятник с севера и юга ограничен оврагами, а с напольной стороны городищенский мыс огражден небольшим валом и рвом. Вал имел высоту 2,5 м, а глубина рва составляла ≈1,5 м. Со стороны оврагов Б. А. Шрамко вал не зафиксировал, но на северной экспозиции было отмечено наличие эскарпа с шириной горизонтальной плоскости до 5 м. Вдоль этого же северного края верхней распахиваемой площадки мыса были отмечены большие зольные выбросы. Вход на территорию городища прослеживался у юго-западного конца вала. Площадь городища, по данным Б. А. Шрамко, составляет 44515 кв. м. На территории памятника был собран подъемный материал, представлявший собой фрагменты лепной керамики скифского времени (на отдельных донышках отмечены отпечатки половы и зерен пшеницы и ячменя), глиняные пряслица, метательные камни для пращи, каменные терочки, фрагменты античных амфор и целый глиняный светильник с носиком для фитиля [1, с. 37; 2, с. 11, табл. XVIII, XIX]. Также было проведено шурфование размером 2 × 1 м на северном краю городища. Шурф был заложен поблизости зольника на расстоянии 51 м от конца вала и в 6 м от края городища, на нетронutom распахкой участке. В результате был зафиксирован культурный слой мощностью до 75 см. В нем были найдены фрагменты горшков, венчики которых имели защипы и проколы, а также обломок сосуда с гладким валиком, глиняное пряслице, обломок кварцитовой зернотерки, куски глиняной обмазки и кости животных, часть из которых были определены как овечьи [2, с. 12].

В полевом сезоне 2013 г. авторами данной работы был произведен дополнительный осмотр городища, позволивший выявить и уточнить планировочную структуру этого памятника.

В топографическом отношении укрепление находится на мысу левого берега р. Ольховатка высотой 15–20 м относительно поймы (рис. 2). Комплекс фортификаций со-

¹ На плане городища в отчете Б. А. Шрамко ошибочно указана ориентация памятника в пространстве (помещенное направление на север указывает в реальности на восток) [2, с. 11, табл. XVII, 1].

@ Г. Е. Свистун, Г. М. Кулик, 2016

Рис. 1. Карта расположения Червоносовского городища
 Fig. 1. Location map of Chervonosovskoho settlement

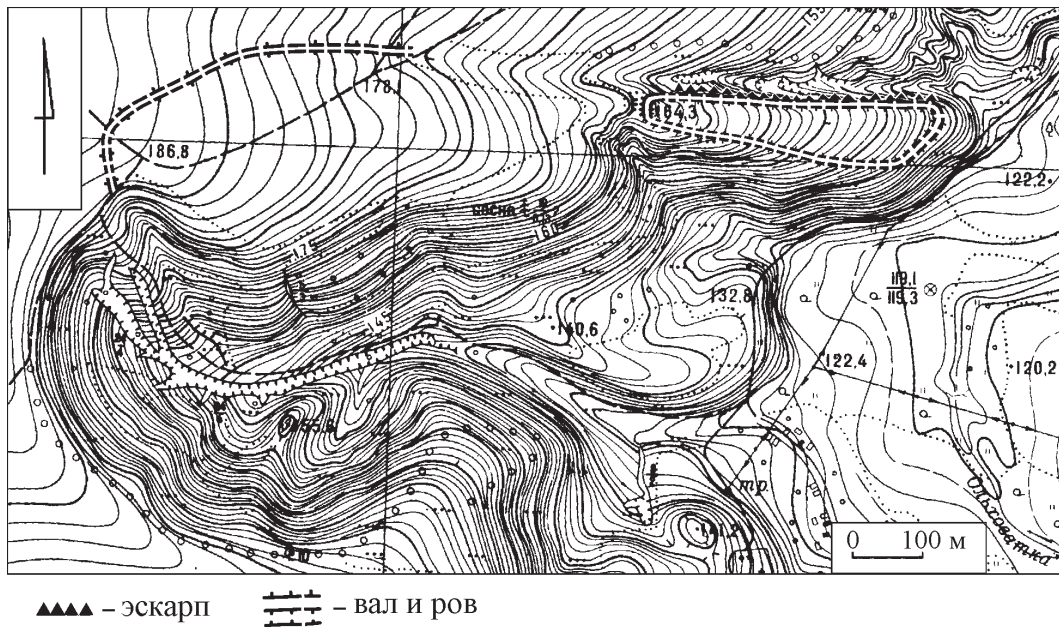

Рис. 2. План Червоносовского городища
 Fig. 2. Plan Chervonosovskoho settlement

стоит из основного укрепления и внешнего дворища (до этого неизвестного исследователям). Ориентировочные размеры памятника составляют 1250×430 м (21,1 га). Размеры основного укрепления: 505×195 м (по основанию мыса) / 450×95 м (по верхней площадке). Площадь основного укрепления равна 5,95 га. Внешнее дворище-предградье¹ имеет размеры 740×428 м. Его площадь — 15,5 га. На момент обследования в 2013 г. поверхность дворища-предградья городища была распахана, а территория основного укрепления находилась под заброшенными огородами.

Основное укрепление имеет эскарп с северной стороны и небольшой вал по периметру верхней площадки, который, по-видимому, был подвергнут нивелированию вследствие сельскохозяйственной деятельности. От внешнего дворища основное укрепление отделяет западина, которая имеет спуск в овраг на южной оконечности. Очевидно, что дорога, ведущая со стороны поймы ко входу на городище, проходила по широкому тальвегу указанного оврага.

На дневной поверхности встречаются фрагменты лепной посуды с ногтевыми зашипами и проколами по венчику, относящиеся к раннему железному веку.

Внешнее дворище ограждено от поля грунтовым валом, который на настоящий момент очень сильно распахан.

На основании имевшихся до настоящего момента данных, Червонососовское городище относилось к разряду центров заселенной округи (вокруг городища зафиксировано 13 скифских поселений, 7 из которых находились в непосредственной близости от основного укрепления² [1, с. 38, рис. 1: 1]), характеризующихся наличием лишь основного укрепления, без предградия (I-й тип I-го класса (мысовые городища без предградий, защищенные валом и рвом со стороны плато) согласно А. А. Моруженко) [3, с. 161; 4, с. 28, 150, рис. 3: 2].

Выявление укрепленного предградия требует переосмысления места данного памятника в типологической системе А. А. Моруженко — он уверенно может быть отнесен к III типу I-го класса (мысовые городища, защищенные валом и рвом с напольной стороны и состоящие из основного укрепления и предградия) [3, с. 161].

Появление Червонососовского городища датируется второй половиной VI в. до н. э., т. е. данный памятник, расположенный на границе со Степью вблизи древней дорожной магистрали — Муравского шляха, существует уже в раннескифский период [1, с. 39; 5, с. 19–21, рис. 1]. Городище функционирует до конца V в. до н. э., после чего его территория покрывается лесом [6, с. 163–167; 4, с. 25].

Таким образом, следует отметить, что изученность городищ скифского времени (в частности, в лесостепном регионе бассейна Северского Донца) далека от достаточности и требует дальнейшего пристального внимания исследователей. Не утратили своей актуальности археологические исследования в означенном регионе с целями уточнения сведений об уже известных памятниках и выявления новых. Об этом красноречиво свидетельствуют данные, полученные в последние годы во время проведения полевых исследований. В качестве примера можно привести изменения культурно-хронологических интерпретаций (ранее считались памятниками скифско-

¹ Вызывает сомнение оправданность применения терминов «предградье», «основное укрепление» и т. п. ввиду отсутствия весомых доказательств того или иного функционального предназначения отдельных частей скифских городищ, но авторы используют эти определения, следуя установившейся традиции в специальной литературе, дабы избежать путаницы. В то же время следует отметить назревшую необходимость проведения специальной работы по данному вопросу.

² На данный момент является несомненным, что поселение Червонососово-IV [4, с. 150, рис. 3, 2], ввиду выявления внешнего дворища-предградья, находится на территории последнего.

го времени) Чугуевского [7] и Мелового (Северского) [8] городищ, выявление городища Кочеток-II [9, с. 16–18, рис. 3, 43–49] и некоторых других. В целом, это позволяет по-новому взглянуть на военно-политическую карту и оценить роль того или иного укрепления в общей системе обороны рассматриваемого региона в раннем железном веке.

ЛИТЕРАТУРА

1. *Задников С. А., Шрамко И. Б.* Памятники скифского времени в бассейне реки Ольховатка // Проблемы історії та археології України. — X., 2003.
2. *Шрамко Б. А.* Отчет о работах скифо-славянской археологической экспедиции Харьковского госуниверситета в 1972 г. // НА ИА НАНУ. — 1972/61.
3. *Моруженко А. А.* Городища лесостепных племен Днепро-Донского междуречья VII—III вв. до н. э. // СА. — 1985. — № 1.
4. *Греčko Д. С.* Населення скіфського часу на Сіверському Дінці. — К., 2010.
5. *Греčko Д. С., Свистун Г. Є.* Деякі питання вивчення лісостепових городищ скіфського часу на Сіверському Дінці // Археологія. — 2006. — № 4.
6. *Колода В. В., Лисецкий Ф. Н., Чендев Ю. Г.* Почвы археологических памятников лесостепной зоны и реконструкция по ним изменений природной среды и почвообразования // АБУ 2002–2003 рр. — К., 2004.
7. *Свистун Г. Е.* Чугуевское «гнездо поселений» салтово-маяцкой культуры // Археологическое изучение Центральной России. Тезисы Международной научной конференции, посвященной 100-летию со дня рождения В. П. Левенка (13–16 ноября 2006 года). — Липецк, 2006.
8. *Колода В. В.* Культурно-хронологическая интерпретация Северского городища близ с. Меловая на Донце // Древности, 2005: Харьковский историко-археологический ежегодник. — X., 2005.
9. *Свистун Г. Е.* Отчет об археологических раскопках и разведках в лесостепной зоне долины Северского Донца в 2005 году // НА ИА НАНУ. — 2005/34.

Резюме

Свистун Г. Є., Кулик Г. М. *Нові дані про планувальну структуру Червоносівського городища*

В результаті огляду Червоносівського городища раннього залізного віку та прилеглої до нього території виявлено погано збережені, але важливі елементи планувальної структури пам'ятки. Ця обставина привела до перегляду місця городища в типологічній системі А. О. Моруженко, а також дозволяє по-новому поглянути на його роль з огляду на розташування на важливій дорожній магістралі біля кордону зі Степом.

Ключові слова: Червоносівське городище, фортифікації, укріплення, вал, ескарп, рів, дворище, ранній залізний вік.

Резюме

Свистун Г. Е., Кулик Г. М. *Новые данные о планировочной структуре Червоносівського городища*

В результате осмотра Червоносівського городища раннего железного века и прилегающей к нему территории выявлены плохо сохранившиеся, но важные элементы планировочной структуры памятника. Это обстоятельство привело к пересмотру

места городища в типологической системе А. А. Моруженко, а также позволяет по-новому взглянуть на его роль ввиду расположения на важной дорожной магистрали у границы со Степью.

Ключевые слова: Червоносовское городище, фортификации, укрепления, вал, эскарп, ров, дворище, ранний железный век.

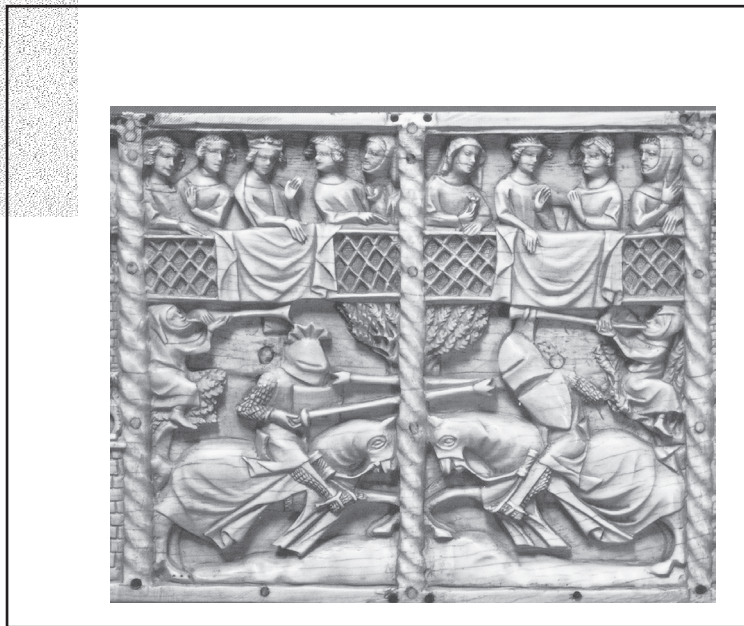
Summary

G. Svistun, G. Kulik. *New Data on Planning Structure of the Chervonosovsky Ancient Settlement*

As a result of survey of the Chervonosovky ancient settlement of the early Iron Age and the territory adjoining to it important elements of planning structure of a monument are revealed badly remained, but important elements of planning structure of a monument. This circumstance led to revision of a place of the ancient settlement in typological system of A. A. Moruzhenko, and also allows on new to look at its role in view of an arrangement on the important road highway at border with Steppe.

Key words: Chervonosovsky fort, fortification, fortifications, shaft, escarpment, moat's Court, the early Iron Age.

Р е ц е н з и и

С. А. Кариков

Путь искателя истины

Рецензия на книгу: *Schilling H. Martin Luther. Rebell in einer Zeit des Umbruchs.* — 3., durchges. Aufl. — München : C. H. Beck, 2014. — 720 S.

В преддверии 500-летия начала Реформации в Германии приобретает все большую актуальность такое направление ее исследования, как изучение жизни и деятельности исторических деятелей, которые внесли значительный вклад в становление и развитие реформационного движения. По праву первым среди этих деятелей следует назвать Мартина Лютера. Длительная, многообразная и плодотворная деятельность Лютера, сделавшая его подлинным олицетворением Реформации в глазах современников, привлекала и продолжает привлекать внимание многих поколений историков.

Обращения к биографическому жанру позволили исследователям Реформации создать фундаментальные труды, раскрывающие важнейшие моменты жизни и деятельности Мартина Лютера. Особенно плодотворным в этом отношении стал период после окончания Второй мировой войны. При этом в одних исследованиях преимущественное внимание уделялось теологическим аспектам творчества Лютера (в частности, в работах Х. Борнкамма [1], Х. Майера [2], Б. Лозе [3], К. Фельдмана [4]), в других акцент делался на рассмотрении социальных условий, в которых призывы Лютера переросли в программу Реформации (труды Г. Шебица [5], Г. Брендлера [6], М. Брехта [7–9], Х. Юнгханса [10], Ю. Голубкина [11] и др.).

Существующее многообразие лютеринизма требует от ученых, предпринимающих новые подходы к биографии Мартина Лютера, не ограничиваться поиском неизвестных или переосмыслением малоизученных фактов из жизни реформатора, а стремиться сформулировать проблемы, отражающие парадигмальную специфику современного периода исследования истории Реформации, и наметить пути их решения. Такую попытку предпринимает профессор кафедры европейской истории раннего Нового времени Гумбольдт-Университета (Берлин) Хайнц Шиллинг.

Следует отметить, что труды последних десятилетий позволяют причислить Х. Шиллинга к ученым, активно прокладывающим новые пути исследования прошлого. В частности, его фундаментальные работы «Разлом и кризис. История Германии в 1517–1648 гг.» (1994) [12], «Новое время. От христианской Европы к Европе государств. 1250–1750» (1999) [13] способствовали утверждению в современной историографии парадигмы конфессионализации, выявившей свою плодотворность для изучения ряда религиозных, политических, социальных проблем истории раннего Нового времени. Новая книга автора «Мартин Лютер. Восставший в переходную эпоху» [14] расширяет

@ С. А. Кариков, 2016

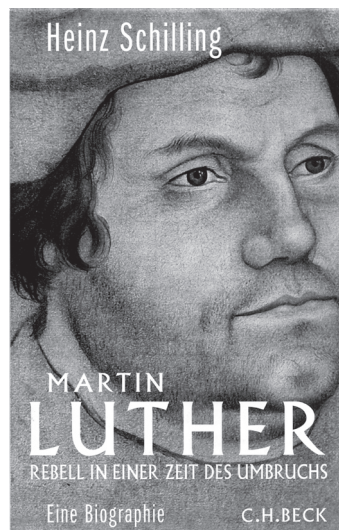
круг исследуемых вопросов обращением к сложным, многообразным отношениям личности и общества, тем самым раскрывая новое измерение конфессионализации.

Уже в названии пролога книги «Лютер как человек эпохи веры и перехода» Х. Шиллинг обозначает важнейшую проблему исследования — раскрытие того, как происходило становление личности реформатора в условиях масштабных изменений общества, переживавшего сложные процессы перехода от Средневековья к Новому времени. Исторические условия «эпохи господства веры» непосредственно повлияли на важнейшие события биографии Лютера. Как отмечает автор, религия была той главной силой, во власти которой Германия и Европа пребывали на протяжении перехода от Средневековья к Новому времени, длившегося более ста лет, — силой, по выражению И. В. Гете, «блестящей, возвышающей сердца и плодотворной», но в то же время — темной, душераздирающей и разрушительной [14, S. 13]. В духовных исканиях Мартина Лютера нашли отражение все эти черты, присущие религиозной жизни переходной исторической эпохи.

Проблемно-хронологический принцип исследования позволяет Х. Шиллингу структурировать изучаемые проблемы, разделив основной материал изложения на три части. В первой из них «Детство, учеба и первые годы в монастыре» автор обращается к важнейшим событиям жизни Мартина Лютера в 1483–1511 годах. Но уже в начальном разделе этой части Х. Шиллинг выходит за рамки сугубо биографического жанра, характеризуя ту историческую ситуацию, которая сложилась в немецком обществе к моменту рождения Лютера. Анализ ее основных составляющих — религии и церкви, политики, экономики, науки, искусства, социальных движений — дает исследователю основания для вывода: все названные исторические условия переходной эпохи важны для понимания как возникновения лютеровских раздумий и самого образа мышления Лютера, так и общественно-политических принципов Реформации [14, S. 55].

В следующих разделах первой части автор освещает детство и юность Мартина Лютера, особо сосредотачиваясь на причинах его ухода в монастырь летом 1505 г. и следствиях этого шага, изменившего всю жизнь будущего реформатора. Х. Шиллинг стремится определить их в контексте духовного кризиса, охватившего молодого Лютера вследствие разочарования в занятиях юриспруденцией и изменения его воззрений, приведшего к поиску духовного совершенствования на монашеской стезе. В начале XVI в., при всей критике нарушений и пороков монастырской жизни, монашество все же продолжало оставаться важным сословием, частью всего христианского мира [14, S. 84].

Автор показывает, как монашеский идеал Лютера, прошедшего путь от послушника до священника в надежде обрести спасение души, столкнулся с осознанием того, что сан священника и церковные предписания не придавали подобных надежд, хотя средневековое католическое вероучение и провозглашало их гарантией спасения. Решение острых экзистенциальных вопросов стало возможным не в силу привыкания Лютера к ритуалам священнослужения, а посредством переосмысления отношений между Богом и человеком, впадении приведших к новому пониманию алтаря и церкви, не существующих вне общины верующих [14, S. 93–94]. Молодой монах еще не был готов сделать столь решительные выводы: они стали достоянием мысли зрелого Лютера.

Вторая часть книги Х. Шиллинга «Виттенберг и начало Реформации» охватывает период 1511–1525 гг. — время, когда Мартин Лютер прошел трудный путь «от защиты веры к Реформации» [11, с. 244]. Эти пятнадцать лет были связаны с началом деятельности Лютера в Виттенберге, важнейшим результатом которой стало выступление с программой Реформации. Но такому результату предшествовал процесс напряженных, сложных, длительных размышлений, связанных с мучительной неудовлетворенностью Лютера теми теологическими доктринами и рецептами достижения святости, которые предлагал средневековый католицизм. «Долгий путь к реформаторской теологии» пролегал и через отказ Лютера от пути отдельных реформ, предлагавшихся некоторыми дальновидными представителями римской курии (в частности, кардиналом Каэтано и епископом Карафой) и впоследствии воплотившихся в решениях Тридентского собора — фундаменте католической конфессионализации [14, S. 155–156].

Именно в Виттенберге, в период работы над лекциями для студентов теологического факультета, Мартин Лютер выработал основы учения об оправдании верой и проповеди милости Божьей. Для историков все еще остается дискуссионным вопрос о том, когда именно виттенбергский монах осознал принципиальные расхождения своего учения с традициями средневековой теологии и законным церковным порядком [14, S. 148]. Х. Шиллинг не стремится дать однозначный ответ на этот вопрос: в силу отсутствия прямых указаний в исторических источниках исследователь обозначает лишь общее направление возможного решения. Оно определяется содержанием комплекса лекций о Псалмах, о Послании к римлянам, о Послании к евреям, написанных Лютером в 1513–1518 гг. и содержащих новое толкование «правосудия Божиего», заключающегося в оправдании верующего, а не в наказании грешника. Именно эта идея становится смысловым центром всей лютеровской теологии.

Может показаться, что Х. Шиллинг уделяет недостаточное внимание такому важнейшему этапу жизни и деятельности Мартина Лютера, как 1517–1521 гг. — ему посвящен лишь один из шести разделов второй части исследования. Однако следует учитывать, что события этого времени — от появления «95 тезисов» до выступления Лютера на Вормсском рейхстаге — традиционно являлись объектом более пристального изучения предыдущих поколений исследователей, чем процессы поздней Реформации. В частности, им давали подробные характеристики названные выше представители зарубежной и отечественной историографии второй половины XX — начала XXI вв.

Тем не менее, невзирая на всю плодотворность работы своих предшественников в изучении творчества Лютера в период ранней Реформации, Х. Шиллинг самостоятельно определяет важнейшие вехи деятельности реформатора и в ряде случаев предлагает оценки ее результатов, несколько расходящиеся с устоявшимися историографическими подходами. В частности, заслуживает внимания замечание исследователя о том, что сам Лютер прямо не связывал свои тезисы против индульгенций с новым теологическим толкованием образа Бога и человека [14, S. 149]. Соответственно, обращаясь к событиям 31 октября 1517 года как утвердившейся в исторической традиции дате оглашения «95 тезисов», Х. Шиллинг подчеркивает, что они могут рассматриваться лишь как «внешний повод», не раскрывающий всю логику развития лютеровской теологии. Ее развертывание наблюдается не только до выступления Лютера против индульгенций, но и позднее, о чем свидетельствуют его проповеди в городской церкви Виттенберга от 28 марта 1518 года и письмо к Иоганну Штаупицу, написанное в мае того же года. Х. Шиллинг подчеркивает значение названных документов, выявивших парадигмальное изменение теологии Лютера [14,

S. 150]. В этом вопросе исследователь солидаризируется с М. Брехтом, отметившим: суть новой теологии заключалась в признании того, что «во Христе, Сыне Божьем, воистину Человеке и воистину Боге, нам безвозмездно дарованы правосудие, мудрость и сила» [9, S. 222]. Декларировавшаяся средневековым католицизмом доктрина «добрых дел» как основы благочестия была отвергнута Лютером ради благочестия, основанного на вере в искупительную жертву Христа и в милость Божию [14, S. 152]. Тем самым учение об оправдании верой приводило к мысли о несостоятельности католической церкви как посредницы между Богом и людьми, к разрыву с ее догматикой, культом и организацией [11, с. 244].

Также Х. Шиллинг подробно рассматривает проблему разграничения Реформации и реформ, сопоставляя позиции Лютера с курсом императора Карла V. Деятельность молодого Габсбурга, по замечанию исследователя, определялась принципом универсальной империи, в которую включены отдельные территориальные правители, как «идеальной репрезентации европейского порядка» [14, S. 217]. Этому принципу соответствовала идея традиционализма в религиозных и церковных вопросах, приверженцем которой выступал Карл V: единство католицизма отвечало его стремлению к единой христианской империи [14, S. 225]. Лютер же изначально, еще не порывая с прежней доктриной и организацией церкви, объективно выступил против средневековой католической традиции. Тем самым был заложен фундамент Реформации как движения, направленного против Рима и обосновывающего конфессиональный характер новых религиозных организаций, связанных с формированием территориальных государств и наций Нового времени.

Рассматривая дальнейшее участие Лютера в бурных событиях 1521–1525 гг., Х. Шиллинг акцентирует внимание на стремлении реформатора достичь максимальной ясности и определенности в изложении вероучения. Но на этом пути начинают происходить все более острые столкновения Лютера с теми из прежних единомышленников, кто разошелся с ним в понимании основных задач Реформации и способов ее осуществления. Андреас Карлштадт, вожди рыцарского восстания, «цвикауские пророки» — все они подверглись жесткой критике реформатора, усматривавшего в их стремлениях лишь «мятеж и бунт» [14, S. 225]. С наибольшей отчетливостью стремление Лютера во что бы то ни стало сохранить единство Реформации выразилось в его выступлениях против учения Томаса Мюнцера в период Крестьянской войны. Они декларировали недвусмысленный отказ реформатора рассматривать свободу христианина в связи с борьбой крестьянства за освобождение от феодального гнета [14, S. 294].

Третья часть работы «Между убежденностью пророка и временными успехами» посвящена событиям 1525–1546 гг. — заключительному периоду жизни Мартина Лютера. Х. Шиллинг убедительно показывает, насколько сложными и противоречивыми были события германской истории этих лет — как в масштабах всей Реформации, так и в контексте деятельности Лютера. Эти сложность и противоречивость были обусловлены, с одной стороны, объективными условиями развития реформационного движения в немецком обществе после завершения Крестьянской войны, а с другой — субъективными интересами различных социальных групп, порождавшими многочисленные противоречия между ними. Как и прежде, Мартин Лютер оставался не сторонним наблюдателем, а активным участником этих событий.

Идейную сущность поздней Реформации, как отмечает Х. Шиллинг, составляло евангельское обновление церкви и общества [14, S. 353]. Призывами к обновлению, опирающемуся на принципы раннего христианства, были ознаменованы и предшествующие события реформационной эпохи — от выступления Мартина Лютера

с «95 тезисами» до Крестьянской войны. Однако после 1525 г. в этих событиях происходит поворот, которому следует и Лютер — «от всеобщей реформы к частной Реформации», от универсализма к партикуляризму. По мнению Х. Шиллинга, этот поворот определялся исходом борьбы между сторонниками двух несовместимых моделей евангелического обновления церкви и общества: в германском обществе утвердилась «реалистическая» модель, разделявшая светское и божественное царства, в то время как модель единства небесной и земной власти, пропагандировавшаяся Томасом Мюнцером, «была дискредитирована» [14, S. 354]. На наш взгляд, автору следовало подробнее рассмотреть вопрос о том, чем именно была обусловлена эта дискредитация — несостоятельностью идейных основ мюнцеровского учения или поражением восставших крестьян, следствием чего стало распространение в обществе идеологии, выражавшей интересы победившей группировки.

Завершение Крестьянской войны привело к серьезному усилению княжеского лагеря. Поддержка последнего со стороны Лютера, по замечанию Х. Шиллинга, была доказательством «политического чутья и реалистичности взглядов» реформатора: союз между Реформацией и территориальной властью способствовал консолидации евангелических сил [14, S. 354–355]. Тем самым были заложены основы масштабной лютеранской конфессионализации, оказавшей влияние на все стороны жизни германского общества.

Мартин Лютер, как отмечает Х. Шиллинг, редко придерживался формальных путей. Однако при этом реформатор неуклонно следовал главной цели — христианизации общества посредством контроля и дисциплинирования [14, S. 361]. Эта тенденция отчетливо просматривается и в проведении визитаций евангелических приходов, в которых Лютер принял непосредственное участие [14, S. 426–432], и в реформировании школьной организации и семейных отношений [14, S. 433–438], и в написании Малого и Большого Катехизисов [14, S. 438–440]. Церковная организация курфюршества Саксонского, во многом созданная трудами Лютера, может считаться образцом для целого ряда евангелических церквей в других регионах [14, S. 442]. Тем самым действия Лютера способствовали формированию основ конфессиональной церкви и культуры германского общества Нового времени.

Вместе с тем в заключительный период своей жизни Лютер постоянно сталкивался и с «мирскими вызовами» [14, S. 445], поиск ответов на которые выводил реформатора и его соратников за пределы религиозных дискуссий и церковных проблем. Х. Шиллинг выделяет несколько таких ключевых вызовов периода 30–40-х гг. XVI в.: споры, развернувшиеся в немецком обществе в связи с оглашением Аугсбургского исповедания [14, S. 449–472], вопрос о праве территориальных властей на создание политических объединений и на сопротивление императору, связанный с созданием и деятельностью Шмалькальденского союза [14, S. 473–495]; дилемма, возникшая в связи с попыткой Филиппа Гессенского вторично жениться, не расторгая предыдущего брака [14, S. 496–506]; различные социально-экономические и повседневные вопросы — ростовщичество, спекуляция, отношения между различными сословиями [14, S. 506–523].

Стремление разрешить многочисленные проблемы, продолжавшие волновать Лютера на склоне лет, все чаще уступало место пессимизму реформатора. Такое мироощущение было обусловлено остротой многочисленных противоречий и конфликтов, возникавших в ходе лютеранской конфессионализации. Тем не менее, Х. Шиллинг далек от изображения последних лет жизни Лютера как периода полного разочарования в идеалах. Исследователь отмечает, что труды реформатора этой поры отражали не только «апокалиптические страхи» Лютера (в частности, перед серьезной

угрозой вторжения турецких войск) [14, S. 544–550], но и его видение «угодных Богу радостей жизни» — живописи, поэзии, музыки [14, S. 526–543]. Тем самым автор достигает рельефности, выразительности изображения сложности, глубины и богатства духовного мира своего героя.

Х. Шиллинг не останавливает свое повествование на моменте ухода Лютера из жизни в феврале 1546 года. В эпилоге «Лютер и Новое время — диалектика неудачи и успеха» автор сосредотачивает внимание как на важнейших итогах деятельности Мартина Лютера, так и на их общем значении для дальнейшего развития германского и европейского общества. В ходе Реформации важнейшие изменения происходили в различных сферах общественной жизни — религиозной, политической, социальной. Результирующую силу этих изменений Х. Шиллинг определяет как «конец универсализма». В рамках Священной Римской империи универсалистские претензии Габсбургов были преодолены с помощью военного противодействия со стороны обособлявшихся государств и наций. Тем самым территориальные правители и их подданные отвергли признание императора в качестве помазанника Божьего [14, S. 615].

Заслугой автора является и выяснение вопроса о воздействии виттенбергской Реформации как на развитие лютеранства в Скандинавии, так и на последующее развитие других направлений протестантизма в Европе (реформатство, англиканство), а также на реформирование католицизма. Создание новых церковных организаций стало важнейшей характеристикой конфессионализации, оказав влияние на сферы управления церквями и обеспечения священнослужителей, дисциплинарного контроля над клиром, обучения и воспитания, социальной помощи. Итогом размышлений Х. Шиллинга становится высокая оценка религиозного учения Лютера, проложившего путь к новому миру как к пространству деятельности и активности, содействовавших впоследствии уже светскому преобразованию Европы раннего Нового времени [14, S. 636].

Концептуальные подходы Х. Шиллинга к жизни и деятельности Мартина Лютера представляются весьма плодотворными в перспективе дальнейших исследований истории позднего Средневековья и раннего Нового времени. В частности, они позволяют раскрыть широкий спектр вопросов, связанных с закономерностями лютеранской конфессионализации и ее спецификой, с особенностями взаимоотношений церковной организации и политических институтов в различных государствах и регионах, с ролью личности в процессах масштабных исторических трансформаций.

ЛИТЕРАТУРА

1. *Bornkamm H.* Martin Luther in der Mitte seines Lebens: das Jahrzehnt zwischen dem Wormser und dem Augsburger Reichstag. — Göttingen, 1979.
2. *Mayer H.* Martin Luther: Leben und Glaube. — Gütersloh, 1982.
3. *Lohse B.* Luthers Theologie in ihrer historischen Entwicklung und in ihren systematischen Zusammenhang. — Göttingen, 1995.
4. *Feldmann C.* Martin Luther. — Reinbek, 2009.
5. *Zschäbitz G.* Martin Luther. Größe und Grenze. — Т. 1. 1483–1526. — Berlin, 1967.
6. *Брендлер Г.* Мартин Лютер: Теология и революция / пер. с нем. М. И. Левиной. — М.; СПб., 2000.
7. *Brecht M.* Martin Luther. Die Erhaltung der Kirche. 1532–1546. — Berlin, 1990.
8. *Brecht M.* Martin Luther. Ordnung und Abgrenzung der Reformation. 1521–1532. — Berlin, 1989.

9. *Brecht M.* Martin Luther. Sein Weg zur Reformation. 1483–1521. — Berlin, 1986.
10. *Junghans H.* Martin Luther und Wittenberg. — München; Berlin, 1996.
11. *Голубкин Ю. А.* Из любви к истине // Лютер М. Время молчания прошло. — 2-е изд. — Х., 1994.
12. *Schilling H.* Aufbruch und Krise. Deutschland 1517–1648. — Berlin, 1994.
13. *Schilling H.* Die neue Zeit. Vom Christenheitseuropa zum Europa der Staaten. 1250 bis 1750. — Berlin, 1999.
14. *Schilling H.* Martin Luther. Rebell in einer Zeit des Umbruchs. — 3., durchges. Aufl. — München, 2014.

Научная хроника

рецензии

Х Научная конференция-презентация «Проблемы исследования и охраны культурно-исторического наследия Украины». Итоги полевых исследований в 2015 году

радиционная научная конференция-презентация «Проблемы исследования и охраны культурно-исторического наследия Украины» состоялась 23 декабря 2015 года в Музее археологии Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина. В качестве самостоятельного мероприятия конференция-презентация была проведена Харьковским областным историко-археологическим обществом (ХИАО) в десятый раз и посвящалась итогам полевых археологических исследований в истекшем году. Знаменательно, что форум харьковских археологов состоялся в новом помещении Музея археологии ХНУ. Современная экспозиция музея, детально продуманный функциональный интерьер, просторное помещение, хорошо освещенные выставочные модули и мультимедийное оборудование — все это создавало необходимые условия для плодотворной работы. Выступающие обратили внимание на необходимость дальнейшей координации усилий научной общественности по охране культурно-исторического наследия, продолжение научных исследований памятников археологии и популяризацию знаний по археологии, истории, краеведению. Открыл конференцию декан исторического факультета ХНУ имени В. Н. Каразина проф. С. И. Посохов.

Конференция открылась презентацией нового выпуска ежегодного журнала Харьковского областного историко-археологического общества «Древности» (2014–2015). Об особенностях 13 выпуска «Древностей» рассказал сопредседатель ХИАО, заместитель главного редактора журнала доц. С. В. Дьячков. В работе конференции-презентации приняли участие руководители археологических экспедиций, представляющие все научно-исследовательские центры Харькова. Тематика докладов посвящена проблемам, связанным с исследованием археологического наследия на территории Харьковской, Донецкой и Полтавской областей от палеолита до позднего средневековья. Выступающие с сожалением констатировали, что в отчетном году по разным причинам сократилось количество археологических экспедиций. В частности, не проводились раскопки античных и средневековых памятников в Крыму.

Как обычно, значительные археологические исследования были проведены специалистами Харьковского исторического музея (ХИМ).

Снежко И. А., Бабенко Л. И. (ХИМ) «Робота пізньопалеолітичної експедиції ХІМ у 2015 році». Экспедиция провела разведки на территории Балаклейского района Харьковской обл., в ходе которых были открыты шесть новых местонахождений. У с. Криничное найдены остатки кремневых орудий труда позднепалеолитического и энеолитического времени, а также вкладыш серпа и керамика бронзового века. У с. Первомайского зафиксированы три пункта, откуда происходят позднепалео-

@ С. В. Дьячков, 2016

литические кремневые изделия, а также средневековая керамика. К востоку от с. Волобуевка зафиксировано большое местонахождение кремневых и кварцитовых артефактов. Предполагается, что обнаружена мастерская первичной обработки камня рядом с выходом сырья. Очевидно, мастерская функционировала длительное время на протяжении разных исторических эпох. Коллекцию находок составляют отщепы, нуклеидные обломки и нуклеусы, а также незначительное количество орудий труда. Среди находок следует упомянуть фрагменты средневековой керамики.

Пеляшенко К. Ю. (ХИМ) «Раскопки городища скифского времени у с. Циркуны». Продолжены многолетние раскопки Циркуновского городища. В 2015 г. экспедиция вела исследования в двух направлениях. Было продолжено изучение жилой территории городища, а также исследование фортификационных сооружений. В ходе раскопок получена информация о характере внутренней застройки городища, обнаружены остатки хозяйственных построек. В коллекцию артефактов скифского времени из культурного слоя и археологических комплексов вошли фрагменты лепной посуды, изделия из глины, железные и каменные орудия труда, бронзовые наконечники стрел. Важную информацию для понимания древней техники строительства оборонительных сооружений удалось получить, осуществив разрез эскарпа восточного склона мыса городища.

Аксенов В. С. (ХИМ) «Исследования катакомбного могильника у с. Верхний Салтов». В 2015 г. совместная экспедиция ХИМ и исторического факультета ХНУ имени В. Н. Каразина продолжила исследования на Верхне-Салтовском IV могильнике. За время работ вскрыта площадь 132 кв. м, исследовано полностью три катакомбных захоронения (№ 126, 127, 129), вскрыт дромос незаконченной катакомбы (№ 128), дромос катакомбы № 130, исследована погребальная камера катакомбы № 131. В погребениях были найдены личные украшения, элементы поясной гарнитуры, предметы вооружения, керамические сосуды.

Археологи дочернего предприятия «Слободская археологическая служба» Государственного предприятия «Охранно-археологическая служба Украины» при Институте археологии НАНУ (ДП ОАСУ «САС») совместно со специалистами других учреждений и организаций проводили исследования памятников преимущественно средневекового времени.

Лаптев А. А. (ДП ОАСУ «САС») «Дослідження Бочковського могильника салтівської культури у 2014–2015 рр.». В 1961 г. В. К. Михеев обнаружил Бочковский могильник в Волчанском районе Харьковской области. Тем не менее, лишь в 2014 г. здесь были проведены первые раскопки. По итогам двух полевых сезонов вскрыто 362 кв. м площади могильника и обнаружено 13 разноплановых комплексов. На открытой территории преобладают ингумации в ямах с деревянными конструкциями. Обнаружена также катакомба, заготовка дромоса, погребение черепа. В захоронениях найдены украшения, предметы быта, посуда, обломки монет. Нумизматический материал, обнаруженный в четырех комплексах, датирует могильник первыми десятилетиями IX в.

Голубева И. В., Голубев А. М. (ДП ОАСУ «САС»); Государственный историко-архитектурный заповедник в г. Славяногорск, Славянский краеведческий музей) «Археологічні розвідки у Слов'янському районі Донецької області у 2015 р.». На Маяцком городище и его окраинах проведена шурфовка для определения границ поселения золотоордынского времени и интерпретации находок культовой пластики времен Киевской Руси. В Теплинском лесу изучено два тайника и обнаружен шаманский бронзовый идол половецкого времени. В урочище Государев Яр найдено кремационное погребение и тайник с орудиями труда, керамическими изделиями, конской сбруей, оставленный носителями салтовской культуры. Удалось установить ориентировочные границы памятника, который атрибутирован как могильник салтовской культуры.

Голубева И. В., Окатенко В. М. (ДП ОАСУ «САС») «Рятивні археологічні дослідження Харківської фортеці у 2015 р.». Охранные раскопки проводились на территории детинца харьковской крепости (ул. Университетская, 16). Изучались культурный слой, остатки жилых и хозяйственных сооружений времен Золотой Орды

и казатчины. Усадьба первых переселенцев — кузнеца и ткачихи — датируется серединой XVII в. К особым находкам сезона следует отнести археологически целые керамические изделия, фрагмент костяного гребня, остатки текстиля, серебряные, бilonовые и медные монеты стран Западной Европы и Московского царства.

Окатенко В. М., Голубев А. М. (ДП ОАСУ «САС») *«Археологічні дослідження (наукові експертизи і розвідки) ДП ОАСУ “Слобідська археологічна служба” на території м. Харків та Харківської обл. у 2015 р.»*. В 2015 г. во время проведения научных экспертиз на территории Харькова сотрудниками «Службы» зафиксированы культурные наслоения конца XVIII в. по переулку Саммеровскому, а также отдельные предметы второй половины XVII в. на ул. Нетеченской. Обследовано состояние курганов «Турецкая могила» и «Горизонт», которые продолжают разрушаться.

В Богодухове зафиксировано поселение «эпохи бронзы — раннего железа», а на территории Кранокутского и Сахновщинского районов осмотрены и зафиксированы GPS курганные захоронения.

«Служба» провела тематические разведки. В Чугуевском районе осмотрено скифское городище «Кочеток II», рядом с которым обнаружено два поселения с зольниками, которые получили названия «Кочеток» и «Бабчанка». Рядом с зольниками обнаружено два небольших салтовских кремационных могильника с аналогичными названиями. Изучено несколько погребений. Дополнительно исследовалось городище «Смородское», рядом с которым зафиксированы новые поселения с зольниками. Осмотрен Перекипский вал, снят план курганного могильника. Изучены оборонительные сооружения и снят план скифского городища «Старые Валки», которое расположено в лесу, вблизи вала. В ходе разведок собран подъемный материал конца VII—VI вв. до н. э. (наконечники стрел, шпильки, конская упряжь), проведена шурфовка, начата съемка плана большого поселения (более 30 зольных насыпей), которое смыкается с указанным городищем. Во время разведок обнаружен большой кремационный могильник салтовской культуры у села Нижний Бишкин, изучено два погребения.

Колода В. В. (ХНПУ имени Г. С. Сковороды) *«Работы Средневековой археологической экспедиции ХНПУ имени Г. С. Сковороды»*. В 2015 г. экспедиция продолжила изучение городища в с. Мохнач Змиевского р-на Харьковской обл. и селища Мохнач-II в 3,5 км на север от него. На городище изучено около 650 кв. м. Среди выявленных 12 комплексов хазарского времени особый интерес вызывают шесть жилищ, одно из которых относится к редкому типу круглых в плане сооружений. В единственной хозяйственной яме скифского времени выявлены остатки восьми горшков. Кроме того, в культурном слое обнаружены артефакты различных категорий: орудия труда, предметы быта и культа, оружие, части лошадиной упряжи. На салтовском селище Мохнач-II проведены топографические и спасательные работы.

Шрамко И. Б., Задников С. А. (ХНУ имени В. Н. Каразина) *«Исследование Бельского городища в 2015 г.»*. Скифская экспедиция Харьковского университета продолжала изучение Бельского городища. На территории Восточного укрепления обнаружены десять хозяйственных комплексов, получен интересный материал V—IV вв. до н. э. На Западном укреплении исследовался зольник № 13. Установлены границы раскопа 1906 г., открыты хозяйственные, жилые и культовые объекты VII — начала V вв. до н. э. Среди материалов раскопок следует выделить находки артефактов, характеризующие материальную культуру населения: лепную посуду, изделия из железа, бронзы и других материалов. Наибольший интерес представляют предметы античного импорта, в частности изделия из керамики и металла.

Любичев М. В., Шульце Э., Мызгин К. В., Варачева К. Г. (ХНУ имени В. Н. Каразина) *«Исследования Германно-Славянской археологической экспедиции в 2015 г.»*. Германно-Славянская археологическая экспедиция продолжила исследования памятников поздне римского времени (III—V вв. н. э.) на территории Харьковской области. В частности, продолжались раскопки поселения и могильника черняховской культуры у с. Войтенки Валковского р-на (это был двенадцатый год исследований на этом археологическом

памятнике). Во время раскопок поселения на площади 400 кв. м были исследованы 11 ям и остатки семи углубленных и наземных объектов, в том числе, вероятно, производственного назначения, сделаны интересные находки в культурном слое. На раскопках могильника исследовано семь погребений-ингумаций. Среди могильников черняховской культуры памятник у с. Войтенки является самым крупным восточнее р. Днепр.

Важным этапом работы экспедиции в 2015 г. стали исследования на могильнике у пгт Зачепилровка, который продолжает разрушаться не санкционированной разработкой карьера (к сожалению, в период осени 2014 — весны 2015 гг. карьером была разрушена значительная часть этого уникального памятника археологии нашей области). Однако работами экспедиции в отчетный период исследовано 19 погребений (семь ингумаций и 12 кремаций), при том, что остатки трех погребений были обнаружены и исследованы в стенке карьера или среди глыб отколотого грунта.

На выставке находок полевых исследований 2015 г.

X научная конференция-презентация, проведенная под эгидой Харьковского историко-археологического общества, получила высокую оценку научной общественности города, вызвала положительный отклик в средствах массовой информации. Выставка артефактов продолжила свою работу более месяца. С достижениями харьковских археологов смогли ознакомиться посетители Музея археологии ХНУ: научные работники и преподаватели, студенты и школьники, любители древностей и краеведы.

С. В. Дьячков

С. В. Іванова, В. В. Отрощенко

Археолог, історик, педагог

Геннадій Миколайович Тощев

Здається, зовсім нещодавно був 60-річний ювілей Геннадія Миколайовича Тощева, а йому вже 65. І він все такий же, майже й не змінився. Все так само копає, все так само навчає молодь, і лише на його ентузіазмі регулярно бачить світ авторитетне фахове видання «Старожитності Степового Причорномор'я та Криму». Народившись 25 лютого 1951 року у м. Пологи Запорізькій області, він, зрештою, й повернувся на рідну йому землю, де вже 30 років працює в Запорізькому національному університеті.

Але торував здібний юнак свій тернистий шлях у науку в Одесі, де закінчив Одеський державний (нині — національний) університет ім. І. І. Мечнікова. Далі була праця учителем у сільській школі с. Трапівка на Одещині, де за три роки педагог-початківець створив краєзнавчий музей, який свого часу посів перше місце серед шкільних музеїв України. У 1977 р. він повернеться до Трапівки знову, але вже в іншому статусі — начальника загону Дунай-Дністровської експедиції Інституту археології АН УРСР, а ще й аспіранта цієї установи, учня легендарної С. С. Березанської. Десять важких років, аж до повернення на Запоріжжя, він працював у різних археологічних експедиціях Одеської області, розкопував кургани в зонах новобудов. Ювіляр власноручно розчистив, мабуть, більше поховань, ніж будь-хто в профільному Інституті. Адже, по-перше, він майже «жив» у полі — бо не мав в Одесі ані квартири, ані реєстрації. Тому й виїжджав до експедиції ранньої весни, а повертався вже притрушений снігом, аби до наступної зимувати на холодних дачах своїх знайомих. По-друге, він не страждав «зірковою хворобою», працюючи і лопатою, і ножом, і пензликом. Бо вела його по життю нестримна любов до археології. Влітку — лопата, а взимку — наукові звіти та робота над дисертацією, яку він писав на зимовій дачі, увічнивши своєю звитягою 9-ту станцію Великого Фонтану.

В Одесі Гелік, як його ніжно іменують друзі, зробив дві великі справи: створив зі Світланою Андрух творчу археологічну родину та захистив кандидатську дисертацію

@ С. В. Іванова, В. В. Отрощенко, 2016

Г. Тощев, студент 3 курсу історичного факультету Одеського державного університету, 1970 р.

«Середній період бронзового віку Північно-Західного Причорномор'я» (1982). Хоча її захист мав місце в Києві, але виконувалася вона у Відділі археології Північного Причорномор'я Інституту археології АН УРСР. Утім, весела й легковажна Одеська археологічна спільнота не надто шанувала свого талановитого вихованця, так і не посприявши отриманню молодою науковою родиною житла. Ситуацію безвиході допомогла вирішити щаслива зустріч зі земляком — знаним українським істориком Федором Григоровичем Турченком, що запросив перспективне подружжя до праці в Запорізький державний університет, де він очолював історичний факультет. До появи одеситів у цьому виші пробував свої сили не один перспективний археолог, але, нюхнувши червоного димку та звідавши інших принад місцевої специфіки, доволі швидко змінював обране місце праці та проживання. Наступних шукали аж у далеко-

му Кемерові, та все марно. Зрештою, що потрібно археологові для щастя? Улюблена робота та власний дах над головою. Те й інше забезпечив подружжю університет, який з часом доріс до національного.

Залік в археологічній експедиції на Мамай-горі, 2013 р.

Поява креативних особистостей розворушила провінційний ритм археологічного життя за Порогами. Амбітні проекти зрілого вже археолога Г. Тощева органічно вписалися в плани молодого університету. Швидко з'являються археологічні лабораторія, експедиція, серійне видання та представницькі міжнародні конференції. Так на мапі нашої країни постав новий археологічний центр. Великою мірою все це є особистою заслугою ювіляра. У Запоріжжі він доволі швидко стає доцентом й очолює археологічну лабораторію при історичному факультеті. Логічним підґрунтям лабораторії стає новостворена археологічна експедиція. Невтомний Гелік розпочинає багаторічні розкопки на унікальному об'єкті археології — Мамай-горі, що все ще вивисується понад Кам'янським городищем Великої Скіфії. Ось уже 30 років експедиція ЗНУ, керована Г. Тощевим, продовжує розкопки Мамай-гори та великого ґрунтового цвинтаря Мамай-Сурка. Роботи провадяться в умовах нещадної спеки й повзучого руйнування славної гори водами Каховського болота. Гора пішла заколами й приречена на остаточне руйнування, а завдання археологів — урятувати те, що ще вціліло на її маківці. Ювіляр зумів організувати не лише розкопки унікальних комплексів Мамай-гори, але й оперативно видавати матеріали розкопок експедиції. Наразі вже є «Могильник Мамай-гора», томи 1–4 (співавтор — С. І. Андрух). Іноді здається, що ювілярові патрує дух могутнього Мамає, який ще в XIV ст. кидав з Великого Лугу виклик ханові Тохтамишу в Сарай-Берке та його холопам у Москві.

Ніяк не можна обійти увагою кримський вектор археологічної активності ювіляра, де він проводив розкопки поселення Планерське та степових могил. Лишаючись перш за все науковцем, Г. М. Тощев розв'язує надскладні проблеми бронзової доби Надчорномор'я. Він видав ключові матеріали кемі-обинської культури, які лишалися в домашньому архіві А. О. Щепинського й активно включився в дискусію щодо таксономічного рангу цього яскравого явища доби ранньої бронзи. Віддаючи чимало зусиль вивченню західного ареалу катакомбної культурної спільноти та пам'яток кам'янсько-левенцівського типу на сході Криму, дослідник обстоє виділення кам'янсько-планерської археологічної культури. Не чужа для науковця й гостра проблематика сабатинівської та білозерської культур. Своє бачення наукових проблем бронзової доби дослідник втілює у розлогій монографії «Крым в эпоху бронзы» (2007), що має втілитися в захист докторської дисертації. Послідовно працюючи над розширенням доступності джерельної бази археології, ювіляр, за участю О. Є. Кислого, В. А. Колотухіна, С. Г. Колтухова, видав у Запоріжжі три томи публікацій «Курганные древности Крыма» (1994, 1998, 2000).

Але чи не найулюбленішим дітищем Г. М. Тощева як автора та відповідального редактора є серійне видання «Старожитності Північного Причорномор'я та Криму». Від 1990 р. вже вийшли друком 17 томів цієї серії. Внесок Геннадія Миколайовича в археологію — не тільки у досліджених пам'ятках, статтях чи дисертаціях, але й у тому, що багато розкопаних співробітниками Одеського відділу ІА НАНУ курганів було введено до наукового обігу саме завдяки йому. Який би номер «Старожитностей Північного Причорномор'я та Криму» (ССПК) не відкрити — майже в кожному є публікація тієї чи іншої пам'ятки з Одещини. Всіх запрошував, а якщо автор розкопок чомусь не мав можливості підготувати до друку матеріал — робив

Конференція в м. Алушта, 2011 р.

усе самотужки. І нехай то був жовтий газетний папір, нехай малюнки не завжди чіткі, але у важкі 90-ті роки це було одне з перших серійних археологічних видань нашої держави. Нині воно стало більшим за форматом, аналітичнішим й було обґрунтовано внесене до списку Департаменту атестації кадрів, а нещодавно й відзначило свій 25-річний ювілей.

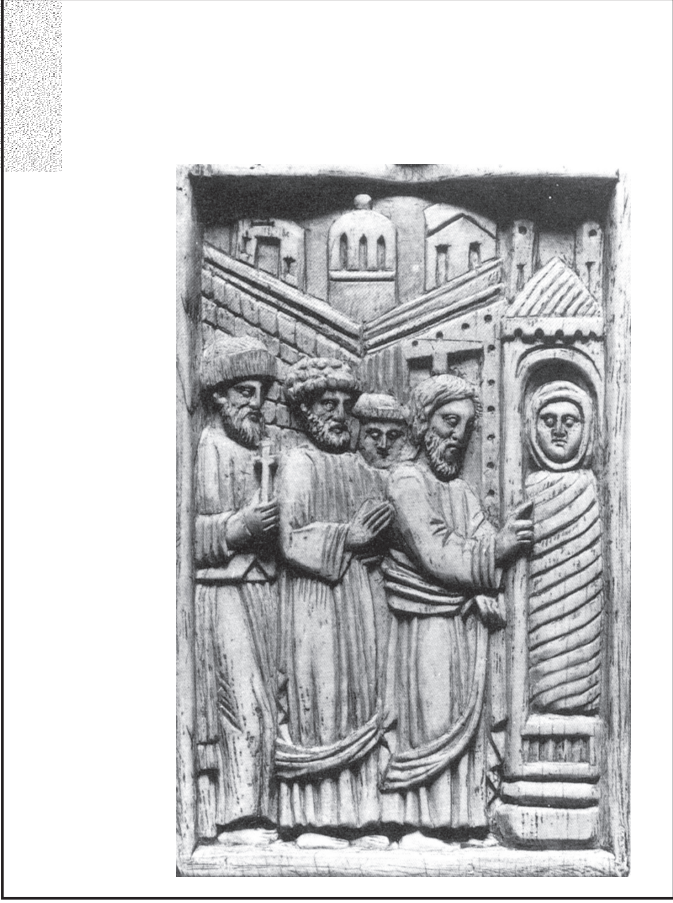
Лекційна та експедиційна робота не обмежують коло зацікавлень дослідника. Він є людиною, яка постійно ініціює й реалізує нові археологічні проекти. Серед них організація читань пам'яті видатного російського скіфолога Б. М. Гракова — дослідника Кам'янського городища й численних давніх могил на Запоріжжі. У 1989, 1994, 1999, 2004 та 2009 рр. відбулося п'ять граковських читань. Вони набули статусу міжнародних конференцій, з неодмінним виданням їхніх матеріалів. У 1990 р. Г. М. Тощев організував і успішно провів перший семінар із проблем катакомбної культурної спільноти. 1998 р. він же ініціював заочний семінар «Проблемы изучения катакомбной культурно-исторической общности и культурно-исторической общности многоваликовой керамики» з резонансним виданням його матеріалів.

Ювіляр лишається активним організатором наукового та навчально-виховного процесів в археології Запоріжжя. Він виплекав генерацію молодих науковців, які пов'язали свою долю з археологією (Л. А. Спіцина, М. В. Єльников, Г. І. Шахров, О. В. Дровосекова, О. В. Тубольцев та ін.). На матеріалах могильника Мамай-Сурка захистили кандидатські дисертації М. Єльников та київський антрополог Л. Литвинова. Важко переоцінити роль Г. М. Тощева в охороні пам'яток археології краю. Від 1991 р. він почесний член Українського товариства охорони пам'яток історії та культури. Не оминати увагою й багаторічну роботу ювіляра в редакційній колегії провідного фахового журналу «Археологія».

Вже не раз ми чули, що це вже все. Фініш! Не буде більше журналу, експедиції, конференцій! Але настає літо — і знов виїжджає на Мамай-гору до експедиції студентська практика, а далі, за рік-другий формується черговий випуск ССПК й, звичайно ж, організується наступна міжнародна конференція. Геннадія Миколайовича знають не тільки українські археологи. Він завжди бажаний гість на міжнародних симпозіумах та семінарах у Румунії, Молдові, Польщі, працює в актуальних українсько-польських проектах.

Щиро зичимо Геннадію Миколайовичу міцного здоров'я та творчої наснаги!

M e m o r i a

В. С. Аксёнов, В. М. Ряполов

Александр Александрович Тортика (1967–2015)

*«Наше время, иное, лихое, но счастье, как встарь, ищи!
И в погоню летим мы за ним, убегающим, вслед.
Только вот в этой скачке теряем мы лучших товарищей...»*

В. С. Высоцкий

А. А. Тортика.
Нетайловский могильник
(2013 г.)

Утром 14 декабря 2015 года из Бахчисарая пришла страшная весть — скоропостижно скончался наш друг и коллега, доктор исторических наук, профессор Александр Александрович Тортика. Данная весть, несмотря на холодное снежное зимнее утро, поразила нас как гром с ясного неба, ибо ушел из жизни искренний, бескорыстный человек, верный товарищ, талантливый исследователь, молодой ученый, который только подходил к вершине своей научной карьеры.

Александр Александрович Тортика родился 29 сентября 1967 года в семье харьковских интеллигентов. Его мать Тортика Виктория Ивановна до выхода на пенсию занималась научными разработками в области пищевой промышленности. Отец Тортика Александр Степанович на протяжении 48 лет является старшим научным сотрудником Харьковского физико-технического института.

В 1974 г. Саша Тортика поступил в СШ № 141 г. Харьков, которую успешно закончил в 1984 году. В школьные годы у него ярко проявились способности к гуманитарным наукам. Поэтому, по совету отца, шестиклассник Саша Тортика начинает посещать археологический кружок Харьковского дворца пионеров имени П. П. Постышева, которым руководили известный в городе археолог-скифолог Вера Евгеньевна Радзиевская и специалист по черняховской культуре Евгений Николаевич Петренко. Под их руководством школьник Саша Тортика принимал участие в раскопках черняховского могильника у с. Родной Край, Коломакского и Бельского городищ скифской культуры в составе различных, в том числе и университетских, экспедиций. Для Александра эти первые археологические раскопки оказались судьбоносными, во многом определившими весь его дальнейший жизненный и научный путь.

@ В. С. Аксенов, В. М. Ряполов, 2016

В 1984 г. А. А. Тортика поступил на исторический факультет Харьковского государственного университета им. А. М. Горького. Однако после второго курса, в июне 1986 г., А. А. Тортика был призван на срочную службу в Вооруженных Силах СССР и прослужил до июня 1988 года. За время службы А. А. Тортика досконально освоил специальность плиточника, монтажника сантехнического оборудования и кузнеца. Навыки строительных специальностей в экономически сложные 90-е гг. XX ст. неоднократно помогали ему зарабатывать дополнительные средства для семьи и на нужды исследовательской деятельности.

После демобилизации из армии А. А. Тортика возобновляет учебу на историческом факультете ХГУ им. А. М. Горького, специализируясь по историографии, источниковедению и археологии, который успешно закончил в июне 1991 года.

В университетские годы бесшумным наставником и учителем, а со временем благожелательным коллегой и близким товарищем для Александра Александровича стал ведущий харьковский археолог-салтовед профессор Владимир Кузьмич Михеев. Благодаря его руководству уже в студенческие годы А. А. Тортика смог проявить поразительную трудоспособность, скрупулезность в анализе исторического и археологического материала, внимательное отношение к мелочам и неумное стремление познать истину. Благодаря общению с В. К. Михеевым и работе в средневековых экспедициях университета у Александра Александровича появилось четкое представление о том, какое научное направление он будет разрабатывать.

После окончания ХГУ молодого историка направили на работу в Харьковский государственный институт культуры (ныне Харьковская государственная академия культуры — ХГАК), где он начинает профессиональную трудовую деятельность в должности преподавателя кафедры всеобщей истории (ныне кафедры музееведения и памятниковедения). Здесь он вскоре занимает должность старшего преподавателя (1997 г.), становится профессором (2008 г.), а потом и заведующим кафедрой музееведения и памятниковедения (2008 год). Должность заведующего кафедрой Александр Александрович оставляет в 2012 г. в связи с семейными обстоятельствами. За 24 года педагогической деятельности Александр Александрович разработал и читал восемь учебных курсов и спецкурсов, руководил практикумом и практиками. Для пяти курсов и спецкурсов он успел опубликовать авторские программы и методические материалы. Большой популярностью у студентов пользуется сборник авторских деловых игр к учебному курсу «Научное комплектование, учет и хранение музейных фондов».

Параллельно с преподавательской деятельностью Александр Александрович активно занимается научной работой. С 1994 по 1999 г. он был соискателем кафедры историографии, источниковедения и археологии. Под руководством профессора В. К. Михеева А. А. Тортика написал кандидатскую диссертацию по теме «Историческая география Болгарии Кубрата (630–660 гг.): методика эколого-демографического исследования кочевых обществ средневековья», которую успешно и защитил 10 мая 2000 года в Институте востоковедения им. А. Крымского НАН Украины. В своем диссертационном исследовании Александр Александрович, основываясь на письменных и археологических источниках, данных этнологии и демографии, не только реконструировал наиболее вероятный маршрут перекочовки праболгарских племен в пределах Северного Причерноморья, Крыма и Прикубанья, но и попытался определить возможную численность праболгарского населения в степных районах юга Восточной Европы. Кроме того, важнейшим достижением Александра Александровича можно считать разработку собственной авторской методики исследования кочевых сообществ эпохи раннего средневековья.

В октябре 2002 г. А. А. Тортика поступил в докторантуру ХГАК, не прекращая педагогической деятельности. 2 марта 2007 года А. А. Тортика в специализированном совете Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина защитил

А. А. Тортика, В. М. Ряполов, В. С. Аксенов, А. Щимаев. Нетайловский могильник (2008 г.)

докторскую диссертацию по теме «Алано-болгарское население Северо-западной Хазарии в этносоциальном и геополитическом пространстве юга Восточной Европы».

После защиты докторской диссертации с 2008 г. по 2015 г. профессор А. А. Тортика опубликовал 19 научных и семь учебно-методических работ и таким образом доводит количество своих публикаций до 135 — в том числе монография, 116 научных статей и материалов конференций, 16 учебно-методических работ и два учебных пособия. Без преувеличения можно утверждать, что он стал маститым ученым, специализирующимся на изучении кочевых обществ средневековья, широко известным среди специалистов Украины, ближнего и дальнего зарубежья. А. А. Тортика был членом специализированного ученого совета ХГАК по специальности «Книговедение, библиотекосведение и библиографоведение», а также членом специализированного ученого совета ХНУ имени В. Н. Каразина по специальности «Всеобщая история». Кроме того, Александр Александрович трудится в редакционных коллегиях «Дриновского сборника» и «Хазарского альманаха», а в последнем выполняет еще и обязанности заместителя главного редактора.

Школьный интерес Александра Александровича к археологии во время работы в ХГАК проявился в том, что любимой его дисциплиной были «Основы археологии». Их преподавание профессор А. А. Тортика удачно сочетал с чтением спецкурса по методике археологических разведок и раскопок, а также с организацией и проведением летней полевой археологической практики. В разные годы студенты под руководством Александра Александровича участвовали в раскопках Хотмыжского, Крапивинского и Змиева городищ древнерусской культуры, селища Бабыя Левада салтово-маяцкой культуры близ городища Гайдары, селища Нетайловка-1 и Нетайловского могильника салтово-маяцкой культуры. Именно в экспедициях наиболее отчетливо проявлялась забота о студентах. К их воспитанию Александр Александрович подходил ответственно и без лишнего формализма. Выпускники музейного отделения помнят его как мудрого

наставника, задушевного собеседника, великолепного чтеца стихов отечественных и зарубежных авторов, певца, гитариста и заядлого рыболова.

В начале осени 2014 года профессору А. А. Тортике поступило предложение перейти на работу в Научно-исследовательский центр истории и археологии Крыма при Крымском федеральном университете им. В. И. Вернадского, что он и делает в октябре 2014 года. Принимая столь трудное для себя решение, Александр Александрович надеялся, что сбудется его давняя мечта — полностью посвятить себя исключительно научной работе. Однако внезапная преждевременная смерть в ночь с 13 на 14 декабря 2015 года из-за скоротечной тяжелой болезни трагически помешала ее осуществлению. Из жизни ушел совсем еще молодой ученый, оставив в значительной степени неосуществленными замыслы научных исследований и новых публикаций их результатов.

Харьковские болгаристы и археологи сочли необходимым в рамках проведения Международной научной конференции «VIII Дриновские чтения», что проходила 29–31 марта 2016 года в Харьковском национальном университете имени В. Н. Каразина, открыть выставку «Протоболгарські старожитності на берегах Сіверського Дінця», которая была посвящена памяти нашего коллеги, профессора А. А. Тортики. Наряду с материалами из праболгарских могильников салтово-маяцкой культуры с территории Харьковской области, в раскопках которых принимал участие Александр Александрович, отдельный экспозиционный модуль был посвящен его жизни и научной деятельности.

Научные, деловые, организаторские и личные человеческие качества выделяли профессора А. А. Тортику из общего ряда людей. Он воспринимался окружающими как необычайно самобытная, талантливая личность, до щепетильности порядочная и верная служению отечественной науке, культуре и образованию. Светлая ему память!

Открытие выставки «Протоболгарські старожитності на берегах Сіверського Дінця».
Выступает доктор ист. наук, профессор С. И. Посохов

Список сокращений

АА	— Археологический альманах, Донецк
АВУ	— Археологічні відкриття в Україні, К.
АДУ	— Археологічні дослідження в Україні, К.
АЛЛУ	— Археологічний літопис Лівобережної України, Полтава
АМСУ	— Академія митної служби України, Дніпропетровськ
АН СССР	— Академія наук СССР, М.
АН УРСР	— Академія наук УРСР, К.
АО	— Археологические открытия, М.
АОН	— Археологические открытия на новостройках, М.
АП УРСР	— Археологічні пам'ятки УРСР, К.
АСГЭ	— Археологический сборник Государственного Эрмитажа, СПб.
БАН	— Болгарская Академия наук, София
БРЭ	— Большая Российская энциклопедия
ВВ	— Византийский временник, М.
ВГУ	— Воронежский государственный университет
ВДИ	— Вестник древней истории, М.
ВЕ	— Вестник Европы, М.; СПб.
ВНК	— Всероссийская нумизматическая конференция
ВУАК	— Всеукраїнський археологічний комітет, К.
ВУАН	— Всеукраїнська Академія наук
ВХДАК	— Вісник Харківської державної академії культури
ВХУ	— Вестник Харьковского университета
ВЯ	— Вопросы языкознания, М.
ГАХО	— Государственный архив Харьковской области
ГПАНБ	— Годишник на Пловдивската народна библиотека, Пловдив
ГПАНМ	— Годишник на Пловдивския Народен музей, Пловдив
ГСУ	— Годишник на Софийския университет, София
ДГ	— Древнейшие государства Восточной Европы, М.
ЖМНП	— Журнал Министерства народного просвещения, СПб.
ИА НАНУ	— Институт археологии НАН Украины
ИАК	— Известия императорской археологической комиссии, СПб.
ИБИД	— Известия на Българското историческо дружество, София
ИИБЕ	— Известия на Института за български език, София
ИИИ	— Известия на Института за история, София
ИИМК РАН РО	— Институт истории материальной культуры Российской Академии наук, рукописный отдел
ИИМК РАН	— Институт истории материальной культуры Российской Академии наук, СПб.

- ИНИМ — Известия на Националния исторически музей. София
- ИНМ-Бургас — Известия на Народния музей, Бургас
- ИП — Исторически преглед, София
- ИРАИК — Известия Русского Археологического института в Константинополе, София
- ИРАИМК — Известия Российской Академии истории материальной культуры, СПб. (Пг.)
- ИРИМ-Русе — Известия на Регионален исторически музей, Русе
- ИТУАК — Известия Таврической ученой архивной комиссии, Симферополь
- ІА НАНУ — Інститут археології НАН України
- КЗ ВУАК — Коротке звітлення Всеукраїнського археологічного комітету, К.
- КСИА — Краткие сообщения Института археологии АН СССР, М.
- КСИА РАН — Краткие сообщения Института археологии РАН, М.
- КСИИМК — Краткие сообщения Института истории материальной культуры, М.; Л.
- КСОАО — Краткие сообщения Одесского археологического общества
- МАЭСУ — Музей археологии и этнографии Слободской Украины, Х.
- МГУ — Московский государственный гуманитарный университет
- МИА — Материалы и исследования по археологии СССР, М.; Л.
- НА ІА НАНУ — Науковий архів Інституту археології НАН України, К.
- НА ЦОДПА — Науковий архів Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації, Полтава
- НА — Научный архив
- НАВ — Нижневолжский археологический вестник, Волгоград
- НАН України — Національна академія наук України, К.
- НМІУ — Національний музей історії України, К.
- НС — Нумизматика и сфрагистика, М.
- НЭ — Нумизматика и эпиграфика, М.
- ОНУ — Одеський національний університет імені І. І. Мечникова
- ОР ЦНБ ХНУ — Отдел рукописей Центральной научной библиотеки Харьковского национального университета им. В. Н. Каразина
- ПСРА — Полное собрание русских летописей, М.
- ПФА РАН — Петербургский филиал архива РАН
- РА — Российская археология, М.
- СА — Советская археология, М.
- САИ — Свод археологических источников, М.; Л.
- СбНУНК — Сборник за народни умотворения, наука и книжнина. София
- СВ — Средние века, М.
- СПФРАН — Санкт-Петербургский филиал архива РАН
- СумДПУ — Сумський державний педагогічний університет ім. А. С. Макаренка
- СЭ — Советская этнография, М.
- УТОПК — Українське Товариство охорони пам'яток історії та культури, К.
- ХИМ — Харьковский исторический музей
- ХрАМ — Хроніка археології та мистецтва, К.

- ХСб — Херсонесский сборник, Севастополь
- ЦОДПА — Центр охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації, Полтава
- ЦП НАНУ — Центр пам'ятокознавства НАН України і Українського Товариства охорони пам'яток історії та культури, К.
- ЭСБЕ — Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона
- AA — Acta Archaeologica, Copenhagen
- AA — Archäologische Anzeiger, Berlin
- AAHung. — Acta antiqua Academiae scientiarum Hungaricae, Budapest
- AB — Analecta Bollandiana, Bruxellis; Paris
- AB — Archäologische Beiblatt, Wien
- AE — L'Année Épigraphique, Paris
- AJA — American Journal of Archaeology, Boston
- AMM — Acta Militaria Mediaevalia, Krakow; Rzeszow; Sanok
- BerRGK — Bericht der Römisch-Germanischen Kommission, Frankfurt a. M.
- BS — Byzantinoslavica, Prague
- CAH — The Cambridge Ancient History
- CHI — The Cambridge History of Iran
- CIG — Corpus Inscriptionum Graecarum / ed. A. Boeckh, Berlin
- CIL — Corpus Inscriptionum Latinarum / ed. Th. Mommsen e. a., Berlin
- CQ — The Classical Quarterly, Cambridge
- Der kleine Pauly — Der kleine Pauly. Lexikon der Antike, Stuttgart; München
- DOP — Dumbarton Oaks Papers, Washington
- FHG — Fragmenta Historicorum Graecorum, Paris
- IGBR — Inscriptiones graecae in Bulgaria repertae / ed. G. Mihailov. Sofia
- IGRR — Inscriptiones graecae ad res Romanas pertinentes / ed. R. Cagnat e. a., Paris
- IOSPE, I² — Inscriptiones Antiquae Orae Septentrionalis Ponti Euxini: Graecae et Latinae / ed. V. V. Latyshev. — Vol. I. — Ed. II. — Petropolis, 1916
- IPE — Inscriptiones Antiquae Orae Septentrionalis Ponti Euxini Graecae et Latinae / ed. B. Latyshev, Petropolis
- ISM — Inscriptiile din Scythia Minor grecești și latine / Culese D. M. Pippidi, I. Stoian, E. Doruțiu-Boilă, București
- IstMitt — Istanbuler Mitteilungen, Tübingen
- JDAI — Jahrbuch des Deutschen Archaeologischen Instituts, Berlin
- JHS — The Journal of Hellenic Studies, Cambridge
- JOB — Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik, Wien
- KST — Kazi Sonuçları Toplantısı, Ankara
- OCP — Orientalia Christiana Periodica, Roma
- PG — Patrologiae cursus completus. Series graeca, accurent J.-P. Migne. Patrologiae graeca, Paris
- PZ — Prähistorische Zeitschrift, Berlin
- RE — Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft / Hrsg. G. Wissowa, W. Kroll, K. Mittelhaus e. a., Stuttgart; München
- RRC — Crawford M. H. Roman Republican Coinage. — 2 Volumes. — Cambridge, 1974

- RSC — *Seaby H. A. Roman Silver Coins. — 5 Volumes. — London, 1978–1987*
- SCIV — *Studii și cercetări de istorie veche, București*
- SCIVA — *Studii și cercetări de istorie veche și arheologie, București*
- SHA — *Scriptores Historia Augustae*
- TAD — *Türk Arkeoloji Dergisi, Ankara*
- TAPA — *Transactions of the American Philological Association, Baltimore*
- TTK — *Türk Tarih Kongresi-Tebliğler*

Наши авторы

- Аксёнов Виктор Степанович** — Харьковский исторический музей имени М. Ф. Сумцова, заведующий отделом археологии; кандидат исторических наук; aksyonovviktor@gmail.com
- Бабенко Леонид Иванович** — Харьковский исторический музей имени М. Ф. Сумцова, старший научный сотрудник отдела археологии; babenkoleonid@yandex.ua
- Буйнов Юрий Владимирович** — Харьковский национальный университет имени В. Н. Каразина, доцент кафедры историографии, источниковедения и археологии исторического факультета; кандидат исторических наук; buinoff@ukr.net
- Вахрамеева Анна Викторовна** — Донецкий национальный университет им. В. Стуса (г. Винница), аспирантка кафедры всемирной истории исторического факультета; Национальный музей украинского декоративного искусства (г. Киев), младший научный сотрудник; avro.ann@gmail.com
- Вус Олег Владимирович** — кандидат исторических наук, независимый исследователь (г. Львов); balkani2017@ukr.net
- Дидух Леся Николаевна** — Национальный музей истории Украины (г. Киев), отдел древнейшей и средневековой истории Украины, старший научный сотрудник; lesyadidux@gmail.com
- Домановский Андрей Николаевич** — Харьковский национальный университет имени В. Н. Каразина, доцент кафедры истории древнего мира и средних веков исторического факультета; кандидат исторических наук; andriy.domanovsky@karazin.ua; <http://orcid.org/0000-0001-8434-3374>
- Дьячков Сергей Владимирович** — Харьковский национальный университет имени В. Н. Каразина, доцент кафедры истории древнего мира и средних веков исторического факультета, директор Харьковского университетского лицея; кандидат исторических наук; dyachkovst@gmail.com; <http://orcid.org/0000-0001-7884-2572>
- Иванова Светлана Владимировна** — Институт археологии НАН Украины, ведущий научный сотрудник; доктор исторических наук; svi1956@gmail.com
- Кариков Сергей Анатольевич** — Национальный университет гражданской защиты Украины, доцент кафедры социальных и гуманитарных дисциплин; кандидат исторических наук; karikov.nucz@gmail.com; <https://orcid.org/0000-0001-5121-4103>
- Квитковский Виктор Игоревич** — Харьковская гуманитарно-педагогическая академия, преподаватель; viktor.kvitkovsky@yandex.ua; <https://orcid.org/0000-0002-2304-0430>
- Козленко Роман Александрович** — Николаевский национальный университет им. В. А. Сухомлинского, сотрудник лаборатории археологии и этнологии; rkhnovel@yandex.ua
- Колесников Константин Николаевич** — Университет таможенного дела и финансов, декан юридического факультета, заведующий кафедрой теории и истории государства и права, профессор; доктор исторических наук; kostiantyn.m.kolesnykov@gmail.com
- Колода Владимир Васильевич** — Харьковский национальный педагогический университет им. Г. С. Сковороды, доцент кафедры истории Украины, заведующий археологической лабораторией; кандидат исторических наук; koloda_v@rambler.ru

- Кройтор Роман Васильевич** — Университет Экс-Марсель, Средиземноморская лаборатория предистории Европы и Африки, Средиземноморский дом наук о человеке (Экс-ан-Прованс, Франция), ассоциированный научный исследователь; Институт зоологии Академии наук Молдовы (г. Кишинёв, Молдова), старший научный сотрудник; доктор биологии; romancroitor@europe.com; <https://orcid.org/0000-0003-4224-1251>
- Кулик Галина Михайловна** — Харьковский научно-методический центр охраны культурного наследия при Управлении культуры и туризма Харьковской областной государственной администрации, начальник отдела памятников археологии; sacaliba@yandex.ru
- Литовченко Сергей Дмитриевич** — Харьковский национальный университет имени В. Н. Каразина, доцент кафедры истории древнего мира и средних веков; кандидат исторических наук; litovchenkosd@gmail.com; <http://orcid.org/0000-0002-7602-9534>
- Махортых Сергей Владимирович** — Институт археологии НАН Украины, ведущий научный сотрудник отдела археологии раннего железного века Восточной Европы и Кавказа; доктор исторических наук; makhotykh@yahoo.com
- Непомнящий Андрей Анатольевич** — Крымский федеральный университет им. В. И. Вернадского (Симферополь), профессор, заведующий кафедрой исторических регионоведения и краеведения; доктор исторических наук; dr.aan@mail.ru; <https://orcid.org/0000-0002-4133-0124>
- Отрощенко Виталий Васильевич** — Институт археологии НАН Украины, ведущий научный сотрудник, заведующий отделом археологии энеолита и бронзового века Украины; доктор исторических наук; otrok_o@ukr.net
- Пуголовок Юрий Александрович** — Институт народоведения НАН Украины (г. Полтава), отдел палеогончарства Института керамологии, младший научный сотрудник; кандидат исторических наук; yuriy.puholovok@gmail.com; <https://orcid.org/0000-0002-7610-8005>
- Ручинская Оксана Анатольевна** — Харьковский национальный университет имени В. Н. Каразина, доцент кафедры истории древнего мира и средних веков исторического факультета; кандидат исторических наук; ruoks@mail.ru; <http://orcid.org/0000-0002-6776-1598>
- Ряполов Виктор Михайлович** — Харьковская государственная академия культуры, старший преподаватель кафедры музееведения и памятниковедения; rector@ic.ac.kharkov.ua
- Свистун Геннадий Евгеньевич** — Харьковский научно-методический центр охраны культурного наследия при Управлении культуры и туризма Харьковской областной государственной администрации, ведущий научный сотрудник отдела памятников археологии; sacaliba@yandex.ru
- Соболев Владимир Витальевич** — Киевский университет туризма, экономики и права, доцент кафедры социально-гуманитарных дисциплин; кандидат исторических наук; sobolev@me.com
- Сорочан Сергей Борисович** — Харьковский национальный университет имени В. Н. Каразина, профессор, заведующий кафедрой истории древнего мира и средних веков исторического факультета; доктор исторических наук; ssoro4an@yandex.ua; <https://orcid.org/0000-0001-9658-7931>
- Чепиженко Вадим Витальевич** — Одесский национальный университет имени И. И. Мечникова, преподаватель кафедры истории древнего мира и средних веков исторического факультета; аспирант; vadim.chepizhenko@ukr.net

Our Authors

- Aksyonov V.** — M. F. Sumtsov Kharkiv Historical Museum, Head of Department of Archeology; Ph.D. (History); aksyonovviktor@gmail.com
- Babenko L.** — M. F. Sumtsov Kharkiv Historical Museum, Senior Researcher of Department of Archeology; babenkoleonid@yandex.ua
- Buynov Yu.** — V. N. Karazin National University, Associate Professor of Department of Historiography, Source Studies and Archeology of School of History; Ph.D. (History); buinoff@ukr.net
- Chepizhenko V.** — Odessa I. I. Mechnokov National University, Lecturer of Department of Ancient and Medieval History of School of History; postgraduate student; vadim.chepizhenko@ukr.net
- Croitor R.** — Aix-Marseille University, Laboratoire méditerranéen de préhistoire Europe Afrique (LAMPEA), Maison méditerranéenne des sciences de l'homme (MMSH) (Aix-en-Provence, France), Associated Researcher; Institute of Zoology, Academy of Sciences of Moldova (Chisinau, Moldova), Senior Researcher; Doctor of Biology; romancroitor@europe.com; <https://orcid.org/0000-0003-4224-1251>
- Didukh L.** — National Museum of the History of Ukraine (Kiev), Department of the Ancient and Medieval History of Ukraine, Senior Researcher; lesyadidukh@gmail.com
- Dyachkov S.** — V. N. Karazin National University, Associate Professor of Department of the Ancient and Medieval History of School of History, Director of Kharkov University Lyceum; Ph.D. (History); dyachkovst@gmail.com; <http://orcid.org/0000-0001-7884-2572>
- Ivanova S.** — Institute of Archaeology NAS of Ukraine, Leading Researcher; Ph. D. (History); svi1956@gmail.com
- Karikov S.** — National University of Civil Defence of Ukraine, Associate Professor of Department of Social and Humanitarian Disciplines; Ph.D. (History); karikov.nuczu@gmail.com; <https://orcid.org/0000-0001-5121-4103>
- Kolesnykov K.** — University of Customs and Finance, Dean of Faculty of Law, Head of Department of Theory and History of State and Law, Professor; Doctor of Sciences (History); Vladimira Vernadskogo (Dzerzhinskogo) kostiantyn.m.kolesnykov@gmail.com
- Koloda V.** — H. S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University, Associate Professor of Department of History of Ukraine, Head of Archaeology Laboratory; Ph.D. (History); koloda_v@rambler.ru
- Kozlenko R.** — Mykolaiv V. O. Sukhomlynskyi National University, Employee of the Laboratory of Archaeology and Ethnology; rknoval@yandex.ua
- Kulik G.** — Kharkov Scientific and Methodological Center for the Protection of Cultural Heritage under the Administration of Culture and Tourism of the Kharkiv Regional State Administration, Head of Department of Archeology Monuments; sacaliba@yandex.ru
- Kvitkovskiy V.** — Kharkov Humanitarian-Pedagogical Academy, Lecturer; Rustavelli per., 7, Kharkov, Ukraine, 61050; viktor.kvitkovsky@yandex.ua; <https://orcid.org/0000-0002-2304-0430>

- Litovchenko S.** — V. N. Karazin National University, Associate Professor of Department of the Ancient and Medieval History; Ph.D. (History); litovchenkosd@gmail.com; <http://orcid.org/0000-0002-7602-9534>
- Makhortykh S.** — Institute of Archaeology NAS of Ukraine, Leading Researcher of Department of Early Iron Age Archeology of Eastern Europe and Caucasus; Doctor of Sciences (History); makhortykh@yahoo.com
- Nepomnyashchy A.** — V. I. Vernadsky Crimean Federal University (Simferopol), Professor, Head of Department of Historical Regional Studies and Local History; Doctor of Sciences (History); dr.aan@mail.ru; <https://orcid.org/0000-0002-4133-0124>
- Otroshchenko V.** — Institute of Archaeology NAS of Ukraine, Leading Researcher, Head of Department of Archeology of the Eneolithic and Bronze Age of Ukraine; Doctor of Sciences (History); otrok_o@ukr.net
- Puholovok Yu.** — Institute of Ethnology of NAS of Ukraine (Poltava), Department of Paleopottery of the Institute of Ceramology, Junior Researcher; Ph.D. (History); yuriy.puholovok@gmail.com; <https://orcid.org/0000-0002-7610-8005>
- Ruchinskaya O.** — V. N. Karazin National University, Associate Professor of Department of the Ancient and Medieval History of School of History; Ph.D. (History); ruoks@mail.ru; <http://orcid.org/0000-0002-6776-1598>
- Ryapolov V.** — Kharkiv State Academy of Culture, Senior Lecturer of Department of museology and monument studies; rector@ic.ac.kharkov.ua
- Soboliev V.** — Kyiv University of Tourism, Economics and Law, Associate Professor of Department of Social and Humanitarian Disciplines; Ph.D. (History); sobolev@me.com
- Sorochan S.** — V. N. Karazin National University, Professor, Head of Department of the Ancient and Medieval History of School of History; Doctor of Sciences (History); ssoro4an@yandex.ua; <https://orcid.org/0000-0001-9658-7931>
- Svistun G.** — Kharkiv Scientific and Methodological Center for Protection of Cultural Heritage under Administration of Culture and Tourism of the Kharkiv Regional State Administration, Leading Researcher of Department of Archeology Monuments; sacaliba@yandex.ru
- Vakhrameieva G.** — Vasyly' Stus Donetsk National University, Postgraduate Student of Department of World History of School of History; The National Folk Decorative Art Museum (Kiev), Junior Researcher; avro.ann@gmail.com
- Vus O.** — Ph.D. (History), Independent Researcher (Lvov); balkani2017@ukr.net

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

История

- Вахрамеева Г. В.** (*Донецьк/Вінниця*). Культ Деметри у сакральному житті Боспору (VI—I ст. до н. е.)..... 8
- Колесников К. М.** (*Дніпро*). Міжнародні відносини, зовнішньополітичний статус та проблема митно-податкового суверенітету Херсонеса Таврійського (кінець II—I ст. до н. е.)..... 16
- Вус О. В.** (*Львов*). Римско-готская война 377–382 гг. Битва при Оппидуме AD SALICES и ее последствия..... 27
- Литовченко С. Д.** (*Харьков*). Технические аспекты восточного похода Марка Антония..... 36
- Соболев В. В.** (*Київ*). Візантійська архітектурна спадщина Сіди Памфілійської: історія архітектурно-археологічних досліджень..... 44
- Сорочан С. Б.** (*Харьков*). О недвижимости как предмете рынка Византии в IV—IX вв..... 55
- Чепіженко В. В.** (*Одеса*). Подорож на Схід в культурному дискурсі англійського рицарства XIV століття..... 64

Археология

- Буйнов Ю. В.** (*Харьков*). Памятники бондарихинской культуры в Среднем Поочье..... 74
- Бабенко Л. И.** (*Харьков*). Периферийные персонажи пекторали из Толстой Могилы..... 90
- Махортых С. В.** (*Киев*). Скифские зеркала из северокавказских памятников VII—V вв. до н. э..... 105
- Кройтор Р. В.** (*Кишинев, Молдова*), **Колода В. В.** (*Харьков*). Животноводство поздних северян на славяно-хазарском пограничье (часть 2)..... 122

ПУБЛИКАЦИИ

- Козленко Р. О.** (*Миколаїв*). Ритуально зруйновані поховання античного часу в Нижньому Побужжі..... 134
- Дідух Л. М.** (*Київ*). «Знаки Рюриковичів» на виробах давньоруського часу в зібранні НМІУ: походження та значення..... 143
- Квітковський В. І.** (*Харків*). Комплекси салтово-маяцької культури з багат шарового поселення Червоний Шлях-І на Харківщині..... 156

Пуголовк Ю. О. (<i>Полтава</i>). Кочівницький елемент у матеріальній культурі Опішнянського городища	165
---	-----

ИСТОРИЯ НАУКИ

К 125-летию профессора К. Э. Гриневича. 1891–1970

Дьячков С. В., Ручинская О. А. (<i>Харьков</i>). Константин Эдуардович Гриневич (1891–1970). Страницы биографии.....	178
Труды К. Э. Гриневича.....	194
Непомнящий А. А. (<i>Симферополь</i>). Неизвестный источник по истории крымоведения 20-х годов XX века	199

ЗАМЕТКИ

Свистун Г. Е., Кулик Г. М. (<i>Харьков</i>). Новые данные о планировочной структуре Червонососовского городища	208
---	-----

РЕЦЕНЗИИ

Кариков С. А. (<i>Харьков</i>). Путь искателя истины. <i>Schilling H. Martin Luther. Rebell in einer Zeit des Umbruchs.</i> — 3., durchges. Aufl. — München : C. H. Beck, 2014. — 720 S.....	214
--	-----

НАУЧНАЯ ХРОНИКА

X Научная конференция-презентация «Проблемы исследования и охраны культурно-исторического наследия Украины. Итоги полевых исследований в 2015 году» (<i>Дьячков С. В. (Харьков)</i>).....	222
Иванова С. В., Отрощенко В. В. (<i>Киев</i>). Археолог, историк, педагог.....	226

М Е М О Р I А

Аксёнов В. С., Ряполов В. М. (<i>Харьков</i>) Александр Александрович Тортика (1967–2015)	232
Список сокращений.....	237
Наши авторы.....	240
Our Authors.....	242

CONTENTS

ARTICLES

History

- G. Vakhrameieva** (*Donetsk/Vinnytsa*). The cult of Demeter in the sacred life of the Bosphorus (VI—I centuries BC) 8
- K. Kolesnykov** (*Dnipro*). International Relations, Foreign Status and the Problem of the Customs and Tax Sovereignty of the Chersonese Tauric (ending II—I centuries BC) 16
- O. Vus** (*Lvov*). The Roman-Gothic War (377–382). The Battle of Ad Salices by oppidum and its consequences 27
- S. Litovchenko** (*Kharkov*). Technical aspects of the eastern campaign of Mark Antony 36
- V. Soboliev** (*Kyiv*). Byzantine Architectural Heritage of Pamphilyian Side: the History of Studies in Field of Archaeology of Architecture 44
- S. Sorochan** (Kharkov). About real estate as a part of Byzantium market in 4–9th centuries 55
- V. Chepizhenko** (*Odesa*). Traveling to the East in the cultural discourse of the English chivalry of the 14th century 64

Archeology

- Y. Buynov** (*Kharkov*). The Monuments of Bondarikhinska Culture in the Middle Pooche 74
- L. Babenko** (*Kharkov*). Peripheral characters of the pectoral from Tolstaya Mogila 90
- S. Makhortykh** (*Kiev*). Scythian mirrors from the Northern Caucasian sites of the VII—V centuries BC 105
- R. Croytor** (*Chisinau, Moldova*), **V. Koloda** (*Kharkov*). Livestock Farming of Later Severyans on Slavic-Khazar Borderlands (part 2) 122

PUBLICATIONS

- R. Kozlenko** (*Mykolaiv*). Ritually destroyed burials of antiquity time in Lower Bug region 134
- L. Didukh** (*Kyiv*). «Signs of Rurik dynasty» on Ancient Rus period items from the collection of HMHU: origins and significance 143

V. Kvitkovskiy (<i>Kharkiv</i>). Saltovo-Mayatsk Assemblages from Multilayered Settlement Chervony Shlyakh-I in Kharkiv Region	156
Yu. Puholovok (<i>Poltava</i>). Nomadic element in the material culture of the Opishnya hillfort.....	165

HISTORY OF SCIENCE

S. Dyachkov (<i>Kharkov</i>), O. Ruchinskaya (<i>Kharkov</i>). Konstantin Eduardovich Grinevich (1891–1970). Pages of biography.....	178
Proceedings of K. E. Grinevich	194
A. Nepomnyashchy (<i>Simferopol</i>). The unknown source on the history of Crimean studies of 20-ies of XX century	199

NOTES

G. Svistun (<i>Kharkov</i>), G. Kulik (<i>Kharkov</i>). New data on planning structure of the Chervonosovsky ancient settlement	208
--	-----

REVIEWS

S. Karikov (<i>Kharkov</i>). The Way of the Seeker of Truth. <i>Schilling H.</i> Martin Luther. Rebell in einer Zeit des Umbruchs. — 3., durchges. Aufl. — München : C. H. Beck, 2014. — 720 S.	214
--	-----

SCIENTIFIC CHRONICLE

The 10th Scientific conference-presentation «Problems of research and protection of the cultural and historical heritage of Ukraine. Results of field research in 2015» (<i>S. Dyachkov (Kharkov)</i>).....	222
S. Ivanova (<i>Kyiv</i>), V. Otroshchenko (<i>Kyiv</i>). Archeologist, historian, teacher	226

MEMORIA

V. Aksenov (<i>Kharkov</i>), V. Ryapolov (<i>Kharkov</i>). Aleksandr Aleksandrovich Tortika (1967–2015)	232
--	-----

List of abbreviations	237
-----------------------------	-----

Our authors.....	242
------------------	-----

Наукове видання

СТАРОЖИТНОСТІ 2016

**Харківський історико-археологічний
щорічник**

Випуск 14

Українською, російською, англійською мовами

Відповідальний за випуск *С. В. Д'ячков*
Дизайн обкладинки *С. Е. Кулинич*
Комп'ютерне верстання *Ю. І. Цитковська*
Коректор *А. І. Самсонова*

Підписано до друку 15.12.2017.
Формат 70×100/16. Папір офсетний. Друк офсетний. Гарнітура MyslC.
Обл.-вид. арк. 25,1. Ум. друк. арк. 20,15. Наклад 300 пр. Ціна договірна.

Майдан Свободи, 4, м. Харків, 61022, Україна.
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Видавець і виготовлювач
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
майдан Свободи, 4, м. Харків, 61022
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК №3367 від 13.01.2009 р.